

GAZDASÁG ÉS SZOCIÁLIS DEMOKRÁCIA

**Andó Éva,
Anduska Beatrix,
Bajor Tibor, Barát Tamás,
Belyó Pál, Benkő Péter,
Békési Gábor, Csépai János,
Fenyvesi Éva,
G. Márkus György,
Kárpátné Daróczy Judit,
Kertész Krisztián,
Kovács László,
Menyhártné Zsiros Mária,
Moldicz Csaba,
Nagy Gábor Zsolt,
Nagyné Pércsi Kinga,
Orlovits Zsolt,
Rétallér Orsolya,
Rétallérné Görbe Éva,
Salamonné Huszty Anna,
Szokolczai György,
Szeleczi Péter,
Szépe Orsolya,
Vágány Judit, Vértes Edit
tanulmányai**

25.

ÁLTALÁNOS VÁLLALKOZÁSI FŐISKOLA

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

2011 ÁPRILIS

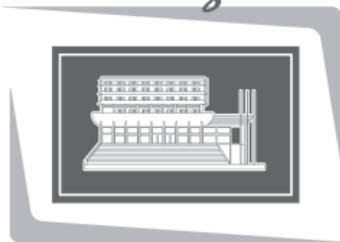
EDDIG MEGJELENT KÖTETEINK:

- 1. Globalizáció, átalakulás, vállalati környezet (2000)**
- 2. Átmenet, felzárkózás, versenyképesség (2000)**
- 3. Verseny Európa küszöbén (2001)**
- 4. Nemzetközi kapcsolatok – külgazdaság (2001)**
- 5. Oktatás, kutatás, gyakorlat (2001)**
- 6. Kis- és középvállalkozások Magyarországon (2002)**
Special issue: On the Way to the European Union (angol nyelven, 2002)
- 7. Információ, tudás, versenyképesség (2003)**
- 8. Fiatal kutatók két nemzedéke (2003)**
- 9. Európaizáció, globalizáció, reformok (2003)**
- 10. A világ 2001 után (2004)**
- 11. Számok – Piacok – Emberek (2004)**
- 12. Az integráció társadalmi-gazdasági hatásai (2005)**
- 13. Új Európa (2005)**
- 14-15. Kis és közepes vállalkozások Magyarországon az EU-csatlakozás után (2006)**
- 16. Európai útelágazások (2006)**
- 17. Tudástársadalom, vállalkozások, Európa (2007)**
- 18. Tudás, tudat, hamis tudat (2007)**
- 19. Kis- és középvállalatok mint a gazdaságélénkítés tényezői (2008)**
- 20. Gazdaság, jog, társadalom (2008)**
- 21. Civil és nonprofit szervezetek szerepe a gazdaságban (2009)**
- 22. Doktorok és doktoranduszok (2009)**
- 23. E-világi trendek (2010)**
- 24. Vállalkozás, személyiség, kultúra (2010)**

Gazdaság és szociális demokrácia

**Tudományos konferencia
a Magyar Tudomány Ünnepén
2010. november 11.**

15 éves az ÁVF

1996–2011

**ÁLTALÁNOS VÁLLALKOZÁSI FŐISKOLA
Budapest, 2011**

Szerkesztette:

G. Márkus György főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

Lektorálta:

**Hámori Balázs egyetemi tanár, Általános Vállalkozási Főiskola,
Budapesti Corvinus Egyetem**

Olvasó szerkesztő:

Andó Éva főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola

Kiadja az Általános Vállalkozási Főiskola

Felelős kiadó: Antal János főigazgató

Kiadványszerkesztő: Németh Zsuzsa

ISSN 1585-8960

TARTALOM

<i>Szakolczai György: Demográfiai és közegészségügyi trendek – a jóléti rendszer jövője</i>	7
<i>Belyó Pál: A vállalkozói szféra fontosabb változásai a rendszerváltást követően</i>	39
<i>Belyó Pál: A válság hatása a magyar gazdaságra</i>	71
<i>G. Márkus György: Merre tart a szociáldemokrácia: előre, vissza vagy lefele? A forradalomvárás bizakodásától a félelem szociáldemokráciájáig</i>	91
<i>Andó Éva: Szavak, szimbólumok, narratívák – manipulált kollektív emlékezet és emlékezőpolitika</i>	105
<i>Fenyvesi Éva, Anduska Beatrix, Szeleczi Péter: Egészségügy – paraszolvencia</i>	115
<i>Rétallér Orsolya, Rétallérné Görbe Éva: Cultural intelligence – a way to predict and improve multicultural team performance?</i>	135
<i>Bajor Tibor: Miért előnyös a hátrányos?</i>	143
<i>Barát Tamás: Média és társadalom – társadalmi (közösségi) média</i>	151
<i>Kertész Krisztián: A gazdasági válság hatása a tőkefedezeti, a „svéd” és a pontrendszeres nyugdíjmodellekre</i>	165
<i>Kertész Krisztián: Pró és kontra érvek: állami vagy magán egészségügyi rendszert?</i>	175
<i>Benkő Péter: A szociális piacgazdaság területi egyenlőtlenségei Magyarországon</i>	183
<i>Salamonné Huszty Anna: A gazdasági-pénzügyi válság hatása a magyarországi kkv-szektor szereplőinek magatartására, rövid távú terveire és stratégiájára</i>	193
<i>Vágány Judit, Kárpátiné Daróczy Judit: A gazdasági világválság kihívásai és a kilábalás lehetőségei a kkv-k számára</i>	207
<i>Békési Gábor: Webszolgáltatások a kkv-k életében</i>	215
<i>Vértés Edit: Informatikai támogatások a kkv-szektor logisztikai feladataihoz</i>	223
<i>Nagyné Pércsi Kinga, Szabó Virág: Kis- és középvállalkozások jelenlegi helyzete és fejlődési lehetőségei a hazai húsiparban</i>	229
<i>Kovács László, Orlovits Zsolt: Comparison of legislation on agricultural business forms in Hungary and in some other EU member states</i>	241
<i>Menyhártné Zsiros Mária: Say törvénye és a marketing</i>	251
<i>Szépe Orsolya: A gyakorlati képességek elméleti számonkérése a kommunikációs ismeretek oktatásában</i>	259
<i>Rétallérné Görbe Éva: Elégedett hallgató = eredményes oktatás? Eredmények, oktatási tapasztalatok a vezetési és szervezési ismeretek tantárgyban a hallgatói véleményelemzések tükrében</i>	275
<i>Nagy Gábor Zsolt: A MOODLE tanulási környezet a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Alkalmazott Pedagógiai és Pszichológiai Intézetének mindennapjaiban</i>	297
<i>Moldicz Csaba: Gazdaságfejlesztés 2008 után – Európában, Magyarországon</i>	305
<i>Csepai János: Kik azok az informatikusok (és kik nem azok)?</i>	315
<i>Bajor Tibor: Három határ, egy kérdés</i>	321

CONTENTS

<i>György Szakolczai</i> : Long term trends in demography and public health – the future of the welfare system	7
<i>Pál Belyó</i> : Major changes in the field of enterprises following the regime change	39
<i>Pál Belyó</i> : The effects of the crisis upon the Hungarian economy	71
<i>György G. Márkus</i> : Which way for social democracy – forwards, backwards, downwards? – From the optimism of revolutionary attentism to ‘the social democracy of fear’	91
<i>Éva Andó</i> : Words, symbols, narratives – the manipulation of collective memory and the politics of remembrance	105
<i>Éva Fenyvesi, Beatrix Anduska, Péter Szelezcki</i> : Public health and tipping (‘parasolventia’)	115
<i>Orsolya Rétaillé, Éva Görbe Rétaillé</i> : Cultural intelligence – a way to predict and improve multicultural team performance (in English)	135
<i>Tibor Bajor</i> : The advantages of being ‘disadventegeous’	143
<i>Tamás Barát</i> : Media and society – social (communitarian) media	151
<i>Krisztián Kertész</i> : Effects of economic crisis on different pension models	165
<i>Krisztián Kertész</i> : Pros and cons – private or public health insurance	175
<i>Péter Benkő</i> : Regional inequalities of the Hungarian social market economy	183
<i>Anna Huszty Salamon</i> : The effects of the economic and financial crisis upon the attitudes, short term plans and strategies of the actors of the Hungarian SME sector	193
<i>Judit Vágány, Judit Daróczi Kárpáti</i> : Challenges and the way out for SMEs in the context of the present crisis	207
<i>Gábor Békési</i> : Web services in the life of SMEs	215
<i>Édit Vértes</i> : How informatics can contribute to solving logistic tasks in the SME sector	223
<i>Kinga Pércsi Nagy, Virág Szabó</i> : The situation and the chances for development of the enterprises of the Hungarian meat industry	229
<i>László Kovács, Zsolt Orlovits</i> : Comparison of legislation on agricultural business forms in Hungary and in some other EU member states (in English)	241
<i>Mária Zsiros Menyhárt</i> : The law of Say and marketing	251
<i>Orsolya Szépe</i> : Theoretical questions of evaluation in teaching communication studies	259
<i>Éva Görbe Rétaillé</i> : Satisfied student = successful teaching? Experiences, results in teaching management and organization studies in the mirror of opinion polls among students	275
<i>Zsolt Gábor Nagy</i> : The MOODLE learning environment in the everyday work of the Institute for Applied Education Science and for Psychology of the Budapest University of Technology and Economics	297
<i>Csaba Moldicz</i> : Economic development after 2008 in Europe and in Hungary	305
<i>János Csépai</i> : Who is a computer specialist (and who is not)?	315
<i>Tibor Bajor</i> : Three boundaries – one question	321

ELŐSZÓ

Huszonöt tanulmány a 25. számban

Főiskolánk 2010. november 11-én rendezte meg a Magyar Tudomány Napja rendezvény-sorozathoz illeszkedő, immár hagyományos tudományos konferenciáját. A „Gazdaság és szociális demokrácia” címet viselő rendezvényt a németországi Friedrich Ebert Alapítvány budapesti irodája, illetve a Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány támogatta. A rendezvény védnöke Vastagh Pál, a főiskola rektora volt, a plenáris ülésen az ő bevezető szava-it követően az ÁVF két tanára, Sárközy Tamás és Belyó Pál tartott előadást.

Sárközy Tamás az alábbi témáról fejtette ki gondolatait: „Demokrácia, jogállamiság kontra hatékonyság a jelenlegi magyar államszervezetben”. A rendszerváltást követően egyfajta „demokratikus düh” jegyében „túlépítették” a jogállamiságot, ami fokozatosan rontotta a kormány-zati munka hatékonyságát és színvonalát. Az előadó álláspontja: korrekcióra van szükség. Ez végbemehet a túlzások lefaragásával a jelenlegi rendszeren belül vagy pedig egy mérsékelt félprezidenciális rendszerre való áttéréssel. Belyó Pál – ahogy tanulmányában olvashatjuk – azt mutatta be, hogyan hatott a válság a magyar gazdaságra.

A tudományos tanácskozás – amelynek súlypontjait az ÁVF-n folyó kutatómunka képezte – az alábbi szekciókban folytatódott:

- Szociális állam és szociális demokrácia.
- Globalizáció és demokrácia.
- Ember a társadalomban és a gazdaságban.
- Kisvállalkozások a gazdaságban és a társadalomban.
- Társadalmi marketing – politikai marketing.
- Kapcsolatok, hálózatok – információs társadalom és virtuális valóság.
- Gazdasági válság és szociális demokrácia.
- A pénzügyi válság hatása a vállalati gazdálkodásra.

A szekciók munkáját a Hámori Balázs tudományos és nemzetközi tanácsadó által moderált záró plenáris ülésen foglalták össze.

Az előadások nyomán – az ÁVF Tudományos Közlemények 25. számában – huszonöt cik-*ket* publikálunk. Belyó Pál két opusával szerepel. A plenárison tartott, a válság hatásait bemu-tató előadásán kívül átfogó elemzést olvashatunk tőle a magyar vállalkozói szféra evolúciójá-ról. Szokolczai György két kiemelkedő amerikai kutatás fényében izgalmas történelmi léptékű összefüggéseket ábrázol a demográfia és az egészségügy valamint a jóléti kiadások témájában.

G. Márkus György a szociáldemokrata pártok történelmi útját, a jóléti államok kiépítésében vállalt szerepük alakulását vizsgálja. Barát Tamás a közösségi médiumokat mutatja be. Andó Éva a szimbolikus politizálás, az emlékezetpolitika témájában írt tanulmányt. Rétallér Orsolya és Rétallérné Görbe Éva azt kutatja, hogyan növeli a kulturális intelligencia a multikulturális team teljesítményét.

Kertész Krisztián egyik cikkében a nyugdíjmodellekről, másik cikkében az állami és a ma-gán egészségügyi rendszer összehasonlításáról értékezik. A paraszolvencia sokat vitatott prob-lémáját boncolgatja Fenyvesi Éva, Anduska Beatrix és Szelezcki Péter.

A válság kihívásai és hatása a kis és közepes méretű vállalkozásokra – ezt a témát járják körül egyrészt Salamonné Huszty Anna, másrészt Vágány Judit és Kárpátiné Daróczi Judit tanulmányai. A hazai húsiparban működő kkv-król értekezik Nagyné Pécsi Kinga és Szabó

Virág. Kovács László és Orlovits Zsolt a mezőgazdasági vállalkozások szabályozását hasonlítja össze Magyarországon és néhány európai országban. Moldicz Csaba arról ír, hogyan lehetséges gazdaságfejlesztés 2008 után Európában, illetve Magyarországon.

A magyar gazdaság és társadalom területi egyenlőtlenségeit elemzi Benkő Péter. Bajor Tibor azt mutatja be, miért előnyös hátrányos besorolásba kerülni a területi fejlesztések szempontjából. Egy másik írásában a logisztika felől elemzi az országhatárok kijelölésének kérdéseit.

A kkv-kat logisztikailag támogató informatikáról olvashatunk Vértes Edit cikkében. Békési Gábor azt vizsgálja, milyen szerepet játszanak a webszolgáltatások a kkv-k életében. Csépai János arra kérdez rá: kik azok az informatikusok?

Rétallérné Görbe Éva a hallgatók között a vezetési és szervezési ismeretek tantárgyban végzett felmérést prezentálja. Szépe Orsolya a számonkérés szerepét taglalja a kommunikációs ismeretek oktatásában. Nagy Gábor Zsolt a MOODLE tanulási környezettel szerzett tapasztalatokat mutatja be.

*Antal János
felelős kiadó*

*G. Márkus György
felelős szerkesztő*

Szakolczai György*

DEMOGRÁFIAI ÉS KÖZEGÉSZSÉGÜGYI TRENDEK – A JÓLÉTI RENDSZER JÖVŐJE

Rostow és Fogel elemzése és az ezekből eredő gazdaságpolitikai következtetések

Ez a cikk részben egy megkésett kettős recenzió, részben pedig nagyon is aktuális politikai, valamint gazdaság- és társadalompolitikai kérdések tárgyalása. Megkésett kettős recenzió azért, mert nagyrészt Rostow egy évtizeddel ezelőtt megjelent cikkét (Rostow, 2000) és Fogel több mint fél évtizeddel ezelőtt megjelent könyvét (Fogel, 2004) ismerteti. Aktuális politikai, valamint gazdaság- és társadalompolitikai kérdések tárgyalása azért, mert ez a cikk és könyv szorosan összefügg a magyar közelmúlt és a magyar jelen e kérdésköröket illető vitáival, sőt intézkedéseivel vagy tervezett intézkedéseivel. Ez az aktualitás jogosít fel arra, hogy ekkora késéssel is közlétegyem, mert az ebben foglaltak szorosan összefüggenek a mai magyar gazdaságpolitikai vitákkal, és támpontot adnak ezek megoldásához. E cikknek nem lehet feladata az itt közölt demográfiai adatok aktualizálása, mert ezt a feladatot csak egy nagyobb kutatócsoport lenne képes megoldani, és mert a cikk lényegi mondanivalóját, közgazdasági következtetéseit ezek az adatok is megalapozzák.

Ha ez a cikk részben recenzió, akkor indokolt röviden foglalkozni a két itt bemutatott mű szerzőjével.

* *főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

E cikk első változata az Általános Vállalkozási Főiskola közszolgálati szakos hallgatói részére tartott Összehasonlító gazdaságtan című előadás, valamint mesterszakos hallgatói részére tartott A gazdaságpolitika elméleti alapjai c. előadás kiegészítő jegyzeteként jelent meg. Ez a jegyzet alapozta meg a Professzorok Batthyány Körének és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Heller Farkas Intézetének 2010. szeptember 25-én megtartott és „A társadalombiztosítás reformjáról” c. ankétjén elhangzott „A világ népességének várható alakulása és az állami nyugdíjrendszer fenntartásának elkerülhetetlensége” c. előadást. Ugyanez a jegyzet alapozta meg a Népesedési Kerekasztal 2010. szeptember 30-án megtartott ülésén elhangzott „A magyar népesedési problémák és a világ népességének várható alakulása” c. előadást. Végül, de elsősorban ugyanezen a jegyzeten alapult az Általános Vállalkozási Főiskolának a Magyar Tudomány Ünnepe, 2010. november 11-én megtartott „Gazdaság és szociális demokrácia” c. tudományos konferenciáján megtartott „Hosszú távú demográfiai trendek és a népesedési politika, valamint az egészségügyi, a nyugdíj-, továbbá az oktatási és kulturális kiadások finanszírozása” című előadás is. Ez a cikk e legutóbbi előadás véglegesített szövege.

Rostow, akárcsak az amerikai közgazdászok és társadalomtudósok nagy része, elméleti és oktatási munkával is foglalkozott, és közéleti szerepet is vállalt. A Wikipedia közlése szerint 1916-ban született New Yorkban, a Yale Egyetemen, majd Oxfordban, a Balliol College-ban tanult. A II. világháborúban részt vett az amerikai bombázások célpontjainak kiválasztásában, a háború befejeztével pedig a Marshall-terv kialakításában. Ezután Oxfordban, Cambridge-ben és az MIT-n tanított. Legfontosabb műve: *The Stages of Economic Growth: A non-communist manifesto* („A gazdasági növekedés szakaszai. Egy nem-kommunista kiáltvány”) (Rostow, 1960). Időközben Eisenhower elnök beszédírója is volt, majd Kennedyhez csatlakozott, és részt vett elnökválasztási kampányában. Kennedy kormányában, 1961-ben, a helyettes nemzetbiztonsági tanácsadó, Johnson kormányában pedig, 1966–1969-ben a nemzetbiztonsági tanácsadó tisztségét töltötte be, és nagy szerepe volt a kormány vietnami háborús politikájának kialakításában és vitelében. Ennek látványos bukása után és az amerikai közvéleménynek a vietnami háborút a leghatározottabban elutasító álláspontja miatt teljesen visszavonult a közélettől, sőt további közéleti szerepe elképzelhetetlen volt. A University of Texas at Austin professzora, majd professor emeritusa lett, ez az egyetem őrzi a Johnson-korszak iratait, és számos művet tett közzé, ezek azonban nem érték el 1960-ban megjelent főműve jelentőségét.

Fogel életéről és munkásságáról Kövér (2005) írt ismertetést. 1926-ban született New Yorkban. A Cornell Egyetemen, majd a Columbián tanult, és a John Hopkinson szerzett PhD- fokozatot. Először Rochesterben, majd a Chicagói Egyetemen, és ezután a Harvardon tanított, majd visszatért Chicagóba, és ez, amint látni fogjuk, e műve szempontjából is meghatározó jelentőségű. Számos nagy vitát kiváltott könyvet írt, nehéz lenne megmondani, hogy melyik volt a legfontosabb. Elsősorban a statisztikai és matematikai módszerek történettudományi alkalmazásának, az ún. cliometriának a kialakítása, művelése és pártolása tette híressé. Tudományos ellentét alakult ki közte és az ugyancsak nagyrészt történeti kérdésekkel foglalkozó Rostow között, Fogel ugyanis megkérdőjelezte a Rostow által feltételezett mintegy húsz éves „take off” periódus létét és főként Rostow elméletének általános érvényét. Rostow ezen elmélete szerint egy kritikus, viszonylag rövid, mintegy húsz éves időszakra van szükség ahhoz, hogy egy gazdaság rákerüljön a folyamatos, egyensúlyi növekedés pályájára. Amit Fogel elsősorban kifogásolt, az az, hogy Rostow szerint ez a következtetés általános érvényű, tehát gyakorlatilag minden fejlődő vagy felzárkózó országra érvényes, ami ellentétes a speciális elemeket hangsúlyozó történeti szemléletmóddal. Fogel 1993-ban kapta meg a Nobel-díjat az ugyancsak gazdaságtörténeti kérdésekkel foglalkozó Douglass Cecil North-szal megosztva. Közéleti tevékenysége nem volt.

A hosszú távú demográfia trendek

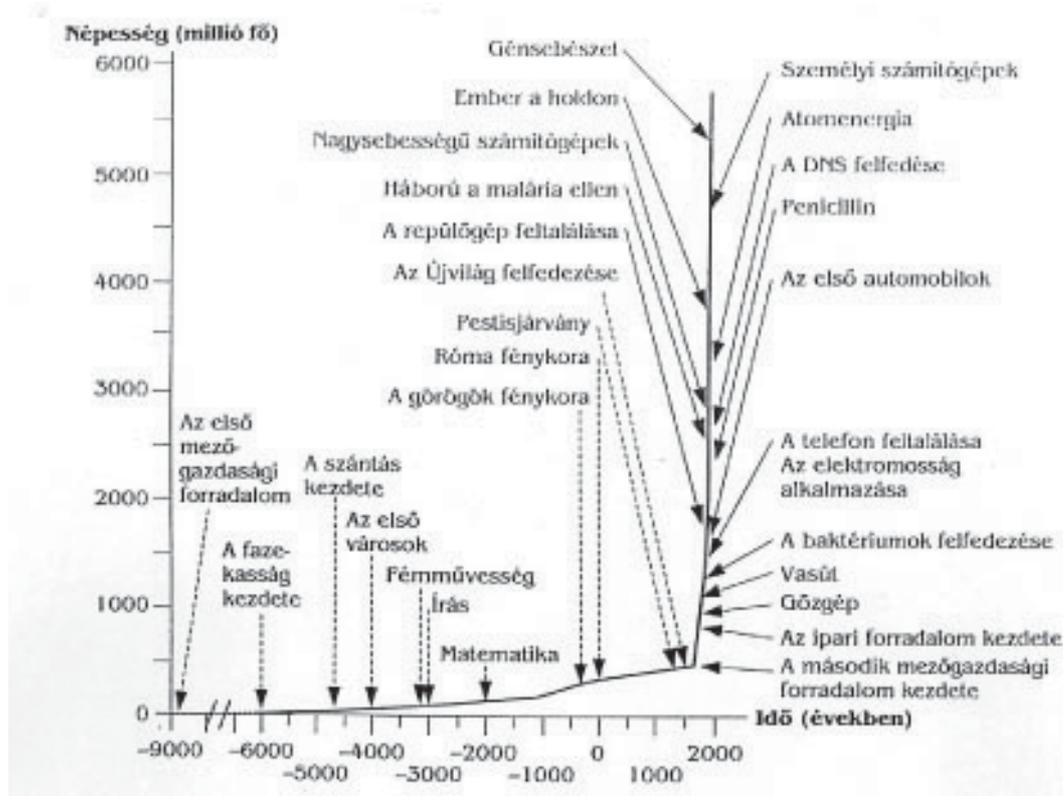
A hosszú távú demográfiai trendek tárgyalása során határozottan meg kell különböztetnünk két időszakot. Az első a népesség évezredekken keresztül végbement folyamatos lassú növekedését követő, mindegy 1750-ben megkezdődött gyors növekedésének a kezelhetetlen túlnépesedés rémét felvető és napjainkig tartó korszaka, a másik pedig a napjainkban kezdődő és a stagnáló, sőt csökkenő népesség még súlyosabb rémét felvető várható korszak.

A népesség gyors növekedése

Az első korszak ismertetését Fogel egy ábrájának közlésével kezdhetjük. Ezt az ábrát jól ismeri a magyar közgazdászhallgatók nagy része is, mert még tankönyvbe is bekerült (Szabó, 2007: 52), és a magyar szövegű táblát a tankönyv íróinak engedélyével és segítségével használhatjuk fel ebben a könyvben. Itteni közlése mégis indokolt, mert kezdésként megadja a távlatokat a cikk demográfiai jellegű részéhez.

Az előbb említett 1. ábra szerint a voltaképpeni emberi történelem Krisztus előtt 9000-ben kezdődött, az ún. *első mezőgazdasági forradalommal*, mert a módszeres növénytermesztés tette lehetővé a népesség számának olyan mértékű növekedését, hogy ez rövid időn belül az igazi emberi kultúra, városok és államok kialakulásához vezethetett.

1. ábra A világ népességének növekedése és a technológia történetének néhány fontosabb eseménye

Forrás: Fogel (2004:22). Magyarul közli: Szabó (2007:52).

A népesség száma viszonylag gyorsan nőtt Julius Caesar és Krisztus koráig, amikor kialakult a római birodalom gyakorlatilag teljes területe. Ezt követően a népesség szaporodása lelassult mintegy 1750-ig, az ún. *második mezőgazdasági forradalomig*, amely újra nagymértékben megnövelte a föld eltartó képességét. Ezt a világ népességének meredek exponenciális növekedése, több mint megtízszereződése követte napjainkig, amikor főként a környezetvédők hangsúlyozzák, hogy a népesség eléri vagy akár már el is érte a föld eltartó képességének felső határát. Elég ránézni az ábrára, hogy nyilvánvaló legyen: az a folyamat nem folytatható tovább nemhogy a végtelenségig, hanem még egy-két generáción keresztül sem. Nem is folytatódik, amint ez köztudott, és amint ezt Rostow cikke is bemutatja.

Itt ki kell térni Rostow itt ismertetett cikke publikálásának körülményeire. A publikálás az elméleti közgazdasági munka után nem nemzetbiztonsági, hanem gazdaságpolitikai szerepet vállaló Stiglitz szerepléséhez kapcsolódik. Köztudott, hogy Stiglitz, aki tudomásom szerint napjaink legtöbbet publikáló és legtöbbször idézett közgazdásza, hosszú és eredményes elméleti munka után, amelyért – konkrétan az aszimmetrikus információk és ezek hatásai terén elért eredményeiért és George A. Akerloffal, valamint A. Michael Spece-szel megosztva – 2001-ben Nobel-díjat kapott. Tudományos munkásságát Farkas Beáta (2005) tekinti át. A Clinton-kormányban vállalt közéleti szerepet, és 1993–95-ben tagja, 1995–97-ben pedig elnöke volt a Gazdasági Tanácsadó Testületnek, sőt, ebben a minőségében, tagja volt a kormánynak is. 1997-ben, noha Clinton elnök javasolta, hogy töltsen be a Gazdasági Tanácsadó Testület elnökének tisztét a Clinton-kormány megbízatásának végéig, a Világbank ajánlatát fogadta el. 1997 és 2000 között a Világbank első elnökhelyettesének és vezető közgazdászának tisztét töltötte be. Az 1997-ben kitört délkelet-ázsiai pénzügyi válság szerinte súlyosan helytelen kezelése miatt a legélesebb ellentétbe került a Valutaalappal, a Világbankkal és az amerikai kormánnyal, első sorban a Pénzügyminisztériummal. Ezért 2000 decemberében, megbízatásának lejártá előtt egy hónappal, fel kellett adnia ezt a pozícióját.

Másfél évvel ennek az egészen különösképpen súlyos összeütközésnek a kezdete után került sor 1999 májusában, Dubrovnikban egy nemzetközi konferenciára a Világbank és a Zágrábi Egyetem közös rendezésében. A konferencia előadásait Meier és Stiglitz (2000) adta ki. A konferencia és a kötet Stiglitz forradalmi nézetei tudományos támogatásának és alátámasztásának tekinthető. Az előadók nagy része a Világbank munkatársa volt. A konferencián, rajtuk kívül, részt vett, és rövid reflexiót adott elő öt Nobel-díjas, Lawrence R. Klein, Douglass C. North, Paul A. Samuelson, Amartya K. Sen és Robert M. Solow, valamint a növekedési elmélet négy úttörője, Sir Hans Singer, Hla Myint, Walt Whitman Rostow és Arnold C. Harberger. Rostow rövid cikke tehát a fejlődéstudomány és a fejlesztési politika, sőt gazdaságelmélet és gazdaságpolitika teljes újragondolási kísérletének kezdetén és ennek részeként született meg. Mindezt le kellett írunk, hogy az olvasó ismerje a cikk létrejöttének körülményeit és tudomány-, sőt gazdaságpolitika-történeti helyét. Emellett ez teszi szerintem elfogadhatóvá azt, hogy itt viszonylag régi demográfiai adatokat mutatunk be, noha ennél újabbak is rendelkezésre állnak, mert ezek az adatok alapozzák meg a szerző ma is érvényes következtetéseit.

A népesség stagnálása és csökkenése

A máig tartó gyors növekedés bemutatása után Rostow azonnal rátér a már a közeljövőben bekövetkező stagnálás és az ezután várható csökkenés tárgyalására. A cikkéből vett *1. táblázat* a teljes termékenységi arányszámok alakulását mutatja be jövedelmi csoportok szerinti bontásban és az 1970., 1992. és 2000. években.

1. táblázat

Teljes termékenységi arányszám jövedelmi csoportok szerint 1970., 1992. és 2000.

Országcsoportok	1970	1992	2000 ^a
Alacsony jövedelmű országok	6,0	3,4	3,1
Alsó közepes jövedelmű országok	4,5	3,1	2,9
Felső közepes jövedelmű országok	4,8	2,9	2,5
Magas jövedelmű országok	2,4	1,7	1,4
A világ összesen	–	–	2,9

Forrás: Rostow (2000: 530). Az eredeti forrás az idézett helyen.

^a *Becsült érték.*

Az itt bemutatott adatok szerint a teljes termékenységi arányszám csökkenése nagyobb mértékű és szélesebb kiterjedésű, mint ahogy ezt általában feltételezik. Az köztudott, hogy a fejlett országokban csökken a termékenység, sőt számos országban már a népesség is csökken, de nem köztudott, hogy ez a csökkenés már a fejlődő és alacsony jövedelmű országokban, sőt a legalacsonyabb jövedelmű, tehát *legfejletlenebb országokban is bekövetkezett*, sőt drámai mértékű. A termékenység 2000-ben már fele akkora volt a legalacsonyabb jövedelmű országokban, mint 1970-ben, és a felső közepes jövedelmű országokban és ugyanebben az évben már 2,5-re csökkent, ami nem sokkal több, mint a népesség változatlan szinten tartásához szükséges 2,1 körüli értékű nettó reprodukciós arányszám. Ez azt mutatja, hogy a világ népességének az a meredek, exponenciális növekedése, amely a hetvenes években még folyamatban volt, 2000-re már lelassult, sőt, ha ezt a tendenciát extrapoláljuk, akkor a világot már nem a túlnépesedés réme, hanem a népességfogyás nem kisebb, hanem ennél is nagyobb réme fenyegeti.

A leírtakat megerősítik a 2. táblázatban közölt országonkénti adatok.

2. táblázat

Teljes termékenységi arányszám egyes fejlődő országokban 1970., 1992. és 2000.

Ország	1970	1992	2000 ^a
Brazília	4,9	2,8	2,0
India	5,8	3,7	3,4
Indonézia	5,9	2,9	2,7
Mexikó	6,3	3,2	3,1
Thaiföld	5,5	2,2	2,0
Törökország	4,9	3,4	2,6

Forrás: Rostow (2000: 530). Az eredeti források az idézett helyen.

^a *Becsült érték.*

Ezek szerint Brazíliában és Thaiföldön a teljes termékenységi arányszámnak az értéke már csak 2,0, ami azt jelenti, hogy a népesség idővel már csökkenni fog, mert a népesség változatlan szinten tartásához ennek az arányszámnak a 2,1-es értékére van szükség, azaz minden nőre 2,1 gyereknek kell jutnia. Ilyen esetben a népesség csökkenését már csak az elöregedés akadályozhatja meg. Ez az irányzat azonban más országokban is megmutatkozik, és talán még nagyobb súllyal. Indonéziában és Mexikóban a teljes termékenységi arányszám harminc év alatt az 1970-es érték fele alá csökkent, és ha a 2000-es érték még sokkal a kritikus 2,1-es arány fölött van is, az arányszám csökkenésének ez az üteme gyorsan oda vezet, ahova Brazília és Thaiföld már 2000-ben eljutott: a népesség csökkenésének kapujába. Ezeknek a tényeknek különös súlyt ad az, hogy ezek az országok – Brazília, Indonézia és Mexikó – Kína és India után a fejlődő világ legnépesebb országai. Ugyanezek az irányzatok a táblázatban közölt utolsó két ország, India és Törökország esetében is megmutatkoznak, ha nem is ekkora élességgel. Világméretű kiegyenlítődési irányzat tapasztalható tehát úgy, hogy a fejlődő országok számai a fejlett országok számai – végső soron a népességszökkenés – felé tendálnak.

Az eddig leírtak szerint a népesség csökkenését számos országban csak a halálozás csökkenése és az átlagos életkor növekedése akadályozza meg. A halálozási arányszámok alakulását a 3. táblázat mutatja be.

3. táblázat

Halálozási arányszámok, India és Kína nélkül, 1970. és 1992.

Országcsoporthok	1970	1992
Alacsony jövedelmű országok	19	12
Alsó középjövedelmű országok	12	9
Felső középjövedelmű országok	10	7
Magas jövedelmű országok	10	9

Forrás: Rostow (2000: 531). Az eredeti forrás az idézett helyen.

A számok itt is világméretű kiegyenlítődésre utalnak. 1970-ben a halálozási arányszám a legalacsonyabb jövedelmű országokban, annak ellenére, hogy ezen országok népessége jóval fiatalabb volt, mint a legmagasabb jövedelműeké, gyakorlatilag kétszerese volt a legmagasabb jövedelmű országokénak. 2000-re ez a különbség a legmagasabb jövedelmű országok halálozási arányszámának egyharmadára csökkent. Míg tehát a közepes és alacsony jövedelmű országok születési arányszámának csökkenése mérsékli azt az irányzatot, hogy a fejlett országok népessége a világ népességének egyre jobban csökkenő hányada lesz, ezt az irányzatot a kevésbé fejlett országok halálozási arányszámának csökkenése erősíti.

A 4. táblázat a népességalakulásának országokénti irányzatát mutatja be.

4. táblázat

A népesség becsült trendjei 2035-ig

Ország	A népesség trendje, 1995–2035	A népesség csökkenésének kezdő éve	Az NRA ^a 1,0-ra csökkenésének éve
Albánia	1995–2000:csökken		
Ausztria		2010	
Belgium		2010	
Belorusszia			2005
Brazília	Növekvő		2000
Cseh Köztársaság	1990–2000:csökken		2030 ^b
Dánia		2015	
Dél-Afrika	Növekvő		2020
Egyesült Királyság		2035	
Egyesült Államok	Növekvő		1995
Észtország	Csökkenő		
Finnország		2030	
Franciaország		2030	
Görögország		2015	
Guatemala	Növekvő		2025
Hollandia		2025	
Honduras	Növekvő		2025
Horvátország		2000	
India	Növekvő		
Írország	Növekvő		2030
Japán		2015	
Kína	Növekvő		2030
Koreai Köztársaság	Növekvő		2030
Lengyelország	Növekvő		
Lettország	Csökkenő		
Litvánia	Csökkenő		
Magyarország	Csökkenő		2030 ^b
Mexikó	Növekvő		2010
Németország		2005	
Norvégia	Növekvő		
Olaszország		2005	
Oroszország	Csökkenő		2030 ^b
Portugália		2020	
Románia	Csökkenő		
Spanyolország		2010	
Svájc		2015	

Ország	A népesség trendje, 1995–2035	A népesség csökkenésének kezdő éve	Az NRA ^a 1,0-ra csökkenésének éve
Svédország		2035	
Szlovákia	Növekvő		
Szlovénia	Csökkenő		2030 ^b
Thaiföld	Növekvő		1995
Törökország	Növekvő		2010
Ukrajna	Csökkenő		2030 ^b

Forrás: Rostow (2000: 535). Az eredeti forrás az idézett helyen.

^a *A nettó reprodukciós arányszám (NRA) 1,0 értéke nagyjából megfelel a teljes termékenységi arányszám 2,1 értékének. Az adatok eléggé gyanúsak, és többnyire arra utalnak, hogy a népesség csökkenése ezekben az országokban 2035 előtt megkezdődik. (Eredeti lábjegyzet.)*

^b *Az adat feltehetőleg nemcsak gyanús, hanem téves. A Cseh Köztársaságban például, ahol a népesség már 1990–2000-ben csökkent, nem tételezhető fel, hogy a nettó reprodukciós arányszám már csak 2030-ban éri el az 1,0 értéket. Hasonló a helyzet Magyarország és a ^b-vel jelölt többi ország esetében. Ha a népesség már csökken, akkor a nettó reprodukciós arányszámnak már korábban 1,0-ra kellett csökkennie, és ez nem következhet be évtizedekkel a népesség csökkenésének megkezdődése után. Ez a hiba valószínűleg a különböző forrásokból származó értékek egy táblában való közlésének a következménye. Ezt megerősíti, hogy ez a vélhető hiba csak a táblázatban szereplő kelet-közép-európai és FÁK-országok esetében fordul elő. (Sz. Gy.)*

A szerző hangsúlyozza a főként az utolsó oszlopban közölt értékeknek a megbízhatatlanságát és az adatok nemzetközi összehasonlításnak a nehézségét. Nyilván ez az oka annak, hogy az itt szereplő országok száma viszonylag kicsi. A reprezentáció nem arányos, és a táblázat egyes számai hibásak, amint ezzel részletesen foglalkozom a táblázat ^b jelű lábjegyzetében. A számokból riasztó kép tárul elénk, és gyakorlatilag biztos, hogy az újabb adatok sem lennének vigasztalóbbak, hanem talán inkább sötétebbek. Az első oszlop szerint a népesség csökkenése számos országban már bekövetkezett. A második oszlop azt az évet közli, amikor a számítások szerint be fog következni. A harmadik oszlop azt az évet, amikor ennek biztos előjele sőt előfeltétele, a nettó reprodukciós arányszám 1,0-ra való csökkenése bekövetkezik.

Az itt közölt adatokból *a kelet-közép-európai és kelet-európai, tehát a korábban a volt szovjet birodalomhoz tartozó államok népességének már bekövetkezett vagy rövidesen bekövetkező csökkenése a legfeltűnőbb.* A népesség csökkenése már bekövetkezett a három balti államban, a Cseh Köztársaságban, Szlovéniában, amint nagyon jól tudjuk, Magyarországon, továbbá Romániában és Albániában, valamint a FÁK-országok közül Oroszországban, Ukrajnában és Moldáviában. A csökkenés a cikk szerint 2000-re várható Horvátországban. E cikkben nem tudok annak tisztázásával foglalkozni, hogy ez tényleg bekövetkezett-e. Rostow cikke szerint cikkének közlésekor a kelet-közép-európai országok közül a népesség akkor csak Lengyelországban és Szlovákiában nőtt, vagy nőtt a cikk közlésekor. A nettó reprodukciós arányszám Szlovákiában 2030-ban csökken 1,0-ra, ezt az értéket azonban megbízhatatlannak tartja.

Erre vonatkozó lengyel értéket nem közöl. A FÁK-országok közül szerinte Fehér-Oroszországban 2005-ben csökken 1,0-ra; ismét nem tekinthetem feladatomnak annak tisztázását, hogy ez ekkor valóban bekövetkezett-e. E területek további országaival a szerző nem foglalkozik, azt azonban nagyon határozottan hangsúlyozza, hogy *a népesség csökkenése mindeddig egyedül a volt szovjet birodalomban következett be, és egyedi jelenség*. Ezzel a kérdéssel még foglalkozunk a következő bekezdésekben, de csak röviden.

Ez a riasztó kép még riasztóbbá válik, ha egybevetjük a szerző által közölt nyugat- és dél-európai adatokkal. *Nyugat-Európában nincs olyan ország, ahol a népesség csökkenése már bekövetkezett volna, az előrejelzések szerint azonban ez elkerülhetetlennek látszik*. Rostow a népességszökkenés bekövetkezésének időpontját azokban az országokban teszi a legkésőbbre, ahol a szociális juttatások a legnagyobbak: Svédországban 2035-re, Finnországban és Franciaországban 2030-ra, Hollandiában 2025-re és Dániában 2015-re. Norvégiát illetően nem közöl a népesség csökkenésének várható évére vonatkozó adatot. Figyelemreméltó, hogy a két világháború közti idő Nyugat-Európájában a skandináv és a francia népszaporulat volt a legkisebb. Nagyrészt ez vezetett a családtámogatási juttatások bevezetésére és növelésére, ami ezek szerint meghozta a hatását. Itt a népességcsökkenés tényleges bekövetkezése talán még akár elhárítható. Lényegesen rosszabb a helyzet Németországban és Ausztriában, valamint a dél-európai országokban, elsősorban Olaszországban, ahol a népességszökkenésnek Rostow számai szerint már 2005-ben be kellett következnie. A német és osztrák helyzet – a cseh, magyar és szlovén helyzettel együtt – Közép-Európának a két világháború folytán bekövetkezett nagymértékű tér- és súlyvesztésével függhet össze, Dél-Európában pedig köztudottan alacsonyok a szociális juttatások.

Kelet-Közép-Európa és a FÁK-országok riasztó számai egyértelműen mutatják mind a szovjet uralomnak, mind pedig – véleményem szerint – az azt követő idő helytelen gazdaságpolitikájának elszomorító következményeit. A szovjet uralom hatásait nem kell méltatnom, az azután követett gazdaságpolitika pedig, amely nem számolt azzal, hogy ezek az országok mélységesen megsínylelték ezeknek a szörnyű évtizedeknek a hatásait, közülük a közép-európaiak pedig még Közép-Európának a két elvesztett világháborút követő térvészét is, mélységesen sérültek és súlyosan betegek. *Ezen országok alapvető, a társadalom egész szövetekét érintő és a jelek szerint szinte elháríthatatlan szekuláris visszaesésre vezető betegségei messze túlmennek a költségvetés hiányán és hasonló – egyébként valóban súlyos, de az alapvető bajokhoz képest eltörpülő – gazdasági problémákon*. Ezek a bajok nem voltak gyógyíthatók. Sokkterápiával és hasonló intézkedésekkel, valamint a jóléti állam sokak által javasolt meggyöngyítésével a helyzet csak tovább volt rontható és lehet rontható ezután is. Nyugodtan állíthatjuk, hogy mindazoknak – kül- és belföldiek egyaránt –, akik ezeket az elképzeléseket képviselik vagy erőltetik, fogalmuk sincs a probléma lényegéről és megoldásának szinte elképzelhetetlen nehézségéről.

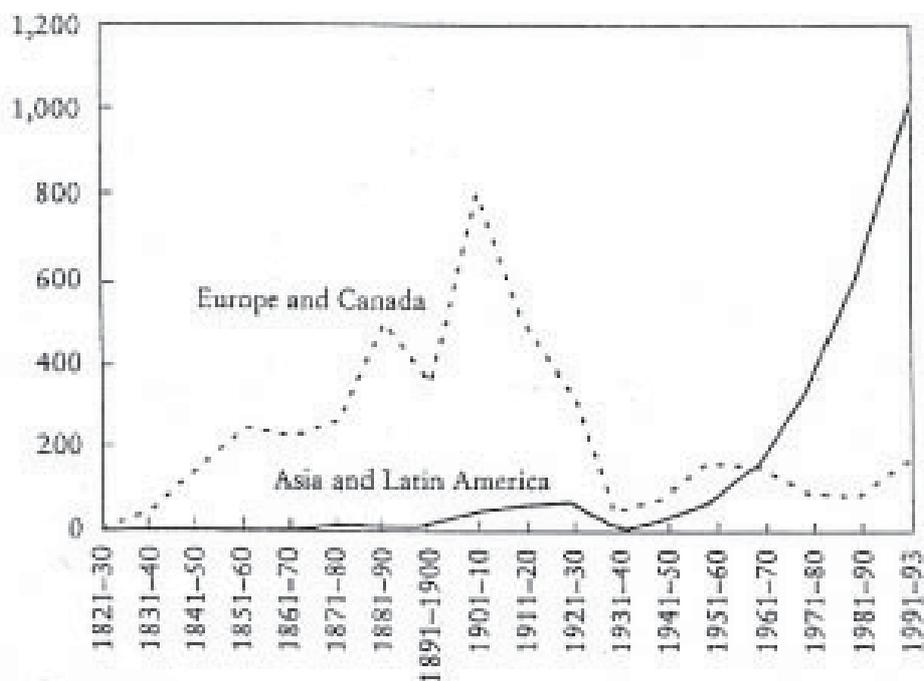
Amint ezt már említettük, Rostow is rámutat arra, hogy a népesség tényleges csökkenése eddig egyedül a volt szovjet blokk területén következett be, de szerinte ez elsősorban a transzformációs válság következménye. Ez mintha arra utalna, noha ezt nem mondja ki ilyen határozottan, hogy átmeneti jelenség, amely a transzformációs válság lezárásával és a helyzet rendeződésével enyhülni fog. Az 1990 és még inkább a 2000 óta eltelt évek tapasztalatainak fényében, sajnos, az látszik valószínűnek, hogy ez az értelmezés túl optimista, mert ennek a területnek az általános válsága a jelek szerint nem rendeződik, hanem egyes problémái állandósulnak, mások, így a fizetési mérleg tartós hiánya, egyre súlyosbodnak, és így még a világméretű összehasonlítás szerint lemaradó Európához való felzárkózás is egyre kétségesebbé válik.

A népesség összetételének változása

A világ népességének fenyegető, sőt Kelet-Közép-Európában és Kelet-Európában már be is következett réméből adódó problémákat a népesség összetételének változása teszi még súlyosabbá. Rostow itt nem az európai helyzetet elemzi, hanem az Egyesült Államok tárgyalására tér át, arra a Nyugat-Európáéval azonos és jól ismert problémára, hogy a bevándorlás következtében megváltozik a népesség összetétele, mérhetetlen problémákat és társadalmi feszültségeket okozva. Az amerikai folyamatokat a 2. ábra mutatja be.

2. ábra

Az Egyesült Államokba bebocsátott beszámolók átlagos évi száma eredeti nemzetiség szerint, 1821–1993, ezer fő

Forrás: Rostow (200:539). Az eredeti forrás az idézett helyen

Az ábra szerint az európai és kanadai eredetűek bevándorlása a huszadik század első évtizedében érte el csúcserősségét évi nyolcszáz ezer fővel, az ő bevándorlásuk azonban a nagy világgazdasági válság idején szinte zérusra csökkent, és azóta is csekély. Az ázsiai és latin-amerikai eredetűek bevándorlása viszont gyakorlatilag a válságot követően indult meg, és az 1990-es évek elejére évi egymillióra nőtt. Ismét nem tekinthetem feladatommak ennek az időszornak a meghosszabbítását, de nyilvánvaló, hogy az exponenciális jellegű növekedés folytatódott, és hogy a regisztrált bevándorlókhoz az illegális mexikói bevándorlók milliói kapcsolódnak. E cikk szempontjából ennek az a lényege, hogy az amerikai népességcsökkenést az ázsiaiak és latin-amerikaiak tömeges bevándorlása akadályozza meg, ami azonban a népesség összetétel-

ének nagymértékű megváltozására vezet. A jövőre vonatkozó alapszámítások szerint a bevándorlás, valamint a latin-amerikai és afrikai eredetű amerikaiak nagyobb termékenysége miatt a „fehérek” aránya 2050-re 52,8 százalékra csökken. Ez a bevándorlás emellett Kaliforniára és az Egyesült Államok délnyugati, eredetileg Mexikóhoz tartozó államaira koncentrálódik, ami azt jelenti, hogy itt a „fehérek” részaránya előreláthatólag a népesség fele alá csökken. A helyzetnek a „fehérek” és hagyományos amerikai társadalmi berendezkedés fennmaradása szempontjából vett javulása attól remélhető, hogy egyre nagyobb arányú a vegyesházasság a „fehérek” és a latin-amerikai, illetve ázsiai eredetűek között, és hogy a mexikóiak termékenységének csökkenése folytán az ő beáramlásuk feltehetőleg csökken.

Rostow elemzése és ajánlásai

Az első és legfontosabb következtetés, hogy a hosszú távú előrebecslések szerint *a föld népessége rövidesen egy csúcsértéket fog elérni, és azután csökkenni fog. A csúcs a becslések középértéke szerint mintegy 10 milliárd lesz. Az általánossá váló népességcsökkenés beláthatatlan problémákat vet fel, amelyek kezelhetetlenek, és ezért ez a perspektíva elfogadhatatlan.* Amint Adam Smith idézi: „Nehéz a lét a stacionárius, és szálnalmas a visszafejlődő helyzetben. Valójában csak a fejlődés helyzete kellemes és örömteli a társadalom valamennyi rendje közül. A stacionárius unalmas, a visszaeső szomorú” (i. m.: 536–537, az eredeti forrásra való utalás ott).

Az adott körülmények között *csupán az általános népességfogyás megelőzésére és a stacionárius állapot elérésére lehet és kell is törekedni.* Azokban az országokban, ahol a termékenységi arányszám már 2,1 alá csökkent, mindent meg kell tenni az arányszám növelése és a stacionárius állapot elérése érdekében, ami egészen rendkívüli mértékben nehéz, szinte lehetetlen. Azokban az országokban, ahol ez az arányszám még nem csökkent 2,1 alá, mindent meg kell tenni azért, hogy ne is süllyedjen ez alá, ami valamivel könnyebb. Rostow szerint ez a mai idők legfontosabb, az emberiség egész jövőjét illető kötelezettsége.

Foglalkozunk először Rostownak a jövő útjára vonatkozó alapvető javaslataival. Ezek világosak: növelni kell a dolgozó népesség arányát az eltartottakéhoz képest.

Ennek folytán

- fokozni kell a nők munkavállalását;
- növelni kell a részmunkaidős foglalkoztatást;
- az egyetemi hallgatóknak részmunkaidős állást kell vállalniuk tanulmányaik idején;
- az eddiginél nagyobb erőfeszítést kell tenni a munkanélküliség csökkentésére;
- mindenkinek többször is új képességeket kell szerezni élete folyamán;
- nagyobb teret kell adni az önkéntes (nem fizetett) munkának;
- készíteni kell a fiatalokat arra, hogy piacképes szakmát válasszanak.

Ehhez még hozzá kell adni a társadalomból kiszorultak, a hátrányos helyzetben lévők problémáinak megoldását (i. m.: 531–32). Emellett: „*El kell fogadni a közületi beruházások jogsultságát*” (i. m.: 538).

A recenzens szerint mindezek konzervatív és amerikai ízű javaslatok, és kétségbe vonható, hogy – bár vitathatatlanul helyesek – alkalmasak és elégségesek a probléma megoldására. Szerintem *a megoldás* ennél többet: *az általános életszemlélet megváltozását igényli*, és ennek elérése az összes fenti intézkedésnél fontosabb és egyben sokkalta nehezebb. Ez, ha moralizálni karunk, a pillanatnyi anyagi jólét helyett az erkölcsi értékek, és a jelen helyett a távolabbi jövő, valamint az egyéni jólét helyett a közösség egésze jólétének többre becsülését jelentené. Nehéz azonban így moralizálni, ha azt kell látnunk, hogy a társadalom nagy része a szó szoros

értelmében nyomorog, a fagyhalálok száma nő, és a fiatalság nagy részének nincs reális lehetősége a családalapításra és a lakásszerzésre. Ha viszont ez igaz, akkor *a megoldást a nagyobb egyenlőségben kell keresnünk, ami élesen ellentétes a közgazdász szakma nagy részének felfogásával és javaslataival, sőt követelésével.* A cél, a népességfogyás megszüntetése vagy elkerülése tehát adott, a cél elérésének számos eszköze ismert és elfogadott, de ezek az eszközök nem elégségesek a probléma megoldására, és az igazi megoldást még nem találtuk meg. Itt a többes szám nem csupán az ezzel foglalkozó összes kutatót, hanem az egész emberiséget jelenti.

Véleményem szerint Rostow cikke, még ha a cél egyértelmű megadása ellenére sem tudja egyértelműen és meggyőzően megjelölni a cél elérésének eszközeit, és még ha az eszközök tekintetében túlságosan a közgazdasági intézkedések és az amerikai viszonyok keretei között marad is, alkalmas arra, hogy megfelelő, világméretű perspektívába helyezze a magyar, a kelet-közép-európai és a kelet-európai problémákat, és utaljon a megoldás útjára. Mégis meg kell ismételnem: szerintem szembe kell néznünk azzal, hogy *az elmúlt húsz év kelet-közép-európai és kelet-európai gazdaságpolitikájának teljes szemlélete elhibázott, és ezt ilyen keményen ki merem mondani.* Megismétlem, hogy *e társadalmak központi problémája nem a költségvetési fegyelem hiánya vagy a hasonló problémáknak akár egész sokasága, hanem a népességfogyása.* Ennek elsődleges oka pedig a világ egészére jellemző életszemlélet, a társadalmakon belüli és a társadalmak közti egyenlőtlenség fokozódása, és ennek folytán a társadalmak nagy része helyzetének lehetetlenülése. A bajt tovább fokozza, hogy *a volt szovjet blokkban a társadalom jelentős része fölöslegessé és foglalkoztathatatlaná vált, és a társadalom erre önmaga zsugorításával, a népesség fogyásával reagált.* Alkalmaznunk kell tehát a probléma megoldásának Rostow által felsorolt összes eszközét, és közülük is elsősorban a munkanélküliség és a munkaerő-állományból való kiszorulás csökkentését, és meg kell oldani a társadalomból kiszorultak problémáit. Ehhez azonban nézetem szerint a gazdaság- és társadalompolitika egész szemléletmódjának megváltoztatására, *az egyenlőség növelésének központi feladattá tétele,* sőt a társadalom szemléletmódjának megváltoztatására van szükség. Valamennyi feladat nehéz, a legutolsó a legnehezebb, olyannyira, hogy még a feladat pontos definiálása is nehézséget okoz.

Hosszú távú egészségügyi trendek

Rostow cikkének ismertetése után térjünk át Fogel könyvének tárgyalására. Míg Rostow nagyjából – az alacsony jövedelmű országok termékenységének meredek csökkenésétől eltekintve – közismert tényeket foglal rendszerbe, és – a népességcsökkenés megállításának központba helyezésétől eltekintve – nem ad elő igazán újszerű javaslatokat, *a Fogel által ismertett tények távolról sem közismeretek, és az ebből származó következtetések, valamint az ezekre fölépíthető javaslatok forradalmiak.* Kezdjük itt is a tények ismertetésével, és foglalkozzunk ezt követően a következtetésekkel és javaslatokkal. Először összevontan tárgyaljuk a könyv 1., 2. és 4. fejezetét, teljesen mellőzzük a harmadik világ tragédiáival és csodáival foglalkozó, egyébként rendkívül érdekes 5. fejezetet, és befejezésként térünk át a könyv ezt követő részeire.

A várható élettartam

Az 5. táblázat a várható élettartam alakulását mutatja be néhány vezető országban.

5. táblázat

Születés kori várható élettartam, hét nemzet, 1725–2100. (A két nem összevont értékei)

X	1725	1750	1800	1850	1900	1950	1990	2050?	2100?
Anglia ^a	32	37	36	40	48	69	76		
Franciaország		26	33	42	46	67	77		
U.S.A.		50	51	56	43	48	68	76	(87) (98)
Egyiptom					42	60			
India				27	39	59			
Kína					41	70			
Japán					61	79			

Forrás: Fogel (2004: 2). Az eredeti források és további jegyzetek az idézett helyen.

^a Anglia vagy az Egyesült Királyság

A várható élettartam Angliában 1750 és 1990, tehát két és fél évszázad alatt megkétszereződött, Franciaországban ugyanezen idő alatt megháromszorozódott. A változás üteme a fejlődő országokban ennél sokkal gyorsabb. Ez nyilván annak a következménye, hogy számukra, a csak a legutóbbi időben megindult fejlődés során, már készen álltak az európai országokban kialakított járvány- és betegségmegelőzési, valamint gyógyítási technikák. Ennek folytán rövid idő alatt fel lehetett számolni a járványos betegségeket, és meg lehetett szüntetni az ezekből eredő halálozást, ami fejlett világban ennél sokkal hosszabb időt vett igénybe. Indiában csak az 1900 és 1990 közötti 90 évre volt szükség ahhoz, hogy a várható élettartam több mint kétszerezésére nőjön. Figyelemreméltó, hogy a növekedés a gyarmati időben, az 1900 és 1950 közötti 50 évben 12 év volt, az azt követő 40 évben, 1990-ig pedig 20 év. Ez mégsem értelmezhető úgy, hogy a várható élettartam megnövekedésének gyorsulása csupán a gyarmati státusz megszűnésének következménye. Talán még ennél is megdöbbentőbb, hogy a várható élettartam Kínában 1950 és 1990 között nem húsz évvel nőtt, mint Indiában, hanem harminc évvel, és sokkal az indiai fölötti értékre, 70 évre. Az élettartamnak ez a gyors megnövekedése sokkal járult hozzá a világ népességének már az előtt leírt meredek növekedéséhez.

Figyelemreméltó következtetésekre vezet az adatok keresztmetszeti összehasonlítása is. 1725-ben az angol várható élettartam 32 év, az amerikai pedig 50 év volt, nyilván nagyrészt az ott rendelkezésre álló hatalmas földterületek és az ebből eredő jobb élelmezés, valamint a szűz területek kedvező egészségügyi hatása miatt. Már ez az egy tény is kellő magyarázata az angolok gyors és tömeges Amerikába településének. 1750-ben viszont az angol várható élettartam 37, a francia pedig alig 26 volt. Aligha téves az az értelmezés, hogy ennek az az oka, hogy az angol polgárosodás időben megelőzte a franciát, a dicsőséges forradalom a francia forradalmat, és ez a széles tömegek korábbi felemelkedésére, valamint életszintjük és életrendjük korábbi megváltozására vezetett.

Ez az 5. táblázat azonban nemcsak a múltra vonatkozó értékeket, hanem a jövőre vonatkozó becsléseket is tartalmaz. Ezek szerint *azzal kell számolnunk, hogy az Egyesült Államokban a*

várható életkor 2050-ben 87, és 2100-ban 98 év lesz. A várható élettartam ilye mértékű várható további növekedése Fogel könyvének valósággal a központi eleme. Ennek és az ebből származó következményeknek a tárgyalására még visszatérünk, de ennek mérhetetlen jelentőségére már itt is utalnunk kell. A várható élettartam ily értékű növekedése természetesen feltételezés, az emberi előrelátás véges, a szerző zárójelbe is teszi a számokat, és kérdőjeleket tesz az évszámok mellé, de hogy komoly számítások ilyen eredményekre vezetnek, annak jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni.

Visszatérve – legalábbis egyelőre – a múltra, a franciaországi és az angliai várható élettartamok közti különbség talán legfontosabb közvetlen okát a 6. táblázat mutatja be.

6. táblázat A naponkénti kalóriefogyasztás szekuláris trendje Franciaországban és Nagy-Britanniában

Év	Franciaország	Nagy-Britannia
1700		2 095
1705	1 657	
1750		2 168
1785	1 848	
1800		2 237
1803–1812	1 846	
1845–1854	2 480	
1850		2 362
1909–1913		2 857
1935–1939	2 975	
1954–1955	2 783	3 231
1961		3 170
1965	3 355	3 303
1989	3 465	3 149

Forrás: Fogel (2004: 9). Az eredeti forrás az idézett helyen.

Az 1970-es években a naponkénti kalóriefogyasztás lényegesen, mintegy napi 400 kalóriával volt több Angliában, mint Franciaországban, és a sokkal jobb táplálkozás nyilván kellő magyarázat a nagyobb várható élettartamra. A politika összefüggések ez esetben is eléggé nyilvánvalók. A francia forradalom előtti és a császárság alatti évek francia kalóriefogyasztása gyakorlatilag azonos és alacsony szintű volt, az ezt követő polgárosodás idején viszont ez az érték ugrásszerűen, közel napi 650 kalóriával nőtt meg, és már meghaladta az akkori angol szintet. A szerzőnek a tényeknél maradó elemzését kiegészítve e recensens le meri írni a nyilvánvaló következtetést: *a politikai és társadalmi változások hatása mérhetetlenül nagy, valósággal döntő.*

A kalóriaelfogyasztás növekedésének jelentőségét még jobban érzékeltetik azok a Fogel által közölt számítások, amelyek megkülönböztetik az életfunkciók fenntartásához szükséges, illetve az aktív, nagyrészt az élelmiszertermelésre fordítható energiát adó kalóriamennyiséget. Ezeket a számítási eredményeket nem közölhetjük, de nyilvánvaló, hogy itt egy önmagát erősítő folyamattal van dolgunk. A kalóriaelfogyasztás növekménye szinte teljes egészében a munkaképességet növeli, a nagyobb munkaképesség nagyobb termelésre, nagyrészt élelmiszer-termelésre és ezáltal ismét nagyobb kalóriaelfogyasztásra vezet és így tovább.

A testmagasság

A jobb táplálkozás következménye azonban, és ez az eredmény még meglepőbb az eddigieknél, a testmagasság növekedése. A vonatkozó számokat a 7. táblázat közli.

7. táblázat

Az érettséget 1750 és 1775 között elérő férfiak végső testmagassága (cm) hat európai ország népességében negyed-évszázadonként, 1750–1775.

Időszak	Nagy-Britannia	Norvégia	Svédország	Franciaország	Dánia	Magyarország
18–III.	165,9	163,9	168,1			169,1
18–IV.	167,9		166,7	163,0	165,7	167,2
19–I.	168,0		166,7	164,3	165,4	166,7
19–II.	171,6		168,0	165,2	166,8	166,8
19–III.	169,3	168,6	169,5	165,6	165,3	
20–III.	175,0	178,3	177,6	174,3	176,0	170,9

Forrás: Fogel (2004: 13). Az eredeti források és jegyzetek az idézett helyen.

A testmagasság a táblázatban szereplő nyugat-európai államokban a XIX. század I. negyedében kezdett el általánosan nőni, majd ez a növekedés gyorsult, és a növekedés átlagos mértéke a XIX. század I. negyede és a XX. század III. negyede között mintegy 7 centiméter volt Angliában, mintegy 10 centiméter Franciaországban és mintegy 11 Dániában és Svédországban. *A szerző szerint ez a tendencia folytatódni fog, és az átlagos emberi testmagasság minden eddig elképzelt mértéket meghaladó módon fog nőni, ezzel azonban e cikk keretei között nem tudunk részletesebben foglalkozni.*

A könyvben ez az egyetlen hely, ahol magyar adatok szerepelnek, és ezek a számok meglepően magasak. A magyar adatok forrása Komlos (1989: 2.1. tábla, 57. o.) *A XVIII. század III. negyedében a magyar testmagasság volt a legnagyobb Európában, nagyobb, mint a svéd, és lényegesen nagyobb, mint az angol és különösképpen a norvég. A XVIII. század IV. negyedére az angol testmagasság nőtt, ami nyilván szorosan összefügg a 6. táblázatban bemutatott kedvező angol kalóriaelfogyasztási értékekkel, a svéd és a magyar csökkent, és ennek folytán a magyar*

érték ekkor már elmaradt az angol mögött, de még mindig meghaladta az összes többi itt tárgyaltat. Az igazán döbbenetes változás ezután következett be. A XVIII. század IV. negyede és a XIX. század II. negyede között a testmagasság valamennyi vizsgált európai országban nőtt, és egyedül Magyarországon csökkent, és ekkor már csak a francia értéket haladta meg. Ezt követően a XX. század III. negyedéig a testmagasság már valamennyi itt szereplő országban nőtt, de Magyarországon csak 2,2 cm-rel, míg Angliában 5,7, Franciaországban 8,7, Dániában 9,2 és Svédországban 9,6 cm-rel. Mindezek következtében a XX. század III. negyedére a magyar testmagasság lett a legkisebb, lényegesen kisebb, mint a többi vizsgált országé.

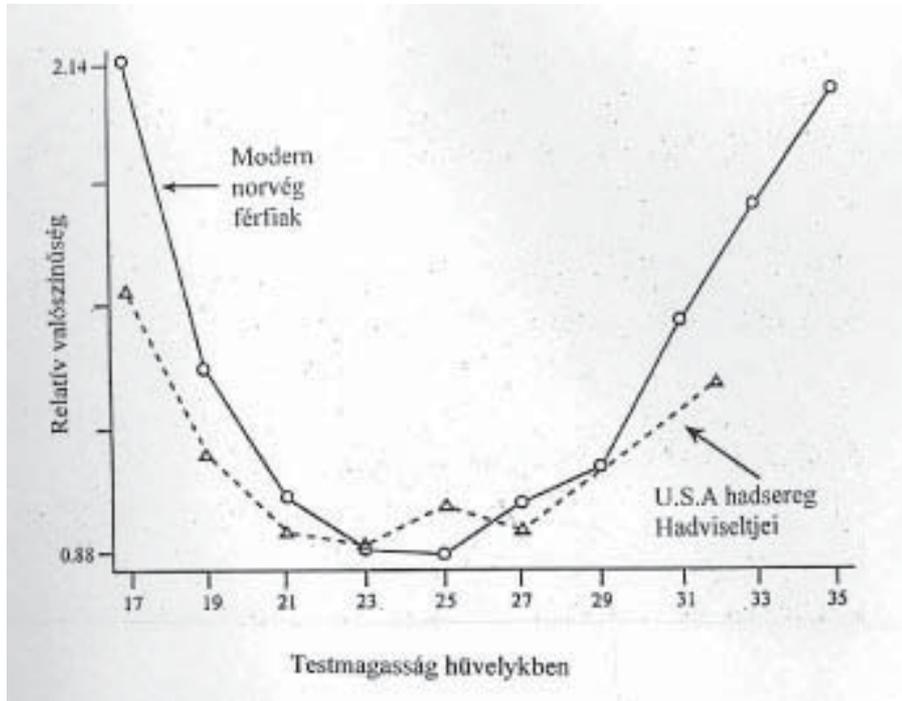
Ezek az eredmények joggal minősíthetők megdöbbentőnek, és elkerülhetetlen, hogy a szerző számait ki ne egészítsük e recenzens megjegyzéseivel. *Mindegyikünk tudatában úgy él, hogy az északiak magasak, és mi kicsik vagyunk, sőt hogy ez mindig így volt, és az északiak nagyobb testmagassága örökletes germán tulajdonság, amely mindig is fennállt. Nem hiszem, hogy közülünk – az ezt a kutatási eredményt nem ismerő magyarok között – bárki is akad, aki ezt ne így gondolta volna. Aligha él nálunk bárki, aki tudná vagy feltételezné, hogy alig több mint 200 évvel ezelőtt mi voltunk a legmagasabbak a vizsgált európai országokban, sőt feltehetőleg egész Európában.* Komlos könyve nem érhető el Magyarországon, és ezért – amíg meg nem szerezzük – nem tudhatjuk, hogy ő hogy értelmezi ezeket az eredményeket. Az elsődleges értelmezés azonban nem lehet vitás. *Magyarországon gyakorlatilag 1945-ig fennmaradtak a feudális viszonyok, valamint az ezzel járó elmaradottság és a széles rétegek alultápláltsága, és ennek következményei még a testmagasság alakulásában is megmutatkoztak, mégpedig ennyire markáns módon.*

A testmagasság és a mortalitás

Már az eddig bemutatott eredmények is meglepők és újszerűek, nem kevésbé meglepő azonban, legalábbis az ebben a témában nem járatosak, tehát szinte mindenki számára az, hogy a nagyobb testmagasság lényegesen kisebb mortalitásra vezet. Az összefüggést a 3. ábra mutatja be.

3. ábra

Relatív halálozási valószínűség az Egyesült Államok hadseregének hadviseltjei és az újabb kori norvég férfiak körében

Forrás: Fogel (2004:24). Az eredeti forrás jegyzetek az idézett helyen.

Erre a tényre először Waaler (1984) mutatott rá, norvég adatok alapján, és Fogel mutatta ki, hogy gyakorlatilag ugyanerre az eredményre lehetett jutni az amerikai adatok alapján is. Waaler nem csupán a testmagasságnak, hanem a testsúlynak a mortalitásra való hatását is vizsgálta, és meghatározta a testmagasság és a testsúly optimális kombinációját. Ezzel ismét nem foglalkozhatunk részletesebben, de figyelmeztető hangsúllyal kell leírnom, hogy *a testmagassághoz viszonyított testsúly és a csípőkerülethez viszonyított has táji terület növekedése, vagyis a hasi elhízás egyértelműen és meredeken növeli a mortalitást, a már valóban kóros soványság extrém eseteitől eltekintve*. Ezt mutatja be az ún. Waaler-felület, amelyet Fogel is közöl (2004: viii), és amely megadja az optimális értékeket.

A közegészségügyi viszonyok

A testmagasságra vonatkozó elemzés után térjünk át a talán még ennél is fontosabbra, a közegészségügyi viszonyok eddigi és ennek alapján várható ez utáni alakulására. Az erre vonatkozó legelső számokat, kiinduló értékeket a 8. táblázat közli.

8. táblázat

Krónikus megbetegedések előfordulásának gyakorisága az Egyesült Államok hadserege^a 1910. és 1983. évi hadviseltjeinek körében (azt jelentve, hogy bármikor volt-e ilyen krónikus megbetegedésük), és az NHIS^b-hez tartozó hadviseltek körében (azt jelentve, hogy volt-e ilyen krónikus megbetegedésük a megelőző 12 hónapban), 65 évesek és idősebbek, százalékszámok

Betegség	Hadsereg hadviseltjei, 1910	Hadviseltek, 1983	Hadviseltek, korrigált, 1983	NHIS ^b Hadviseltek, 1985-88
Csont- és izomrendszer	67,7	42,9	47,2	42,5
Sérv	34,5	27,3	26,7	6,6
Emésztőrendszer	84,0	49,0	48,9	18,0
Emésztési zavarok	31,9	3,7	4,2	1,4
Húgyivarszervek.	27,3	36,3	32,3	8,9
Központi idegrendszer ^c	24,2	29,9	29,1	12,6
Szív- és érrendszer	90,1	42,9	39,9	40,0
Szív	76,0	38,5	39,9	26,6
Visszerek	38,5	8,7	8,3	5,3
Aranyeres csomók	44,4	7,2
Légzőrendszer	42,2	29,8	28,1	26,5

^a U.S. Army.

^b National Health Insurance Service.

^c Endokrin

Forrás: Fogel (2004:31). Az eredeti források és további jegyzetek az idézett helyen.

Az adatok az amerikai hadsereg (*Army*) hadviseltjeire (*veterans*) vonatkoznak, ugyanis az Egyesült Államokban a hadviseltek külön és kiemelkedően jó egészségügyi ellátásra jogosultak, és a rájuk vonatkozó adatok a legrészletesebbek és legmegbízhatóbbak. A táblázat félreértetlenül mutatja, hogy a különböző betegségek előfordulásának 1983. évi arányszámai lényegesen alacsonyabbak az 1910. éviéknél, tehát hogy az egészségügyi viszonyok nagymértékben javultak.

Az összefüggéseket ennél jobban és áttekinthetőbben mutatják be a 9. táblázatnak a 8. táblázatból számított adatai.

9. táblázat

Egyes krónikus megbetegedések előfordulási arányszáma csökkenésének évi üteme az idősebb hadviseltek körében 1910 és az 1980-as évek közepe között az enyhítő beavatkozások előtt és után, százalékszámok

Betegség	Előfordulási arányszámok 1910-ben	Előfordulási arányszámok az 1980-as években az enyhítő beavatkozások előtt	Előfordulási arányszámok csökkenésének évi üteme az enyhítő beavatkozások előtt	Előfordulási arányszámok az 1980-as években az enyhítő beavatkozások után	E lőfordulási arányszámok csökkenésének évi üteme az enyhítő beavatkozások után
Csont- és izomr.	67,7	47,9	0,4	42,5	0,6
Emésztőrendszer	84,0	49,0	0,7	18,0	2,0
Húgyivarszervek.	27,3	36,3	+0,4	8,9	1,5
Közp. idegrends.	24,2	29,9	+0,3	12,6	0,9
Szív- és érrends.	90,1	42,9	1,0	40,0	1,1
Légzőrendszer	42,2	29,8	0,5	26,5	0,6

Forrás: Fogel (2004:81). Az eredeti forrás és további jegyzetek az idézett helyen.

Az első oszlop a 8. táblázat első oszlopának részben összevont, legfontosabb adatait ismétli meg, tehát azt közli, hogy mekkorák voltak az egyes felsorolt betegségek előfordulási arányszámai az idősebb amerikai hadviseltek körében és 1910-ben. A második oszlop a 8. táblázat részben összevont adatainak megismétlése, és azt mutatja meg, hogy mekkorák voltak ugyan ezen betegségek előfordulási arányszámai az 1980-as évek közepén az enyhítő beavatkozások előtt. A harmadik oszlop értékeit a szerző a két első oszlopból számította, és ezek azt írják le, hogy mekkora volt a csökkenés évi üteme ugyancsak az enyhítő beavatkozások előtt. Már ezek a számok is az egészségügyi viszonyok meglepően gyors javulására utalnak. Csak a húgyivarszervek és központi idegrendszer megbetegedései nőttek, a többi betegségcsoportnál az előfordulási arányszámok gyorsan csökkentek, a legnagyobb mértékben, évi egy százalékkal a szív és érrendszer betegségei esetén.

A 9. táblázat negyedik oszlopa a 8. táblázat negyedik oszlopában közölt összevont értékek megismétlése tehát azt mutatja be, hogy mekkorák voltak e betegségek előfordulási arányszámai az 1980-as évek közepén az enyhítő beavatkozások után. Végül az utolsó, ötödik oszlop számai az első és a negyedik oszlop értékeiből származtatottak, és azt tüntetik fel, hogy milyen mértékben csökkentek e betegségek előfordulási arányszámai ugyancsak az enyhítő beavatkozások után. A számok joggal tekinthetők megdöbbentőnek. A harmadik oszlop pozitív értékei eltűntek, a húgyivarszervek, illetve a központi idegrendszer megbetegedéseinek gyakorisága a beavatkozás után nem nőtt, hanem csökkent, mégpedig évi 1,5, illetve 0,9 százalékkal. Ezek igen nagy értékek. Nagymértékben csökkent minden más itt felsorolt betegségcsoport előfordulási arányszáma is. A legnagyobb mértékű csökkenés az emésztőrendszer betegségei esetében következett be, itt a csökkenés mértéke évi 2,0 százalék, aminek következtében az 1980-as

évek közepének előfordulási arányszámai – a beavatkozás után – az 1910. évi érték negyedét sem érik el. Ha nem is ilyen rohamos, de nagymértékű a csökkenés az összes többi betegségcsoport esetében is.

Az összefoglaló értékelés első megközelítésben egyértelmű. *Az egészségesebb életmód és a jobb táplálkozás, valamint a jobb környezeti körülmények miatt a megbetegedések arányszáma már enyhítő beavatkozások nélkül is csökkent a betegségcsoportok nagyobb részénél. Az orvostudomány és a gyógyászati eszközök fejlődése folytán ugyanakkor nagymértékben nőtt az orvosi beavatkozások hatékonysága, kiterjesztette a csökkenést az összes itt bemutatott betegségcsoportra, és erősítette a csökkenést ott, ahol ez már beavatkozás nélkül is megmutatkozott. Ennek eredménye az átlagos életkor eddigi növekedése, és a folyamatok folytatódásától, ami biztosra vezető, csak az átlagos életkor további növekedése várható.* Felvetődik a kérdés, hogy meddig fogunk élni, ezzel azonban e cikk későbbi részében foglalkozunk, annak ellenére, hogy az ez után közlendő három táblázatot megalapozó számítások egyik kiinduló pontja a feltételezett jövőbeni élettartam.

A társadalmi csoportok szerinti különbségek

Még mielőtt rátérnénk erre a jövőre vonatkozó elemzésre, foglalkoznunk kell azzal, amit Vogel a rendkívül kedvező átlagok mögött meghúzódó, társadalmi csoportok szerinti különbségekről ír. A kérdés fontossága miatt terjedelmes szó szerinti idézetekhez kell folyamodnom.

„A várható élettartamra vonatkozó nagy-britanniai [részletesebb] adatok [azt is] kimutatják, hogy a XIX. század nagy részében az alacsonyabb osztályok várható élettartama konstans maradt vagy egyes helyiségekben valamelyest csökkent, a felsőbb osztályok várható élettartama meredeken nőtt. A felső és alsó osztályok várható élettartama közötti különbség az ipari forradalom kezdetétől a XIX. század végéig mindegy tíz évvel lett nagyobb. Ehhez hasonlóan úgy látszik, hogy a felső és alsó osztályok testmagassága közötti különbség is nőtt a napóleoni háborúk végétől a XX. század elejéig. Más szavakkal, a biomedikális adatok arra utalnak, hogy *a felső és alsó osztályok közti egyenlőtlenség a XIX. század nagy részében vagy akár egészében nőtt.* Ez az eredmény eltér attól, amit a jövedelemelosztási számítások alapján kapunk, amelyek szerint a XIX. század legnagyobb részében az angol jövedelemelosztás konstans volt. A hagyományos közgazdasági és a biometriai mérőszámok [alapján kapott eredmények] elemzése alapján a felé a következtetés felé hajlom, hogy a biometriai mérőszámok több információt tartalmaznak, mint a hagyományos gazdaságiak, legalábbis akkor, ha az egyenlőtlenség szekuláris trendjeiről van szó” (i. m. 36).

„A XX. század éles ellentétben áll az előző két század tapasztalataival. Mindazon mérőszámok szerint, amelyek összefüggésben állnak az életszínvonallal, mint a reális jövedelem, a hajléktalanság, a várható élettartam és a testmagasság, az alacsonyabb osztályok helyzetének javulása sokkal nagyobb volt annál, mint amit a népesség egészénél tapasztaltunk, noha az általános életszint is javult. [...] A „Gini-mutatószám” értéke mintegy 0,65 volt a XVIII. század elején, és mintegy 0,55 a XX. század eleje körül, 0,32 lett viszont 1973-ra, amikor elérte mélypontját, nemcsak Angliában, hanem az Egyesült Államokban és más gazdag országokban is. Ez a mértékszám azt mutatja, hogy *a jövedelemelosztás egyenlőtlensége 1700 és 1973 közti csökkenésének legnagyobb része az XX. században következett be.* Az egyenlőtlenségnek ez a nagy csökkenése az angol népesség átlagos reális jövedelmének növekedésével együtt azt jelenti, hogy *az alacsonyabb osztályok egy főre jutó jövedelme sokkal gyorsabban nőtt, mint a középső és felső osztályoké*” (i. m. 39-40).

„Ehhez hasonló következtetésekre jutunk a várható élettartam adatai alapján. Az 1875 körül született kohorsz esetében mintegy 17 év volt a különbség az angol elit és az egész népesség

között. Ma is megvan a társadalmi eltérés az angolok várható élettartama között, de ma a leggazdagabb osztályoknak a népesség többi részével szembeni előnye csak mintegy négy év. Ez azt jelenti, hogy az életkor tekintetében fennálló társadalmi szakadék háromnegyede eltűnt. Ennek folytán az alacsonyabb osztályok 1875. évi születéskor várható 41 éves élettartama máig 74 évre nőtt, míg az elit születéskor várható élettartama 58-ról 78 évre. Ez figyelemreméltó javulás. Ez azt jelenti, hogy kétszer akkora volt a várható élettartam növekedése az elmúlt évszázadban, mint az ezt megelőző 200 000 év alatt. Semmi sem különbözteti meg jobban a XX. századot a múlttól, mint az alacsonyabb osztályok hosszú élete (i. m. 40).

„A testmagasságra vonatkozó adatok is arra utalnak, hogy nagy volt az egyenlőtlenség a XIX. században. A napóleoni háborúk végén a tipikus angol férfi munkás az érettség elérésekor 5 hüvelykkel [mintegy 13,5 centiméterrel] volt alacsonyabb, mint egy, a felső osztályba született érett férfi. Ma is van eltérés a munkások és az elit testmagassága között Angliában, de ez a különbség ma alig 1 hüvelyk [2,54 centiméter] Angliában. A társadalmi osztály szerinti magasságkülönbségek gyakorlatilag megszűntek Svédországban és Norvégiában [ahol tudvalevőleg kicsik a társadalmi különbségek és nagyok a szociális juttatások], viszont még nem szűntek meg az Egyesült Államokban [ahol tudvalevőleg a szociális juttatások kicsik, és a társadalmi különbségek nagyok]. A gazdag és szegény országok széles körére vonatkozó mai statisztikai elemzés is szoros korrelációt mutat ki a testmagasság és a Gini-mutatószám között. A súly is az egyenlőtlenség fontos mutatószáma” (uo.).

A testmagasság szekuláris növekedése elsősorban a társadalmi és gazdasági körülményeknek az elmúlt néhány században bekövetkezett gyors javulására, nem pedig a genetikai tényezőkre vezethető vissza, amint ez Hollandia példáján látható. A fiatal felnőtt férfiak átlagos magassága csak 64 hüvelyk volt ez országban a XIX. század közepén. A mai adat mintegy 72 hüvelyk. 8 hüvelyk (23 centiméter) alig négy generáció alatt nem lehet a természetes kiválasztódás vagy genetikai változás következménye, mert az ilyen folyamatok ennél sokkal hosszabb időt igényelnek (i. m. 41).

Gazdaságpolitikai következtetések

Mindezt a szerző hosszú elemzése követi a finanszírozás, az adózás és a megtakarítás kérdéseiről, amely az alábbi következtetésekkel zárul. Korábban, amikor az élettartam is és a jövedelem is alacsony volt, a társadalombiztosítás finanszírozásában a redisztribúciónak volt domináns szerepe. „1 vagy 2 százalékos adó a társadalom leggazdagabb 5 százalékának jövedelmére elég volt ahhoz, hogy finanszírozza ezt a programot. Poroszország és Nagy-Britannia gazdagjai készek voltak arra, hogy a politikai stabilitás érdekében viseljék ezt a terhet. A XX. század folyamán azonban a várható élettartam és az életszint óriási mértékű megnövekedése sokkal hosszabb nyugdíjas korra és a nyugdíjazás utáni sokkal magasabb szintű támogatásra vezetett. Ezeket a programokat már nem lehetett nagymértékben koncentrált osztályadóval finanszírozni. A költségesebb nyugdíjrendszerek támogatására *ki kellett terjeszteni az adózást az egész dolgozó társadalomra. Ezzel a társadalombiztosítási programok redisztribúciós rendszerből kényszertakarékossági rendszerré alakultak át*, noha e rendszerek átalakulásának természete nem volt világos a legtöbb résztvevő számára. A lényegében véve önfinanszírozó nyugdíj-, egészségügyi és oktatási programoknak a jelenlegi fenntarthatatlan finanszírozási rendszerekből a kényszertakarékosság áttekinthető rendszereivé való átalakítása nem könnyű” (i. m. 77).

A recensens nyilvánvaló kötelessége, hogy kiegészítse a szerző által leírtakat a magyar viszonyokra, sőt a világ egészére vonatkozó általános jellegű következtetésekkel. A szerző fejtegetéseinek egésze és különösképpen ez az előbbi hosszú idézet ugyanis teljesen új megvilági-

tásba helyezi a jelenlegi magyar problémákat és a kezelésükről folytatott vitát. Az, hogy korábban óriási osztálykülönbségek voltak az egészségügyi állapot, a testmagasság és a várható élet-tartam, továbbá természetesen a kulturális szint tekintetében, és hogy ezek az egyenletesebb jövedelemelosztás és a társadalombiztosítási programok, valamint a döntő részben ingyenes oktatás folytán több országban gyakorlatilag megszűntek, és más országokban is nagymértékben csökkentek, egyértelmű következtetésekre vezet. Azt bizonyítja, hogy ezek a XIX. században megkezdett és a XX században kiteljesedett társadalombiztosítási és jóléti programok nem adhatók fel, sőt nem fejleszthetők vissza, mint ahogy ezt sokszor javasolják, hanem fenntartandók, sőt továbbfejlesztendők. Azt is bizonyítja, hogy a jövedelemelosztási egyenlőtlenségek növekedésének 1973-mal megindult irányzatát vissza kell fordítani, nem pedig továbbvinni, mint ahogy ezt egyesek explicit módon, mások hallgatólagosan helyeslik, és sokan gyakorlati intézkedéseikkel előmozdítják, vagy legalábbis eltűrik.

A szerző fejtegetései további nyilvánvaló következtetésekre is vezetnek, és ezeket is explicit módon le kell írnom. Magyarországon ezek a rendszerek nem önfinanszírozók, hanem veszteségesek. Egyet kell értenünk azzal, hogy *e rendszereket nemhogy önfinanszírozóvá, hanem a kényszermeztakarítás eszközeivé kell tenni. Ez nálunk nehezebb, mint más országokban, de meggyőző a szerzőnek az az érvelése, hogy ez elkerülhetetlen.* Emellett úgy látom, hogy Fogel itt bemutatott érvelése és itt ismertetett számai döntő mértékben megerősítik azt az általam ismételt hangoztatott és leírt álláspontot (Szokolczai 2006a, 2006b, 2007a, 2007b, 2007c, 2009a, 2009b), hogy *a magyar gazdaság alapvető problémája nem a kettős, hanem a hármas ikerdeficit,* amelynek harmadik és feltehetőleg legfontosabb eleme a hazai megtakarítás hiánya. A megtakarítás hiányát a társadalombiztosításnak a szerző által javasolt kényszermeztakarítás irányában való átalakításával, valamint más módszerekkel is meg kell szüntetni. E más módszerek tárgyalása nem tartozik ide. Végül egyértelműen retrográdnak és ezért tarthatatlannak kell minősíteni azt az 1980 előtt Friedman és a Chicagói Iskola működésével kezdődött, és 1980-ban Thatcher és Reagan fellépésével uralkodóvá vált irányzatot, amely a közjóléti rendszerek visszafejlesztését tűzi ki célul, mert nem lehet visszatérni abba a világba, amikor a gazdagok lényegesen magasabbak, egészségesebbek hosszabb életűek és műveltebbek, mint nemcsak a szegények, hanem a proletarizálódó középosztály is.

Az életmód hosszú távú változásai

E hosszas elemzés után térjünk vissza Fogel könyvének ismertetésére, és mutassuk be három további, sok tekintetben még az eddigieknél is fontosabb táblázatát. Ezek az egészségügyi helyzet javulásának, valamint más tényezőknek, így a műszaki fejlődésnek és a termelékenység javulásának az emberi életmódra gyakorolt hatását mutatják be. Ennek egyik alapvető eleme a szabadon felhasználható idő növekedése, másik kritikus fontosságú eleme pedig az egészségügyi és kulturális kiadások részarányának elkerülhetetlen növekedése.

A szabadon felhasználható idő megnövekedése

Az időfelhasználás szekuláris trendjeit a 10. táblázat mutatja be.

10. táblázat

Az időfelhasználás szekuláris trendjei: az átlagos férfi családfő egy napjának átlagos órabeosztása 365 napos munkaév alapján számítva

	1880 ^a	1995 ^a	2040 ^a
1. Alvás	8	8	8
2. Étkezések és alapvető higiénia	2	2	2
3. Mindennapos apró feladatok	2	2	2
4. Utazás a munkába és vissza	1	1	0,5
5. Munka	8,5	4,7	3,8
6. Betegség	0,7	0,5	0,5
7. Részösszesen	22,2	18,2	16,8
8. Maradvány: pihenés és szórakozás	1,8	5,8	7,2

^a A megadott év körüli évek.

Forrás: Fogel (2004: 68). Az eredeti forrás és további jegyzetek az idézett helyen.

E táblázat szerint, amely az átlagos férfi családfő egy napjának átlagos órabeosztását mutatja be, semmiféle változás sem várható az alvás, az étkezések és alapvető higiénia, valamint a mindennapos apró feladatok, és csak csekély csökkenés várható a munkába és visszautazás, valamint a betegségek időigénye tekintetében. Ugyanakkor *a munkára, vagyis a fizetett vagy jövedelmet hozó, megélhetést adó munkára fordított idő 1880-ról 2040-re meredeken csökken, a korábbi érték fele alá, alig napi 3,8 órára*. E recenzió elkerülhetetlenül meg kell jegyeznie, hogy hol van ez attól, amikor a 3 x 8 – a heti 6 munkanapra számított 3 x 8, a 8 óra munka, 8 óra alvás és 8 óra minden egyébre – a radikális szociáldemokraták irreális és reménytelen követelésének számított. Nem is olyan régen – még e recenzió gyerekkorában – a munkások heti 6 x 12 órát töltöttek a gyárban, igaz, hogy hosszú ebéddel és utána pihenéssel. Fogel számításai szerint viszont az ennyire lecsökkenő munkaidő után megmaradó, *a valóban szabadon felhasználható idő megnégyszereződik, és az 1880. évi napi 1,8 órától 2040-re napi 7,2 órára nő. Ez nyilván az emberi életvitel egészének teljességgel alapvető megváltozására, teljességgel új, eddig soha el sem képzelt következményekre vezet.*

A 11. táblázat a 10. táblázat legfontosabb, összevont értékeit adja meg nem egy napra, hanem az egész – folyamatosan és nagymértékben növekvő – élettartamra vonatkozóan, órában.

11. táblázat

A szabadon felhasználható idő egész életen keresztüli megoszlásának becsült trendje

	1880 ^a	1995 ^a	2040 ^a
1. Szabadon felhasználható órák összesen	225.900	298.500	321.900
2. Munkaórák	182.100	122.400	75.900
3. Önkéntes munkára felhasználható órák	43.800	176.100	246.000

^a A megadott év körüli évek.

Forrás: Fogel (2004: 71). Az eredeti forrás és további jegyzetek az idézett helyen.

A szabadon felhasználható – az alvásra, étkezésre és alapvető higiéniaira, a mindennapos apró feladatokra, valamint a munkába és visszautazásra nem fordított – idő elsősorban az élet-tartam növekedése miatt nő. Ebből az élet egészében fizetett munkára fordított idő 2040-re, a termelékenység növekedése következtében és az élet meghosszabbodása ellenére jóval az 1880. évi érték fele alá csökken, az élet egészében valóban szabadon felhasználható idő pedig az 1880. évi érték 5,6-szorosára növekszik. 246 000 szabadon felhasználható óra egy élet folyamán: ez valami egészen elképesztő, soha nem látott, sőt soha még csak el sem képzelt lehetőség.

E táblázattal, sőt már az előzővel kapcsolatban a recenzensnek elkerülhetetlenül meg kell jegyeznie, hogy ezek a táblázatok nem tartalmaznak több egészen különösképpen fontos tételt: a gyermek- és fiataloknak a pusztán a fizikai fejlődésre, tanulásra és nagyrészt szórakozásra fordított idejét, továbbá a gyermeknevelésre, valamint a betegek és öregek ápolására, továbbá más családi kötelezettségekre fordított órákat. A könyv szövegében sem találhatunk utalást ezekre. Úgy látszik, hogy az itt közölt számok csupán az előző, 10. táblázat alapján, mechanikusan számított értékek, amelyek azonban a felnőtt férfi családfőkre vonatkoznak, amelyekből tehát hiányoznak a fent felsorolt tételek, tehát a gyermek- és ifjúkor, valamint az azokra a családi kötelezettségekre fordított órák, amelyek a nők életének sokkal nagyobb részét töltik be, mint a férfiakét. Mindez nem változtat azon, hogy az egész élet folyamán a kereső munkára fordított idő megfeleződik és a szabadon felhasználható idő megtöbbszöröződik, de a számok nem tekinthetők véglegesnek és mindkét nemre kiterjedőnek.

Az egészségügyi és kulturális kiadások részarányának megnövekedése

Az élet folyamán fizetett munkára fordítandó és szabadon felhasználható órák számának drámai mértékű változása, valamint az egy főre jutó jövedelem növekedése drámai mértékű változásra vezet a fogyasztási kiadások szerkezetét illetően is. Az erre vonatkozó számokat a 12. táblázat mutatja be.

12. táblázat

A fogyasztás szerkezetének hosszú távú trendje és az egyes fogyasztási kategóriák implicit jövedelmi elaszticitásai

Fogyasztási kategória	A fogyasztás százalékos megoszlása		Hosszú távú jövedelmi elaszticitások
	1875	1995	
Élelmezés	49	5	0,2
Ruházat	12	2	0,3
Lakás	13	6	0,7
Egészségi ellátás	1	9	1,6
Oktatás	1	5	1,6
Egyéb	6	7	1,1
Pihenés és szórakozás	18	68	1,5

Forrás: Fogel (2004: 89). Az eredeti forrás az idézett helyen.

Az itt közölt értékek ismét joggal minősíthetők döbbenetesnek. Ezek szerint az élelmiszerre, ruházatra és lakásra fordított kiadások részaránya 1875 és 1995 között nagymértékben csökkent, az élelmiszerre fordított kiadások részaránya kiinduló érték egytizedére, ugyanakkor azonban az egészségügyre és oktatásra, valamint a pihenésre és szórakozásra fordított kiadások részaránya nagymértékben nőtt. A számomra, de valószínűleg valamennyi olvasó számára is a legmeglepőbb és egyben a legnagyobb felelősségre intő számokat a táblázat utolsó sorában találhatjuk. Ezek szerint a pihenésre és szórakozásra fordított kiadás – nyilván az Egyesült Államokban, noha ezt a szerző nem közli – már 1875-ben az összes kiadás 18 százaléka volt, vagyis több mint a ruházatra, illetve a lakásra, és tizenhatszorta több mint az egészségügyi ellátásra, illetve az oktatásra fordított kiadás. Ugyanakkor a pihenésre és szórakozásra fordított kiadás – nyilván ugyanitt – 1995-ben már az összes kiadás 68 százalékára nőtt. Nálunk és más kevésbé fejlett országokban ezek az arányszámok szükségképpen egészen mások, de ezek utalnak a várható jövőre.

Ezek a számok a legkomolyabb kétséget vetik fel a jövedelemmel való rendelkezés jelenlegi rendszerét illetően. Az a rendszer, amelyben a pihenésre és szórakozásra fordított kiadás hét és félszerese az egészségügyre, és tizenhárom és félszerese az oktatásra fordított kiadásoknak, semmiképpen sem lehet jó, és nem tartható fenn. Az ezzel kapcsolatos további megfontolások tárgyalására a későbbiekben kerülhet sor, annyit azonban már itt le kell írnom, hogy ezek a szükségképpen a közületi kiadások részarányának növelésére és az adózás után személyes jövedelmek részarányának csökkenésére vezetnek.

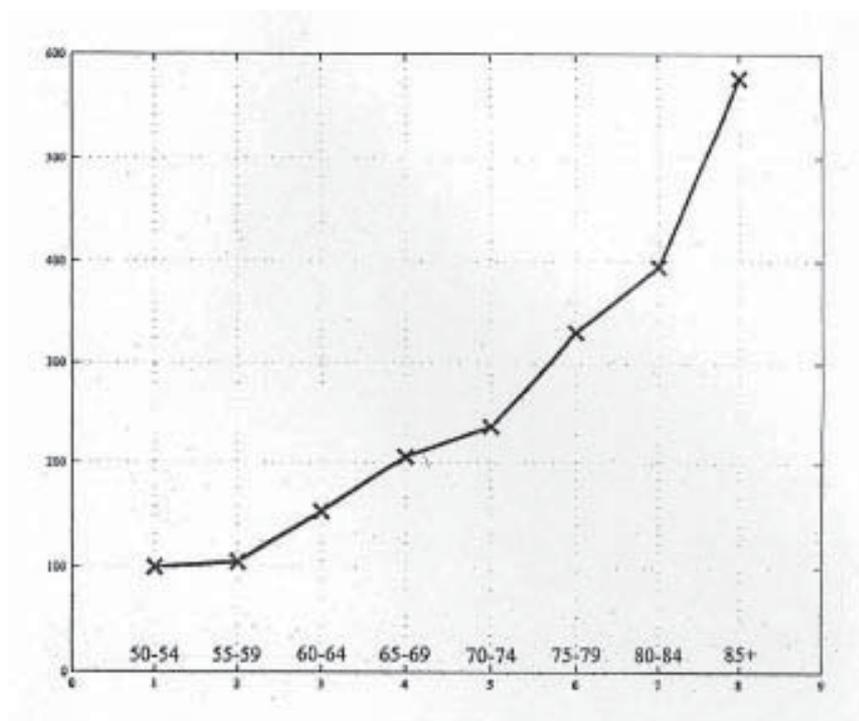
A 12. táblázatnak azonban nem csupán az eddig tárgyalt két első oszlopa, hanem az utolsó, az első két oszlop értékeiből számított *hosszú távú jövedelmi elaszticitásokat* bemutató oszlopa is nagyon fontos következtetésekre vezet. Az élelmiszerekre és a ruházatra fordított kiadások kis értékű jövedelmi elaszticitása tette lehetővé a többi kiadás növekedését. Az előbb elmondottakkal szemben vigasztaló, hogy az egészségügyi ellátásra és az oktatásra fordított kiadások jövedelmi elaszticitása a legnagyobb, de, bármilyen kedvező legyen is ez, ennek súlyát nagy-

mértékben csökkenti, hogy az erre a célra fordított kiadások részaránya 1875-ben rendkívül alacsony volt, tehát ez a magas jövedelmi elaszticitás alacsony, zérusnál alig nagyobb kiinduló értékekhez kapcsolódik. A tanulságok és következtetések összefoglalására a későbbiekben kerül sor, de annyit már most elkerülhetetlenül le kell írnom, hogy *a jövő egyik legfontosabb feladata az egészségügyi ellátásra és oktatásra fordított kiadások jövedelmi elaszticitásának növelése, és a pihenésre és szórakozásra fordított kiadások jövedelmi elaszticitásának csökkentése*. Hogy ez hogyan érhető el, arra a későbbiekben tehetünk utalást, de a kielégítő válasz megadásának megkísérlése is külön tanulmányt igényelne.

Arra, hogy az egészségügyre fordított kiadások részarányának nőnie kell, kellő bizonyítékot ad a 4. ábra.

4. ábra

Az egészségügyi ellátás viszonylagos költsége korcsoportok szerint

Forrás: Fogel (2004:85). Az eredeti forrás jegyzetek az idézett helyen.

Ebből láthatjuk, hogy a 85 évesek és ennél idősebbek egészségügyi ellátására fordított kiadás hatszorosa az 50-54 évesekre fordított kiadásnak. Köztudott, hogy a folyamatos kezelést és gyógyszerkezést igénylő krónikus betegségek általában az ötvenedik életkor körül kezdenek megjelenni, és gyakoriságuk az élet növekedésével nő. Bármennyire vigasztalók legyenek is a 9. táblázat harmadik és negyedik oszlopának számai, amelyek azt mutatják, hogy e betegségek előfordulásának gyakorisága az életmód és a környezet kedvező változása miatt, orvosi kezelés nélkül is csökken, ugyanezen táblázat negyedik és ötödik oszlopa mégis azt mutatja, hogy e megbetegedések nagy része csak orvosi beavatkozással szüntethető meg vagy tehető elviselhetővé. Ha ehhez hozzáadjuk a népesség várható elöregedését és olyan számok megjelenését,

amelyek arra utalnak, hogy az átlagos életkor 100 év felé tolódik ki, akkor *semmi kétség sem fűződik ahhoz, hogy az egészségügyre fordított kiadások meredek növekedése elkerülhetetlen.* Ezek a tények és megfontolások súlyos árnyékot vetnek arra az optimista képre, amely az eddigiekből kirajzolódott.

Ezeknek a pesszimista megfontolásoknak még nagyobb súlyt ad az itt utolsóként közölt 13. táblázat. A táblázat a XX. század elejének egyesült államokbeli helyzetét bemutató adatokat közöl. A táblázatot megalapozó számítások a 25–29 éves korcsoport fizikai munkavégző-képességének százalékában mutatják be az ennél idősebb korcsoportok fizikai munkavégző-képességét. Ez a munkavégző-képesség félelmetes gyorsasággal csökkent 50 és 69 év között, és gyakorlatilag megszűnt a 70 éves korról. A helyzet a mai Egyesült Államokban az egészségi állapot általános javulása folytán feltehetőleg jobb, és ezek a számok talán inkább a fejlődő országok jelenlegi helyzetének felelnek meg, de az kétségtelen, hogy *az emberi életkor meghosszabbodása a fizikai munka végzésére képtelen idősök számának nagymértékű megnövekedésével jár együtt, és hogy viselnünk kell ennek összes következményét.* Ennek összefüggéseit és következményeit is a későbbiekben tárgyaljuk.

13. táblázat **A férfiak átlagos képessége fizikai munka végzésére, életkoronként, 1900 körül**

Életkor	Fizikai munka végzésére való képesség
50–54	0,75
55–59	0,56
60–64	0,34
65–69	0,17
70–74	0,08
75–	0,04

Forrás: Fogel (2004: 92). Az eredeti forrás és jegyzetek az idézett helyen.

Az igazságosság az egészségügyben

Fogel könyvének utolsó, ötödik fejezetében részletesen tárgyalja az egészségügyi ellátással kapcsolatos igazságosság kérdését, de ebben a tekintetben nem jut egyértelmű következtetésre. Amint hivatkozik rá, a „nemzetközi szervezetek, mint a WHO és az OECD, felszólították az összes országot, hogy garantálják minden személy számára a jó minőségű alapvető ellátást, elsősorban a hatékonyság, a költség és a társadalmi elfogadhatóság kritériumai szerint” (i.m.: 97). Ez szépen hangzik, azonban maga a szerző is elismeri, hogy *senki számára sem világos, hogy mit is jelent az „alapvető ellátás” fogalma a gyakorlatban.* Emellett nyilvánvaló, hogy *a költség és a társadalmi elfogadhatóság szempontjai ütköznek,* e két szempontnak nehéz egyszerre eleget tenni, és ezért a mindkettőre való együttes hivatkozás e recenzens szerint akár tartalmatlan általánosságnak is minősíthető.

Sokkal inkább egyértelmű a WHO-nak a szerző által idézett három alapelve: „(1) Az egészségügyi szolgáltatásoknak előre megfizetetteknek kell lenniük (vagyis az egészségügyi szolgáltatásokat fedező adókat be kell szedni az egész munkaképes kor folyamán, még akkor is, ha e szolgáltatások iránti igény kicsi a fiatal és középkorú felnőttek körében. (2) Azoknak, akik egészségesek, támogatniuk kell azokat, akik betegek, (ami azt jelenti, hogy az adókat nem szabad úgy korrigálni, hogy megfeleljenek a speciális egyéni kockázatoknak, mint ahogy ez a magánbiztosítási rendszerekben gyakran előfordul). (3) A gazdagoknak támogatniuk kell a szegényeket, (ami azt jelenti, hogy a gazdagoknak nagyobb adót kell fizetniük, mint a szegényeknek, és hogy a kormányzati rendszerekben a kiváltságos csoportok nem kaphatnak jobb és szélesebb körű ellátást)” (i. m.: 97). A WHO-nak ezek az egyértelműen progresszív szellemű alapelvei megítélésem szerint feltétlenül helyesek és követendők, és joggal tekinthetők a megoldás alapelveinek.

A szerző ezután hosszasan foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy *mi a közületi és a magánellátás optimális aránya*. Köztudott, hogy e tekintetben nagy a különbség Európa és az Egyesült Államok között: a közületi rendszer aránya Nagy-Britanniában 85, az Egyesült Államokban pedig 45 százalék. Megadja nemzetközi, tehát az egyes országok belföldi vásárlóereje szerint korrigált dollárban az egy főre jutó egészségügyi kiadásokat is. Ez az érték Etiópiában, Haitin, Indonéziában és Nepálban 20 és 56 dollár között van, Indiában illetve Kínában pedig a még mindig a nagyon szerény 84, illetve 74 dollár értékű. Ugyanez a ráfordítás Németországban 2 365, Franciaországban 2 135, Olaszországban 1 824, Spanyolországban 1 211 és az Egyesült Királyságban 1 193, az Egyesült Államokban viszont 3 724 dollár, ami a német érték másfélszerese és az angol érték háromszorosa. (A szerző nem adja meg, hogy az adatok mely évhez tartoznak.) Ennek ellenére az Egyesült Államokban a születéskori várható élettartam alacsonyabb, mint Franciaországban, Spanyolországban, Olaszországban, az Egyesült Királyságban és Németországban, és felteszi a kérdést, hogy ha az amerikaiak ezért a többletkiadásért nem kapnak jobb egészségügyi ellátást és hosszabb életet, akkor mit is kapnak ezért az óriási összegért. A nyilvánvaló válasz az lenne, hogy az amerikai rendszer rossz, de a szerző – aki a neoliberalis nézetek fellegetvénének, a Chicagói Egyetemnek a professzora – ezt a választ elkerüli, és hosszú fejtegetést közöl az európai és az amerikai mentalitás különbözőségéről. Ez a fejtegetés voltaképpen igaz, és megfelel a folyamatfüggőség northi elvének, de nem válaszolja meg a közületi és a magánellátás optimális arányának kérdését. A szerző nem foglalkozik azzal sem, hogy a kiemelkedően magas amerikai arányszám nagyrészt az ott nagymértékben elterjedt műhiba- (*malpractice*) pereknek, a megítélt horribilis összegű kártérítéseknek és az ez elleni védekezésnek a következménye. A szerző által előadott reformjavaslatok is zömmel a speciális amerikai problémák megoldására vonatkoznak, és nem tekinthetők általános jellegűnek.

A fentiek szerint alapjában véve, még ha némi korrekcióval is, megalapozottnak, noha kissé túlzottnak látszik Deaton (2006) kritikája. Deaton a legnagyobb elismeréssel ír Fogel összes empirikus eredményéről, de recenziójának utolsó bekezdésében a következőket olvashatjuk: „Fogel álláspontja [...] McKeown (1976) (aki szerint az életszínvonal és a táplálkozás fontos, az orvosok által nyújtott orvosság nem) és a chicagói közgazdaságtan (amely szerint ha a piac szolgáltatja mindezt az egészségügyi ellátást, akkor ez jó, még akkor is, ha ez keveset használ) ötvözetének látszik. Nem hiszem, hogy ezeknek a tételeknek egyike is hasznos lenne, ha a gyógyszerekről és az egészségügyi ellátásról gondolkozunk a világ bármely gazdag országának vonatkozásában. Az egyet nem értésnek ez a (fontos) területe azonban a legkevésbé sem csökken a Fogel munkája iránti csodálatomat” (i. m.: 113).

Szerintem ez a kritika két ok miatt látszik kissé túlzottnak, és szorul némi korrekcióra. Egyrészt Fogel az itt is közölt 8. és 9. táblázatban nagyon határozottan bemutatja a gyógyszeres kezelés kiemelkedően nagy hatását a krónikus megbetegedések csökkentésében. Másrészt Fogel az 5. fejezetben határozottan chicagói ízű fejtegetéseket ad ugyan elő, és az amerikai mentali-

tást nem látja megváltoztathatónak – e recenzius szerint alapjában véve joggal –, de egy szóval sem írja, hogy ez a helyzet és ez a mentalitás helyes, és közli azokat a tényeket és számokat, amelyek alátámasztják azt a véleményt, hogy helytelen, még ha ezt nem is mondja ki. Végül ki kell emelnem, hogy Fogel ezt a fejezetet a következő kulcsmondattal zárja: „Az, hogy a világ jövedelmének növekvő részét fordítjuk egészségügyi ellátásra, nem csapás, hanem korunk figyelemreméltó társadalmi és gazdasági fejlődésének jele” (i. m.: 107, kiemelés tőlem, Sz. Gy.). E recenzius szerint ez a kulcsmondat a tanulságoknak és következtetéseknek fontos kiindulópontja. Tudomásul kell vennünk, hogy az egészségügyi kiadások részaránya nő, és ennek még örülnünk is kell, mert ez csökkenti a szenvedést, továbbá hosszabb, kiteljesedettebb, boldogabb és eredményesebb életre vezethet, ha ezt a hosszabb életet jól használjuk fel.

Milyen hosszán élhetünk?

Még mielőtt áttérnénk a tanulságokra és következtetésekre, ismertetnünk kell Fogel utószavát: „Milyen hosszán élhetünk?” (i. m.: 108–111). E rövid részben a szerző kifejti, hogy mind az amerikai társadalombiztosítási igazgatóság (*Social Security Administration*), mind pedig a legnagyobb életbiztosítási társaságok, így a *Metropolitan Life Insurance Company* előrebecslései túlzottan konzervatívak, alábecslik a várható élettartamot, és ezt az állítást a múltbeli előrebecslések már beigazolódott hibái is alátámasztják. Az előrebecsléseket szerinte nem az átlagos, hanem a legjobb értékekre kell alapozni, mert az ezeket megalapozó életmód és egészségi állapot válik általánossá. Ezek a becslések arra vezetnek, hogy az amerikai nők várható életkora 2070-re 92,5 és 101,5 közé esik. Arra számíthatunk tehát – noha a szerző ezt nem mondja ki ilyen határozottan – hogy a XXI. század végén átlagosan száz évig élhetünk.

Tanulságok és következtetések

Rostow és Fogel művei alapján meg kell kísérelnem az ezekből levonható következtetések papírra vetését. Ezek a következtetések szerintem a következők.

(1) Rostow meggyőzően mutat rá arra, hogy a világ népessége a mintegy 10 milliárdos csúcs felé halad, és ezt követően, megfelelő és elégséges beavatkozás nélkül, csökken. Cáfolhatatlan az az érvelése is, hogy a népesség csökkenése szinte megoldhatatlan problémákkal jár. Fogel ugyanakkor meggyőző számításokkal arra az eredményre jut, hogy az emberiség átlagos várható életkora 100 év felé tart, és hogy az életkor növekedésével a fizikai munkavégző-képesség gyakorlatilag megszűnik, az egészségügyi ellátás költségei pedig exponenciálisan nőnek. Ez tovább súlyosbítja a népesség csökkenésével járó, már e nélkül is megoldhatatlannak látszó problémákat. Ezért a legteljesebb mértékben egyet kell értenünk Rostownak azzal az érvelésével, hogy az emberiség legfontosabb feladata a népességcsökkenés elkerülése, és a népesség stagnálásának elérése. Ezért ott, ahol a teljes termékenységi arányszám már 2,1 alá csökkent, mint nálunk és a kelet-közép-európai, valamint a kelet-európai országok legnagyobb részében, mindent meg kell tennünk azért, hogy újra elérje a 2,1-es értéket, ami rendkívül nehéz, szinte megoldhatatlan feladat. Ott viszont, ahol ez az arányszám csökken, de még magasabb 2,1-nél, mindent meg kell tennünk azért, hogy ne csökkenjen e szint alá, ami ugyancsak nehéz, de mégis könnyebben teljesíthető, mint az előbbi feladat.

(2) Rostow félreérthetetlenül kimutatja, hogy tényleges népességcsökkenés eddig csupán a kelet-közép-európai és a kelet-európai országokban, tehát a volt szovjet birodalom területén következett be, és visszafordíthatatlannak látszik. A helyzetet – noha erről Rostow nem ír –

tovább súlyosbítja az ezekből az országokból való kivándorlás, mert a kivándorlók főként a fiatalok és a magasabb képzettségűek köréből kerülnek ki. Ebből az következik, hogy az ezeknek az országoknak a problémáival és ezek megoldásával kapcsolatos szemléletmódot és eljárást alapvető mértékben meg kell változtatnunk. Fel kell ismernünk, hogy ezek az országok és társadalmak alapvetően és mélységesen betegek, és hogy problémáik sokkal súlyosabbak, mint ahogy ezt a vezető országok, a nemzetközi szervezetek és ezek az országok és vezetőik saját maguk is mindeddig látták és ma is látják. Bármilyen súlyosak legyenek is gazdasági problémáink, az emberiek, a társadalmiak és az ebből eredő politikaiak még ennél is súlyosabbak. Fel kell tehát hagynunk azzal a szemléletmóddal, amely a gazdasági problémáknak, és ezeken belül is egyes részproblémáknak, így a költségvetés egyensúlyának vagy különösképpen az inflációnak adott elsőbbséget, és meg kell kísérelnünk a végső soron ezeket a gazdasági problémákat is nagyrészt vagy akár elsősorban okozó alapvető társadalmi problémák kezelését.

(3) Fogel egyértelműen kimutatja, hogy a várható élettartam növekedése meghalad minden eddigi elképzelést, és hogy ez az egészségügyre és a nyugdíjakra fordított kiadások iránti igények ugyancsak minden eddigi elképzelést meghaladó növekedését vonja maga után. Fogel meggyőzően kimutatja azt is, hogy a jövedelmi egyenlőtlenség nő, és ennek folytán a kiváltságos és a hátrányos helyzetben lévők egészségügyi ellátása terén már most is fennálló jelentős különbségek nem csökkennek, hanem nagy valószínűséggel a fejlett országokban is nőnek. Ezért az egészségügyi kiadások tekintetében feltétlenül érvényre kell juttatni a WHO által javasolt és Fogel által idézett alábbi három alapvető:

- Az egészségügyi szolgáltatások finanszírozására a munkaképes korban beszedett adókból kell alapot képezni.
- Az egészségeseeknek támogatniuk kell a betegeket.
- A gazdagoknak támogatniuk kell az egészségeseket.

Nyilván hasonló megfontolások vonatkoznak a nyugdíjakra is. Mindezeknek a kiadásoknak a meredek növekedése elkerülhetetlen.

(4) Fogel hosszú időre visszamenő adatok alapján meggyőzően mutatja be, hogy az egészségi állapot, a várható élettartam, a testmagasság és nyilván kulturális szint tekintetében a XX. századig nagyon nagyok voltak a különbségek a vezető osztályok és a széles tömegek között. Ezek a különbségek a XX. század folyamán, a jövedelemelosztás egyenlőtlenségének meredek csökkenése, a szociális ellátórendszerek elterjedése és gyakorlatilag mindenki számára való hozzáférhetősége folytán meredeken csökkentek. Az alsóbb osztályok e szempontok szerint egyes országokban teljesen felzárkóztak az elit szintjéhez, és más országokban megközelítették ezt a szintet. Fogel a dolgozó osztályok várható élettartamának növekedését a XX. század legnagyobb vívmányának tartja, de rámutat arra, hogy 1973 óta a jövedelmi egyenlőtlenség a vezető országokban, sőt számos más országban is nő. Komoly támadások érik a jóléti szolgáltatások általános elérhetőségét is. Ez csak arra a következtetésre vezethet, hogy a jövedelmi egyenlőtlenség növekedését meg kell állítani, sőt vissza kell fordítani, és a jóléti juttatások általános elérhetőségét fenn kell tartani.

(5) Fogel egyértelműen kimutatja azt is, hogy a fizetett munkára fordított idő meredeken csökkent eddig is, és meredeken fog csökkenni ezután is. Ez óriási távlatokat nyit az emberiség számára akkor, ha az emberiség az eddig elképzelhetetlen nagyságú szabadidőt jól használja fel, és beláthatatlan mértékben rossz következményekre akkor, ha rosszul. A szabadidő jó felhasználása elképzelhetetlen a kulturális színvonal emelkedése nélkül, ami egyébként a szabadidő növekedéséhez szükséges termelékenységnövekedésnek is az előfeltétele. Az oktatásra, a kultúrára, a tudományra és a műszaki fejlesztésre fordított kiadásoknak tehát ugyancsak meredeken kell nőniük.

(6) Nem képzelhető el, hogy a nyugdíjak, valamint az egészségügyi, oktatási, kulturális, tudományos és műszaki fejlesztési kiadások részarányának elkerülhetetlennek látszó növekedése az (adózás utáni, tehát rendelkezésre álló) személyes jövedelmekből finanszírozható. Az egyéni preferenciák és döntések mások, mint a közösségek. A tapasztalat azt mutatja, hogy azok a fiatalok, akik nem hajlandók megtakarítani vagy biztosítást kötni hatvan év múlva vagy akár még később várható kiadásaik fedezésére, hajlandók megszavazni nagyvonalú társadalombiztosítási rendszereket. Ezek az alapvető változások ezért elkerülhetetlenül a jövedelemcentralizáció növelését kívánják meg. Amint ezt már ebben az összefoglaló részben is leírtuk, elkerülhetetlennek látszik a jövedelemelosztás egyenlőtlenségének csökkentése is. Enélkül, különösképpen akkor, ha a jövedelemelosztás egyenlőtlensége nagyobb társadalmi csoportok leszakadásával jár, elérhetetlen az egészségügyi helyzet általános javulása és a kulturális színvonal általános emelkedése, sőt feltehetőleg elkerülhetetlen az osztályok szerinti különbség újbóli növekedése is az egészségi állapot, a testmagasság, a várható élettartam és a kulturális szint tekintetében. A jövedelemelosztás egyenlőtlenségének csökkentése viszont a jövedelemközpontosítás és az újraelosztás növelését követeli meg, és nem képzelhető el progresszív adózás nélkül.

(7) Mindez az eddigi kormányok által követett és a nemzetközi pénzügyi szervek által támogatott, sőt megkövetelt fiskális politika teljes átértékelését teszi szükségessé. A jövedelemközpontosítást nem csökkenteni, hanem növelni kell. Elkerülhetetlennek látszik a kötelező, központosított nyugdíjrendszer elsődlegességének fenntartása – hogy milyen eszközökkel, az más kérdés –, noha természetesen semmi akadálya sem lehet annak, hogy ezt bárki kiegészítse önkéntes magánnyugdíj-pénztárakhoz való csatlakozással. Különösképpen elhibázottnak kell tekinteni az egészségügyi kiadások részarányának csökkentésére való törekvést, mert e kiadásoknak elkerülhetetlenül nőniük kell. Ugyancsak hibásnak tartjuk az egészségbiztosítás privatizálásának gondolatát. Mindezeket a rendszereket emellett nemcsak önfinanszírozóvá, hanem a kényszermegtakarítás eszközévé kell tenni. Elhibázottnak kell tekinteni az egykulcsos jövedelemadó bevezetését, és vissza kell térni a progresszív adózásra. Elhibázottnak kell tekinteni az oktatási, kulturális, tudományos és műszaki fejlesztési kiadások megkurtítását vagy akár részarányának csökkentését is, és növelni kell az ezekre a célokra fordított közkiadásokat. Mindez természetesen rendkívül nehéz feladat, és az ezzel kapcsolatos részletek tárgyalása messze meghaladja e cikk kereteit.

Felhasznált irodalom

Bekker Zsuzsa (szerk.) (2005): *Közgazdasági Nobel-díjasok 1969–2004*. Budapest, KJK–Kerszöv, 928.

Deaton, Angus (2006): *The Great Escape: A Review of Robert Fogel's The Escape from Hunger and Premature Death, 1700-2100*. *Journal of Economic Literature*, XLIV. évf. (2006. március), 106–114.

Farkas Beáta (2005): *Joseph E. Stiglitz (1943-)*. In: Bekker, 2005: 803–814.

Fogel, Robert William (2004): *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700–2100. Europe, America, and the Third World*. Cambridge, Cambridge University Press, xx + 191.

Komlos, J. (1989): *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: An Anthropometric History*. N. J., Princeton, Princeton University Press.

Kövér György (2005): *Robert William Fogel (1926–)*. In: Bekker, 2005: 557–570.

McKeown, T. (1976): *Fertility, Mortality and Cause of Death: An Examination of Issues Related to the Modern Rise of Population*. Population Studies, 32. sz., 535–542.

Meier, Gerald M. – Stiglitz, Joseph E. (szerk.) (2000): *Frontiers of Development Economics. The Future in Perspective*. New York, The World Bank and Oxford University Press, x + 575.

Rostow, Walt Whitman (2000): *The Economics of a Stagnant Population*. In: Meier – Stiglitz, 2000: 529–540.

Szabó Katalin (szerk.) (2007): *Összehasonlító gazdaságtan*. Budapest, Aula Kiadó, 351.

Szakolczai György (2006a): *The Triple Deficit of Hungary*. Hungarian Statistical Review, 84. évf., 10., különszám, 40–62.

Szakolczai György (2006b): *Az államháztartás és a folyó fizetési mérleg hiánya, valamint a megtakarítás elégtelensége*. Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Intézet, Tudományos Füzetek 11, Pénzügyi stabilitás mikro, mezo és makro szinten. Győr, Universitas – Győr Kht., 6–22.

Szakolczai György (2007a): *A hármas ikerdeficit*. Általános Vállalkozási Főiskola, Tudományos közlemények, 17. (2007. április), 209–235.

Szakolczai György (2007b): *A magyar gazdaság egyensúlyzavarai és a megoldás elvi lehetősége*. Competitio, VI. évf., 1. sz. (2007. június), 85–102.

Szakolczai György (2007c): *A magyar gazdaság egyensúlyzavarai és a megoldás elvi lehetősége*. Általános Vállalkozási Főiskola. Tudományos közlemények, 18. (2007. szeptember), 49–64.

Szakolczai György (2009a): *A magyar makrogazdasági egyensúly helyreállításának kísérlete. Szöveg*. Pénzügyi Szemle, LIV. évf., 2–3. sz., 258–302. – *An Attempt to Restore Macroeconomic Equilibrium in Hungary. Text*. Public Finance Quarterly, LIV. évf. (2009), 2–3. sz., 266–311.

Szakolczai György (2009b): *A magyar költségvetési egyensúly helyreállításának kísérlete*. Általános Vállalkozási Főiskola. Tudományos Közlemények, 22. (2009. szeptember), 45–58.

Waller, H. T. (1984): *Height, Weight and Mortality: The Norwegian Experience*. Acta Medica Scandinavica, suppl. 679, 1–51.

Belyó Pál*

A VÁLLALKOZÓI SZFÉRA FONTOSABB VÁLTOZÁSAI A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐEN

Tanulmányomban bemutatom a vállalkozásoknak az elmúlt két évtizedben folyó gazdálkodási folyamatait, gazdálkodásuk idősoros elemzését és gazdálkodási jellemzőit. Kitérek a vállalkozások hitelállományának és forráshelyzetének alakulására is. Az alkalmazott kutatási módszer a TÁSA-adatok feldolgozásával készült statisztikai elemzések és a vállalati konjunktúra kutatásának az Európai Unióban kialakított rendszere, gyakorlata volt¹.

A gazdasági szereplők átalakulása

A vállalkozási szerkezet átalakulásának folyamata²

1989 végén 360 ezer vállalkozás és 31 ezer egyéb (nonprofit) szervezet működött Magyarországon. A vállalkozások zömét az egyéni vállalkozások tették ki (320 ezer), jelentős (24 ezer) volt a jogi személyiség nélküli társas vállalkozások (zömmel gazdasági munkaközösségek) száma. A mintegy 15 ezer jogi személyiségű társas vállalkozás többségét a szövetkezetek (7500) és a korlátolt felelősségű társaságok (4500) alkották. A szervezeti centralizáció mérté-

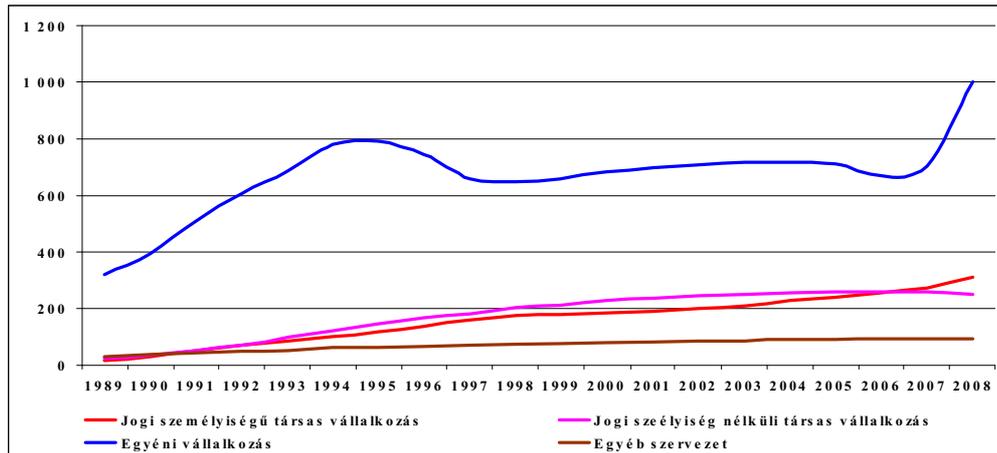
* *tanszékezető főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

¹ *Az azonos című és témájú, 2009–2010-évből folyó ÁVF-es kutatási program keretében célul tűztük ki, hogy az elmúlt két évtizedre, vagyis a rendszerváltás óta eltelt időszakra vonatkozóan egy olyan átfogó vizsgálatot végzünk el, amely lehetőséget ad annak megismerésére, hogyan is változott a magyarországi vállalkozói szféra, milyen módon ment végbe a vállalkozási szektor jelenlegi szerkezetének kialakulása, hogy alakultak a vállalkozói szféra gazdálkodásának jellemzői. (A kutatást vezették: Belyó Pál PhD és Schmuck Ottó PhD.)*

² *Az ECOSTAT adatbázisában szereplő vállalkozások két KSH-kategória – a regisztrált gazdasági szervezet és a működő vállalkozás – között helyezkednek el. Ebben az adatbázisban ugyanis azok a vállalkozások találhatóak – vagyis ez az alapsokaságba kerülés szükséges feltétele –, amelyek a tárgyévben adóbevallást nyújtottak be. Ezek száma kevesebb, mint az adószámmal rendelkező vállalkozások száma, hiszen azok közül nem mindenki adta le adóbevallását, másrészt több, mint a KSH által definiált működő vállalkozások, ugyanis tartalmazza azon vállalkozások adatait, amelyeknek a tárgyévben sem árbevételük, sem foglalkoztatottjuk nem volt, nullás bevallást nyújtottak be vagy csak költséget, köztük értékcsökkenést számoltak el.*

két jelzi ugyanakkor, hogy a termelés legnagyobb hányadát adó és az állóeszköz-állomány legnagyobb részét működtető állami vállalatok száma mindössze 2400 volt.

1. ábra
A regisztrált gazdasági szervezetek száma (darab)

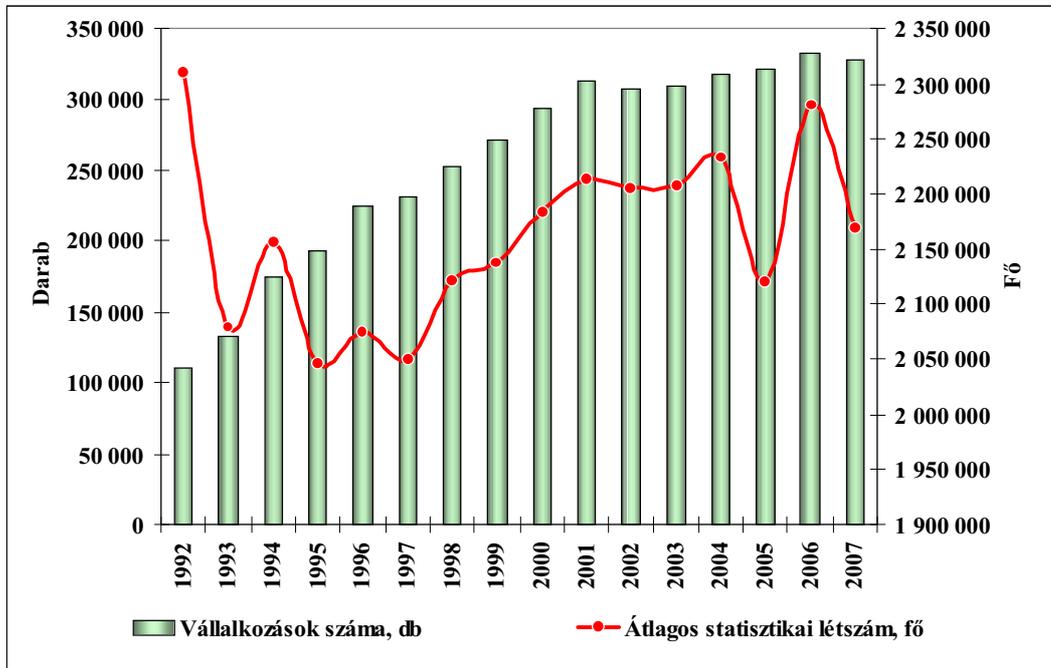
Forrás: KSH

A regisztrált vállalkozások száma 1995-ben érte el a csúcspontját. Ekkor 1053 ezer vállalkozást és ezekkel együtt összesen 1115 ezer gazdasági szervezetet regisztráltak Magyarországon. Ezt követően indult meg az egyéni vállalkozások számának csökkenése, aminek következtében az 1997. év végére a regisztrált vállalkozások száma már elmaradt az egymilliótól (998 ezer), a regisztrált gazdasági szervezetek száma pedig ezzel párhuzamosan 1067 ezerre csökkent. A vállalkozások között 791 ezerről 660 ezerre mérséklődött egyéni vállalkozások száma, miközben a betéti társaságok köre 107 ezerről 140 ezerre szélesedett. 1997 után az egyéni vállalkozások száma kismértékben növekedett, és 2000-től kezdődően a hétszázazres szint körül állandósult. A társas vállalkozások számának dinamikus növekedése 2001-től megállt, és a háromezres szint közelében stabilizálódni látszik. Az összességében jelentős csökkenés ellenére, ami egyfajta önkorrekciónak, letisztulásnak is felfogható, figyelembe véve, hogy a családok száma Magyarországon megközelítőleg 3 millió, akkor azt kell mondani, hogy átlagosan minden harmadik család részt vesz valamilyen önálló vállalkozásban. Igaz, ezen vállalkozások egy része a piaci jelenlét szempontjából csupán látszólagos. Ugyanis az 1997 végén nyilvántartott egyéni vállalkozásoknak 70%-a (1996-ban még csak 62%-a), a betéti társaságoknak 85%-a működött ténylegesen. Ennek ellenére is azt mondhatjuk, hogy akár kényszerből, akár a piac nyújtotta reális gazdasági adottságokra építve, esetleg a gazdasági szabályok kiskapuiból nyíló kínáló lehetőségekre alapított vállalkozásokkal, az évtized második felére, történelmi léptékekkel mérve páratlanul gyorsan, a magyar társadalom jelentős része vállalkozóvá vált.

Az átalakulás kezdetén, 1992–1993-tól egészen 1997-ig a magánosítással, a nagyvállalkozások egy részének felszámolásával, feldarabolásával összefüggésben több mint tíz százalékkal, közel 300 ezer fővel csökkent a társas vállalkozások által foglalkoztatottak létszáma. Ezt követően a vállalkozások számával párhuzamosan növekedett, 2006-ra pedig visszakapaszkodott az 1992-es érték közelébe.

2. ábra

A társaságiadó-alany vállalkozások száma és a foglalkoztatott létszám

Forrás: ECOSTAT adatbázis

1997 végén az egyéni vállalkozások és betéti társaságok szám szerinti túlsúlya ellenére a termelés zömét a jogi személyiségű társas vállalkozások adták, amelyek szerkezetére szintén a nagyarányú átalakulás a jellemző. A társas vállalkozások száma 1989 és 1997 között mintegy a nyolcszorosára nőtt. Ezen belül azonban a szövetkezetek száma alig változott (1997-ben 8330 szövetkezetet regisztráltak szemben az 1989. évi 7546-tal), a kft.-k száma viszont a 23-szorosára, a rt.-k száma több mint a tízszeresére (307-ről 3929-re) nőtt. 1997-ben a társas vállalkozások 90%-át a kft.-k alkották. A bejegyzett kft.-k és rt.-k 85-90%-a valóban működött is, ez azonban a szövetkezeteknek csak alig valamivel több mint a feléről mondható el.

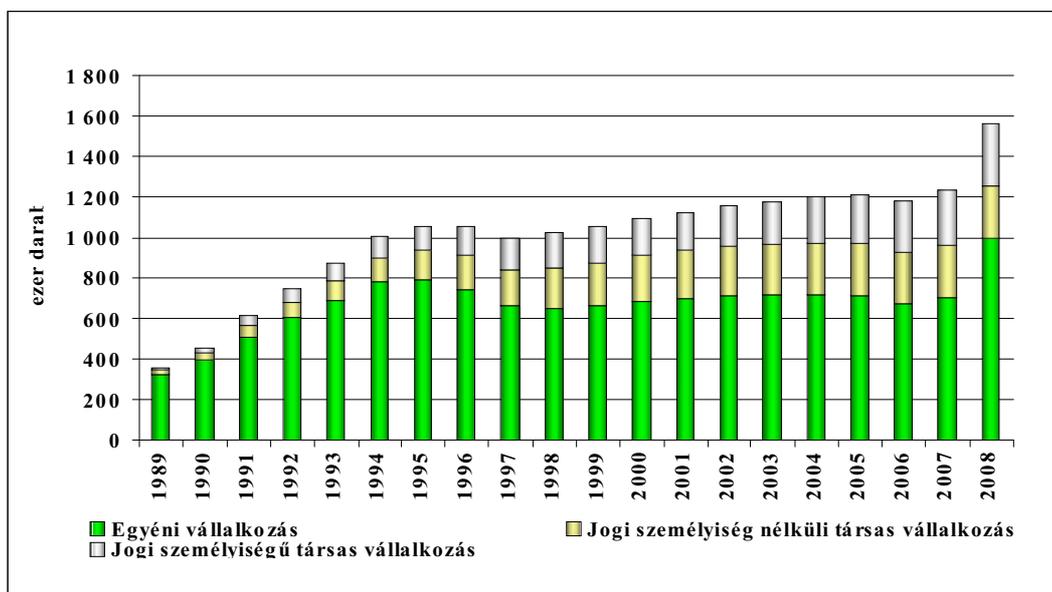
A kilencvenes évtized közepén az évek óta tartó folyamatokban jelentős módosulások történtek, amelyek a vállalkozások száma növekedésének alakulásában, valamint a működő és a regisztrált vállalkozások megváltozott arányában jutottak kifejezésre. Ez utóbbi tényszerűen azt jelentette, hogy a kezdeti vállalkozási „boom” lendületének kimerülése után az évtized közepén megindult a leülepedés, az öntisztulás folyamata, a bármilyen okból tartósan nem működő vállalkozások folyamatosan hagyják el a piac színterét, ahol így egyre nagyobb részt foglalnak el a valóságos piaci szereplők.

A vállalkozások számának a kilencvenes évek elejére jellemező robbanásszerű növekedése 1994–95 táján megtört. Ennek első jele volt, hogy 1995-ben a regisztrált egyéni vállalkozások számának növekedése gyakorlatilag megállt, 1996-ban 45 ezres, 1997-ben pedig további 86 ezres csökkenés következett be. Jelentősen mérséklődött ugyanakkor a társas vállalkozások növekedésének üteme is, ami azzal a szerkezeti változással egészült ki, hogy a működő jogi személyiségű társas vállalkozások (túlnyomórészt korlátolt felelősségű társaságok) száma 1997-

ben szorosan megközelítette a jogi személyiséggel nem rendelkező társas vállalkozások (lényegében betéti társaságok) számát.

A kilencvenes évek közepének másik jól kitapintható változása, amely elsősorban a jogi személyiséggel nem rendelkező vállalkozások körében mutatkozott, a működő vállalkozások arányának növekedése volt a regisztrált vállalkozásokon belül. Teljesen természetesnek tekinthető, hogy – összefüggésben az egész gazdaság átalakulásával – az évtized elején számos olyan vállalkozás alakult, melyet a kényszer szült, vagy amely a jogszabályok kihasználására épült és valójában nem volt valóságos gazdasági alapjuk. Így a szabályok változása következtében életképtelenné váltak, formai fenntartásuk is folyamatos veszteséget jelentett. Ebben az értelemben egy önmagán túlszaladó folyamat önkorrekciójáról, egyfajta öntisztulásról beszélhetünk. A 2000-es években a folytatódó kismértékű javulás 2002–2003 körül megtörni látszott, a trend csökkenő irányba fordult, a nem működő vállalkozások aránya a regisztráltakon belül növekedni kezdett.

3. ábra A regisztrált vállalkozások száma

Forrás: KSH

Miközben a lassan javuló működő / regisztrált arányának emelkedő tendenciája pozitívnak tekinthető, addig annak ütemei és az abszolút értékei nem azok. 2006-ban az átlagos érték a vállalkozások egészére 59% volt, ami azt jelenti, hogy a vállalkozások több mint kétötödének az adott évben sem foglalkoztatottja, sem árbevétele nem volt. A regisztrált jogi személyiségű vállalkozások 72%-a, a jogi személyiséggel nem rendelkező társas vállalkozások 63%-a működött is. Ugyanakkor a legnagyobb tömeget képviselő egyéni vállalkozásoknak közel fele (47%) nem működött. A jogi személyiségű vállalkozások közül a működő rt.-k aránya 80% körül alakult, a kft.-k viszont a nem jogi személyiségű bt.-kre hajaztak (73, illetve 71%). A KSH jelentése szerint a legalacsonyabb a működő vállalkozások aránya a „0”-fős vállalkozások között, 2006-ban mindössze 17.600 ilyen akadt.

A kilencvenes évek első felében lezajlott vállalkozásalapítási „boom” végén, 1997-ben, a regisztrált több mint egymillió gazdasági szervezet 97%-a 11 főnél kevesebb munkavállalót foglalkoztatott. Az is megállapítható, hogy a legkisebb vállalkozásoknak alig több mint a fele működött és hogy a méretkategóriák növekedésével a működő vállalkozások aránya is gyorsan emelkedett, úgy, hogy a legnagyobb méretkategóriában már csaknem valamennyi bejegyzett vállalkozás egyben működött is. A regisztrált vállalkozásokon belül a működő vállalkozások létszám-kategóriák szerint és gazdálkodási formánként az alábbi képet mutatták.

1. tábla
A működő gazdasági szervezetek száma 1996. és 1997. XII. 31-én
létszám-kategóriák és gazdálkodási formák szerint (darab)

Gazdálkodási forma		11 főnél kisebb	11–20 fő	21–50 fő	51–300 fő	300 főnél nagyobb	Összesen
Gazdasági társaság	a)	200089	8300	6066	3561	913	218929
	b)	230682	8609	6169	3624	861	249945
Ebből: kft.	a)	89053	6862	5253	2684	314	104166
	b)	107715	7117	5332	2715	313	
részvénytársaság	a)	1183	238	430	789	592	3232
	b)	1483	281	440	824	545	3573
betéti társaság	a)	106257	1117	330	73	5	107782
	b)	116854	1138	353	71	3	118419
Szövetkezet	a)	2082	557	920	1243	56	4858
	b)	2424	535	882	1105	43	4989
Társas vállalkozás összesen	a)	215258	9434	7264	4927	999	237882
	b)	246623	9591	7257	4795	921	269187
Egyéni vállalkozás	a)	458571	1194	339	59	-	460163
	b)	463527	1170	314	38	-	465049
Vállalkozás összesen	a)	673829	10628	7603	4986	999	698045
	b)	710150	10761	7571	4833	921	734236
Gazdasági szervezetek összesen	a)	738098	10774	7855	5718	1319	763764
	b)	778046	10918	7843	5584	1196	803587
Összesen = 100%	a)	96,6	1,4	1,0	0,7	0,2	100
	b)	96,8	1,4	1,0	0,7	0,1	100

Megjegyzés: a): 1996. XII. 31-én, b): 1997. XII. 31-én

Forrás: A gazdasági szervezetek száma, havi KSH Gyorsjelentés, 1996, 1997-es évek

A kilencvenes évek második felére a szervezetek számát tekintve Magyarország a mikrovállalkozások országa lett, ugyanis a legkisebb vállalkozások aránya jelentősen meghaladja az OECD-országok átlagát. A regisztrált szervezetek közel háromnegyed részét kitevő egyéni vállalkozásból a szakmai megoszlást tekintve a legnagyobb arányt a szellemi szabad foglalkozásúak (37%) képviselik. Csekélynek tűnik a mezőgazdasági vállalkozások száma, aminek a magyarázata az, hogy ezek között nem szerepelnek az adókötelezettség alatti termelési volument produkáló őstermelők. A megoszlás azonban lényegesen megváltozik akkor, ha a működő szervezeteket nézzük, ugyanis az egyéni vállalkozók egyes kategóriái között ebben a tekintetben igen nagy az eltérés. A regisztrált szellemi foglalkozásúaknak csak kevesebb mint a negyven százaléka működik valóban, míg ez az arány a kereskedőknél, kisiparosoknál és a mezőgazdasági önálló vállalkozóknál meghaladja a háromnegyed részt. Ez a már korábban is említett fő tendenciába illeszkedően 1995-höz képest lényeges változást takar, ugyanis egy évvel korábban egynegyed, illetve kétharmad részek voltak ugyanezek az arányok.

2. tábla
Az egyéni vállalkozók szakmai megoszlása (fő)

Szakma	1994. dec.	1995. dec.	1996. dec.	1996-ból működő db	%
Szellemi szabadfoglalkozású	243 093	273 200	274 899	103 699	37,7
Kisiparos	257 245	261 458	239 419	182 172	76,1
Magánkereskedő	255 205	235 067	205 011	154 171	75,2
Mezőgazdasági vállalkozó	11 579	23 758	25 918	20 121	77,6
Összesen	778 036	793 483	745 247	460 163	61,7

Forrás: A gazdasági szervezetek száma, havi KSH Gyorsjelentés, 1996, 1997-es évek

1996–97-ben a munkavégzés jellegét tekintve az egyéni vállalkozások összetétele jelentősen megváltozott: csökkent a tevékenységüket mellékfoglalkozásban űzők aránya, ezzel szemben a nyugdíjasok és a főfoglalkozásúak súlya megnövekedett. Míg a főfoglalkozású egyéni vállalkozók háromnegyede működő vállalkozás, addig a mellékfoglalkozásúaknál 53%, a nyugdíjasoknál pedig mindössze 46% volt a ténylegesen is működő vállalkozások aránya.

A tulajdonosi összetétel módosulásai

A források szerkezetének, valamint a likviditási helyzetnek a vizsgálatok a kutatási beszámoló már érintette a vállalkozások saját forrásait, szembeállítva az idegen forrásokkal, a kötelezettségekkel. Ez a fejezet a saját források, vagyis a vállalkozások saját tőkéjének az összetételét tekinti át, különös hangsúlyt helyezve annak tulajdonosi szerkezetére.

A jelenlegi szabályozás és szóhasználat szerint a saját források összetevői a következők: jegyzett tőke, tőketartalék, eredménytartalék, a lekötött tartalék, az értékelési tartalék, és a tárgyévi mérleg szerinti eredmény. 1996-ig a saját tőke része volt az áthozott veszteség is, amelyen belül megkülönböztették a vállalkozás alapításával összefüggő és a folyamatos gazdálkodással, üzletmenettel kapcsolatos veszteségeket. Az akkor hatályos jogszabályok szerint az előbbi korlátlan ideig, az utóbbit maximálisan öt évig lehetett elhatárolni. A társaságiadó-bevallásokban jegyzett tőkeként a cégbíróságon bejegyzett tőkét a létesítő okiratban meghatározott összegben kell bemutatni. Az elmúlt évek inflációs körülményei miatt fontos megemlíteni, hogy a jegyzett tőkét a társasági szerződésben rögzített névértéken kell a bevallásokban szerepeltetni, és ennek megfelelően így jelenik meg ebben a feldolgozásban is. A tőke- és az eredménytartalék forrása a (pozitív) mérleg szerinti eredmény. A kétféle tartalék közötti különbség elsősorban nem a képzés módjában, hanem a felhasználás lehetőségeiben nyilvánul meg. A tőke és az eredménytartalék, valamint a jegyzett tőke arányának vizsgálata értékes elemzési szempontot kínál a vállalkozások prosperitásának, bővülési képességének elemzéséhez. Ugyanis azt mutatja, hogy minél nagyobb a tartalékok aránya a jegyzett tőkéhez viszonyítva, annál inkább képes volt az alapítás időpontjához képest a vállalkozás az eszközeinek-forrásainak a bővítésére. Az ilyen elemzésnek korlátozó tényezője az infláció, mert amíg a jegyzett tőkét mindig eredeti, „változatlan” áron tartják nyilván, addig a tartalékok vegyes áron szerepelnek a kimutatásokban. Ennek pedig az a következménye, hogy egy adott vizsgált vállalkozás saját tartalékainak bővülése az inflációval azonos mértékben túlértékelt az alapítói vagyonhoz képest. A mérleg szerinti eredmény 1992 óta az adózás utáni („tisztá”) eredményt jelenti, szemben a korábbi időszakkal, amikor az adózás előtti eredményt értették rajta.

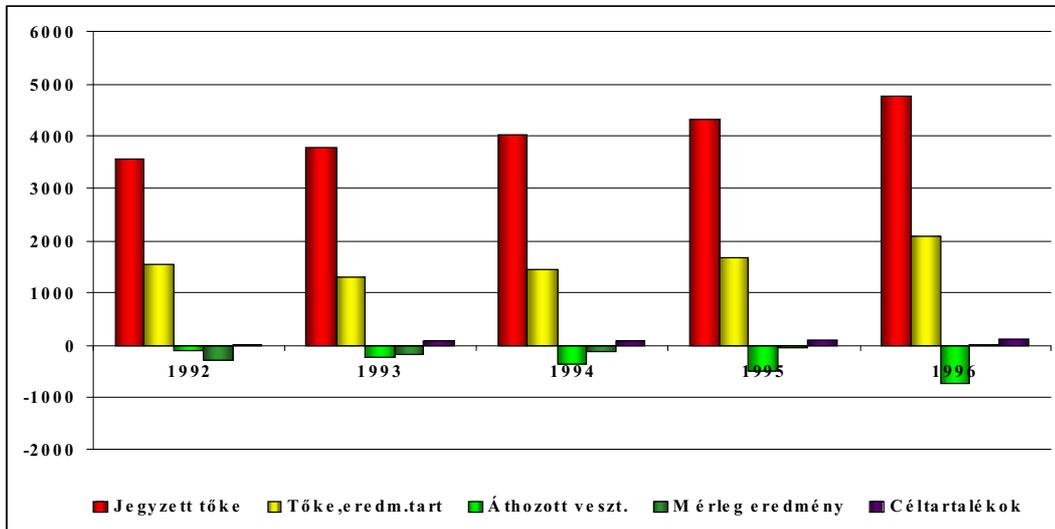
A céltartalékok nem alkotják részét a saját tőkének, de hozzátartoznak a saját forrásokhoz. Képzésüket a várható veszteségekre ugyancsak a számvitelről szóló törvény szabályozza. Az ennek megfelelően képzett céltartalékok egy bizonyos, a törvényben rögzített hányadát a társasági adóról szóló törvény ráfordításnak ismeri el és az adó alapját csökkentő tételként kezeli.

Magyarországon a társas vállalkozások tulajdonosi szerkezetének alapvető változásai 1990 és 1996–1997 között szinte végérvényesen lezajlottak: megszűnt az állami tulajdon dominanciája, a bel- és külföldi magánszemélyek, társaságok, pénzüzetek váltak a főbb tulajdonosokká. A gazdálkodási formák közül kiszorultak a vállalatok, marginálissá lettek a szövetkezetek; a közkereseti és a korlátolt felelősségű társaságok, valamint a részvénytársaságok váltak az uralkodó társasági formává.

Az 1992 és az 1996–1997 közötti évek átalakulásának jellemző vonásai

1992–1997 között a saját források 54%-kal gyarapodtak, ami lényegesen alacsonyabb ütemet jelentett, mint amilyen az inflációs ráta volt ugyanezen időszakban. A legnagyobb mértékben az áthozott (kumulált) veszteségek és a céltartalékok növekedtek, megközelítőleg a nyolcszorosukra. A mérleg szerinti eredmény 1992. évi jelentős összesített negatívuma (- 289 Mrd Ft) 1996-ra szerény pozitív összegre változott (24 Mrd Ft), majd 1997-ben nagyságrendben akkora volt, mint 1992-ben, csak éppen pozitív előjellel (305 Mrd Ft). A jegyzett tőke, valamint a tőke- és eredménytartalék az összes saját forrással közel megegyező mértékben növekedett, a köztük levő különbség kevesebb mint 2 százalékpont, ami a jegyzett tőkéhez viszonyítva érzékelhetetlen tőke- és eredménytartalék-bővülést jelentett.

4. ábra
A saját tőke összetétele (Mrd Ft)

Forrás: ECOSTAT adatbázis

A saját tőke összetételében a vállalkozásokat a foglalkoztatott létszám nagysága szerint vizsgálva az időszak végén jelentős változások észlelhetők 1992-höz viszonyítva. Az évtized elején a vállalkozások két csoportra tagolódtak: az 1–10 fős és az 1000 fő feletti vállalkozások a (tőke- és eredménytartalék) / (jegyzett tőke) viszonylag magas arányában, valamint a negatív mérleg szerinti eredmény és az áthozott veszteség minimális szintjében mutattak közös vonásokat a többiekhez képest. Az évtized középső harmadának végén a (tőke- és eredménytartalék) / (jegyzett tőke) hányadosában meglévő különbségek csökkentek, az arány kiegyensúlyozottabbá vált az egyes csoportok között. Ez egyrészt úgy következett be, hogy a ráta az 1–10 fős vállalkozásoknál lényegesen csökkent, míg a többi kategóriánál növekedett. A másik lényeges változás 1992-höz képest az volt, hogy egyértelmű fordított kapcsolat alakult ki a vállalkozások létszám szerinti nagysága és a felhalmozott veszteség tömege között, azaz az áthozott veszteség kumulált nagysága csoportonként a vállalkozás méretkategóriájának növekedésével együtt csökkent.

A gazdálkodási formák közül 1992-ben még nagy súlyt képviseltek az összes saját tőkén belül a vállalatok és a szövetkezetek forrásai. Ez a pozíció a gazdasági átalakulás során a kilencvenes évek közepére elenyészett, hogy átadja helyét a korlátolt felelősségű társaságoknak és a részvénytársaságoknak, amelyek együttesen az évtized második felére az összes saját tőke több mint 90%-ával rendelkeztek. A (tőke- és eredménytartalék) / (jegyzett tőke) arányának nagyságát tekintve 1992-ben a vállalatok és a részvénytársaságok mutattak közeli hasonlóságot, míg a korlátolt felelősségű társaságok, a szövetkezetek, és az egyéb vállalkozási formák (lényegében a betéti társaságok) egy másik jól elkülöníthető csoportot alkottak. (Az egyéni vállalkozások tartalékai nem érték el a milliárdos nagyságrendet.) Az évtized második felére a vállalatok tartalékai lényegében (a vállalatok átalakulásával párhuzamosan) felszívódtak. Megmaradtak az aránybeli hasonlóságok, illetve különbségek a részvénytársaságok, valamint a korlátolt felelősségű társaságok és a szövetkezetek között. Az egyéni vállalkozások (1996-ig) és az egyéb vállalkozási formák (bt.-k) ugyanakkor abszolút értelemben is és a jegyzett tőkékükhöz

képezt is jelentős tőke- és eredménytartálékot képeztek. Ezzel kapcsolatosan érdemes felfigyelni arra a tényre, hogy 1992-ben csak ennek a két csoportnak a mérleg szerinti eredménye volt pozitív, továbbá 1996-ban is a valós súlyuknál jóval nagyobb arányban részesedtek az összes mérleg szerinti eredményből.

A gazdálkodási formák közül a vállalatoknál (1996-ban) és az egyéb gazdálkodási formáknál (lényegében a betéti társaságoknál) volt jelentős vagyonszerzés 1996–1997-ben. A vállalatok vagyonszerzése az átalakulásukkal kapcsolatosan nem tekinthető „természetellenesnek”. A betéti társaságoknál ugyanakkor látszólagos ellentmondás alakult ki az előző és a jelen bekezdésben leírtak között. Az ellentmondást a betéti társaságok méret szerinti áttekintése oldja föl, mert ebből világossá válik, hogy a vagyonszerzés alanyai a 0–10 főt foglalkoztató vállalkozások voltak, míg a felhalmozást megvalósítók – az 51–300 főt foglalkoztatók kivételével – az ennél nagyobb társaságok köréből kerültek ki.

A (tőke- és eredménytartálék) / (jegyzett tőke) arányában az elmúlt években egy kiegyenlítődési folyamat játszódott le. 1992-ben a Dél-Dunántúlon és a fővárosban az említett mutató értéke lényegesen magasabb volt, mint az ország többi részében. 1996–97-re az egyes régiók közötti különbségek jelentősen mérséklődtek annak köszönhetően, hogy a vidéki régiókban a (tőke- és eredménytartálék) / (jegyzett tőke) hányadosa emelkedett, ugyanakkor Budapesten nem változott, a Dél-Dunántúlon pedig jelentősen csökkent.

A jegyzett tőke – tulajdonosi szerkezet szerinti – összetételének vizsgálatakor a megfigyelt sokaság reprezentativitása csökken az alapsokasághoz képest, mert a társaságiadó-törvény hatálya alá tartozó egyszeres könyvvitelt vezető vállalkozások adóbevallásában nem szerepel a jegyzett tőke tulajdonosi részletezése. A könyvvizetés módjáról a számviteli törvény intézkedik, amely szerint a jogi személyiséggel rendelkező vállalkozások számára az árbevétel nagyságától függetlenül kötelező a kettős könyvvizetés alkalmazása, míg a jogi személyiséggel nem rendelkező társaságok, egyéni vállalkozások (1996-ig) a nettó árbevétel nagyságától függetlenül választhatnak (2003. december 31-ig) a kettős vagy az egyszeres könyvvizetést használniuk között. Az említett időpontig a hatályos törvények szerint a jogi személyiséggel nem rendelkező társaságoknál, amennyiben a nettó árbevétel két egymást követő évben meghaladta az ötvenmillió forintot, kötelező volt a kettős könyvvizetést alkalmazni. 2004. január 1-től a választási lehetőség megszűnt, a társasági adó hatálya alá tartozó társaságoknak kötelezően a kettős könyvvizetési formát kell alkalmazniuk.

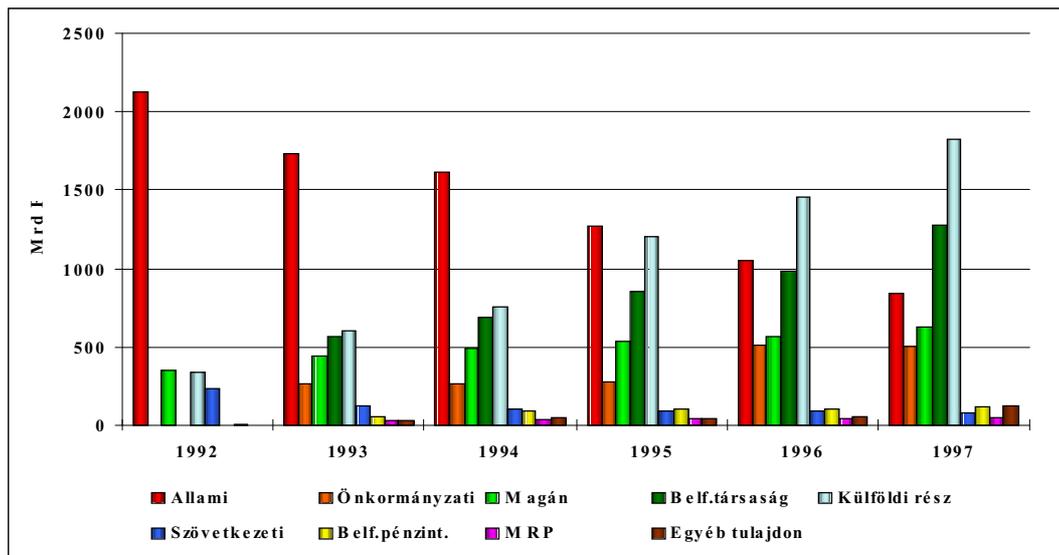
Az eszközök, a források és az eredménylevezetés értékeinek vonatkozásában a reprezentáció szűkülése nem jelentős, – eltekintve a mérleg szerinti eredménytől, ahol az eltérés igen lényeges – mert az egyszeres könyvvizetésű vállalkozások adatai a kettős könyvvizetésűekhez viszonyítva a 0,5–6% közötti sávban változtak. A foglalkoztatott létszám és a vállalkozások számának vizsgálatakor ugyanakkor már nagymértékű lenne a sokaság számának csökkenése, ha az elemzés csak a kettős könyvvizetésűekre korlátozódna.

Az egyszeres könyvvizetésűek jegyzett tőkéje a kettős könyvvizetést alkalmazók jegyzett tőkéjéhez képest mindössze 0,6%-ot tett ki, ezért megállapítható, hogy a jegyzett tőke – a tulajdonosi szerkezet – vizsgálatakor a kiválasztott sokaság reprezentativitása csak kismértékben csökkent, azaz a kettős könyvvizetésűek vagyoni struktúrájából megbízható következtetések vonhatók le a vállalkozások egészére vonatkozóan.

A jegyzett tőke összetevői közül a privatizáció következtében tartósan csökkenő irány mellett is 1996-ig az állami vagyonszerzés képezte a legnagyobb hányadot. 1996-ban már a legterjedelmesebb résszé a jegyzett tőkén belül a külföldi részesedés vált, amelynek aránya ekkor elérte a 30%-ot, 1997-ben a 34%-ot, azaz az évtized második felében a társaságok induló vagyonyának átlagosan minden harmadik forintját külföldi vállalkozó bocsátotta rendelkezésre. Minden negyedik forint viszont belföldi társaságtól származott, míg a magántulajdon 12%-ot kép-

viselt. Számottevő még az önkormányzatok tulajdoni része (9,5%). A jegyzett tőke további elemei, a belföldi pénzüzeti tulajdon, az MRP és a szövetkezeti vagyonrész, valamint az egyéb tulajdonrészek aránya csak néhány százalékpontot tettek ki.

5. ábra A jegyzett tőke összetétele a tulajdonosok szerint

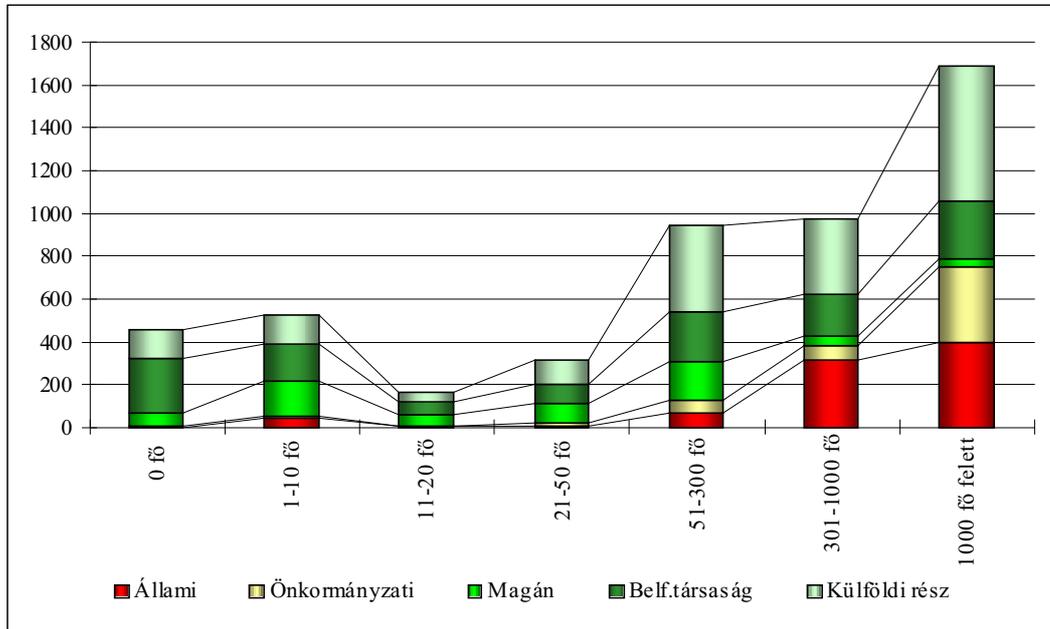
Forrás: ECOSTAT adatbázis

A vállalkozások méretére tekintve az összes jegyzett tőkéből a legkisebb súlyt a 11-50 főt foglalkoztató vállalkozások képviselték. Meglepő ugyanakkor, szemben azzal az általános iránnyal, miszerint a vállalkozás méretével együtt nő a jegyzett tőkében az állami tulajdon aránya, hogy 1996-ban a 11–20 fős, 1997-ben pedig az 1–10 fős, tehát a legkisebb méretű vállalkozások körében milyen kiugróan magas volt az állami tulajdoni rész.

Az első pillantásra szembeszökő jelenség magyarázata az, hogy ebbe a csoportba bekerült néhány olyan vállalat és részvénytársaság is, amely valójában nem kisvállalkozás, hanem az átalakulás valamilyen stádiumában (közvetlen előtte, utána, közben) lévő nagyvállalkozás. Erre közvetlenül két tény is utal: egyrészt az ebbe a csoportba került vállalatok jegyzett tőkéjének nagysága, ami 1996-ban átlagosan 1,05 milliárd, 1997-ben 173 millió forint, valamint az állami tulajdonból tartós állami tulajdoni rész igen magas aránya (87, ill. 38%).

6. ábra

A jegyzett tőke összetétele tulajdonosok és létszám kategóriák szerint 1997-ben

Forrás: ECOSTAT adatbázis

A vállalkozás mérete és a jegyzett tőke összetevőinek alakulása közötti összekapcsolódás közül, a már említett *vállalkozási méret / állami tulajdoni rész* összefüggéshez hasonló *vállalkozási méret / önkormányzati tulajdoni rész* összefüggést kell kiemelni, ami azt juttatja kifejezésre, hogy az egyre nagyobb vállalkozások tulajdonosai között egyre nagyobb tulajdonosi szerepet játszottak az önkormányzatok. Az önkormányzati tulajdoni hányad a 1000 fő feletti foglalkoztatottal működő vállalkozásoknál volt a legmagasabb, ahol elérte a 21%-ot.

A magántulajdon aránya a jegyzett tőkében az előzőekkel éppen fordított irányt mutat. Minél nagyobb ugyanis egy vállalkozás, általában annál kisebb benne a magántulajdoni hányad. Magyarországon a legnagyobb magántulajdoni rész a majdnem legkisebb, az 1–10 főt foglalkoztató vállalkozásoknál volt található, ahol részesedése meghaladta az egyharmadot, azaz a jegyzett tőke minden harmadik forintja magánszemélyektől származott.

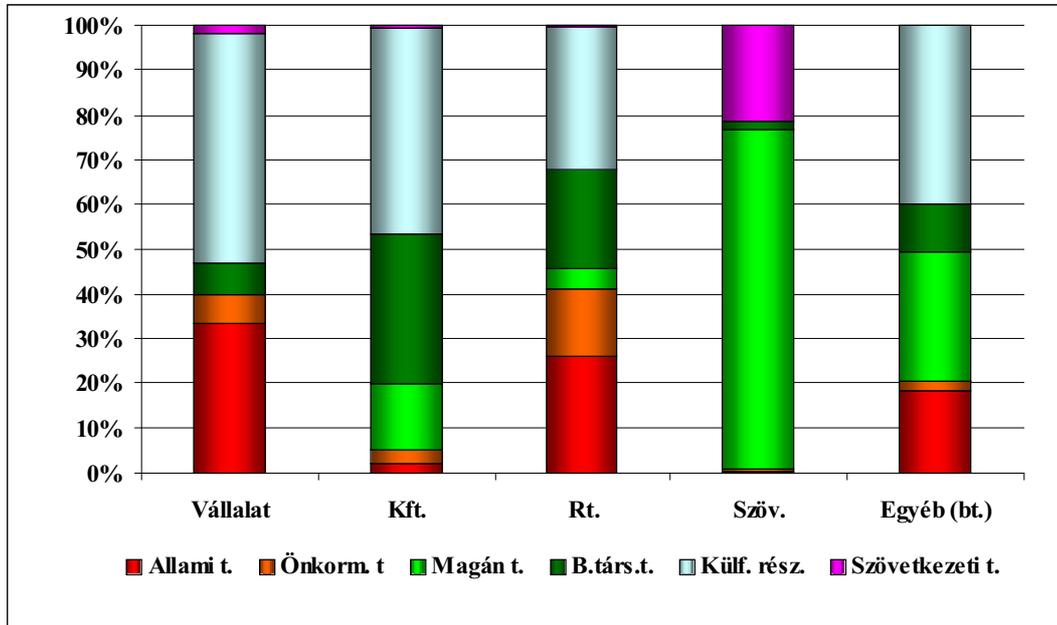
A belföldi társaságok tulajdoni része az előzőhöz hasonló, de még karakterisztikusabban nyilvánult meg: a legnagyobb hányadot a „0”-fős vállalkozásokban (55%), míg a legkisebbet az 1000 fő feletti vállalkozásokban mutatta (16%).

A külföldi tulajdoni rész a többivel szemben nem jelzett sem egyenes, sem fordított arányossági összefüggést a vállalkozás méretével. A legjobban az 51–300 főt foglalkoztató vállalkozásokban nyert teret, ahol a jegyzett tőkében közel 43%-ot képviselt. A legkevésbé az 1–20 fő közötti vállalkozásoknál épült be a jegyzett tőkébe a külföldi partner (26–29%).

Az abszolút nagyságok mellett érdemes néhány észrevétel erejéig a jegyzett tőke összetevőinek viszonylagos értékei mellett is megállni. Így két szempontból is figyelmet érdemel az egyéb vállalkozási formák (lényegében a betéti társaságok) kategóriája, egyrészt az állami tulajdon, másrészt a külföldi részesedés magas hányada miatt.

7. ábra

A jegyzett tőke összetétele gazdálkodási formák szerint, 1997.

Forrás: ECOSTAT adatbázis

Mint az a korábbi fejtegetésekből látható volt, és ezt a nemzetközi tapasztalatok is alátámasztják, a vállalkozások formája és a vállalkozások mérete között szoros kapcsolat van. Magyarországon a mikro-, kis-, és középvállalkozások általában egyéni vállalkozás, betéti társaság, szövetkezet, korlátolt felelősségű társaság formájában, míg a nagyobb vállalkozások korlátolt felelősségű társaság, részvénytársaság, vállalat formájában működnek (működtek). Ahogy azt az adatok jelezték, az utóbb felsoroltak jegyzett tőkéjében a többiekhez viszonyítva jelentős állami tulajdoni hányad, illetve külföldi részesedés található.

A kilencvenes évek elején a vállalatok átalakulásakor, vegyes vállalkozások létrehozásakor nem volt ritka az állami vagyonnak betéti társaságokba kerülése sem. Ezek a betéti társaságok viszont természetesen már alapításukkor sem voltak igazi kisvállalkozások, alapító vagyonuk lényegesen, nagyságrendekkel meghaladta a kisvállalkozások átlagos saját tőkéjét. Mint az a következő összeállításban a mérleg főösszegének nagyságából is kitűnik, magántulajdoni és önkormányzati hányadot nem tartalmazva lényegében ezeknek a nagyobb vállalkozásoknak a jegyzett tőkéjében összpontosult az állami tulajdoni rész és a külföldi részesedés 80-90%-a, miközben számbeli arányuk az egyéb vállalkozási formák között csak ezrelékekben fejezhető ki.

A saját tőke összetételét régiók szerint vizsgálva már szó volt arról, hogy a jegyzett tőke több mint fele (52%-a) a budapesti székhelyű vállalkozások mérlegeiben jelenik meg. Tekintettel a főváros túlsúlyára, a nagy országos állami vállalatok fővárosi illetőségére, aligha meglepő, hogy a vizsgált időszak végén a jegyzett tőke összetevői közül az összes állami és az összes önkormányzati tulajdon több mint 70%-a a budapesti székhelyű vállalkozások birtokában volt. Annál meglepőbb viszont az a tény, hogy a magántulajdoni rész mindössze 29% volt, alig több, mint az alföldi régió részesedése az összes magántulajdonból.

A vállalkozások gazdálkodási formáinak megváltozása

A nyolcvanas évtizedben már fellazult, végül 1989–1995 között bomlott le és alakult át véglegesen az a centralizált gazdálkodási struktúra, amely a megelőző időszakban rendszerspecifikus elemként működött. A vállalatok átalakulása zömmel a részvénytársaságok szétválása, szétaprózódása a korlátolt felelősségű társaságok irányába mutatott. 1995–2000 között a vállalatok a számuk, az általuk foglalkoztatott létszám, a nettó árbevétel stb. vonatkozásában statisztikailag már kimutathatatlanná váltak.

Az átalakulás időszakában az új vállalkozások jogi személyiségű formában főleg korlátolt felelősségű társaságként, jogi személyiség nélküli formában szinte kizárólag betéti társaságként jelentek meg. A részvénytársaságok a vállalatok helyébe lépve működésükben, gazdálkodásukban magukon viselik a nagyvállalkozások jellemző jegyeit, míg a korlátolt felelősségű társaságok vegyes képet mutatnak, részben a nagyvállalkozásokra hajaznak, részben pedig a KKV-k (kis- és középvállalkozások, angol rövidítéssel SMEs) sajátosságai ismerhetők fel bennük. A korlátolt felelősségű társaságok egy része, valamint az egyéb vállalkozási formák (túlnyomórészt betéti társaságok) szinte teljes egésze tömöríti a mikro- és kisvállalkozásokat, zömükben a családi vállalkozásokat. Noha az egyéb vállalkozások súlya kis méretükből következően az árbevétel, az eszközök, az adózás tekintetében csak néhány százalékot tesz ki, szerepük a foglalkoztatás területén igen jelentős, az adatbázisban szereplő vállalkozások által jelentett teljes átlagos statisztikai létszám lassan növekvő részét, 2007-ben 14%-át, összesen 296 ezer főt ebben a körben foglalkoztatták. Ugyancsak itt működött 43 ezer darab „0”-fős vállalkozás (önfoglalkoztatók), amelyekkel együtt az itt munkára találtak száma bőven 350 ezer fő felett lehet.

A nettó árbevétel és az exportértékesítés nettó árbevételének alakulásában visszatükröződik a korlátolt felelősségű társaságok szerkezeti változása, nevezetesen a kisebb vállalkozások felől a nagyobbak felé való eltolódás, ami az exportteljesítmények növekedésében mutatkozott meg. Míg 1995-ben az export értékesítésből származó árbevétel 56% származott ebből a körből, addig 2000 után már közel a háromnegyede. Ennek másik oldala viszont a részvénytársaságok, a szövetkezetek, az egyéb gazdálkodási formák (bt.-k) visszaszorulása az árbevétel előállításában.

3. tábla**A vállalalkozási formák szerepe a nettó árbevétel előállításában**

Év	Gazdálkodási forma	Értékesítés (nettó) árbevétele	Exportértékesítés
1995.	Vállalat	1%	3%
	Kft.	50%	56%
	Rt.	36%	37%
	Szövetkezet	4%	1%
	Egyéb vállalkozás	8%	3%
	Összesen	100%	100%
2000.	Vállalat	0%	0%
	Kft.	61%	72%
	Rt.	31%	24%
	Szövetkezet	1%	0%
	Egyéb vállalkozás	7%	3%
	Összesen	100%	100%
2007.	Vállalat	0%	0%
	Kft.	65%	71%
	Rt.	29%	26%
	Szövetkezet	1%	0%
	Egyéb vállalkozás	5%	3%
	Összesen	100%	100%

Forrás: ECOSTAT adatbázis

A vállalkozások méretét is részben tükröző gazdálkodási formák között jellegzetes a különbség a befektetett eszközök és a forgóeszközök között: az inkább nagyvállalkozásokat tömörítő részvénytársaságoknál a befektetett eszközökből való részesedés jóval nagyobb, mint a forgóeszközökből. A korlátolt felelősségű, valamint a betéti társaságok és a szövetkezetek viszont a forgóeszközökből bírnak nagyobb részesedéssel.

4. tábla

Az eszközök megoszlása az egyes gazdálkodási formák között

Év	Gazdálkodási forma	Befektetett eszközök	Forgóeszközök
1995.	Vállalat	2%	1%
	Kft.	28%	48%
	Rt.	63%	41%
	Szövetkezet	4%	5%
	Egyéb vállalkozás	2%	5%
	Összesen	100%	100%
2000.	Vállalat	0%	0%
	Kft.	47%	61%
	Rt.	48%	31%
	Szövetkezet	2%	2%
	Egyéb vállalkozás	3%	5%
	Összesen	100%	100%
2007	Vállalat	0%	0%
	Kft.	59%	64%
	Rt.	38%	31%
	Szövetkezet	0%	1%
	Egyéb vállalkozás	3%	5%
	Összesen	100%	100%

Forrás: ECOSTAT adatbázis

Az eszközökhöz hasonlóan a források esetében is jellegzetesek a gazdálkodási formákhoz köthető különbségek: az idegen források bevonása inkább a korlátolt felelősségű, valamint a betéti társaságokra jellemző, míg a részvénytársaságoknál és a szövetkezeteknél a saját források bírnak elsődleges jelentőséggel.

Végül a gazdálkodási formák és a vállalkozások mérete közötti összefüggést mutatja be a következő összeállítás:

5. tábla**A vállalalkozási formák létszám-kategóriák szerinti felépítése a vállalalkozások száma és a foglalkoztatott létszám szerint, valamint nettó árbevételeik 2007-ben**

	Vállalkozások száma, db	Átlagos statisztikai létszám, fő	Értékesítés nettó árbevétele, Mrd Ft	Exportértékesítés nettó árbevétele, Mrd Ft
Vállalat				
„0” fős vállalalkozás	30	0	0	0
1–10 fős vállalalkozás	40	148	2	0
11–20 fős vállalalkozás	2	26	0	0
21–50 fős vállalalkozás	6	177	2	0
51–300 fős vállalalkozás	6	467	4	0
301–1000 fős vállalalkozás			0	0
1000 fő feletti vállalalkozás			0	0
Kft.				
„0” fős vállalalkozás	46 689	0	1 462	293
1–10 fős vállalalkozás	116 436	349 448	8 778	1 451
11–20 fős vállalalkozás	11 478	168 653	3 820	538
21–50 fős vállalalkozás	7 339	230 066	5 870	832
51–300 fős vállalalkozás	3 607	363 939	9 727	2 411
301–1000 fős vállalalkozás	306	151 615	4 352	1 927
1000 fő feletti vállalalkozás	63	132 007	6 864	5 057
Rt.				
„0” fős vállalalkozás	460	0	308	251
1–10 fős vállalalkozás	878	3 551	1 116	188
11–20 fős vállalalkozás	298	4 466	242	19
21–50 fős vállalalkozás	499	16 999	557	97
51–300 fős vállalalkozás	796	99 147	4 294	412
301–1000 fős vállalalkozás	197	103 566	4 092	572
1000 fő feletti vállalalkozás	63	219 094	7 794	3 007
Szövetkezet				
„0” fős vállalalkozás	1 156	0	63	1
1–10 fős vállalalkozás	953	2 840	134	3
11–20 fős vállalalkozás	167	2 523	38	3
21–50 fős vállalalkozás	184	6 024	59	2
51–300 fős vállalalkozás	127	11 153	92	5
301–1000 fős vállalalkozás	5	2 468	6	0
1000 fő feletti vállalalkozás	3	5 247	2	0
Egyéb vállalalkozás				
„0” fős vállalalkozás	42 832	0	301	17
1–10 fős vállalalkozás	90 745	189 168	1 745	51
11–20 fős vállalalkozás	1 958	27 775	362	16
21–50 fős vállalalkozás	643	19 213	365	187
51–300 fős vállalalkozás	238	24 970	245	111
301–1000 fős vállalalkozás	32	17 548	193	155
1000 fő feletti vállalalkozás	7	17 784	23	4

Forrás: ECOSTAT adatbázis

A vállalkozások nagysága, a decentralizáció mértéke

Az 1988–1989 során megszületett legfontosabb gazdasági jogszabályok (az új adórendszer, a felszámolásról, a gazdasági társaságokról, a gazdasági szervezetek átalakulásáról, a vállalatokról, a szövetkezetekről, a külföldiek befektetéseiről stb. szóló alapvető törvények) keretei között, a politikai változások, a lezajló gazdasági folyamatok együttes hatására már 1989-től megkezdődött a gazdaság szervezeti felépítésének rohamos átalakulása. Nem egyszerűen a vállalkozások száma nőtt rohamosan, de sokszor a nemzeti vagyon egy részének pusztulásától kísérvé, a nagy nemzeti vállalatok sora esett elemi darabjaira szét, vagy tűnt el végérvényesen a történelmi változások sülyesztőjében.

A hierarchizált gazdasági szervezet természetes velejárója volt az eszközök és a munkaerő, az inputok és az outputok koncentrációja, amelynek a hordozói az állami vállalatok voltak. 1989-ben az állóeszközállomány több mint négyötöde, a foglalkoztatottak több mint kétharmada ennél a gazdálkodási formánál volt található. Az ezt követő két évben a vállalatok egy jelentős része részvénytársasággá, kisebb része kft.-vé alakult át. A lenti összeállításból jól látható, hogy a vállalatok részarányainak csökkenését az említett két gazdálkodási forma növekedése vette át.

6. tábla

Az állóeszköz-állomány bruttó értékének és a foglalkoztatottak számának megoszlása gazdálkodási formánként, százalékban

Gazdálkodási forma	1989		1991	
	Állóeszközök bruttó értéke	Foglalkoztatottak száma	Állóeszközök bruttó értéke	Foglalkoztatottak száma
Vállalat	82,5	69,1	60,9	46,5
Szövetkezet	12,7	25,8	11,0	19,3
Kft.	1,2	1,4	9,0	20,7
Rt.	3,5	3,7	18,7	12,9

A vállalkozásoknál lévő eszközök koncentrációjának jelentős csökkenését jelzik az egy vállalkozásra jutó állóeszköz-állomány, illetve az egy vállalkozás által foglalkoztatott létszám mutatói. A változás rendkívül gyors: míg 1989-ben 206 millió Ft volt az átlagos eszközérték, és 222 a foglalkoztatottak átlagos száma, addig 1991-ben már csak 76 millió Ft-os és 60 fős értéket mutattak ugyanezek a mutatók. Ezen belül a két szélsőség, a vállalatok és a kft.-k átlagos eszközértéke szinte változatlan maradt, az rt.-ké viszont jelentősen megnőtt. A foglalkoztatott létszám radikális csökkenése elsősorban a vállalatoknál, másodsorban a szövetkezeteknél következett be.

7. tábla

Az egy vállalkozásra jutó állóeszköz-állomány bruttó értéke és az egy vállalkozásra jutó foglalkoztatottak átlagos létszáma gazdálkodási formánként

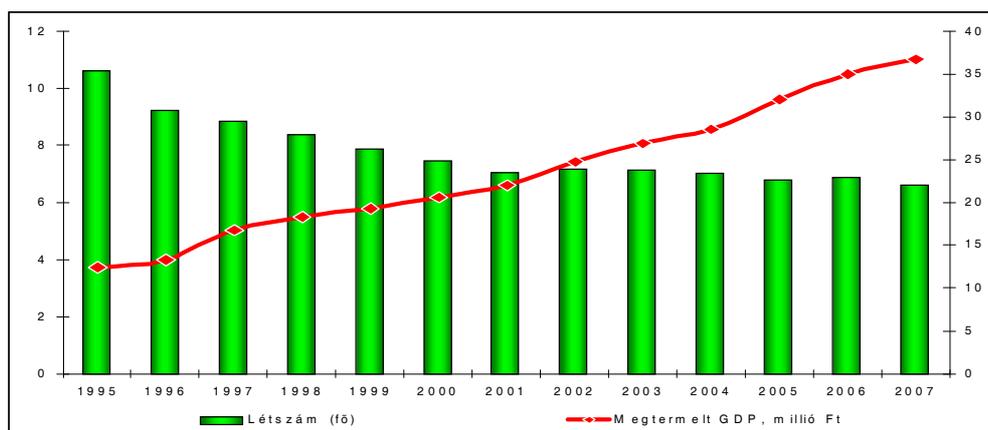
Gazdálkodási forma	1989		1991	
	Állóeszközök bruttó értéke (millió Ft)	Foglalkoztatottak száma (fő)	Állóeszközök bruttó értéke (millió Ft)	Foglalkoztatottak száma (fő)
Vállalat	911,3	821	900,8	539
Szövetkezet	68,1	149	78,1	108
Kft.	6,4	9	8,7	16
Rt.	289,2	323	632,8	343
Átlag	206,4	222	75,9	60

Forrás: Schmuck Ottó: Az állóeszközállomány szerkezeti jellemzői 1989-1991, Pénzügyminisztérium Gazdaságelemző és Informatikai Intézet, Budapest, 1993.

1992 és 2007 között a társas vállalkozások száma a háromszorosára, a megtermelt GDP-jük folyó árakon a tízszeresére növekedett, miközben a foglalkoztatott létszám kismértékben csökkent. Mindezek eredőjeként a foglalkoztatottak számát tekintve az átlagos vállalkozás mérete 21 főről a harmadára csökkent. A tizenöt éves infláció mértéke miatt a vállalkozás méretének valóságos változása a megtermelt GDP tekintetében nehezen megítélhető, annyit lehet rögzíteni, hogy az egy vállalkozásra jutó értéke, akár a vállalkozások száma, megháromszorozódott, vagyis tizenkét millió forintról harminchatra emelkedett.

8. ábra

Az egy vállalkozásra jutó foglalkoztatotti létszám és a megtermelt GDP

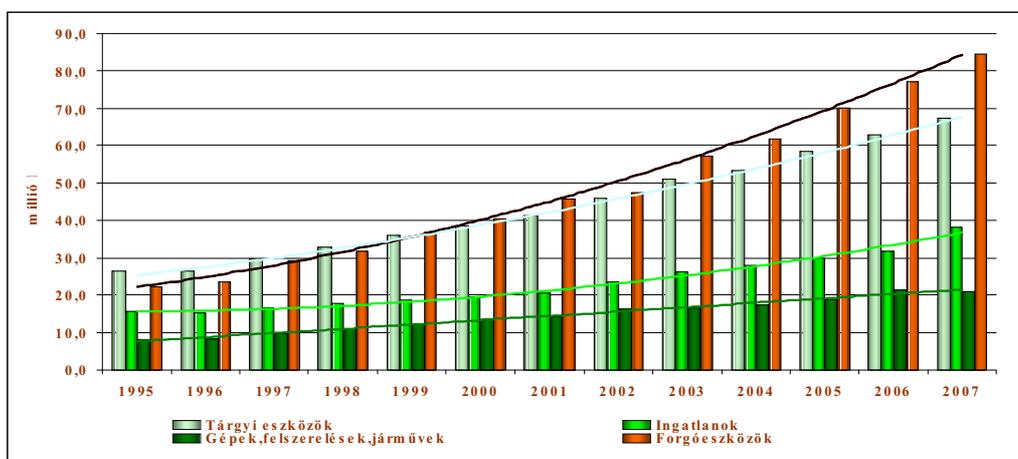

Forrás: ECOSTAT adatbázis

A társas vállalkozások egy vállalkozásra jutó folyó árakon mért átlagos mérlegfőösszege 1995-2007 között a 6,3-szorosára nőtt, miközben a vállalkozási kör, túljutva az alapítási „boom”-on, csak hetven százalékkal bővült, ami együttesen az egy vállalkozásra jutó eszközérték 3,7-szorosára való növekedését eredményezte. Az eszközök közül a forgóeszközök egy vállalkozásra jutó értéke növekedett a leggyorsabban. Az idősoros mérlegelésnél azonban figyelembe kell venni, hogy a befektetett eszközöket több megelőző év árain és nettó értéken, azaz amortizációval csökkentett értéken mutatják ki, így akár nulla értéken is szerepelhetnek az adatbázisban, míg a forgóeszközöket nagyrészt a tárgyévi értéken számolják el.

9. ábra

A társas vállalkozások egy vállalkozásra jutó eszközértéke

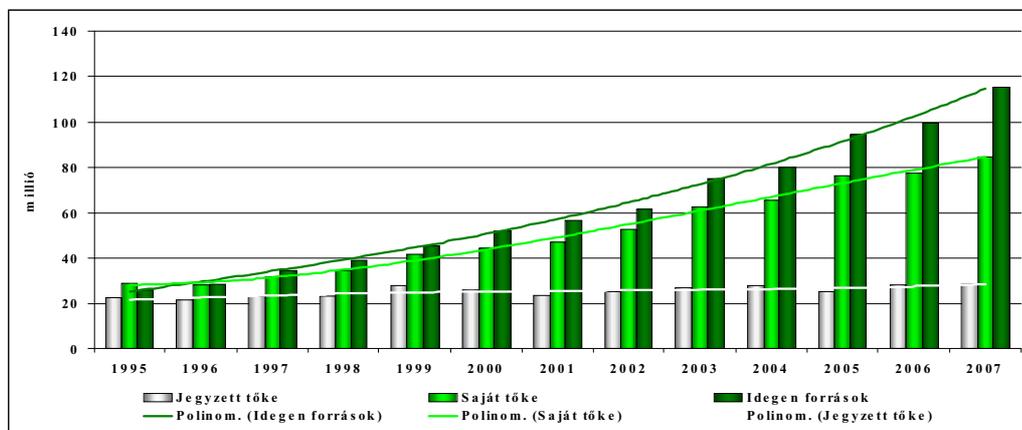
Forrás: ECOSTAT adatbázis

Az egy társas vállalkozásra jutó befektetett eszközök között a műszaki és egyéb berendezések, gépek, felszerelések, járművek értékének növekedése volt a leggyorsabb (2,6-szeres), ugyanakkor érdemi eltérés az egyes típusok között nem lelhető fel: az egy vállalkozásnál átlagosan fellelhető tárgyi eszközök értéke 2,56-szorosára, az ingatlanoké 2,45-szörösére gyarapodtak.

Az átlagos vállalkozásméretnek a kilencvenes évek első felében tapasztalt elaprózódása lassabb ütemű folytatódása a forrásoldalon, az átlagos vagyron alakulásában ragadható meg: 1995–2007 között az egy vállalkozásra jutó jegyzett tőke mindössze 27%-kal nőtt folyó árakon, ami reálértéken jelentős csökkenést jelent. Az egy vállalkozásra jutó átlagos saját tőke növekedése háromszoros volt, ami elmaradt a források 3,7-szeres gyarapodásától. A kettő együtt pedig azt jelenti, hogy a vállalkozások átlagos eladósodottsága erősödött, a rövid- és hosszúlejáratú kötelezettségeik átlagos nagysága megnövekedett.

10. ábra

A társas vállalkozások egy vállalkozásra jutó forrásai

Forrás: ECOSTAT adatbázis

A társas vállalkozások egészére vonatkozó átlagok természetesen csak a vállalkozások átlagos mérete változásának fő tendenciáját mutathatják be, de nem ábrázolják a belső folyamatokat.

A vállalkozói szféra gazdálkodásának tulajdonosi és regionális jellemzői

A bel- és a külföldi tulajdonlású vállalkozások árbevételei és a megtermelt GDP

A belföldi tulajdonosi többségű és a külföldi tulajdonosi többségű vállalkozások *belföldi értékesítésből származó nettó árbevétele* az 1995. évi 3 : 1 megoszláshoz képest 2000-re 2 : 1-re módosult, és ez az érték a következő években már nem változott.

Jóval nagyobb azonban a változás az *exportból származó nettó árbevétel* arányaiban. 1995-ben a külföldi többségű vállalkozások az exportból származó nettó árbevétel közel felét termelték meg, 28%-ot a kizárólag külföldi tulajdonban lévők, 18%-ot a leányvállalatok. A többségi külföldi tulajdonban lévő vállalkozások export-árbevételének dinamikus, a belföldi tulajdonú vállalkozások exportbevételeinek mérsékelt növekedése következtében 2000-ben már egyedül a kizárólag külföldi kézben lévők állították elő a teljes árbevétel 59%-át, a leányvállalatok részesedése pedig csak kismértékben csökkent (16%). 2007-ben a kizárólag külföldi tulajdonosú vállalkozások részesedése megközelítette a kétharmadot, a leányvállalatoké meghaladta az egynegyedet, összességében így a külföldi többségű tulajdonosú vállalkozások az export-árbevétel több mint háromnegyedét termelték meg, azaz minden száz forintból hetvenötöt.

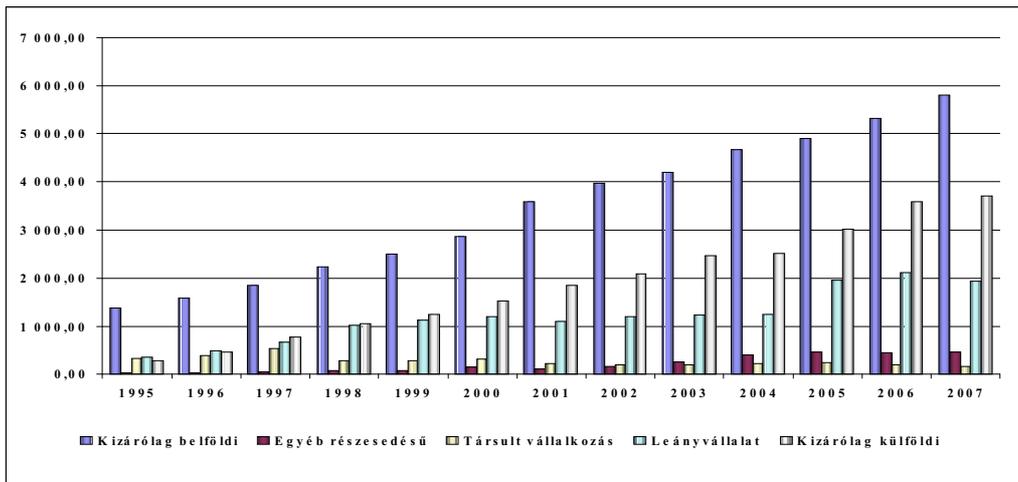
A magyar exportteljesítmény egyik sajátossága, hogy a társas vállalkozásoknak az ebből származó árbevétele túlnyomórészt a külföldi tulajdonosú társaságoknál keletkezik. A másik jellegzetes vonása a nagyfokú szervezeti koncentráció. Egy 2008 novemberében, az Európai Unió Bizottsága által megjelentetett tanulmány szerint Magyarországon az egyáltalán exportáló társaságok felső egy százaléka a teljes exportárbevétel 77%-át állítja elő. Az ezt követő Németországban a koncentráció mértéke hatvan százalék alatti, a többi megfigyelt ország értéke pedig kevesebb, mint ötven százalék. A felső tíz százalék részesedése már majdnem teljes (96%), miközben a többi országban a jellemző érték kilencven százalék alatti (Commission

Staff Working Document, Accompanying Document to the Communication from the Commission on the European Competitiveness Report 2008, Commission of the European Communities, Brussels, 2008. 11. 28., SEC (2008) 2853, 39. oldal.)

Az összesítések szerint 1995–2007 között az adatbázisban szereplő vállalkozások által *megtermelt GDP* folyó árakon az ötszörösére nőtt.

11. ábra

A GDP értéke a vállalkozások tulajdonosai szerint (Mrd Ft)

Forrás: ECOSTAT adatbázis

A leggyorsabban a kizárólag külföldi tulajdonosok birtokában levő vállalkozásoknál nőtt a GDP, folyó árakon az 1995-ös érték több mint a tizenháromszorosára. A növekedést tekintve ezeket követték a vállalkozások között kis súlyt képviselő egyéb részesedésű, vagyis meghatározóan belföldi tulajdonú vállalkozások 12,5-szörös értékkel. A leányvállalatok GDP-je valamivel az átlag fölött (5,23-szoros), a kizárólag belföldi tulajdonú vállalkozások teljesítménye lényegesen az átlag alatt maradt (4,2-szörös). Az egyes vállalkozás típusok között az arányok ennek megfelelően a külföldi tulajdonosok által birtokolt vállalkozások felé mozdultak el jelentős mértékben: míg 1995-ben azok a vállalkozások adták a GDP háromnegyedét, ahol a belföldi tulajdonosok voltak többségben, addig 200-re a közel fele-fele részesedés (55 : 45) alakult ki, s ez a következő években változatlanul fent is maradt. A külföldiek között a leányvállalatok, míg a belföldiek között a társult vállalkozások súlya esett vissza jelentősen, ami a kizárólagos (belföldi, külföldi) tulajdonlású vállalkozások felé mutató polarizációra utal.

A vállalkozások gazdálkodási jellemzőinek meghatározása

A költségviszonyok alakulása a vállalati gazdálkodásban

A magyarországi társas vállalkozásoknál 1992–2007 között a leggyorsabban az anyagjellegű ráfordítások növekedtek. Az időszak első felében jelentősnek tekinthető átrendeződés ment

végbe: a személyi jellegű ráfordítások, az egyéb költségek és ráfordítások arányának csökkenésével. 2001-től összességében stabil költségszerkezetről lehet beszélni. A tárgyi eszközök pótlásának forrása, az értékcsökkenés aránya az időszak egészében nem változott, négy százalékos értéken állandósult.

A vállalkozás tevékenysége és a vállalkozás optimális mérete gyengébb vagy szorosabb szállal kötődik egymáshoz. Bizonyos tevékenységeket már csak műszaki, technikai okok miatt sem lehet mikro-, vagy kisvállalkozás méretben üzni, más tevékenységeket viszont gazdaságossági okok miatt nem célszerű nagyvállalkozási keretekben folytatni. Az itt vizsgált metszetekben a tevékenység és a méret között a legszorosabb a kapcsolat, a választott gazdálkodási forma például, ellentétben a fejlettebb országok gyakorlatával, csak igen lazán kapcsolódik a vállalkozás választott tevékenységéhez. A tevékenység és a méret visszatükröződését lehet felfedezni a vállalkozások költségszerkezetének alakulásában is.

Az anyagjellegű ráfordítások 75–80%-a az anyagköltségből és az eladott áruk beszerzési értékéből (közkeletű nevén ELÁBÉ) tevődik össze, de igen eltérő szerkezetekben: a kisebb vállalkozásoknál szignifikánsan magasabb az ELÁBÉ aránya és jóval alacsonyabb az anyagköltség – jellemzően a kereskedelmi, szolgáltatói tevékenység költségstruktúrájára –, míg a vállalkozási méretkategóriák között egyre feljebb haladva megfordulnak a szerepek, minél nagyobb egy vállalkozás, annál kisebb az ELÁBÉ és annál nagyobb az anyagköltség – jellemzően a termelői tevékenység költség struktúrájára. Az összefüggés állandó, az arányokban a vizsgált időszak során történt elmozdulások inkább erősítik, semmint gyengítik az érvényességét.

Az értékcsökkenés aránya a költségeken belül átlagosan és szinte változás nélkül a négy százalékos értéket mutatta. Meg kell azonban említeni két szélső értéket: a legkisebb létszám kategóriában, a „0”-fős vállalkozásoknál az amortizáció aránya 6–7% körül mozgott, ami nyilvánvalóan a nem mikrovállalkozásnak tekinthető, valójában nem ebbe a csoportba tartozó, nagy súlyú vállalkozásoknak tulajdonítható. A másik véglet a legnagyobb, 1000 fő feletti vállalkozások csoportja, ahol valószínűleg a kiemelkedően nagy eszközállomány miatt keletkezett az átlagosnál több amortizációs forrás (5%).

A vállalkozások költségei gazdálkodási formánként

A költségek alakulása szempontjából az 1992–2007 közötti időszak két részre tagolódik. Az első felében, nagyjából az ezredfordulóig, a költségek szerkezete gazdálkodási formák szerint is igen nagy állandóságot mutatott, az évek során szinte semmilyen lényeges elmozdulás nem volt megfigyelhető.

Az anyagjellegű ráfordításoknak a költségek közötti súlyát tekintve a különböző gazdálkodási formák között két csoport látszott elkülöníthetőnek. Az egyiket a vállalatok, a részvénytársaságok és a szövetkezetek alkották, míg a másodikba a korlátolt felelősségű társaságok, az egyéni vállalkozások (1997-ig), és az egyéb vállalkozási formák (lényegében a betéti társaságok) voltak sorolhatók. Az első csoportba a szövetkezetek kivételével elsősorban a nagyobb vállalkozásokhoz kapcsolható gazdálkodási formák kerültek, így költségeik összetétele is azokhoz hasonló. A szövetkezetek, amelyek általában kisvállalkozásokat jelentenek, a költségstruktúrákat tekintve valószínűleg azért kerültek ebbe a körbe, mert sajátos működési rendjükkel fogva kevésbé tudtak élni azokkal a lehetőségekkel, amelyek a jövedelmek felvételének formáihoz kapcsolódnak. Erre utal az is, hogy költségeik között a személyi jellegű ráfordítások aránya magasabb, mint ami a korlátolt felelősségű társaságok, vagy a betéti társaságok esetében tapasztalható volt.

A vállalatok és a részvénytársaságok a fentiekén kívül az értékcsökkenésnek a többi vállalkozáshoz képest magasabb arányában is hasonlóságot mutatnak egymáshoz. Míg a vállalatok-

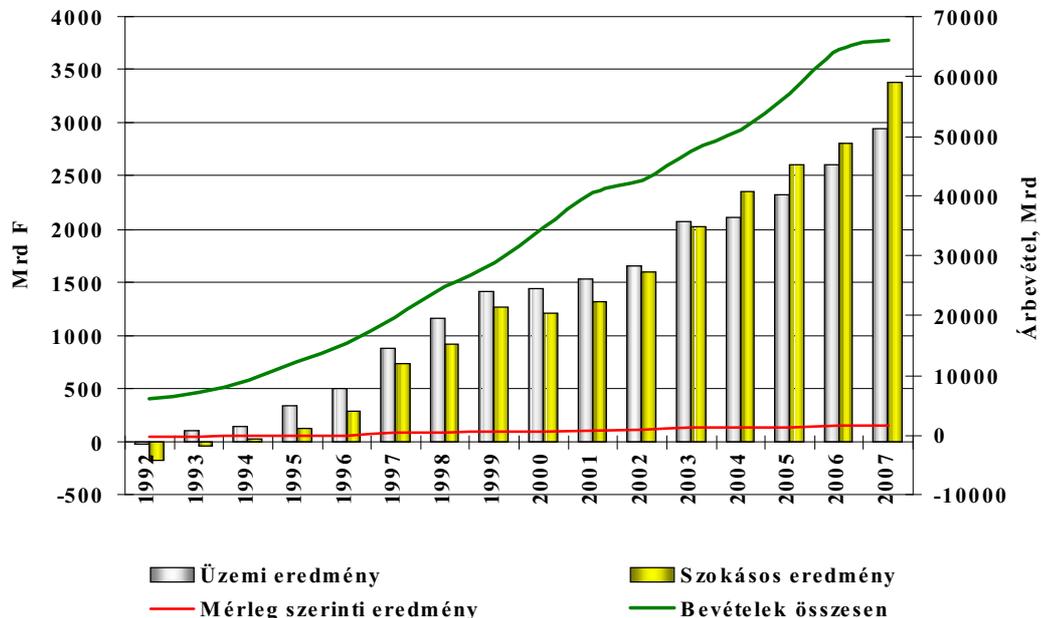
nál 4, az rt.-knél 5% volt az amortizáció aránya, addig a többi vállalozási formánál ez nem érte el a 3%-ot. (A legkevesebb a kft.-knél volt, 2,5%. [1997-es adatok.]) Az ezredfordulót közvetlenül megelőző években a gazdálkodási formák között a költségeket tekintve változások zajlottak le: a vállalatok statisztikai értékei a nullához közelítettek, a többi gazdálkodási formánál a költségszerkezet a kiegyenlítődés irányában módosult. Nagyobb eltérés az rt.-k esetében a kiemelkedően magas amortizációs értéknél figyelhető meg.

A jövedelmezőség és eredményesség

A vállalkozások számát tekintve a nyolcvanas évtized végétől a magyar történelemben szinte példa nélkül álló vállalkozásbővülés indult meg és zajlott le. A gyors növekedés lendülete, részben az előre is látható és várható telítődés beálltának következményeként, a kilencvenes évek közepén megtört és megkezdődött a robbanásszerű kiterjedés önkorrekciója, a vállalkozások piaci szűrése, egy olyan öntisztulási folyamat, amelynek későbbi eredményeként túlnyomórészt csak a ténylegesen működő, a piaci alapjukat megtalált vállalkozások maradtak szereplőkként a porondon. A gyors változások átadták a helyüket a lassúbb átalakulási folyamatoknak, amelyekben a mennyiségi növekedés helyett a vállalkozások cserélődésének, a szerkezeti átalakulásoknak, a helyzetváltoztatásoknak lehetünk tanúi.

A fékeződés, a piaci szűrés, az öntisztulás folyama jól nyomon követhető a vállalkozások összesített eredményességének javulásán is. Míg az időszak kezdetén a vállalkozások adatait összegezve még az üzemi (üzleti) eredmény is negatív volt, addig 1994-re az adózás előtti eredmény, 1995-re az adóalap és az adózott eredmény, 1996-ra pedig a mérleg szerinti eredmény is összességében pozitívvá vált, azaz 1997-ben a vállalkozások már növelhették eredménytartékaikat. A fentiek egyébként azt is jelentik, hogy az 1992–1994-es években a társasági adóból származó költségvetési bevételek az adatokat összesítve a „J” és nem „J” gazdasági ágak szerint a „J” pénzügyi tevékenység gazdasági ágából származtak.

12. ábra
A vállalkozások bevételei és eredményei (Mrd Ft)

Forrás: ECOSTAT adatbázis

Az együttes veszteségek keletkezésének helye földrajzilag jól körülhatárolható. Az 1995-ös adatok szerint például a társas vállalkozások együttes negatív mérleg szerinti eredménye úgy alakult ki, hogy a Központi Régióban 81 milliárdos, a Dél-Dunántúl Régióban mintegy négymilliárdos negatív, az ország többi részében pedig összesítve közel ötvenmilliárdos pozitív mérleg szerinti eredményt számoltak el a vállalkozások.

Az 1992–1997 között bekövetkezett javulás alapvetően annak az eredménye, hogy a vállalkozások alaptervekenységeinek bevételei tartósan gyorsabban növekedtek, mint azok költségei. Ennek, vagyis a költségek lassúbb növekedésének háttérében pedig, mint az a költségek alakulásával foglalkozó fejezetből egyértelműen kiviláglott, a személyi jellegű ráfordításoknak a többi költségnemnél mérsékeltébb ütemű emelkedése található.

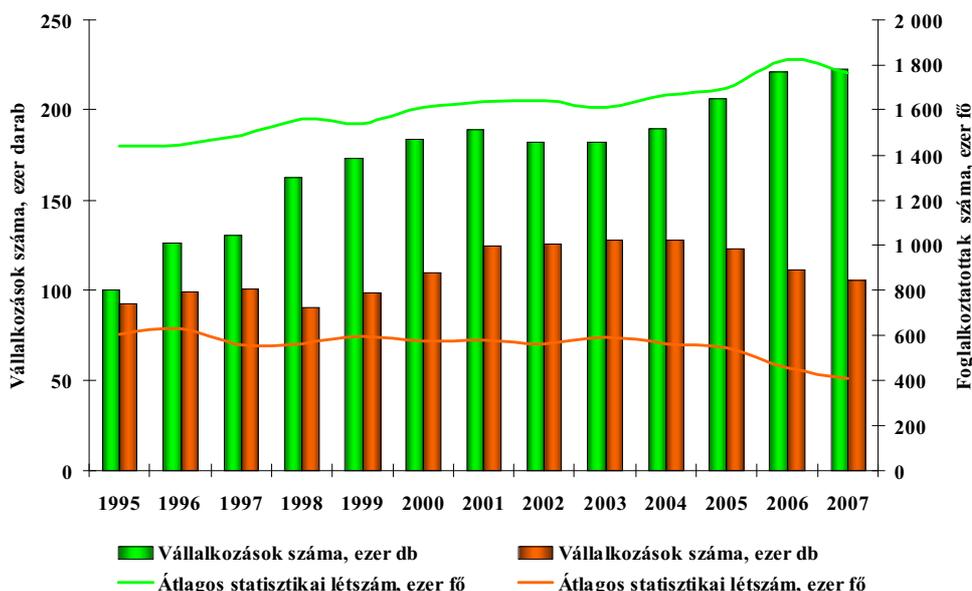
A vállalkozások eredményeinek növekedését mutatja a következő számsor is: míg a vállalkozások száma 2007-ben 44% volt, több, mint 1996-ban, árbevételük pedig a 4,3-szorosára nőtt, addig az üzemi (üzleti) eredményük a hatszorosára, a szokásos vállalkozási eredmény a tizenkétszorosára, a mérleg szerinti eredmény a hatvanszorosára emelkedett. Az osztalékágon keletkező jövedelem növekedését jelzi az eredménytartalék osztalékra, részesedésre való igénybevétele, ami a huszonnégyszeresére ugrott, ami durva megközelítésben azt jelenti, hogy a vállalkozások az eredménytartalékban felhalmozott korábbi eredményüket vonták be egyre nagyobb mértékben az osztalékfizetésbe.

A nyereséges és a veszteséges vállalkozások

A nagyon gyors szervezeti átalakulás, a tömegesen megjelenő új vállalkozások közegeiben természetesnek tekinthető, hogy a kezdeti időszakokban a vállalkozások jelentős része átmenetileg veszteséges.

13. ábra

A nyereséges és a veszteséges vállalkozások száma (ezer darab), valamint a foglalkoztatott létszám (ezer fő)

Forrás: ECOSTAT adatbázis

A veszteséges vállalkozások száma a kilencvenes évek elején megegyezett a nyereségesekével. A kilencvenes évek közepétől, ahogy az várható volt, a veszteségesek abszolút száma és relatív súlya is csökkenni kezdett. Ez a folyamat az ezredforduló előtti években megtört, a nyereséges vállalkozások száma visszaesett, a veszteségeseké jelentősen megnőtt, így 2007-ben 15 ezerrel több veszteséges társas vállalkozás adott bevallást, mint 1998-ban.

Noha a veszteséges vállalkozások száma összességében emelkedett, az általuk foglalkoztatottak száma egyenletesen és folyamatosan csökkent, 1995-ről 2007-re kerekén 200 ezer fővel, 606 ezerről 407 ezerre. Ennek egynegyedét nagyvállalkozások, háromnegyedét a mikro-, kis-, és középvállalkozások foglalkoztatták. A „0” fős veszteséges vállalkozások száma 37 ezer volt, az itt lekötött munkaerő nagyságát csak nagy bizonytalanság mellett lehet becsülni. Az előzőeknél is nagyobb volt a veszteségesek térvessztése a belföldi árbevétel előállításában: arányuk 27%-ról 12%-ra esett. Ugyanakkor az exportárbevételt tekintve az arányuk lényegében nem változott, és szerepük egyáltalán nem elhanyagolható. A 2006–2007-es évek átlagában az exportból származó árbevétel minden nyolcadik forintját veszteséges társas vállalkozás teremtette elő.

A gazdaságban a veszteséges társas vállalkozások lassú visszaszorulását mutatja egy más szemszögből a veszteséges és a nyereséges vállalkozások számának, illetve az általuk foglalkoztatott létszámnak az egymáshoz viszonyított aránya létszám-kategóriák szerint. A veszteséges vállalkozások aránya a legmagasabb a „0”-fős mikrovállalkozásoknál, esetükben 1995-ben még több volt a veszteséges vállalkozás, mint a nyereséges. A veszteségesek arányának legnagyobb esése az 1–10 fős, ugyancsak mikroméretű vállalkozásoknál következett be. Általában fennáll az a tendencia, ami az alapítási „boom” természetes következményeként fogható fel, hogy az időtáv és a vállalkozási méret növekedésével a veszteséges vállalkozásoknak a nyereséges vállalkozásokhoz viszonyított aránya fokozatosan csökken.

A veszteséges vállalkozások a munkaerő mellett a termelő tőke, vagyis a befektetett tárgyi eszközök vonatkozásában is visszaszorulóban vannak, bár nem egyforma mértékben: az ingatlanok esetében a veszteséges társas vállalkozások aránya mindvégig mintegy tíz százalékponttal magasabb maradt, mint a műszaki berendezések esetében. Valószínűsíthetően a régebbi múltban gyökerező okai vannak, hogy 2007-ben még a befektetett ingatlanok minden negyedik egysége a veszteséges vállalkozásoknál volt fellelhető, miközben a műszaki berendezések esetében már csak minden nyolcadik. A múltra vonatkozó feltételezés közvetetten igazolható az adatokból: 1989–1992 között ugyanis jellemző volt, hogy a privatizáció és a régi szervezetek átalakulása, átalakítása folyamán az akkor még állóeszközöknek nevezett későbbi tárgyi eszközöket felértékelték, azaz a legtöbbször az eszköz nettó értékét a könyvszerinti bruttó értékkel tették egyenlővé, vagy ahhoz közelítették, azaz a már egyszer leírt eszközök amortizálását újra kezdték. Ezt követően az eszközök átértékelésének ez a lehetősége korlátok közé szorult, de hatása megjelenik a leírtsági adatokban: 1995-ben az ingatlanok leírtsága alacsony (90%), ami biztosan nem tükrözi hűen a társas vállalkozások ingatlanjainak valódi elhasználódottságát, mint ahogy a 2007-es nyolcvan százalék körüli értéke sem. A tárgyi eszközöknél, főképpen az ingatlanoknál az amortizálás újrakezdése közvetetten, a költségeken keresztül kismértékben hozzájárulhatott a veszteség kialakulásához. Az amortizálás újrakezdése megfigyelhető a műszaki berendezéseknél is, hiszen az 1995-ös közel 70%-on álló nettó érték / bruttó érték aránya jóval kedvezőbb képet mutat, mint amilyen a gazdaságban az eszközök fizikai elhasználódottsága a valóságban volt.

A műszaki berendezések amortizáltságának 2007-ben mutatott ötven százalék alatti értéke a kilencvenes évek eleji hullámnak a lecsengése, és előrevetíti az eszközök egyszerre történő tömeges elhasználódására visszavezethető pótlási ciklus kialakulásának a lehetőségét. Az amortizáltság vizsgálata felveti azt a kérdést, vajon a veszteségesség kialakulásában – az értékcsökkenés mint költség növekedésén túl –, nem játszott-e szerepet az eszközök fokozottabb fizikai elhasználódottsága? A válasz egyértelmű *nem*, ugyanis a veszteséges vállalkozások eszközeinek leírtsága kismértékben még kedvezőbb is, mint a nyereségeseké.

Vagyonfelhalmozás és tőkejövedelem

Közép- és hosszú távon a vállalkozások hatékony működésének egyik fokmérője az induló, vagyis a jegyzett tőkéhez képesti tőkefelhalmozás, amely a saját tőke növekedésében mutatkozik meg. Minél nagyobb a saját tőke és a jegyzett tőke hányadosa, annál sikeresebben növelte, halmozta fel a vállalkozás a vagyonát. A megítélést természetesen befolyásolja az infláció mértéke, hiszen ennek függvényében az új vagyonelemek a régiebbekhez képest magasabb értéken kerülnek beszámításra.

A sikeres, a jól működő vállalkozás a megtermelt adózott jövedelmét felhalmozásra vagy a tőkejövedelem osztalék formájában történő felhasználására, illetve ezeknek bárminemű keverékére fordíthatja. Az aktuálisan felhasználásra kerülő tőkejövedelem (osztalék, részesedés)

forrása egyrészt a tárgyévi adózott jövedelem (mérleg szerinti eredmény), másrészt a korábbi évek felhalmozott mérleg szerinti eredménye, amely az eredménytartalékban gyűlt fel.

1995-ben az összesített saját tőkében már megmutatkozott az évtized eleji vállalkozásalapítási hullám eredménye, a saját tőke közel harminc százalékkal haladta meg a jegyzett tőke összesített értékét, 2007-re pedig az induló saját vagyon megháromszorozódott.

1995-ben a veszteséges vállalkozások húsz százalékos vagyonszűkítést mutattak ki, egyötöd résszel volt alacsonyabb az alapítói vagyon a rendelkezésre álló saját vagyonnál. Ez az időszak a szervezeti átalakulás, a privatizáció csúcsidejére esett, a veszteségesek egy része véglegesen kikerült a vállalkozói körből, más részének sikerült átkerülnie a nyereségesek táborába (és fordítva), a veszteségesek és a nyereségesek közötti fluktuáció következtében kiegyenlítődés zajlott le, a veszteséges társas vállalkozásoknál 1999–2002 között a jegyzett tőke és a saját vagyon megfelelt egymásnak. 2002 után a mutató értéke fokozatosan emelkedni kezdett, 2007-ben a saját tőke 40%-kal haladta meg a jegyzett tőkét. Tekintve, hogy a vagyonszűkítés forrása a pozitív mérleg szerinti eredmény lehet, a leírt változás csak a nyereséges vállalkozások egy részének veszteségesé válása mellett következhetett be.

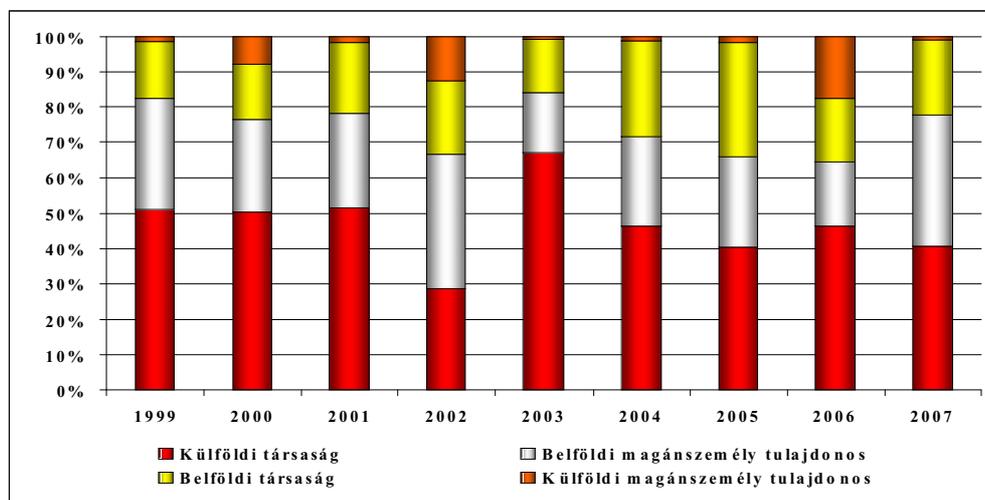
A nyereséges vállalkozások saját tőkéje 1995-ben már 61%-kal haladta meg az alapítói vagyont. Ez az érték 2007-re közel megduplázódott, ekkor az eredeti jegyzett tőke 3,5-szörösét érte a vállalkozások saját tőkéje.

A vagyonszűkítés mellett a vállalkozások sikerességének egy másik értékmérője az elérhető tőkejövedelmek nagysága. Az 1999–2007-es években a kifizetett osztalék összege, amely az infláció ütemét figyelembe véve természetesen reálértéken lényegesen kisebb, mint a folyó áras érték, a társas vállalkozások körében az ötszörösére nőtt. Az osztalék 98-99%-át a nyereséges vállalkozások fizették ki³. Az osztalék tömege a 2002-es, de különösen a 2003-as évtől eltekintve, amikor kiugróan magas osztalék fizetésére került sor, egyenesen növekedett.

A vizsgált időszakban lényeges változás zajlott le az osztalékfizetés forrásaiban: 1999-ben a kifizetett osztalék négyötöde a tárgyévi eredményből származott, és csak minden ötödik forintja a felhalmozott vagyomból, 2007-ben viszont már a negyven százaléka a korábbi évek felhalmozásait apasztotta, s csupán hatvan százalék eredezett a tárgyévi eredményből.

³ A tárgyi adóévben veszteséges vállalkozások az osztalékfizetési korlát figyelembe vételével az eredménytartalék terhére fizethetnek osztalékot.

14. ábra A kifizetett osztalék megoszlása a tulajdonosok szerint

Forrás: ECOSTAT adatbázis

Az osztalék tulajdonosai átlagosan 40-50% közötti mértékben a külföldi társaságok. 30-35% a belföldi magánszemélyeket illeti, őket a belföldi társaságok követik egyötöd körüli részesedéssel. A külföldi magánszemélyek része néhány évtől eltekintve, amikor százmilliárdos nagyságrendben vettek fel osztalékot, általában töredéke a többiekének.

A vállalkozások tulajdonosi és létszám-kategóriánkénti összetételét megismerve nem meglepő, hogy a nyereséges társaságoknál a vállalkozások méretének növekedésével a belföldi tulajdonosok által elért osztalék aránya egyre csökken, míg a külföldi társaságoké növekszik.

A 2007-es év arányai annyiban különböznek a 2000-es adatoktól, hogy a mikrovállalkozásoknál megnőtt a külföldi társaságok osztaléka, továbbá a külföldi magánszemélyek, akik a mikrovállalkozásoktól jelentős osztalékot vettek fel, szinte teljesen eltűntek a palettáról.

A veszteséges társas vállalkozások osztaléka az összes osztalék 1-2%-át tette ki 2000-ben. Ennek a hányadnak a háromnegyedét a 21–50 fős kisvállalkozások fizették ki, szinte hiánytalanul belföldi magánszemélyeknek. Egyötödét a 0–10 fős mikrovállalkozások realizálták, aminek viszont csak a fele jutott belföldi magánszemélyeknek.

2007-ben a veszteséges társas vállalkozások harminc százalékkal kevesebb osztalékot nyújtottak, és ennek a szerkezete is teljesen más lett, mint hét évvel korábban. Az osztaléknak kevesebb, mint a fele (45%) az 1–10 fős mikrovállalkozásoknál, ennek kerekén a harmada (15%) a „0”-fős vállalkozásoknál keletkezett, és ennek nagy része belföldi tulajdonosokhoz került. Jelentősen megnőtt ugyanakkor a 301–1000 főt foglalkoztató nagyvállalkozások osztalékfizetése (12%), ez viszont a külföldi társaságokhoz került.

A vállalkozások forrásai

A társas vállalkozások forrásai a saját forrásokból és az idegen forrásokból tevődnek össze. A hatályos számviteli törvény szerint a saját tőke a – jegyzett, de még be nem fizetett tőkével csökkentett – jegyzett tőkéből, a tőketartalékból, az eredménytartalékból, a lekötött tartalékból,

az értékelési tartalékból és a tárgyév mérleg szerinti eredményéből tevődik össze. A jegyzett tőkén felüli vagyoni fedezet alatt a jegyzett tőkével, a lekötött tartalékkal, továbbá az értékelési tartalékkal csökkentett saját tőke összegét kell érteni.

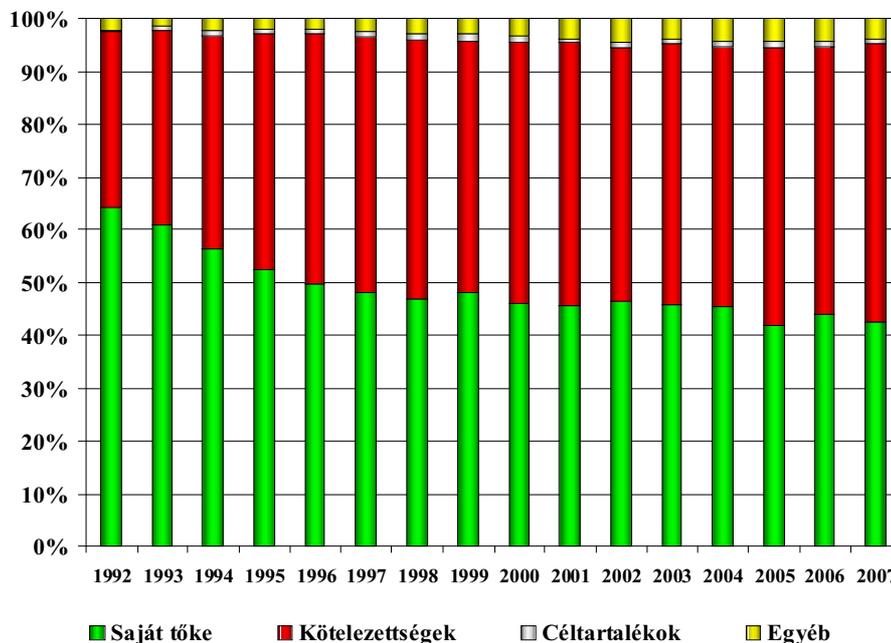
Az idegen források a kötelezettségekből származnak. A kötelezettségek azok a szállítási, vállalkozási, szolgáltatási és egyéb szerződésekből eredő, pénzürtékben kifejezett elismert tartozások, amelyek a szállító, a vállalkozó, a szolgáltató, a hitelező, a kölcsönt nyújtó által már teljesített, a vállalkozó által elfogadott, elismert szállításhoz, szolgáltatáshoz, pénznyújtáshoz, valamint az állami vagy önkormányzati vagyon részét képező eszközök kezelésbevételéhez kapcsolódnak. A kötelezettségek lehetnek hátrasoroltak, hosszú és rövid lejáratúak.

Hosszú lejáratú kötelezettség az egy üzleti évnél hosszabb lejáratra kapott kölcsön és hitel, a mérleg fordulónapját követő egy üzleti éven belül esedékes törlesztések levonásával, továbbá az egyéb hosszú lejáratú kötelezettség.

Rövid lejáratú kötelezettség az egy üzleti évet meg nem haladó lejáratra kapott kölcsön, hitel, ideértve a hosszú lejáratú kötelezettségekből a mérleg fordulónapját követő egy üzleti éven belül esedékes törlesztéseket is. A rövid lejáratú kötelezettségek közé tartozik általában a vevőtől kapott előleg, az áruszállításból és szolgáltatás teljesítéséből származó kötelezettség, a váltótartozás, a fizetendő osztalék, részesedés, a kamatozó részvény utáni kamat, valamint az egyéb rövid lejáratú kötelezettség.

A forrásokon belül a leggyorsabban növekedtek a céltartalékok (33-szorosan), az egyéb források (passzív időbeli elhatárolások, 16-szorosan) és a kötelezettségek (14-szeresen). A saját vagyon az 1992-es bázisv hatszorosára, a jegyzett tőke a 2,6-szorosára bővült 2007-re.

15. ábra A vállalkozások forrásainak összetétele

Forrás: ECOSTAT adatbázis

A növekedési értékekből látható, hogy a források szerkezetében 1992-2007 között lényeges változások következtek be. A legfontosabb mindezek közül az, hogy összességében jelentősen növekedett a vállalkozások eladósodottsága, azaz a saját forrás és az idegen forrás aránya ez utóbbi javára módosult. Az időszak végére a saját tőke aránya a forrásokon belül az 1992. évi 64%-ról 42,5%-ra csökkent.

Az eladósodási tendencia igaznak tűnik, de annak mértéke, vagyis a saját tőke 20 százalékpontos arányvesztése reálértéken valójában megbecsülhetetlen. Ennek oka, hogy minél inkább távolodunk a kilencvenes évtized első felének szerkezetváltozásaitól, annál vegyesebb árak jelennek meg a forrásokban: a jegyzett tőke nagyrészt az alapításkori árakat tükrözi, a tőke- és eredménytartalék az elszámolási évek áraiból tevődik össze, a rövidlejáratú kötelezettségek zöme tárgyévi árakon, míg a hosszú lejáratú kötelezettségek szintén a tárgyévet megelőző évek árain számíthatnak. Az idegen források szerkezetét megtekintve látható, hogy a vállalkozások eladósodottságának fentebb leírt növekedése a hosszú lejáratú kötelezettségeknek az átlagot messze meghaladó, huszonnyolcszoros növekedéséből táplálkozott, a rövid lejáratú kötelezettségek tizenegyszeres növekedése mellett.

Az eszközök és a források egybevetése alapján a forgóeszközök és a rövid lejáratú kötelezettségek 1992–2007 közötti kismértékben növekvő aránya úgy alakult ki, hogy a forrásokon belül a rövid lejáratú kötelezettségek növekedését az eszközökön belül a forgóeszközök növekedése ellensúlyozta, ami az infláció miatt részben a befektetett eszközök relatív leértékelődésének is a következménye. A vállalkozások kötelezettségeinek növekedése tehát igazából úgy jelenik meg, hogy a befektetett eszközökkel szemben egyre nagyobb mértékben a hosszú lejáratú kötelezettségek állnak a saját tőke arányának csökkenése mellett. Az eladósodottsággal szemben így összességében a forgóeszközöknek a rövid lejáratú kötelezettségekhez viszonyított aránya – mint a likviditási helyzet egyik fokmérője – a társas vállalkozások likviditási helyzetének kismértékű javuló tendenciáját tükrözte. A vállalkozások kötelezettségeinek hitelek, szállítói tartozásokból és egyéb forrásokból való finanszírozásának növekedése elsősorban az 50 fő foglalkoztatottnál kisebb vállalkozásokra jellemző. Az ennél nagyobb vállalkozásoknál, a vállalkozás méretének növekedésével párhuzamosan egyre nagyobb hányadot képviselnek a saját források az idegen forrásokkal szemben.

A 0-50 fős kategóriákban 2007-ben negyven százalék körül alakult a saját tőke aránya, és igen jelentős volt a hosszú lejáratú kötelezettségek szerepe, de az első helyet a rövid lejáratú kötelezettségek töltötték be. Az 51-1000 fő közötti közép-, és nagyvállalkozásoknál a hosszú lejáratú kötelezettségek – többnyire hitelek, kölcsönök – a többi vállalkozáshoz képest viszonylag kisebb szerepet játszottak, viszont a rövid lejáratú kötelezettségek, köztük a szállítói tartozások aránya, a saját tőke mellett jelentős szerepet töltött be a vállalkozás üzletmenetének biztosításában.

Az 1992-2007 közötti években a társas vállalkozások összesített forrásain belül különösen a 0-10 fős mikrovállalkozások forrásai növekedtek meg igen jelentős mértékben. Forrásszerkezetükben lényeges változás ment végbe, a saját tőke szerepe csökkent, az idegen források – fele-fele arányban rövid és hosszú lejáratúak – igénybevétele nagy arányban megnőtt.

A likviditás alakulása

A likviditás akadálytalan fizetőképességet jelent, amit egyedül a pénzeszközök biztosítanak, hiszen azokat alapesetben képesek vagyunk bármikor elkölteni. A vállalkozások eszközeinek különböző az a képessége, hogy mennyire tehetők pénzzé. A legkevésbé a befektetett eszközök mobilizálhatóak, így azokat nem is tekintik likvid eszközöknek. A legmobilabb pénzeszközök és a nem mobil befektetett eszközök között helyezkednek el a különböző módon mobilizálható forgóeszközök: az értékpapírok, a készletek, a követelések.

A vállalkozások likviditását mindig relatív módon szükséges értelmezni, aszerint, milyen piaci környezetben, milyen műszaki-technikai feltételek mellett, milyen szervezeti formában működnek a különböző vállalkozások. A rendelkezésre álló adatbázis lehetőségeinek felhasználásával a továbbiakban a vállalkozások likviditását abból a szempontból értelmezzük, hogy a vállalkozások forgóeszközei a fennálló kötelezettségekhez hogyan aránylanak, s ez utóbbiak így hogyan teljesíthetők. Ebben az összefüggésben szembesíthető egymással a forgóeszközök egésze a kötelezettségek egészével, vagy a forgóeszközök közül kiemelt, különböző szinten mobilizálható eszközelemek állíthatók szembe a rövid lejáratú kötelezettségekkel. Az 1992–2007 között az eszköz- és a forrásoldalon lezajlott szerkezeti változások közül a követelések gyors növekedését és a hosszú lejáratú kötelezettségek arányának emelkedését szükséges megemlíteni. Mindkét elem, egymással ellentétes módon jelentősen befolyásolja a vállalkozások likviditásának alakulását: az eszközök között a követelések növekedése rontja, a források között a hosszú lejáratú kötelezettségek növekedése javítja a rövid likviditási mutatók értékét.

A vállalkozások likviditása a vizsgált időszakban romlott. Ez annak a következménye, hogy kötelezettségeik jóval nagyobb ütemben növekedtek, mint forgóeszközeik, illetve forgóeszközök összetevői. Ez utóbbiak közül is elsősorban a pénzeszközök bővülése maradt el a hosszú lejáratú kötelezettségek huszonnyolcszoros és a rövidlejáratú kötelezettségek tizenegyszeres növekedésétől.

A kötelezettségek átrendeződése, azaz a hosszú lejáratú kötelezettségek arányának megduplázódása 1992 és 2007 között, és a rövid lejáratú kötelezettségek ugyanilyen mértékű csökkenése tizenöt év leforgása alatt igen gyorsnak tekinthető. Ezzel a módosulással az eszközök szerkezetének változása nem tartott lépést. Végül is ennek eredményeként alakult ki a likviditási mutatók jelentős romlása.

A hosszú távú gazdasági stabilitás mint a legnagyobb előny

A családi vállalatok⁴ különös figyelmet igényelnek a közép-kelet-európai társadalmakban, mert a rendszerváltást követő időszak első vállalkozásalapítói mostanában lépnek „nyugdíjas korba”. A GDP-hez és a foglalkoztatáshoz jelentős részben hozzájáruló családi tulajdonú vállalatoknál az utódlás a következő 5-10 évben egyszerre, tömegesen zajlik majd le Magyarországon is. A családi tulajdonban lévő sikeres vállalatoknak általában csak egyharmada éli túl jelentősebb visszaesés vagy csődhelyzet nélkül az utódlást. Ráadásul hazánkban hiányoznak az öröklést és utódlást zökkenőmentesen kezelő olyan megoldások, mint a magánalapítvány és a trust. Időszerű volt tehát a vállalkozásaikat „gyermekeikként” nevelő és fejlesztő üzletemberek fórumának létrejötte, amelyen hazai és nemzetközi példákból, módszerekből tanulhatnak, hogy eredményesebben vegyék fel a küzdelmet a rájuk váró kihívásokkal.

⁴ 2010. március 2., Budapest – első ízben találkozott kilenc iparág 51 jelentős magyar családi vállalatának tulajdonosa azzal a céllal, hogy tapasztalatot cseréljenek, képezzék magukat, és hogy érdekképviselőikkel foglalkozzanak. (Dr. Rudas László, a Felelős Családi Vállalkozás Tulajdonosok Magyarországon Egyesület elnöke.) Az EU a családi vállalatokat azonos helyzetbe kívánja hozni a hosszabb távú, illetve a ma még abszurd módon előnyöket élvező rövid távú egyéb befektetőkkel. Brüsszel gazdaságfejlesztő ajánlásait Peter von Möller, a családi cégek európai érdekképviselőt ellátó szervezet, a GEEF alelnöke mutatta be a Felelős Családi Vállalkozások Magyarországon Egyesület első konferenciáján.

Magyarországi pontos adatok ugyan nem állnak rendelkezésre, de az európai statisztikák azt mutatják, hogy a GDP többségét mindenütt a családi vállalkozások állítják elő, és a munkahelyek több mint 60%-át is ezek biztosítják. Megalapozottan feltételezhetjük, hogy hazánk gazdaságának gerincét is ezek a vállalkozási formák alkotják. Egyesületünk együttműködik a 12 uniós tagországi szervezet alkotta GEEF-fel (*European Group of Owner Managed and Family Enterprises*), amelyek bebizonyították az Unió illetékeseinek, hogy a családi vállalkozások generációváltásának elősegítésével a gazdaságot lassító tényezők jelentős része kiküszöbölhető. A kényszerű vezető- illetve tulajdonosváltás ugyanis a cégek 2/3-át gazdaságilag jelentősen megingatja.

Magyarországon és a régióban a közeljövőben generációváltási „boom” várható. A „méretes” családi vállalkozások – melyek a gazdasági válságot is egészen más, generációkat átívelő túlélési stratégiával vészelnek át – csaknem egy időben alakultak és tulajdonos-vezetőik egyszerre kényszerülnek a stafétabot átadására.

Belyó Pál*

A VÁLSÁG HATÁSA A MAGYAR GAZDASÁGRA

*„Gazdaságilag gyenge nemzet sem igazán szabad,
sem politikailag súllyal bíró nem lehet.”
(Gróf Széchenyi István, 1830.)*

A világgazdasági konjunktúraciklus 2006-2007. évi tetőzése után 2008-2009-ben a világgazdaság a második világháború óta a legerőteljesebb makrogazdasági válságát élte át. Az amerikai ingatlanpiac anomáliái miatt felszínre tört pénzügyi válság fokozatosan erősödve a világ szinte valamennyi térségét, köztük Európát is megrendítette. Hatása az amerikai gazdaság visszaesése mellett és miatt az egész világgazdaságban megmutatkozott. A bankközi piacok forrásainak mennyisége számottevően csökkent, a hitelfelvétel óriási mértékben megdrágult, megszüntetve a nemzetközi gazdaságot gyors növekedési pályán tartó erőt. 2008-ban a bruttó hazai termék (GDP) globális növekedési üteme 3%-ra lassult, majd 2009-ben a teljesítmény már negatívba fordulva 0,6%-kal visszaesett.

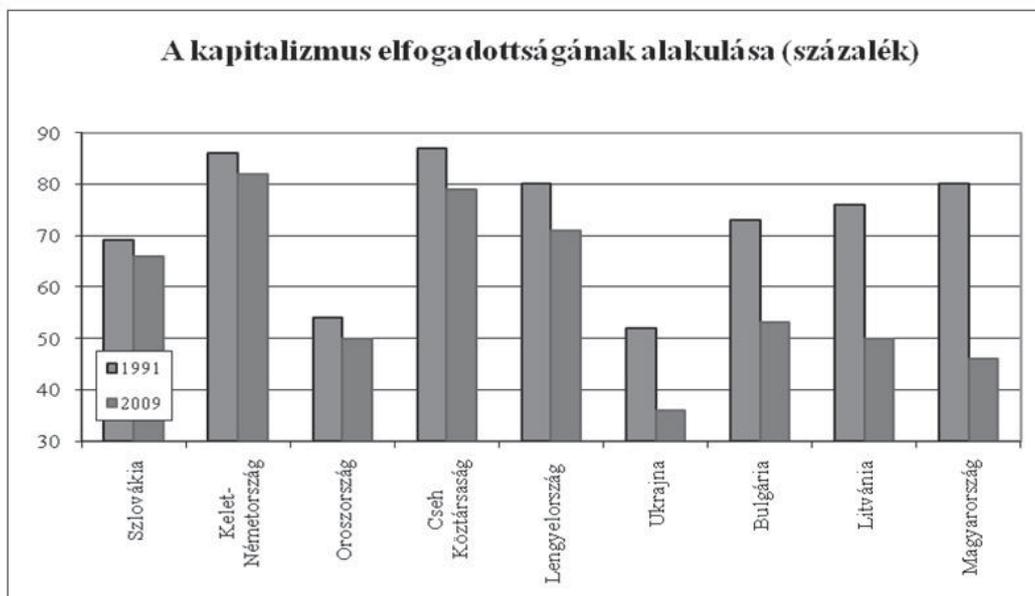
Mindenhol keresik a válaszokat alapvető kérdésekre, így például. arra, hogy vajon a III. évezred első súlyos válsága egyben útkeresést is jelent-e a kapitalizmus zsákutcájából. És hogy vajon hogyan alakul majd meg az állam és a piac viszonya. Azaz:

- Fenntartható lesz-e a fejlődést ösztönző állam?
- Az állam gazdasági szerepe átalakul-e?
- A jóléti államnak lesz-e jövője?

A rendszerváltó országokban, így különösen hazánkban, jelentős bizalomvesztést okoztak a világgazdasági válság miatti piacgazdasági és társadalmi problémák erőteljes és megoldhatatlannak látszó nehézségei. A bizalom jelentős mértékben csökkent, pl. ma már a magyar lakosság körében 34 százalékponttal kevesebben támogatják a kapitalizmus bevezetését, mint 1991-ben. Ez az elmúlt két évtized részben sikertelen gazdaság- és társadalompolitikájának a következménye, amelyeket felerősítettek a világgazdaság Magyarországra is szükségszerűen begyűrűző hatásai.

* tanszékvezető főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

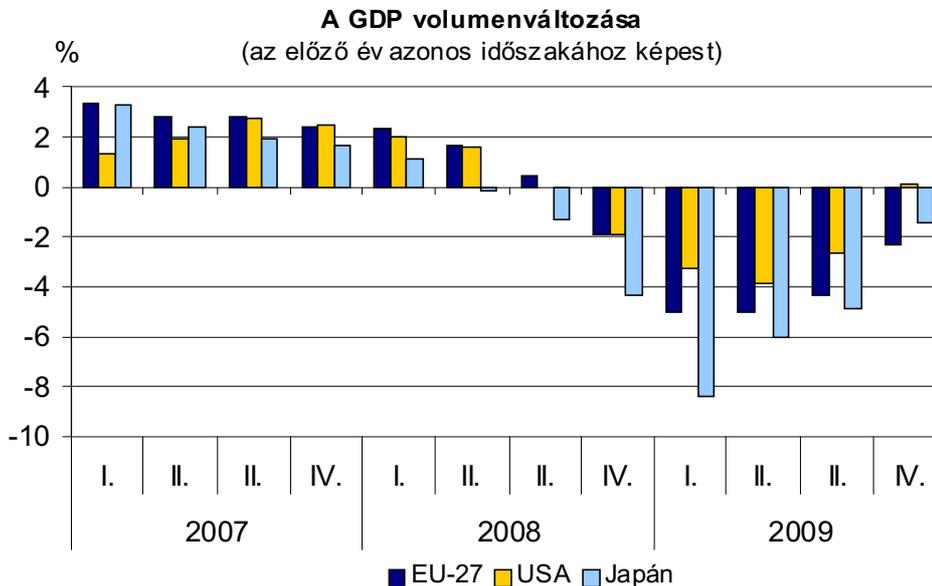
1. ábra

Nemzetközi kitekintés – a világgazdaság helyzete

A világgazdaság fejlődése 2008 elején mérséklődő szakaszába lépett, a teljesítménynövekedés folyamatosan lassult. A GDP bővülési üteme először a fejlett országokban lépett leszálló ágba, Japánban 2008 második, az Európai Unióban EU-27 és az Egyesült Államokban 2008 negyedik negyedében (az előző év azonos időszakához viszonyított adatok alapján). Éves átlagban az EU-ban és az USA-ban 1% alatti GDP-növekedést mértek, ugyanakkor Japánban és számos országban (hat EU-tagállamban is) a válság kitörése és előzményei hatására a teljesítmény elmaradt az előző évitől. A világ fejlődő térségeiben az előző évi 8% fölötti növekedési ütem 6,1%-ra mérséklődött, Kínában a gazdaság dinamikája alig csökkent, a GDP volumene 9,6%-kal nőtt.

2. ábra

2009-ben a fejlett világ recesszióba került, és a feltörekvő országok gazdasági növekedése is lassult. A fejlett országok 3,2%-osra becsült teljesítménycsökkenését a fejlődő világ 2,4%-os gazdasági növekedése nem tudta ellensúlyozni. Az Egyesült Államokban a GDP 2,4%-kal esett vissza, jelentősebben, 4,2%-kal zsugorodott a termelés az Európai Unióban és 5%-kal Japánban. Kínában a GDP viszonylag magas ütemben, 8,7%-kal növekedett. A negyedik negyedévben a visszaesés mérséklődött, az Egyesült Államokban pozitív előjelű változást mértek, amelyben szerepet játszott a bázishatás is.

A fejlett gazdaságokban a válság elsősorban a bruttó állóeszköz-felhalmozást vetette vissza. A beruházások 2008-ban kisebb mértékben, 2009-ben viszont 12–15%-kal estek vissza egyrészt a finanszírozási kínálat megváltozása, másrészt a külső és belső kereslet lanygulása miatt. A fogyasztás színvonalában a válságkezelő intézkedések nyomán tompítottan éreztette hatását a recesszió. A háztartások végső fogyasztása 2008-ban gyakorlatilag stagnált, 2009-ben az Egyesült Államokban 0,6, az Európai Unióban 1,7, Japánban 1%-kal csökkent az előző évhez képest.

A konjunktúra mérséklődésével párhuzamosan 2008-ban a fogyasztói árak emelkedése minden országban gyorsult, a világ átlagában az előző évi 4%-ról 6%-ra. A kőolaj ára egy év alatt a duplájára emelkedett, a mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek ára valamivel mérsékeltebben nőtt. Az árutőzsdei termékek áremelkedése a gazdaság lassulása ellenére is folytatódott, ez részben a túlkereslet, részben az árutőzsdei spekuláció eredménye volt. 2009-ben a válság magával hozta az infláció mérséklődését, annak második, illetve harmadik negyedévi mélypontján deflációs hatás jelentkezett több országban. Az év átlagában az USA-ban 0,4, Japánban 1,4%-kal csökkent a fogyasztói árak színvonala, az EU-ban 1%-os, a világgazdaságban 2,5%-os áremelkedést mértek.

A világgazdasági válság talán legaggasztóbb tünete a foglalkoztatottság hanyatlása és a munkanélküliség növekedése. A munkanélküliség a gazdaságilag fejlett országok közül tartó-

san az Egyesült Államokban és Japánban volt a legalacsonyabb, az előbbiben a magas műszaki-technikai fejlettség eredményeként, az utóbbinál a történelmi hagyományoknak köszönhetően. A munkanélküliek száma a nevezett országokban már 2008-ban nőtt, az Európai Unióban alacsonyabb volt, mint egy évvel korábban. 2008 decemberében az EU átlagában a munkanélküliségi ráta 7,5%-ra emelkedett az egy évvel korábbi 6,8%-kal szemben. A tagállamok többségében a tárgyév negyedik negyedévében ugrott meg az állástalanok száma és aránya. A munkanélküliségi ráta világátlagára 2008-ban 5,8% volt, ez előzetes becslések szerint 2009-ben 6,6%-ra emelkedett, miután 27 millió munkavállaló veszítette el állását. Az USA-ban 5,3 millióval, az EU-ban 4,7 millióval, Japánban 705 ezerrel nőtt az állástalanok száma. A munkanélküliségi ráta 2009-ben az USA-ban 9,3, az EU-ban 8,9, Japánban 5,1%-ra nőtt – rendre 3,5, 1,9 és 1,1 százalékponttal meghaladta az előző évit. Ezzel szemben Ázsia fejlődő országokból álló részén, Afrikában és a Közel-Keleten a foglalkoztatási helyzet stabilnak mondható.

A válság megfékezésére és a pénzügyi rendszer stabilizálására több országban került sor kormányzati beavatkozásra. Az államoknak a kieső kereslet pótlására kialakított támogatási politikája elkerülhetetlenül növelte a hiányt, a mentőcsomagok felduzzasztották a költségvetési deficitet. Pénzügyi rendszerének stabilizálása érdekében számos ország veszi igénybe a nemzetközi szervezetek segítségét.

A világgazdasági helyzetről összefoglalóan az alábbiakat állapíthatjuk meg:

- A globális termelés növekedése országcsoportonként eltérően alakult.
- A programok a vártnál szerényebb eredményeket hoztak, ám jelentős költségvetési hiányt okoztak.
- A reálgazdaság visszaesését sikerült kezelhető keretek között tartani.
- A következmények csak hosszabb távon korrigálhatók (pl. munkanélküliség).

Pénzügyi válság – monetáris folyamatok

A 2007-ben felszínre kerülő amerikai jelzálogpiaci problémák jelentős feszültségeket okoztak a globális pénzügyi rendszerben. A bankok egymás közötti bizalmatlansága a 2008-as évben fokozatosan növekedett, majd a világ egyik legnagyobb bankjaként számon tartott Lehman Brothers csődje után elérte csúcspontját. A bankközi hitelpiacok befagytak, és a likviditáshiány általánossá vált. A 2009-es év folyamán a feszültség fokozatosan csökkent, a bankközi bizalom év végére visszatért a 2008. augusztusi szintre. A kockázatvállalási hajlandóság megingása, illetve a romló reálgazdasági kilátások jellemzően az eszközárak csökkenését vonták maguk után. A tőzsdeindexek 2008 őszen zuhanni kezdtek, majd alacsony szinten stabilizálódni látszottak. 2009 márciusában ismét megingott a befektetői hangulat, ami miatt több éves mélypontra süllyedtek az indexek. Ezután azonban jelentős volt az élénkülés, ami egyrészt a javuló reálgazdasági kilátásokkal, másrészt a piacra kerülő többletlikviditással, s annak árfelhajtó hatásával magyarázható. A tőzsdei árfolyam-növekedés 2009 hátralévő időszakában kitartott, azonban kisebb nagyobb megingások továbbra is jelentkeztek az idősorokban.

Összességében a 2008-as évet valamennyi fontosabb részvényindex negatív szaldóval zárta. A BUX 52,9%-kal zárta alacsonyabban a 2008. évet, mint az azt megelőzőt. A tavalyi évet, részben az alacsony bázisnak, részben a javuló reálgazdasági kilátásoknak és likviditásnak, valamint a növekvő kockázatvállalási hajlandóságnak köszönhetően a jelentősebb börzék pozí-

tív szaldóval zárták. A BUX 73,4%-kal zárt magasabban 2009. december utolsó kereskedési napján, mint egy évvel korábban. A kétéves hozam a világ szinte minden fontos tőzsdeindexe esetén nulla alatt áll. A BUX az átlagnál kisebb mértékben 18,38%-kal értékelődött le tavaly decemberben 2007 azonos időszakához képest.

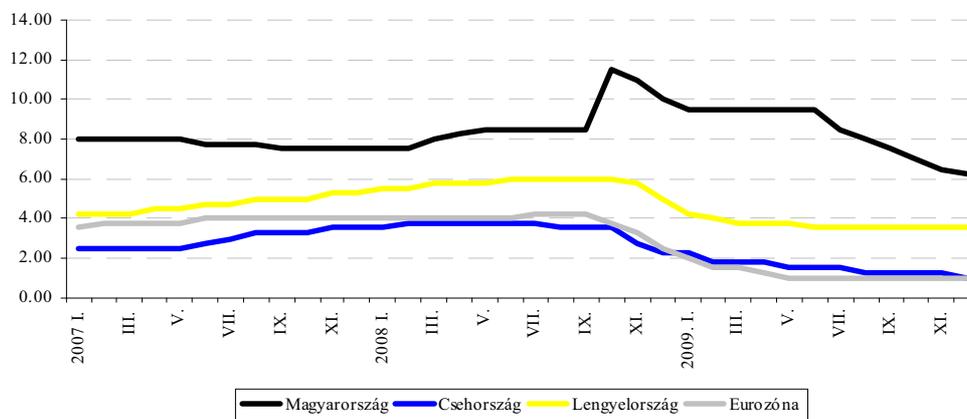
A tőzsdei folyamatokat, illetve az eszközárak alakulását jól tükrözi a befektetési alapok hó végi nettó eszközértéke is. A 2007-ben megfigyelhető növekedés 2008-ban megtorpant, szeptemberről októberre 15%-kal zuhant a mutató, elsősorban a kötvények másodpiaci árfolyamának, illetve a részvényárak esésének következtében. A nettó eszközérték ezután stabilizálódott, majd 2009 második felében ismét emelkedni kezdett. Összességében az előző év azonos időszakához képest 2008 decemberében 26,57%-kal csökkent a nyílt végű befektetési alapok hó végi eszközértéke, 2009 decemberében viszont 31,58%-kal emelkedett. 2009 decemberében a 2007. decemberi értékhez viszonyítva a mutató 2,81%-kal állt alacsonyabban.

A visegrádi térség devizáinak árfolyama az elmúlt két évben nagy változékonyságot mutatott. A hazai deviza szórását az is felerősítette, hogy 2008 februárjától a Magyar Nemzeti Bank és a kormány eltörölte a forint euróval szembeni árfolyamának 30%-os ingadozási sávját, így a hazai fizetőeszköz szabadon mozoghat. 2008 első felében jelentősen erősödtek a térségi devizák, amelyet a magas kamatkülönbözet, illetve a térség javuló befektetői megítélése hajtott. A forint nyáron átlépte a korábbi erős sávszélet, majd szeptemberben a Lehman Brothers csődje után a többi térségi devizával együtt gyengülni kezdett, amely folyamatot felerősítette a forint ellen indított spekulatív támadás is. Bár a piacok tavaly év elején stabilizálódni látszódtak, 2009 márciusában a kockázatvállalási hajlandóság mélypontra zuhant, a térségi devizák pedig 10–15%-kal ismét leértékelődtek, így történelmi mélypontra süllyedt a forint euróval szembeni árfolyama. 2009 második negyedétől a hazai eszközök jelentős kamatfelára és a növekvő kockázatvállalási hajlandóság hatására a forint, a lengyel zlotyval és a cseh koronával együtt erősödni kezdett, ez a tendencia, kisebb-nagyobb megszakításokkal novemberig folytatódott. Az év utolsó két hónapjában a dubai és a görög pénzügyi problémák hatására enyhe nominális leértékelődés volt tapasztalható. A forint 2007. évi átlagos euróval szembeni árfolyama 251,31 HUF/EUR volt, ami 2008-ra sem változott érdemben (251,25), azonban a 2008. év végi 264,78 árfolyam már jelzi, hogy az év második felében jelentős volt a gyengülés. 2009 átlagos árfolyama 280,58 HUF/EUR volt, ami megközelítőleg 11,5%-kal gyengébb, mint az egy évvel korábbi, illetve a 2007. évi szint.

A jegybanki alapkamat alakulását elsősorban az inflációs és reálgazdasági kilátások határozták meg. A 2008 első felében megfigyelt szigorítások okaként a jegybankok az inflációs kockázatokat jelölték meg. Ezt követően a gazdasági válság kiszélesedésével a gazdasági aktivitás visszaesésének a lassítására, illetve a recesszió időtartamának csökkentésére a nagyobb jegybankok enyhítettek a monetáris kondíciókon, azaz csökkentették az irányadó rátát és pótlólagos forrásokat biztosítottak a bankok számára. A magyar alapkamat ezzel szemben 2008 októberében 300 bázisponttal 11,5%-ra ugrott. A szigorítás elsősorban a gyors tőke kivonás megakadályozását szolgálta, illetve megdrágította a forint elleni spekulációt. A Monetáris Tanács ezután fél százalékos lépésközökkel 2009 januárjára 9,5%-ra mérsékelte az irányadó rátát, azonban a pénzügyi turbulenciák (jelentős tőke kivonás, és a forint nominális leértékelődése) hatására a kamatcsökkentési ciklus megakadt. Az enyhítések sorozata 2009 júliusában folytatódott, tekintettel a pénzpiaci környezet stabilizálódására, tavaly decemberre így az irányadó ráta 6,25%-ra süllyedt.

3. ábra

Az alapkamat alakulása a visegrádi országokban és az eurozónában (százalék)

A válság sújtotta 2008–2009-es éveket a magyar gazdaság- és társadalomtörténet mélypontjának tekinthetjük, amelyek során a hosszú távú felzárkózásunk esélyét is ellehetlenítő folyamatok váltak végzetessé, így:

- az adósságcsapda,
- a krónikus költségvetési egyensúlytalanság,
- a tartósan alacsony munkapiaci részvétel,
- a növekedést megalapozó innováció hiánya.

A magyarországi folyamatokat az alábbiakban két fő területen vizsgálom: 1.) a költségvetés – adósságállomány – adóreform és 2.) a foglalkoztatás növelésének szempontjaiból.

Fiskális folyamatok

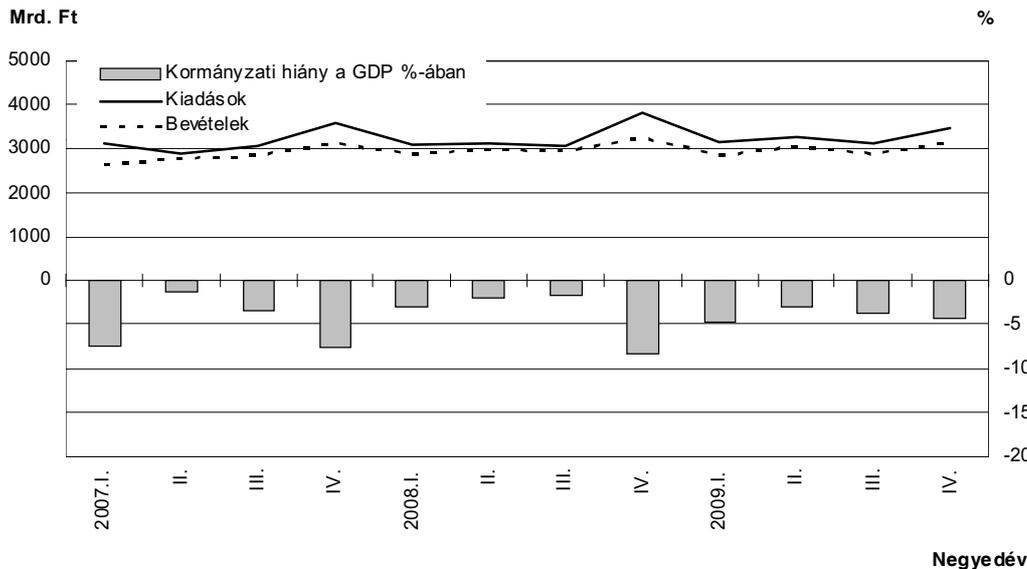
A magyar államháztartás ún. „maastrichti hiánya” 2009-ben 1056 milliárd forint, a GDP 4%-a volt. Az EU-tagság óta először fordult elő, hogy a hiány az EU-27 átlaga (6,8%) alatt volt. Magyarország a 2006–2007. évi utolsó helyről 2009-re a 10. helyre lépett előre a költségvetési hiány szerinti rangsorban. Az Európai Unióban 2009-ben – példa nélküli módon – mind a 27 országban deficit volt a költségvetés. A pénzügyi válságot követő gazdasági válság hatására két ország kivételével mindenhol romlott a költségvetés helyzete, sok országban jelentős volt a romlás 2009-ben. Az EU-27 átlagában a költségvetési hiány egy év alatt megháromszorozódott. Tavaly a legnagyobb hiányt Írországban (14,3%), Görögországban (13,6%), az Egyesült Királyságban (11,5%) és Spanyolországban (11,2%) regisztrálták.

Hazánkban az államháztartás ESA95 szerinti hiánya az elmúlt két évben – a 2002–2006 évek romlása után –, jelentősebben javult. A kormányzati szektor ESA95 szerinti hiánya 2009-ben az előzetes adatok szerint 1035 milliárd Ft volt, a GDP 4,0%-a. A 2008. évihez képest a hiány 30 milliárd Ft-tal, GDP-arányosan 0,2 százalékponttal lett magasabb 2009-ben. A bázis-

időszaknál nagyobb hiány kialakulása azzal magyarázható, hogy a bevételek valamelyest nagyobb mértékben mérséklődtek, mint a kiadások.

4. ábra

A kormányzati szektor bevételei, kiadásai és hiánya

A nemzeti számlák rendszere (ESA95) módszertani előírásai alapján összeállított adatok szerint 2009-ben a kormányzati szektor bevétele 11 949,5 milliárd Ft, kiadása 12 984,5 milliárd Ft volt. A bevételek a 2008. évi 6%-os növekedést követően 2009-ben 0,9%-kal csökkentek. Nőtték ugyanakkor a termelési és az importadók (2,6%), ezen belül az áfa-befizetések (8,0%), ami elsősorban az adókulcs július 1-jei emelésére vezethető vissza. A jövedelemadó-bevételek és a társadalombiztosítási hozzájárulások erőteljesen csökkentek (9,1, illetve 7,3%-kal).

A kiadások a 2008. évi 3%-os növekedést követően 2009-ben kismértékben, 0,6%-kal mérséklődtek. Dinamikusan nőttek viszont a kiadásokon belül a kamatkidadások (10,4%) és a dologi kiadások (folyó termelőfelhasználás, 4,1%); ellenben a felhalmozási kiadások és a munkavállalói jövedelmek visszaestek (7,7, illetve 4,9%-kal). A pénzbeni társadalmi juttatások enyhén, 0,3%-kal csökkentek.

A válság közepette eredményes volt az államháztartás, a költségvetés és a külső egyensúly javítása, a hiány alacsony szinten alakult. 2009-ben az államháztartás pénzforgalmi hiánya 986 milliárd forint volt, ami a GDP 3,8 %-át tette ki.

A nemzetgazdaság nettó adósságállománya – a forintban számolt állományadatokat alapján – 2009. év végén 51,9 milliárd euró volt, a GDP 53,9%-a, ami némileg kisebb, mint a 2008. évi 54,8 milliárd, a GDP 54,5%-a. Ezen belül az államháztartás és az MNB együttes adóssága alig 0,5 milliárd euróval több, mint egy évvel korábban, s így 2009-ben 14,8 milliárd euró volt. A magánszektor adósságállománya viszont több mint 3 milliárd euróval 37,1 milliárd euróra csökkent 2009-ben 2008-hoz képest.

Az államadósság a 2008. évi 72,9%-ról 2009-re 78,3%-ra emelkedett. Az EU-tagországok közül továbbra is a negyedik legmagasabb hiányt regisztráltuk Magyarországon – Olaszország 115,8%-a, Görögország 115,1%-a és Belgium 96,7%-a után –, ugyanakkor több ország (Franciaország, Portugália és Németország) 2009-ben nagyon megközelítette a magyar GDP-arányos adósságszintet.

5. ábra A magyar állam visszafizetendő hitelei (milliárd euró)

A válság magyarországi alakulása egy sajátos „magyar gödör” képét rajzolta. Mindenképpen szeretném leszögezni, hogy „nem a globális pénzügyi válság volt az alapvető probléma a kritikus magyarországi helyzetben¹, hanem 2006-tól a növekedési potenciálunk tartós elvesztése volt a lényeges ok és az államháztartási egyenleg romlásáról folyó viták csak elterelték ezekről a figyelmet.

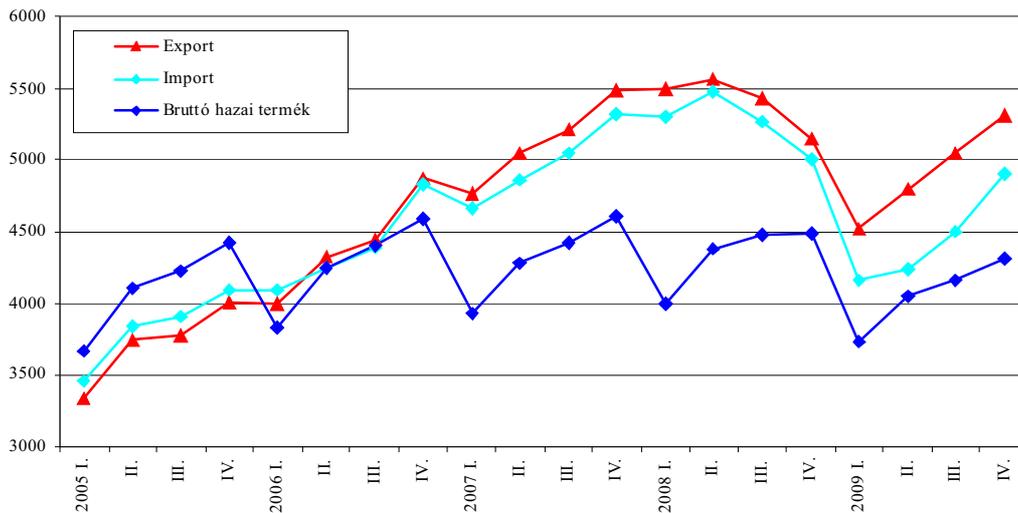
Magyarország gazdasága 2000. és 2006. között éves szinten 3,5–5%-kal bővült, majd 2007-ben a növekedés 1%-ra mérséklődött. A világgazdasági válság 2008 végén érte el hazánkat, hatására a magyar gazdaság stagnálás közeli állapotba került, 2009-ben jelentős mértékben visszaesett.

2008-ban a magyar GDP mindössze 0,6%-kal bővült. Az év első felében a GDP növekedési üteme felülmúlta a 2007. évit, és 2% közelébe gyorsult. A további élénkülés azonban elmaradt egyrészt a belső egyensúlyjavító intézkedések, másrészt a válság kitörését kísérő keresletcsökkenés és a szűkülő hitelkínálat miatt. Az októberben kirobbant pénzügyi válság hatására a gazdasági folyamatok érezhetően lassultak, a bruttó hazai termék 2008. negyedik negyedévében 2,5%-kal csökkent az előző év azonos időszakához képest. Ennek legfontosabb oka, hogy a pénzügyi válság általános világválsággá szélesedett, hatására tovább csökkent a kereslet hazánkban és a gazdasági partnereknél, az exportunk szempontjából meghatározó nyugat-európai gazdaságokban. A válság hazai hatásait mélyítette, hogy a befektetők, mindenekelőtt a pénzin-

¹ lásd: Magyarország 1989–2009, a változások tükrében, KSH, 2010.

tézetek kockázatviselési hajlandósága erőteljesen csökkent, a hazai vállalkozások finanszírozási lehetőségei szűkültek és drágultak. További következmény volt a *forint árfolyamának* gyengülése és erősödő volatilitása.

6. ábra
A GDP, az export és az import alakulása 2005–2009
(Milliárd Ft, 2000. évi áron)

Forrás: KSH

A bruttó hazai termék 2009-ben jelentős mértékben, mintegy 6,3%-kal csökkent. A negyedik negyedévében a visszaesés 4%-ra mérséklődött, ami jelentős javulásként értékelhető az első három negyedévet jellemző 6% feletti visszaeséséhez viszonyítva. A kedvezőbb világ gazdasági körülmények hatására a világkereskedelem bővülni kezdett.

A külső kereslet – azaz a főbb kereskedelmi partnereink GDP-volumenváltozásának a magyar exportban betöltött arányával súlyozott átlaga – 2009-ben 4,5%-kal szűkült. A belső kereslet szinte valamennyi összetevője csökkent, egyes fogyasztói tételek jelentős mértékben visszaestek. A háztartások végső fogyasztása 6,7%-kal maradt el az évvel korábbtól.

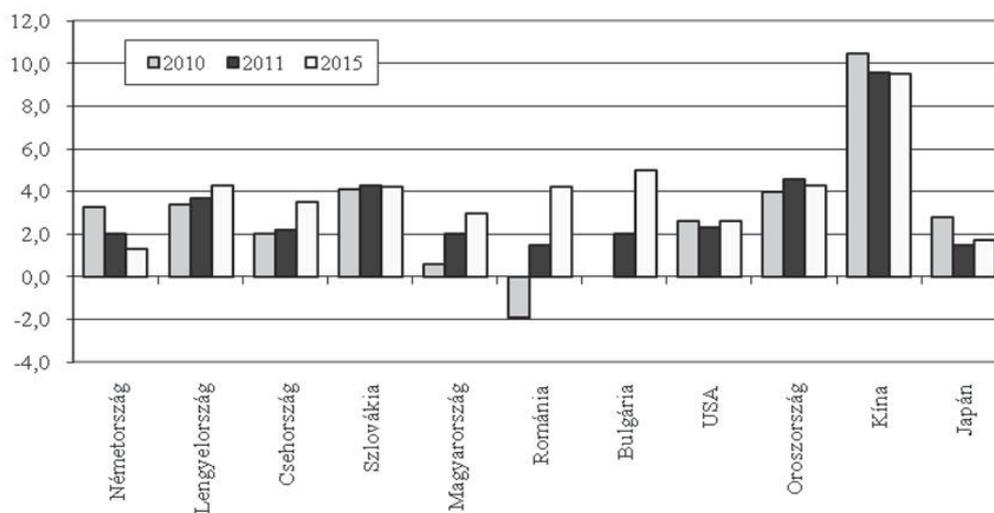
A 2009. évi fogyasztási kereslet alakulását a 3,4%-ra becsült reáljövedelem-csökkenés és a fogyasztói szokások válságorientált megváltozása nagymértékben determinálta. A háztartások fogyasztási kiadása historikus mélypontként értelmezhető 7,6%-kal esett vissza 2009-ben. Ezen belül a negyedik negyedévben 6,5%-os volt a visszaesés, mérséklődése jórészt a bázishatásnak tudható be. A természetbeni társadalmi juttatások ennél kisebb mértékben csökkentek, így összességében a háztartások végső fogyasztása 6,7%-kal maradt el a 2008. évi szinttől. A kiskereskedelmi forgalom adatai alapján a fogyasztás-visszaesés elérte az 5%-ot, amely leginkább a tartós fogyasztási cikkek, a bútort- és háztartási cikkek, valamint az építőanyagoknál, illetve a textil-, ruházati cikkek-, és lábbeli-tevékenységcsoportban volt megfigyelhető. A közösségi fogyasztás 2009-ben – az egyetlen növekvő belföldi végső felhasználási tételként – 1%-kal nőtt. A végső fogyasztási kereslet így összességében 5,7%-kal csökkent 2009-ben.

2009-ben a bruttó állóeszköz-felhalmozás 6,5%-kal esett vissza. A bruttó felhalmozás a készlet-állomány jelentős mértékű visszaesése következtében 30,3%-kal csökkent. Az év negyedik negyed-ében a bruttó állóeszköz-felhalmozás 8,1%-kal mérséklődött, a bruttó felhalmozás a 30,2%-os harmadik negyedévi zuhanását követően viszont csak jóval kisebb mértékben, 17,9%-kal csökkent. Az alacsony kapacitáskihasználtság mérsékelte a kapacitásbővítő beruházások beindítását. A beru- házásokat a hitelkínálati oldalon tapasztalható likviditásszűke lassította.

Az Európai Unióhoz velünk együtt csatlakozó szomszédos országok közül Szlovéniában és Magyarországon volt a legnagyobb a visszaesés, míg a lengyel gazdaság részben a jelentős belső kereslet és az állami költségek eredményeképpen az egész Európai Unióban egyedü- liként növelte termelését. A balti országok korábbi években tapasztalt dinamikus fejlődése 2007- ben megtorpant. A gazdaság bővülésének egyik legfőbb motorjaként működő hitelezési expan- zió miatt ezek az országok rendkívül sérülékeny állapotban szembesültek a likviditási válság- gal, emiatt az új tagországok közül ők szenvedték el a legnagyobb visszaesést. A litván gazda- ság az elmúlt évben 17,8%-kal, a lett 13,4%-kal, míg az észt gazdaság teljesítménye 10,5%-kal mérséklődött.

A világválság Európa fejlettebb régióiban is visszavetette a gazdasági teljesítményt. A GDP visszaesése 2009-ben Németországban és Olaszországban 5,0%, az Egyesült Királyságban 4,9%, míg Franciaországban 2,2% volt a megelőző évi bázishoz viszonyítva. Az eurózóna GDP-jének zsugorodása 4,1%-os volt.

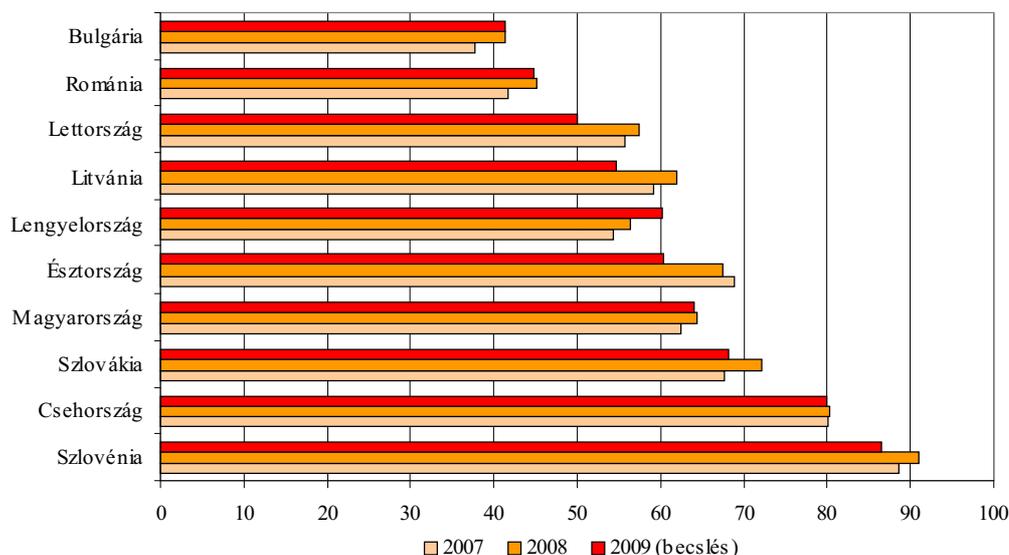
7. ábra A várható gazdasági növekedés (százalék)

Bár a régiós országokban eltérő mértékű volt a világgazdasági válság hatása, jelentős átren- deződésre eddig nem került sor a fejlettség szerinti rangsorban. A GDP vásárlóerő-paritáson kifejezett értéke Magyarországon 2009-ben az előző évhez hasonlóan az Európai Unió átlagá- nak 64%-a, ezzel hazánk a 21. helyet foglalja el a közösségen belül. Az új tagországok közül Szlovénia és Csehország áll az első helyen. A válságig tapasztalt dinamikus fejlődésének kö- szönhetően a szlovák gazdaság 2007 óta hazánk előtt áll, egy főre jutó GDP-je vásárlóerő-

paritáson 2009-ben az EU-27 átlagának 68,2%-a volt. Lengyelországhoz képest közelebb áll a közösség átlagához a magyar gazdaság, ám a fejlettségbeli előny csökkent: a 2008-ban mért 8 százalékpont 2009-re 3,8 százalékpontra mérséklődött. Románia és Bulgária a régió legkevésbé fejlett országai; az egy főre jutó GDP-jüknek az EU-27 átlagához viszonyított aránya 2009-ben 44,9, illetve 41,4 % volt.

8. ábra
Az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson (százalékban)
(EU-27 = 100)

A válság 2008–2009-es időszakában² a magyarországi folyamatokat alapvetően az alábbiakkal jellemezhetem:

- Kielezett költségvetési helyzet.
- Veszélyforrások bevételi és kiadási oldalon.
- A válságkezelés hatására az árfolyam stabilizálódott.
- A további sikeres válságkezeléshez fontos egy ún. „társadalmi megegyezés és ennek megfelelő kommunikációja”, valamint a nyugat-európai kilábalási folyamat folytatódása.
- A pénzügyi rendszer kockázatai mérséklődtek, ám a vállalati jövedelmezőség romlik.

*„Oly korszak virradt ránk, melyet a gazdaságpolitikai nyugtalanság, a gazdaságpolitikai célkitűzés alapkérdéseinek szakadatlan vitatása jellemez.”
 (Heller Farkas, 1935.)*

² lásd: Magyar gazdaság 2009-ben, KSH, 2010. március.

Fizetési mérleg

Az MNB fizetésimérleg-adatai alapján 2009-ben a külfölddel szemben fennálló finanszírozási képesség (a folyó fizetési mérleg és a tőkemérleg együttes egyenlege) az előző évi 6477 millió euró hiánnyal ellentétben – 1447 millió euró (399,3 milliárd forint) többletet mutatott. A szezonális hatások kiszűrésével a finanszírozási képesség a GDP 1,57%-a, 1465 millió euró volt.

A külfölddel szemben fennálló finanszírozási hiány 2009 első negyedévében már a megelőző időszakokhoz képest is jelentősen csökkent, majd ezt a tendenciát folytatva finanszírozási képesség, azaz többlet mutatkozott.

A folyó fizetési mérleg 1992 óta először mutat pozitív egyenleget, amely összességében 186 millió euró (44,1 milliárd forint) volt. Ezzel szemben 2008-ban még 7504 millió eurós hiányt regisztrált az MNB.

A 2009. évi reálfolyamatok változásával összhangban az áruk és szolgáltatások egyenlege (5486 millió euró) a folyó fizetések aktív tételévé vált. Ennek oka, hogy külkereskedelmünk ugyan megtorpant, azonban az import nagyobb mértékben csökkent, mint az export, ezzel egyenlegük előjelet váltott. Az egy évvel korábbi adatok 64 millió euró áruforgalmi hiányt, és 960 millió euró szolgáltatási többletet mutattak, míg 2009-ben 4012 millió euró volt az áruk, 1474 millió euró volt a szolgáltatások aktívuma. A 2009. évi előzetes fizetési mérleg alapján a tulajdonosi jövedelmek passzívuma 6330 millió euró volt, ami 9107 millió euró külföldnek fizetett, valamint 2777 millió euró külföldről kapott jövedelmet jelent.

Az árak alakulása

A gazdasági teljesítményt jelentős mértékben befolyásolták az árviszonyok, amelyekre elsősorban a világgazdasági ártendenciák, a forint árfolyamának változása, valamint a hatósági intézkedések voltak hatással.

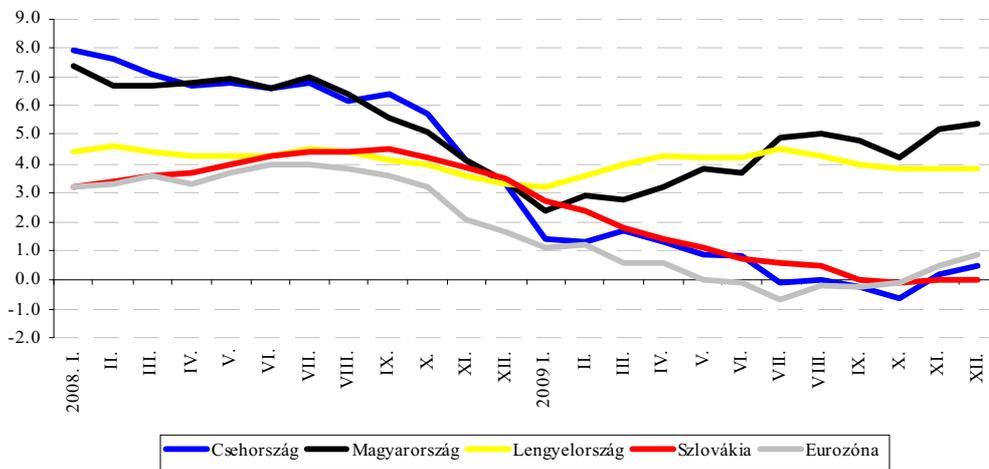
2008–2009-ben hazánkban a fogyasztói árak több mint 10%-kal emelkedtek. Ezt megközelítő mértékben nőttek az ipari termelői árak is, főként az energiaszektor árainak növekedéséből adódóan. A mezőgazdasági termelői árindex a 2007. évi jelentős emelkedést követően 2008-ban és 2009-ben csökkent. A kiviteli és behozatali árindex a vizsgált időszakban kiegyenlítetten, mintegy 3-3%-kal nőtt.

2008–2009-ben a harmonizált fogyasztói árindex alakulásában két markáns tendencia bontakozott ki: 2008-ban a legtöbb európai országban jelentősen emelkedett az infláció, majd 2009-ben a drágulás mértéke visszaesett. Az Európai Unióban 2008-ban 3,7, míg az euró-zónában 3,3%-os volt a fogyasztói árak emelkedésének üteme. Térségünkben Romániában volt a legmagasabb az infláció (7,9%), amit Csehország (6,3%), Magyarország (6,0%), illetve Szlovénia (5,5%) követett. Az átlagos árnövekedés mögött elsősorban a kőolaj, illetve az üzemanyagárak drágulása húzódott meg. 2009-ben a gazdasági válság hatására világszerte visszaesett a kereslet, ami az infláció jelentős mértékű csökkenését vonta maga után: az Európai Unióban a harmonizált fogyasztói árindex 1%-ra, míg az euró-zóna több országában (köztük Szlovéniában és Szlovákiában is) 1% alá süllyedt. A visegrádi országok közül Magyarországon és Lengyelországban az alacsony kereslethez képest kiugróan magas, 4%-os harmonizált fogyasztói árindexet regisztráltak, azonban az átlagot meghaladó drágulás háttérben mindkét országban elsősorban a kormányzati intézkedések árnövelő hatása húzódott meg.

Az euró-zónában 2008 szeptemberéig 3 és 5% között viszonylag stabilan alakult az infláció. Ezt követően a gazdasági válság kibontakozásával az árak dinamikája mérséklődni kezdett, hatására 2009 júniusában az euró-zónában, júliusban Csehországban, októberben pedig Szlová-

kiában a harmonizált fogyasztói árindex negatív tartományba lépett. A defláció, azaz az árak csökkenése leginkább az üzemanyagárak előző évi magas bázisának volt a következménye, így részben technikai hatásokkal magyarázható. A kereslet szűkülése jelentős fegyelmező hatást gyakorolt a vállalatok árazási magatartására, azonban a deflációs spirált sikerült elkerülni a fejlett országokban, részben a monetáris és a fiskális beavatkozásnak, részben a pozitív inflációs várakozásoknak köszönhetően. Lengyelországban és hazánkban 2009 elején az infláció csökkenése elakadt, az árindexek elszakadtak a visegrádi térség többi államának és az eurózónának az inflációjától. A fogyasztói árindex felpörgése a két államban a kormányzati beavatkozások következménye, ami egyrészt közvetlenül, a szabályozott árakon keresztül, másrészt közvetetten az adókon keresztül érvényesült.

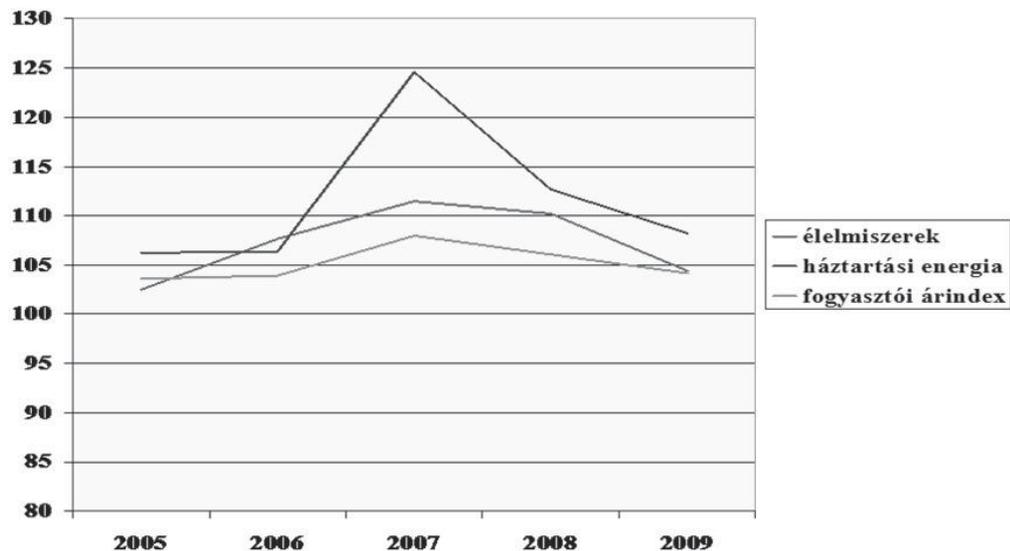
9. ábra Az infláció 12 havi alakulása

2008-ban Magyarországon a hazai fogyasztói árindex alapján a fogyasztói árak átlagosan 6,1%-kal emelkedtek, ami 1,9 százalékponttal mérsékeltebb drágulás, mint amit 2007-ben regisztráltak. Az év első nyolc hónapjában 6,5–7,1% között mozgott a ráta, jellemzően a két-számjegyű éves dinamikát felmutató élelmiszerek (10,2%) és az üzemanyagok (10,6%) tartották magasán az inflációt. Az év második felében a nyersanyagpiacokon jelentős korrekció zajlott le. 2007 végén az élelmiszerár emelkedés beépült a bázisba, ennek eredményeként 2008. decemberre 3,5%-ra mérséklődött a drágulás mértéke.

2009 első negyedében folytatódott az infláció lassulása, amit elsősorban az üzemanyagárak korrekciója okozott. Az infláció az év közepén 5% fölé emelkedett, ami meghatározóan az áfa-változás következménye volt. Az általános forgalmi adó normál kulcsa 20-ról 25%-ra emelkedett, azonban a tej és tejtermékek, kenyér és péksütemények, valamint a távhőszolgáltatás és a szálláshely-szolgáltatás áfája 20-ról 18%-ra csökkent. A kedvezményes 5%-os kulcs alá tartozó termékek köre nem változott. Sor került ezen kívül a jövedéki adó emelésére is, amely a járműüzemanyagokat, a szeszesitalokat és dohányárakat érintette. Az év harmadik negyedében egyre inkább éreztette hatását a gyenge belső kereslet, a júliustól meginduló lassú inflációscsökkenést az üzemanyagárak gyors emelkedése, az év utolsó két hónapjában pedig a bázis-hatás akasztotta meg. 2009 végében a fogyasztói árak 4,2%-kal emelkedtek.

10. ábra
A fogyasztói árak alakulása
(előző év=100%)

A magyarországi társadalmi folyamatok nagyon kedvezőtlenül alakultak az elmúlt két évtizedben, és ezt a válság csak még jobban felerősítette. Így egyértelműen jellemzővé vált:

- a kiábrándultság,
- a morális válság,
- az igazi értékek meghazudtolása.

A rendszerváltáskor elhatározott közös célokat sem sikerült elérni, így változatlanul gondolkodhatunk a demokrácia, a szabadság, a szociális piacgazdaság elérésén. Égető problémáink:

- A gazdaságpolitikai irányváltás
- Az állam újra fokozódó szerepének érvényesíthetősége
- Az euró bevezetésének gyorsíthatósága
- A bizalom helyreállíthatósága
- A növekedés beindításának lehetőségei
- A társadalmi szolidaritás átalakulása

A foglalkoztattak számának változása több tényező együttes hatásának eredménye. Ez főként az alábbi faktorokkal hozható kapcsolatba:

- a munkaképes korú lakosság számának változásával,
- a gazdaságilag aktívak, illetőleg nem aktívak arányának módosulásával, és
- a munkanélküliek számának az alakulásával.

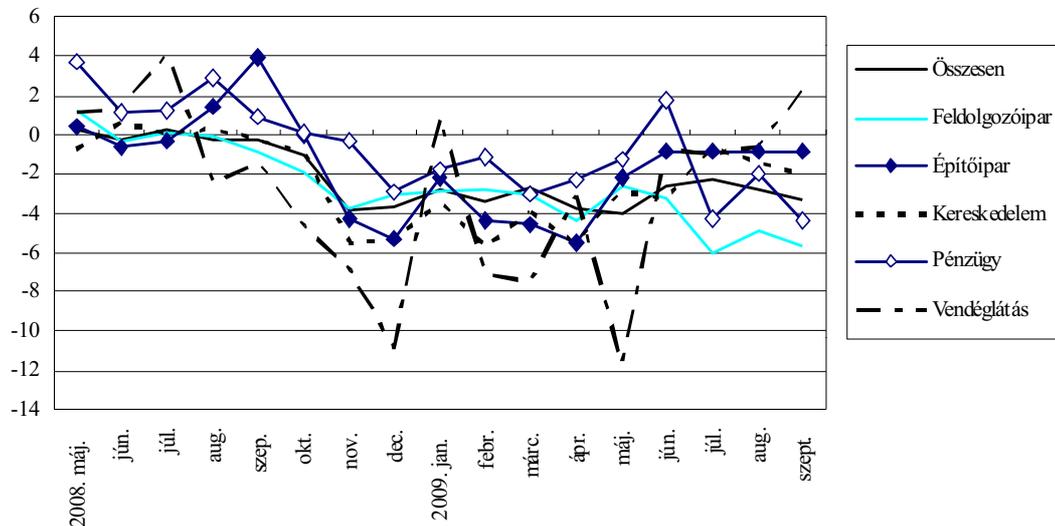
2008 végén a világméretű pénzügyi és gazdasági válságot munkaerő-piaci válság követte. Az Európai Unió tagországaiban 5 millióval, az OECD tagállamaiban közel 20 millióval nőtt a munkanélküliek száma. Magyarországon a helyzet annyiban volt sajátos (bár nem tekinthető egyedinek a rendszerváltó országok között), hogy az elmúlt két évtizednek ez már a második foglalkoztatási sokkja. Miközben a '90-es évek fordulóján közel 1 millió munkahely tűnt el (ennek legalább 1/3-a nyugdíj melletti foglalkoztatást jelentett), a legutóbbi veszteség kb. 100 ezer állást érintett. A másik alapvető különbség, hogy az akkor munkájukat veszítők igen jelentős hányada véglegesen elhagyta a munkaerőpiacot. Ennek következménye, hogy a magyar foglalkoztatási ráta az EU-ban a legalacsonyabbak közé tartozik, ez az elmúlt másfél évtizedben alig javult. Az utolsó egy-másfél évben a munkájukat elvesztők többsége továbbra is a munkaerőpiac könnyen aktivizálható szereplője maradt.

Létszámalakulás

A magyar gazdaságban a foglalkoztatási válság első jelei 2008 őszén jelentkeztek. 2008 decemberében a versenyszférában az 5 és több főt foglalkoztató vállalkozásoknál 0,9%-kal (közel 18 ezer fővel) dolgoztak kevesebben, mint egy évvel korábban. A munkaerő-felmérés 2008 negyedik negyedévében a foglalkoztatottak létszáma 0,8%-os csökkenést mutatott. A foglalkoztatottak számának csökkenése – minimális szezonális jellegű növekedéstől eltekintve – 2009-ben folyamatos volt. A foglalkoztatottak 2009. negyedik negyedévi 3751,1 ezer fős létszáma 55,5%-os rátát jelentett a 15–64 éves népesség körében, ami nagyjából a másfél évtizeddel korábbi, azóta gyökeresen nem változó helyzetnek felelt meg.

A gazdasági válságra adott munkaerő-piaci válaszok közül széles körben alkalmazzák az (átmeneti) munkaidő-csökkentést. A másik elterjedt forma a teljes munkaidős szerződések egy részének átsorolása, hogy így a munkával rendelkezők száma minél magasabb maradjon. Ennek az lett az eredménye, hogy miközben 2009-ben az 5 főnél többet foglalkoztató vállalkozásoknál teljes munkaidőben 157 ezerrel dolgoztak kevesebben, mint egy évvel korábban, addig a nem teljes munkaidőben dolgozók létszáma 27 ezerrel nőtt. (Az ún. munkaidő-rövidítés intézményét az európai uniós országok többsége beépítette a válság elleni küzdelem eszközei közé, ugyanakkor pl. az USA-ban az általánosan elfogadott álláspont az, hogy a fentiek konzerválják a nem versenyképes gazdasági szerkezetet, így alkalmazásuk kerülendő.)

11. ábra
A vállalatok létszámmal kapcsolatos várakozásai (%)

A válságra a közepes és nagyobb vállalkozások jelentős része létszámcsökkentéssel reagált. Abból a 4778 legalább 50 főt foglalkoztató vállalkozásból, amely 2008-ban és 2009-ben változatlan formában működött, 1318 vállalkozásnál a foglalkoztatottak száma éves átlagban legalább 20 fővel csökkent. Húsz főnél nagyobb létszámnövekedés 321 egységnél volt, ami összesen 28 ezer új munkahelyet jelentett. A gazdálkodó szervezetek több mint 2/3-ánál csak kisebb, 0–20 fő közötti létszámmozgás történt, ennek egyenlege mintegy 11 000 fős veszteség volt. Összességében 2009 szeptemberében a versenyszféra 50 fő feletti, változatlan formában működő vállalkozásainál több mint 107 ezer fővel dolgoztak kevesebben, mint egy évvel korábban. A legalább 50 fős vállalkozások közül legjobban a fémalapanyag és fémfeldolgozási termékek gyártása, illetve a járműgyártási ágazatokba tartozók létszáma csökkent, itt 5 munkahelyből egy megszűnt a válság időszakában.

A létszámleépítésre kényszerülő vállalkozások először általában a kölcsönzött munkaerőtől váltak meg. 2008 negyedik negyedévében az ilyen formában foglalkoztatottak száma kb. 1/4-ével csökkent. 2008 második felében a külföldi munkavállalók száma is több mint 20%-kal mérséklődött a feldolgozóiparban. A külföldi és a kölcsönzött munkaerő leépítésének időszaka 2008 utolsó hónapjaira esett, 2009-ben megkezdődött a helyzet lassú konszolidációja.

2009 első felében a versenyszférában (és ezen belül a feldolgozóiparban) összességében csökkent a foglalkoztatottak száma. A létszámvesztés üteme 2009 második felében mérséklődött, viszont a veszteség a válság által korábban nem, vagy kevésbé érintett nemzetgazdasági ágakra (pl. kereskedelem) koncentrált. Ekkorra a feldolgozóipar létszámcsökkenése gyakorlatilag megállt. A versenyszférán belül a fizikaiak létszáma jobban mérséklődött, mint a szellemieké.

2009 nyaratól a gazdasági megszorító intézkedések részeként a közszférában „létszámstop” lépett életbe. Tényleges leépítésre nem került sor, sőt a közfoglalkoztatottakkal együttes létszám még enyhén nőtt is.

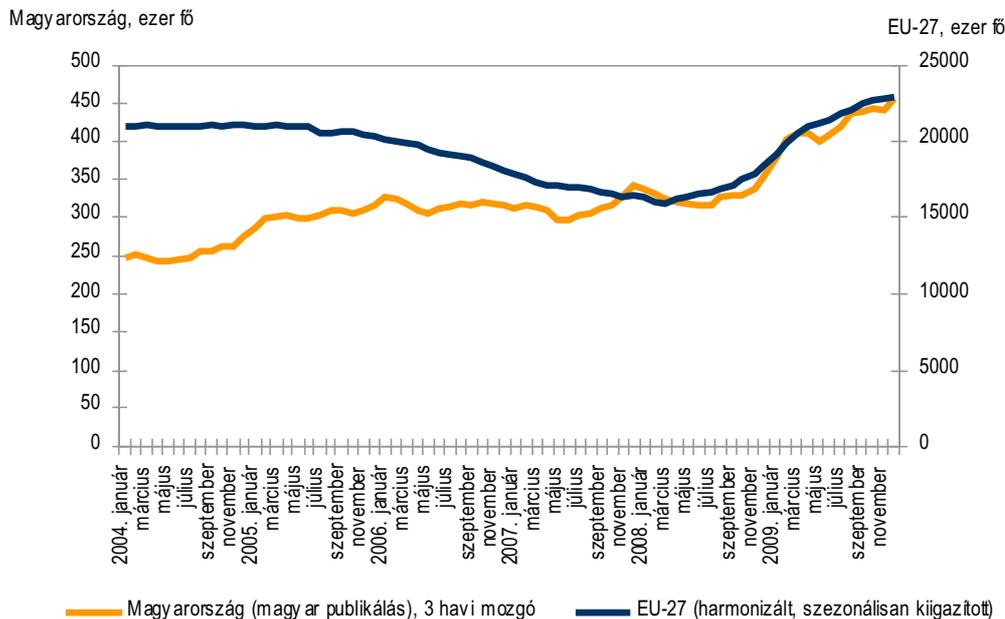
Munkanélküliség

Az EU-ban a munkanélküliség addig csökkenő tendenciája 2008 márciusában megtört. Ezt követően a munkanélküliek száma folyamatosan nőtt, a munkanélküliségi ráta 2009 végén mintegy 2,3 százalékponttal haladta meg a 2008. márciusit. Magyarországon a munkanélküliek száma gyakorlatilag 2001 óta emelkedő tendenciát mutat, amelyet 2006–2007-ben stagnáló szakasz váltott fel. A munkanélküliek számának gyors növekedése az uniós tagországok többségére jellemzőnél később, 2008 negyedik negyedévében következett be.

A 2008 harmadik negyedévében még 7,7%-os magyar munkanélküliségi ráta 2008 negyedik negyedévére 8%-ra nőtt, amit 2009 első negyedévében 9,7%-os, a második negyedévében 9,6%-os ráta követett. 2009 harmadik negyedévében a munkanélküliek aránya átlépte a lélektani határnak tekintett 10%-ot, és a negyedik negyedévében 10,5%-ra emelkedett. A munkanélküliek abszolút száma 2008 harmadik negyedévéhez képest 2009 végéig 115 ezerrel nőtt.

Mivel a válság leginkább a feldolgozóipart érintette, a férfiak körében a munkanélküliség a nőkre jellemzőnél nagyobb mértékben emelkedett. 2008 harmadik negyedévében a nők munkanélküliségi rátája 0,6 százalékponttal haladta meg a férfiak 7,4%-os értékét. 2008 végére ez a különbség eltűnt, és egy évvel később a férfiak munkanélküliségi rátája már 0,4 százalékponttal magasabb volt a nők 10,1%-os arányánál.

12. ábra A munkanélküliek számának alakulása

A munkanélküliség erőteljesen befolyásolta a fiatalok, illetve a fiatal felnőttek elhelyezkedési esélyeit is. A munkaerő-piaci feltételek romlásával a pályakezdekő nehezebben helyezkednek el. Úgy tűnik, a fiataloknak az átlagosnál nagyobb munkanélküliségi érintettsége világszerte. Az EU-27-ben a 15–24 évesek munkanélküliségi rátája a kritikus időszakban (2008

első és 2009 első negyedéve között) az általános 1,7 százalékpontos rátával szemben 3,9 százalékponttal nőtt. A magyar fiatalok munkanélküliségi aránya 2009 harmadik negyedévében 27,7% volt, szemben az egy évvel korábbi 20,8%-kal, a változás különösen a fiatal férfiak esetében volt kedvezőtlen. Jóllehet a korosztály munkaerő-piaci részvétele uniós átlagban is alacsonynak számít, a hazai fiatalok munkanélküliségi érintettsége az uniós átlagnál erőteljesebben emelkedett.

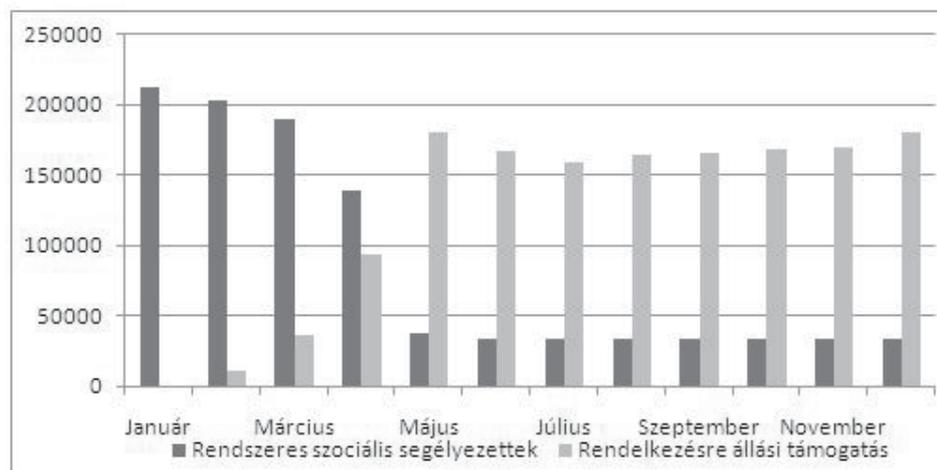
Magyarországon nemcsak a fiatalok, de a fiatal felnőttek (25–29 évesek) munkanélküliségi rátája is az átlagosnál némileg gyorsabban nőtt, 2008 harmadik negyedévéhez képest egy év alatt a romlás esetükben elérte a 3,4 százalékpontot.

Mind az egy évvel korábban még dolgozó tartósan munkanélküliek, mind az újonnan munkanélkülivé váltak közel 3/4-e a nemzetgazdaság négy területéről került ki: a feldolgozóiparból, az építőiparból, a kereskedelemből, a javításból, illetve a közigazgatásból, a védelem területéről és a kötelező társadalombiztosításból. A tartósan munkanélküli férfiaknál a korábban a közigazgatás, védelem területén dolgozók részaránya, az „új” munkanélküli nőknél a feldolgozóiparban dolgozóké magas a többi csoportéhoz viszonyítva.

Az álláskeresők számának drasztikus növekedése megemelte a létszámot és átrajzolta a megszokott szezonális trendeket. Jelentős a szerepe az „Út a munkához” program beindításának, amelynek célja minél szélesebb társadalmi rétegek számára esély biztosítása a munkaerő-piaci kapcsolat megteremtésére. A program a válságot megelőző időszak terméke. A válság kibontakozásával a munkanélküliek álláshoz segítése mellett legalább ilyen fontossá vált az, hogy minél többen elkerüljék a munkanélkülivé válást.

13. ábra A rendszeres szociális segélyezettek és a rendelkezésre állási támogatásra jogosultak létszámának változásai 2009 folyamán

Fő

A válsággal új foglalkoztatáspolitikai prioritásként jelent meg a munkahelymegőrzés. 2008 végétől már formálódtak azok az eszközök, amelyek ennek gyakorlati megvalósítását biztosították. Ezzel a munkaadók széles köre számára indították el és tették elérhetővé a „Munkahelyek megőrzéséért” elnevezésű központi munkaerő-piaci programot. A munkavállalók munkaerő-piaci helyzetének javítása, képzettségi szintjének és az általuk végzett munka hatékonyságának növelése céljából az Új Magyarország Fejlesztési Terven belül létrehozták a Társadalmi Megújulás Operatív Programot (TÁMOP). Míg az előbbire 10 milliárd Ft, addig az utóbbira 30 milliárd Ft-ot meghaladó keretösszeg áll rendelkezésre. A Szociális és Munkaügyi Minisztériumnál további 0,7 milliárd Ft keretösszeget különítettek el központi munkahelymegőrző támogatásra, emellett a Munkaerő-piaci Alap foglalkoztatásialap-rész decentralizált keretéből a regionális munkaügyi központok is biztosítottak támogatási lehetőséget az átmenetileg nehéz helyzetbe került munkaadóknak a munkahelyek megőrzésére.

Az állami szerepvállalás a válság negatív munkaerő-piaci következményeit összességében tompította. A várt növekedés esélyeit növelhetné ezeken túl:

- a megszűnt növekedési képesség regenerálása;
- a közterhek csökkentése;
- dereguláció;
- fegyelmezett pénzgazdálkodás;
- a fejlesztendő súlypontok kialakítása;
- a kutatási-fejlesztési potenciál létrehozása;
- az euró bevezetése időpontjának kitűzése; továbbá
- a pénzügyi stabilitás, a kamatkonvergencia, a bizalomnövekedés.

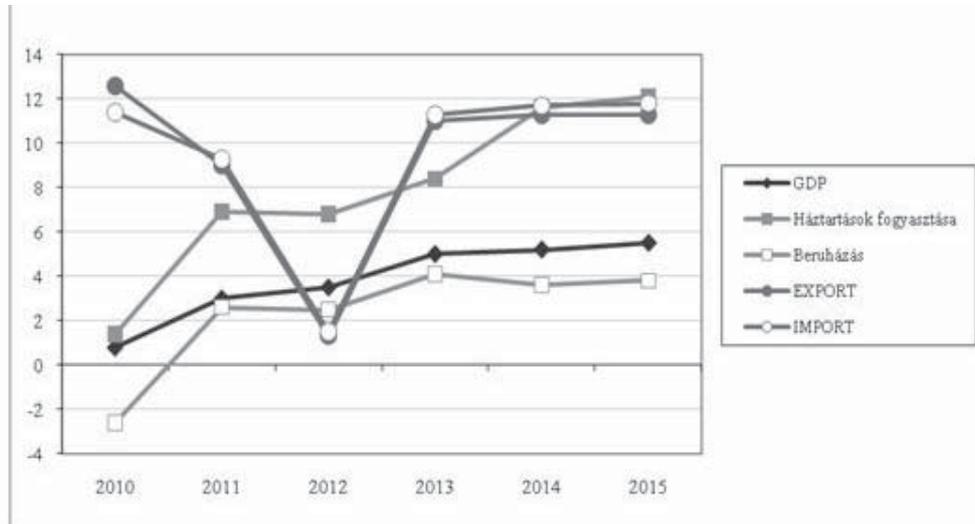
Az új kormány gazdasági prognózisa igen ambíciózusan becsüli a várható gazdasági növekedés mutatóit. 2014-től már 4% feletti GDP bővülést vár^{3,4}. A háztartások fogyasztása pedig az elképzelések szerint már 2011-ben 6, majd 2015-ben már évi 12%-kal növekedhet. A „megújítható növekedés” jövőbeni folyamatához azonban véleményem szerint mindenképpen nélkülözhetetlen lesz:

- a kutatás-fejlesztés (röviden K+F), továbbá az innovációs tevékenység hatékonyságának a növelése;
- az anyag- és energiaigényesség csökkentése és
- a foglalkoztatás bővítése, az átlagos uniós foglalkoztatási ráta mielőbbi megközelítése.

³ lásd: *Ecostat, konjunktúra-indexek, 2008 január – 2009 december.*

⁴ lásd: *Költségvetés 2011-re*

14. ábra
Kormányprognózis (előző év = 100%)

Tanulmányom végén a válság megoldása során körvonalazódott, jelenleg látható jellemző tendenciákat összefoglalom:

- A világgazdaság 2009 második és harmadik negyedévének fordulóján érte el a mélypontot, majd lassabbá vált a visszaesés, és egyes gazdaságokban enyhe kilábalás kezdődött.
- További nyugtalanságra adhat okot, hogy 2010 februárjától a kilábalás lendülete megtört, erre utal az eurózóna befektetői bizalmi indexének enyhe visszaesése.
- A magyarországi gazdasági helyzet: a 2009. második felében hozott intézkedések és a 2010-re elfogadott költségvetés hatására stabilizálódni látszik; az EU által is megfelelőnek ítélt rendelkezések a lehetőségeknek megfelelően rögzítették a gazdasági mozgásteret, a gazdasági alappálya azonban jelentősen nem korrigálható.

G. Márkus György*

MERRE TART A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA: ELŐRE, VISSZA VAGY LEFELE?

A forradalomvárás bizakodásától a félelem szociáldemokráciájáig

Konzervatív baloldal?

Amikor a múlt század nyolcvanas éveiben elkezdtem a szociáldemokráciát, a szociáldemokrata eszméket és a szociáldemokrácia politizálását tanulmányozni, „úton-útfélen”, nyilatkozatokban, beszédekben, zurnalisztikában, jobb- és baloldalon találkoztam egy Ralf Dahrendorfra történő hivatkozással. Olyan hivatkozással, amely azóta sem ment ki a politikai és politológiai divatból... A 2009-ben elhunyt német-brit szociológus és (szociál)liberális politikus írásaiban kijelentette: „Vége a szociáldemokrata évszázadnak” (Dahrendorf, 1983). Gondolatmenetének kiindulópontja az volt, hogy ebben az „évszázadban” mi mindannyian, liberálisok, kereszténydemokraták, radikálisok szociáldemokraták voltunk. A szociáldemokrata korszakban a lehető legpozitívabb, leghumánusabb társadalompolitikát valósították meg. Mára azonban (először ezt egy 1979-es publikációjában szögezte le) a szociáldemokrácia egyrészt teljesítette küldetését, másrészt az átalakult világban feleslegessé is vált. A társadalmi felemelkedés politikai ígérete részben teljesült, részben irreálisnak bizonyult. Vége az ipari társadalomnak, a munka- és államközpontúságnak, az egyenlősítésnek, az állam beavatkozása a piacgazdaságba kontraproduktívává vált.

A szociáldemokrácia helyzetét és kilátásait elemző munkák és cikkek a baloldali tudósok és közírók körében az elmúlt hónapokban – a Dahrendorf-citátum (mellett és) helyett – egy szocialista eszmetárs kifejezése, „kinyilatkoztatása” köré építik mondanivalójukat. Tony Judt, a 2010-ben elhunyt brit-amerikai történész mintegy testamentumként fogalmazta meg provokatív tételét, amelyet elit szociáldemokrata ideológusok körében bocsátott vitára: „Keményen kifejezve a lényeg: ha a szociáldemokráciának van jövője, akkor a félelem szociáldemokráciája lesz.” (Judt, 2010: 221.) Egy olyan kor következett be, amelyet „a félelem politikája” jellemez. „Be-

* *főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

léptünk a félelem korába. A bizonytalanság a nyugati demokráciák politikai életének aktív alakítójává vált. A terrorizmus keltette bizonytalanság, de ezzel együtt – és mélyebbről támadva – a változás irányíthatatlan sebessége miatt érzett félelem, a félelem attól, hogy lemaradunk a többiektől, az erőforrások mind egyenlőtlenebb elosztásában, a félelem attól, hogy elveszítjük uralmunkat mindennapi életünk körülményei és rutinjai felett. És talán mindenek felett, a félelem attól, hogy nemcsak mi nem tudjuk alakítani életünket, hanem a kormányon lévők sem, akik rajtuk túl levő erőknek engedték át az irányítást” (Judt, 2010: 217). Mindez a sovinszta politikusok malmára hajtja a vizet.

Csak az lehet a reményünk, hogy – megszabadulva attól az előítéletől, miszerint az állam a lehető legrosszabb választás – visszatérünk a 20. századnak azon nagy vívmányaihoz, amelyeket a szociáldemokrácia keynesi jóléti államai valósítottak meg. Mert ebben a fenyegetésekkel teli világban helyet cserél progresszió és konzervativizmus. A neoliberais jobboldal egy univerzális projekt nevében schumpeteri modernista hevülettel pusztít és újít¹. A baloldal nem egy ideális jövőt képvisel, hanem egy múltat, mely nem volt ugyan ideális, de jobb volt bármi másnál. A baloldal legyen konzervatív, és védje, amit védendő (Judt, 2010: 222, 223).

Reformok és forradalomvárás

A feltörekvő szociáldemokrácia nem véletlenül választotta az „Előre!” jelszót. A 19. század utolsó negyedétől a szakszervezetekből és a marxi társadalomelméletből kinőve a munka-tőke-törésvonal mentén vált a szociáldemokrácia a politika egyik főszereplőjévé. E kettős-gyökerűség a politikai profil dualizmusát eredményezte. E pártokban – változó súllyal, változó arányban – egyszerre volt jelen egyrészt a társadalom „vastörvényeibe” vetett kvázi-vallásos és fatalista hitként a szocializmus utópikus képe mellett a radikális antikapitalizmus, másrészt a szociális reformok „kis lépéseinek” reálpolitikája, a gradualizmus, a fokozatosság. Jellemző volt a közép-európai (német, osztrák, magyar) pártprogramok kettőssége: az ortodox marxista K. Kautsky kezeírását viselő intrazigens elméleti preambulomot a gyakorlatias reformok projektjei követték. Az ún. ausztrómarxista ideológia kiindulópontja volt az optimista „forradalmi attentizmus”, a forradalomnak a kapitalizmus belső ellentmondásaiból következő szükségszerű (tehát erőszakot sem követelő) összeomlásának „kivárása”. Ezek a demokratikus parlamenti pártok azonban addig is küzdöttek a munkásosztály helyzetét javító reformokért. Willy Brandt szavaival: Kautskyval teoretizáltunk, Bernsteinnel politizáltunk (Brandt: 1978).

Jól érzékelteti ezt a dilemmát, a Nagy Válság kitörésekor tapasztalható bénultsághoz vezető kettősséget Fritz Tarnow beszéde a német SPD 1931-es kongresszusán: „Mi a kapitalizmus betegágyánál nemcsak mint diagnoszta állunk, hanem [...] mint orvos, aki gyógyítani akar, de úgy is mint jókedvű örökös, aki [...] legszívesebben méreg adásával segítene. [...] Úgy tűnik, arra vagyunk ítélve, hogy egyszerre legyünk orvos, aki gyógyítani akar, és mégis érezzük, hogy örökösök vagyunk, akik – inkább ma, mint holnap – az egész kapitalista rendszer örökségét birtokba akarják venni. Átkozottul nehéz feladat ez a kettős szerep: az orvosé és az örökösé...” (Tarnow, 1978).

¹ *Joseph Schumpeter tétele a kapitalista piacgazdaság révén végbemenő „alkotó rombolás”.*

A szociáldemokrácia és a keynesi jóléti állam

A második világháborút követő újjáépítési periódus után az 1950-től számítható 25–30 év Nyugat-Európában két nézőpontból is egyedülállónak tekinthető. Az egyes népgazdaságok növekedése és az európai konjunktúra, az európai ipari kapitalizmus „arany évtizedei” ezek. A fordista tömegtermelés és a tömegfogyasztás bázisán általános volt a „demokratikus osztályharc” társadalmi békéje. Témánk szempontjából pedig arra a nem véletlen korrelációra kell rámutatnunk, hogy ez a társadalmi-gazdasági dinamika, amely általában – legalábbis 1968-ig – a liberális és a konszenzuális (megegyezéssel) demokráciák stabilitásának kedvezett, a keynesi jóléti államok általánossá válásával a tulajdonképpeni „szociáldemokrata évszázad” (Dahrendorf, 1983) volt, a szociáldemokrácia politikai és szellemi (diskurzív) hegemoniájának korszakával járt együtt. Egy mondatra is utalhatunk: a szovjet fenyegetés és a létező szocializmus elősegítette, hogy nyugaton kiépítsék a kommunizmus szociálisan is attraktív alternatíváját.

Ehhez persze magának a szociáldemokráciának kellett saját – Tarnow idézett szavaival érzékeltetett identitásválságát leküzdenie². A keynesi beavatkozó gazdaságpolitika vállalásával, a jóléti állam kiépítésével a szociáldemokrácia úgy őrizte meg a munka-tőke-törésvonal mentén kialakult azonosságát, hogy – akárcsak az ipari munkásság a kapitalizmusba – a párt maga is integrálódott a polgári demokratikus politikai rendszer részévé, sőt centrális és konstruktív, társadalomalakító szereplőjévé válhatott. A marxizmus, a forradalmi romantika szerepének elhalványulásával lehetővé vált – a kulturális (ideológiai) megosztottságok háttérbe szorulása mellett – a munka – tőke-törésvonal messzemenő ökonomizálása. A *sui generis* gazdasági törésvonalaknak ugyanis – a kulturális megosztottságokkal szemben – az a sajátosságuk, hogy lehetővé teszik: megoldásuk – a „ki kit győz le” logikájával szemben – alkufolyamatok és kompromisszumok révén történjen (Rokkan, 1999).

Kompromisszumra, még hozzá történelmi kompromisszumra pedig igazán szükség volt és lehetőség is volt. Egyrészt ösztársadalmi-makrogazdasági igény volt

- az értékesítés/fogyasztás, a teljes foglalkoztatottság és a profit,
- a termelési fegyelem, valamint a munkavállalói participáció,
- a parlamentarizmus és a korporatista döntéshozatal (szociális partnerség) szempontjainak konszenzuális egyeztetésére.

Az ipari modernitás struktúrái biztosították ehhez a munkavállalók alkupozícióit, ami elvezetett a tőkés és a munkás részleges szerepcseréjéhez: az utóbbinak a profitabilitás, az előbbinek a bér és a foglalkoztatás is fontossá vált (Offe, 1983). Másrészt – s ez az igazán meghatározó körülmény – a fordista termelési viszonyok között a tőkés alkalmatlanoknak bizonyultak saját érdekeik érvényesítésére. A termelői (profit-) érdek ugyanis csak a termelésbe és a piaci viszonyokba való *állami* beavatkozásokkal, a munkának tett „engedményekkel” és az egyes tőkés mozgásszabadságának korlátozásával (adók, reguláció) volt biztosítható (Judt, 2010).

A szociáldemokrácia makroszinten kétségtelenül meghozta a szocializmus mint társadalmi formáció napirendről való levételének/felfüggesztésének ideológiai „áldozatát”. Mozgalmi politikájának etikai *raison d'être*-je ugyanakkor továbbra is a piactalanítás maradt. Esping-An-

² Nyugat-Európa háború utáni szociáldemokratizálásának előzménye és mintája is volt a keynesi-jóléti államot és a szociális partnerséget kiépítő Svédország a maga „funkcionális szocializmusaival” (Márkus G., 1995).

dersen, svéd szociológus szociáldemokrácia-kutató meghatározásával: *politics against markets*, vagyis politika a piacok ellen. A szociáldemokrata stratégia – Polányi Károly koncepciója jegyében – a dekommodifikációra irányul, vagyis az árujelleg megszüntetésére, az elidegenítő, az emberi minőséget eldologiasító árúviszonyok meghaladására (Esping-Andersen, 1985; Offe, 1983). Ezt az utópisztikus célját érte el – legalábbis részben – az alapszükségleteket a piaci elosztás köréből kiszakító jóléti állammal, a munkaerő árujellegét gyengítő regulációval (Esping – Andersen, 1990). Kis túlzással azt mondhatnánk: kommunisztikus elemeket csempészett be a kapitalista gazdaságba. Judt ezt paradoxonként jellemzi: a kapitalizmust a szocializmusnak tulajdonítható változtatásokkal mentették meg. A szociáldemokrácia a kapitalizmuson túli utópia szocialista álmait vegyítette a kapitalista világ gyakorlati elismerésével (Judt, 2010: 47, 73).

A 68-as kihívás

Még teljes erővel folytatódott Európában a gazdaság szociáldemokratizálása, amikor megjelentek a párizsi, a frankfurti, a milánói utcákon a fiatal, középosztálybeli lázadók. Antikapitalizmusuk a fogyasztói társadalom „bénító unalma”, a „technológiai” és a fogyasztást manipuláló elnyomás ellen irányult. Ezek az ellenkultúrát teremtő lázadók – s őket követően az új társadalmi mozgalmak: a környezetvédők, a pacifisták, a feministák, a szexuális és a „kulturális” forradalmárok, a „harmadik világ” segítői, majd az e mozgalmakból kinövő zöld pártok – egy új, dinamikus terjedő, az érzelmeket és a racionalitást meghódító értékrend hirdetői voltak (Inglehart, 1971). A posztmateriális, az anyagiakon túli értékeket hozták be a társadalmakba, amelyeket mindaddig a termelés, a kereső munka, a fogyasztás, a biztonság s a tekintély jegyében az anyagi értékek konzervativizmusának uralma jellemezett. Az önmegvalósítás, az esztétika, a környezet értékei, a bázisdemokrácia jegyében fordultak szembe a hagyományos materializmussal.

A nem-anyagi értékek, a „zöld orientáció” nemcsak egy saját párt(család) kialakítását eredményezték, hanem komoly vonzerőt gyakoroltak a hagyományos baloldalra, ezen belül a szociáldemokráciára, a fiatal városi értelmiségi párttagokra, szimpatizánsokra, de a pártok legfelsőbb köreire is. Kettős hatás bontakozott ki. A szociáldemokraták előtt megújult társadalomkép, jövőtervezetek, életstílusok, sőt, új szövetségi, akár koalíciós opciók nyíltak meg, ami megmutatkozott részben a programalkotás, részben a politizálás szintjén. Ugyanakkor kommunikációképtelenség, szakadékszerű eltávolodás alakult ki – fent és lent – a hagyományos, materialista és individualizmus-ellenes, osztályharcos „szaki-szocik” valamint a posztmodernbe hajlóan individualista, kozmopolita, hedonista, egotripet kereső alternatív szociáldemokraták szociális-kulturális miliói között (Flaig – Meyer – Ueltzhöffer, 1994). Napjainkra valamelyest tompult ez a feszültség, leginkább amiatt, hogy a posztmateriális megosztottságot meg nem szüntető, de felülíró ideológiai-politikai konfliktus alakult ki a szociáldemokrácián belül.

A neoliberalizmus diskurzív hegemoniája és a szociáldemokrácia

Az ipari társadalom struktúráinak átalakulása, majd a kommunizmus bukása nyomán kiteljesedő globalizáció következtében a 20. század végén az ideológiai viszonyok, a „korszellem” is megváltoztak. A társadalmi békéhez, a konszenzuális viszonyokhoz hozzászokott szociáldemokraták meglepetten, megdöbbenően tapasztalták, hogy a „tőke” felmondta a keynesi paradigmában megtestesülő történelmi kompromisszumot. Az erőviszonyok megváltoztak: a munka, a tőke és az állam hármasságában a tőke szerezte meg a primátust. Az állam többé – úgy-

mond – nem a megoldás volt, hanem a probléma. A neoliberais kurzust megtestesítő Margaret Thatcher – nem csak politikájával, de a szavak erejével is egyértelművé tette, hogy a tőke jövedelmezősége a társadalmi szolidaritás helyett individualizmust, egoizmust követel meg: „Olyasmi, hogy társadalom, nem létezik, csak egyének és családok vannak” (In: Judt, 2010: 95).

A hagyományos – keynesi – receptet alkalmazó kormányzó szocialisták a stagfláció, a munkanélküliség, a növekedési zavarok problémájával szembesültek. Az új neoliberais offenzíva a hagyományos jóléti vívmányokat és a munkaerő-piaci szabályozottságot kezdte ki, mint a versenyképességet akadályozó tényezőket.

A szociáldemokráciában – gyakran egy párton belül is – a reagálásnak két típusa alakult ki. Nem kevés politikus, szakember, platform illetve párt kitarzott a keynesianizmusnak a nemzetállami vagy szupranacionális változata mellett. Mások – először talán az SPD-ben a nyolcvanas évek derekán a neves politológus F. W. Scharpf hívei – gazdaságilag reálpolitikus, de ideológiailag-politikailag defenzív álláspontot képviseltek. Scharpf fejtette ki akkor a párt vezetőségének, s képviseli ma is azt az álláspontot, hogy a nemzetállam erodálódásával kivitelezhetetlen a nemzeti keynesianizmus, ám utópisztikus egy globális vagy európai keynesianizmus. A szociáldemokrácia akkor jár legjobban, ha maga is a polgári pártok kínálati gazdaságtanából következő – a munkavállalókat és a társadalom alsóbb rétegeit hátrányosan sújtó – megoldásokat teszi magáévá, s azokat, amennyire lehetséges, méltányosan alkalmazza. Scharpf javaslatait a nyolcvanas években figyelmen kívül hagyták, csak jóval később Schröderék cselekedtek Scharpf szellemében. Ezt a német irányváltást azonban a nagy-britanniai New Labour modelljének kialakulása és „importja” előzte meg. (Scharpf, 1983, 1987, 2002)³.

A Clinton elnök csapata által inspirált, a szociológus Anthony Giddens (Giddens, 1998) által elméletileg megalapozott és a Tony Blair New Labour-ja, Új Munkáspártja által megtestesített Harmadik Út (Blair, 1999) a kilencvenes évek végén kezdte meg hazai és részben nemzetközi felemelkedését, amely – legalábbis az Egyesült Királyságban – a baloldal tavalyi vereségével megszakadt/megbukott. Nem tudjuk a szociáldemokrácia történelmi pályájának szemszögéből egyértelműen megítélni a „progresszív” terminusra átkeresztelt szociáldemokrata kísérletet. Az alábbiakban a névadó Giddens „Az Új Munkáspárt felemelkedése és bukása” c. mérlegének (Giddens, 2010) megállapításaira támaszkodunk.

Mindenképpen pozitív volt a megújulás, a felismert társadalmi változásokhoz való igazodás szándéka. A fontosabb kiindulópontok voltak:

- a globalizáció intenzívebbé válása,
- a posztindusztriális tudástársadalom,
- a tekintélyekkel szemben kritikus, aktív civiltársadalom,
- a vállalatok állami irányításához kapcsolódó keynesi keresleti orientáció kifulladás,
- az üzleti szféra és az állam közötti új kapcsolatok megteremtésének szükségessége,
- a munkásosztály hanyatlása,
- új választói rétegek megnyerése,
- annak felismerése, hogy a vagyon megteremtésében a vállalkozásoknak van fő szerepük,
- szakítás az „adóztass és költekezz” dogmájával,
- a gazdaság prosperitásának primátusa a szociálpolitikával szemben,
- a korábban csak a riválisok által favorizált témák hangsúlyozása, mint bűnözés, rend, migráció, kulturális identitás.

³ Nem véletlen az analógia a magyar baloldal Bokros-csomagja majd a gyurcsányi reformpolitikai kísérlet és Scharpf-féle opció, illetve a blairi fordulat között.

S miben hibáztak? A fő feladatot egy felelős kapitalizmus megteremtésében látó Giddens alapvető tévedésnek a *City*nek, a *business*nek tett eltúlzott engedményeket tartja (adóparadicsom, a nagytőkét körüludvaroló „rák-koktél offenzíva”, túlzott gazdagodások). Van – mutat rá Giddens – aki ennél tovább megy. A Munkáspárt, úgymond, nem csalódást hozott, hanem katasztrófát, elárulta a baloldali eszményeket, képtelen volt enyhíteni az egyenlőtlenségeket, nem is beszélve Irakról. Maga Giddens óvatosan fogalmazva beismeri: van valamelyes rokonszenve e bírálatok iránt.

Franz Walter szerint – aki maga is tagja az SPD-nek – Blair meg Schröder a maguk cinizmusával nemcsak az utópiával, az etikával is szakítottak. „Előre vagy lefele?” címet viselő könyvében a párttörténet szakavatott kutatója arról ír: az SPD (is) levált az egyszerű munkások életvilágáról, vezetőinek nincs empátiája a vesztesekkel, a „maradék-munkásosztályt”, vagyis azt, ami a munkáságból megmaradt, átengedi a modern munkáspártokká váló jobboldali populistáknak. Ez nem az alul levők, hanem az establishment pártja. Úgy érzi, az SPD nekrológiát írja: egy néppárt implózióját tapasztaljuk. Az SPD nem tudja, kit képviseljen, s azt sem, hogyan (Walter, 2008, 2010a, 2010b).

És a tények...?

Vannak persze kincstári optimisták meg egyszerű szimpatizánsok, akik – különösképpen a válság kapcsán – a szociáldemokrácia megerősödésében bíznak s a nehézségeket átmenetieknek tartják. A tények és a számok között is lehet szelektálni.

Kezdjük néhány, a pesszimistákat igazolni látszó adattal. A történelmi mintának tekintett svéd párt, a tavaly szeptemberi választásokon ismételt vereséget szenvedő SAP 1914 óta ilyen rossz eredményt – 35 százalék – nem produkált. Idén februárban a közvélemény-kutatók 8 százalékkal mértek kevesebbet. A párt – tradicionalista fordulatot sugalló – munkacsoportja „válságjelentést” tett közzé, amely megállapítja, a köldöknéző pártvezetés már évek óta képtelen a valóság korrekt érzékelésére. A lakosság a teljes foglalkoztatottság visszahozását várna el, de erre alkalmatlannak találja a pártot (Stockholm News, 2011. 02. 15.).

A vörösnek nevezett Bécsben tavaly ősszel – ugyancsak évtizedek óta első alkalommal – a szociáldemokraták elvesztették abszolút többségüket. Több tartományban körözte le a felerésztt munkásszavazókat mozgósító szélsőjobboldali Szabadságpárt a szociáldemokratákat (Walter, 2010b). A munkásokat felsorakoztató Nemzeti Fronttal szemben a francia szocialisták tagjainak öt százaléka munkás (Walter, 2010b). A német szociáldemokraták – választásokon és felmérésekben – csak nagy nehezen érnek el 25 százalék körüli eredményeket. Nem is tárgyaljuk itt – külön elemzést igényelne – a Szocialista Internacionálé lengyel és magyar pártjainak katasztrófaszerű vereségeit és állapotát. (A posztkommunista szociáldemokrácia paradoxonát a „making or taming capitalism” vagyis „kapitalizmus csinálása vagy szelídítése” dilemmájával jellemezhetnénk (Ld. Dauderstaedt – Gerrits – Márkus G., 1999).

Ugyanakkor a hét tartományi választással járó „szuperválasztási év” jól indult a német szociáldemokratáknak. Hamburgban február végén szinte történelmi fordulatként abszolút városi többséget szerzett a szavazatait megduplázó – a pragmatizmus és a gazdasági kompetencia jegyében kampányoló – SPD a húsz százalékot vesztő kereszténydemokratákkal szemben.⁴

Egymásnak ellentmondó következtetésekre jutnak a komoly statisztikai apparátust, adatbankokat használó nemzetközi összehasonlító elemzések. Ezek közül elsőként ismertetjük a

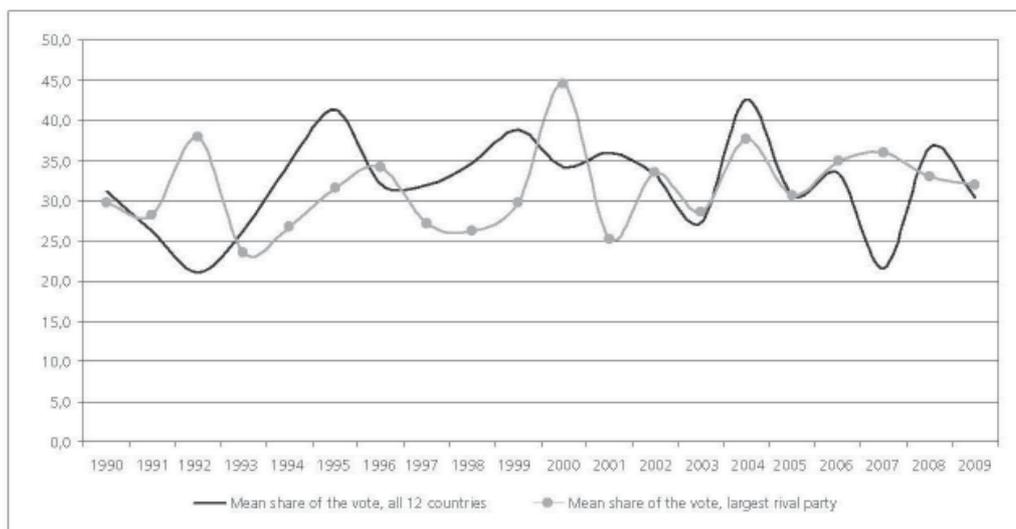
⁴ *Március végén, a japán atomkatasztrófa hatására, felemás módon folytatódott a trend: Rajna-Pfalzban a tíz százalékot vesztő SPD csak a zöldekkel koalícióra lépve alakíthatott kormányt, Baden-Württembergben a hat évtizedes kereszténydemokrata dominanciát zöld-vörös erők döntötték meg, a zöldek mögé szoruló szocikkal*

rangos Berliini Tudományközpontban (WZB) tevékenykedő B. Wessels munkáját, aki már felmérésének címében érezteti, hogy nincs is alapvető baj: „Van-e bármilyen igazság a szociáldemokrácia vége tézisében?” (Wessels: 2010.)⁵

Az SPD-hez közel álló Friedrich Ebert Alapítvány számára a szerző 12 európai ország (Svédország, Dánia, Hollandia, Franciaország, Spanyolország, Portugália, Németország, Ausztria, Nagy-Britannia, Cseh Köztársaság, Magyarország, Lengyelország) választási eredményeit és szavazóbázisát hasonlítja össze az 1990 és 2009 közötti időszakra. Fő megállapítása: szó sincs strukturális válságról, a politikai ciklus normális kilengéseiről van szó.

1. ábra

A szociáldemokrata pártokra és fő rivális pártjaikra leadott szavazatok középértéke, 1990–2009

Forrás: Wessels

Ami pedig a szavazók profilját illeti, e pártok nagyjából a társadalmi struktúrát képezik le. Ugyanakkor, bár ez gyenge tendenciának tekinthető, a szakszervezeti tagok és a munkások részarányukat meghaladóan vannak körükben képviselve. Ehhez azt is hozzáfűzi, hogy a hagyományos szociális miliók bomlása, a komplexitás, az individualizáció terjedése az összes pártnak megnehezíti a távlatos kötődések fenntartását, hozzájárul a volatilitás növekedéséhez. Van azonban egy olyan határozott megállapítása az elemzésnek, amely erősen relativizálja, gyengíti a szerző által sugallt *business as usual* konzekvenciát: A szociáldemokraták az első helyen az 50–65 évesek, a második helyen a 40–50 évesek körében érték el a legjobb eredményeket. „A fiatal korcsoportok reprezentációja aránytalanul alacsony, míg az idősebbeké aránytalanul magas. A többi párt szavazói átlagban fiatalabbak, még akkor is, ha ezek a pártok az átlagnál idősebb szavazókat mobilizálnak. Ennek következményeként, a szociáldemokrata pár-

⁵ Véleményünk szerint (felfelé) torzíthatja a Wessels által kimutatott tendenciákat, hogy az 1999 körüli évek kiemelkedő választási hoztak a szociáldemokratáknak.

tok a jövőben a szavazói támogatás visszaesésével számolhatnak, ha nem képesek új választói rétegek megnyerésére” (22).

1. táblázat

Szociáldemokratákat és más pártokat választó szavazók korstruktúrájának összehasonlítása

	Social democratic voters				Voters of other parties			
	2002	2004	2006	2008	2002	2004	2006	2008
Age class	%	%	%	%	%	%	%	%
Up to 18	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0
Up to 25	7.8	7.3	7.7	6.2	9.8	8.1	9.2	7.4
Up to 30	6.2	6.9	5.9	5.8	7.0	6.8	6.5	7.0
Up to 35	7.5	7.1	7.8	6.9	9.0	8.4	8.0	7.9
Up to 40	9.8	10.1	8.4	8.4	10.5	9.7	9.6	9.1
Up to 50	20.8	21.1	21.6	20.8	20.7	20.8	21.0	20.3
Up to 65	28.7	29.5	28.1	28.8	25.8	26.8	26.7	27.3
Up to 75	12.2	12.5	12.9	14.6	11.4	12.9	12.0	13.2
76 and above	6.8	5.6	7.6	8.6	5.9	6.5	6.9	7.8
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
n = 100 %	5,508	5,229	4,979	4,567	11,635	11,264	11,476	10,428
Mean age in years:								
Voters	49.8	49.6	50.4	51.8	48.0	49.4	49.1	48.2
In comparison: total population	46.5	47.0	47.6	48.5	46.5	47.0	47.6	48.5

Forrás: Wessels (az Európai Érték Survey adatbázisa alapján)

Úgy véljük, hogy az ipari modernitásból a posztindusztriális Új Modernitásba (Beck, 1993; Márkus G., 2010) való átmenet periódusában ez a handicap nem csak demográfiai, hanem inkább részben strukturális, részben kulturális jellegű.

Wessels felméréseivel nagyjából egy időben írta meg Gerassimos Moschonas görög szociáldemokrata-szakértő empirikus adatokat és társadalmi elemzéseket szintetizáló tanulmányát, amely 16 nyugat-európai országra terjed ki és hat évtizedet fog át. Mondanivalóját a cím is jelzi: „A szociáldemokrácia választói válsága: Az európai szociáldemokrata pártok nagy visszaesése (1950–2009)” (Moschonas, 2010). Hosszú távon – szögezi le – a nyugat-európai pártok gyengülése egyértelmű.

2. táblázat

A szocialista pártok parlamenti választási eredményei 1950 és 2009 (október) között, évtizedek szerinti bontásban

	1950-59	1960-69	1970-79	1980-89	1990-99	2000-09
Austria	43,3	43,3	50,0	45,4	37,3	33,7
Belgium	35,9	31,0	26,6	28,0	23,3	24,6
Denmark	40,2	39,1	33,6	30,9	36,0	26,8
Finland	25,3	23,4	24,5	25,4	24,4	23,0
France	15,2	15,9	21,0	34,5	20,6	24,4
Germany	30,3	39,4	44,2	39,4	36,9	31,9
Ireland	10,9	14,7	12,7	8,9	14,9	10,5
Luxembourg	34,1	33,5	24,8	29,0	23,9	22,5
Netherlands	30,7	25,8	28,6	31,0	26,5	21,2
Norway	47,5	45,5	38,8	37,4	36,0	30,8
Sweden	45,6	48,4	43,7	44,5	39,8	37,5
Switzerland	26,5	25,1	24,1	20,6	20,9	21,4
United Kingdom	46,3	46,1	39,1	29,2	38,8	38,0
Total Average (13 countries)	33,2	33,2	31,7	31,1	29,2	26,6
Greece			19,5	43,4	42,3	41,6
Portugal			33,4	26,4	39,0	39,9
Spain			29,9	43,9	38,2	40,2
Total Average (16 countries)	33,2	33,2	30,9	32,4	31,2	29,2

Forrás: Moschonas

A mélypontot e pártok 2000-et követően érték el. Az utóbbi évtizedben kivétel nélkül minden egyes párt rosszabbul teljesített, mint korábban. A 13 összehasonlítható országot számítva az 50-es és 60-as évek 33,2 százalékaról indulva a 2000–2009-es időszakban 26,6 százalékos átlagot értek el.

A tanulmány szerzője szerint a következő fő megállapítások tehetők:

- A szisztematikusnak mondható hanyatlás, bár cikkcakkosan s a képlékeny szavazói attitűdöknek megfelelően ugyancsak volatilis és komplex módon nyilvánul meg, távlatilag egyértelműen folytatódik.
- A hanyatlás a hetvenes évek elején kezdődött. A *par excellence* gyengülés az elmúlt húsz évre tehető.⁶
- Elgondolkodtató, hogy a legkomolyabb nehézségeknek a klasszikus, a hagyományos szociáldemokrata modellhez közeli pártok vannak kitéve. (A szerző még kivételként említi Svédországot, de az újabb fejlemények nyomán – ld. fentebb – a visszaesés általános tendenciája alóli kivétel megszűnni látszik.) Jobban teljesítenek a liberális (angolszász) és a nem szocialista (déli) környezetben.
- A gazdasági liberalizmus dominanciája s annak szociáldemokrata adaptációja (vagyis a Harmadik Út) a kezdeti sikereket követően aláásta a távlati választási esélyeket.
- Sem az európai integráció, sem a globális válság nem kedvez az adekvát gazdasági-szociális program nélkül maradt szociáldemokráciának.
- Az új helyzetbe került szociáldemokraták változásra kényszerülnek. Kisebbségek lettek, kevésbé vonzóak, kevésbé stabilak.

Új modernitás – új törésvonal

Viszonylagos vigasz a szociáldemokratáknak, hogy az elmúlt egy-másfél évtizedben nemcsak ők, hanem általában – adatokkal alátámaszthatóan – egyértelműen teret vesztek a mainstream pártok, a nagy néppártok a marginális, a kis pártokkal szemben. Az Otto Kirchheimer által jellemzett dezideologizált nagy néppártok, a „mindenki pártjai” (*Allerweltparteien, catch-all-parties*), amelyek – amerikai mintára – hosszú időre a pártversenyt meghatározva dominánsak lettek, sőt mintegy kizárólagossá válnak a nyugat-európai pártrendszerekben, zsugorodni látszanak. A politikai szociológia és az empirikus felmérések rációznak Kirchheimerre. Jellemző az alábbi tanulmány címe és *abstractja*: „Az újra látogatott Kirchheimer: pártpolarizáció, pártkonvergencia avagy a pártok hanyatlása a német pártrendszerben”. (A szerző ugyanezt a jelenséget konkrétan a francia pártrendszer példájával is alátámasztja.) „A mainstream pártok, egyrészt, az ideológiai centrumban konvergálnak Nyugat-Európa egészében. Ezzel együtt mégis evidens egyfajta polarizáció a pártok között a pártrendszerben, amennyiben a szélsőbaloldali és szélsőjobboldali marginális pártok a mainstream pártok rovására növelik szavazataikat.... Egy harmadik lehetőség abban ragadható meg, hogy a fenti két jelenség politikai vákuumot hoz létre s a választók egyre inkább apatetikusokká válnak s elfordulnak mindenfajta ideológiától” (Williams, 2008).

Ez a tendencia a *cleavage*-elmélet koncepciójának felhasználásával azzal magyarázható, hogy az Új Modernitásba való átmenet és a globális kapitalizmus körülményei között gyengülnek, háttérbe kerülnek az ipari kapitalizmus konfliktusai, s csak most kezdenek politikai-szervezeti keretek között megjelenni az új törésvonalak (Márkus G., 2010). Az európaizálás és a globalizáció támogatása jegyében általános konvergencia mutatkozik az establishment pártjai között, méghozzá aszimmetrikusan: a továbbra is használatos, de jelentésében kontúrjait vesz-

⁶ Ez a körülmény is magyarázza a Wessels-féle felmérés „szépitő” jellegét.

tő kategóriapárral operálva: a szociáldemokrácia a piacosodás előtt kapitulálva nagyobb lépést tett balról jobbra, mint a polgári pártcsaládok jobbról balra. Meghatározó társadalmi-kulturális-területi-gazdasági törésvonalnak a *nyitás* (a határok dekonstrukciója) és a *zárttság* (a határok védelme és meghúzása) közötti megosztottságot tekintjük (Cautrés, 2004). Ez a *cleavage* vesztesek és nyertesek konfliktusát is magával hozta, de a szociális dimenzió egyre kevésbé osztályjellegű. Hiszen „munkások” (kvalifikált szellemi munkások) is lehetnek nyertesek, s a vesztesek között nemcsak az ipari kapitalizmus feleslegessé vált középréteg-státuszú munkavállalói vannak ott, hanem az elavuló ágazatok tőkései is (Azmanova, 2007). Ráadásul – ahogy a magyarországi kultúrharc politikatörténete is mutatja – a kulturális identitás jellege, orientációja is társadalmi ellentétek forrása (vagy legalábbis azzá tehető). Az eddigi tendenciák azt sugallják: a „patrióták” a vesztesek, a kozmopoliták a „nyertesek” táborát gyarapítják (Kriesi et al., 2006).

A progresszió mellett elkötelezett, az alul levők felemelését zászlajára író szociáldemokrácia küldetését az ipari modernitás kontextusában teljesíteni tudta: a nemzetállam eszköztárával megszelídítette az ipari kapitalizmust. Az Új Modernitás új szociáldemokráciája „progresszív”, magát így nevezi: nyitott a globalizációval, a szupranacionális tendenciákkal szemben. De mi-kor, hogyan és mivel válik képessé a globális kapitalizmus megszelídítésére, humanizálására?

Felhasznált irodalom

- Azmanova, Albena (2007): *The risk-opportunity cleavage and the transformation of Europe's main political families*. Paper for the ECPR Conference, Pisa.
- Beck, Ulrich (1986): *Die Risikogesellschaft*. Frankfurt.
- Beck, Ulrich (1993): *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt.
- Blair, Tony (1998): *The Third Way. New Politics for the New Century*. London.
- Brandt, Willy (1978): *Vorwort. Programme der deutschen Sozialdemokratie*. Bonn, FES.
- Cautrés, Bruno (2004): *Existe-t-il un 'European voter'? Les clivages socio-politiques dans le contexte des elections européennes de 2004*. Grenoble, CNRS – IEP.
- Dahrendorf, Ralf (1983): *Die Chancen der Krise*. Stuttgart, Knauer.
- Dauderstadt, Michael – Gerrits, André – G. Márkus György (1999): *Troubled Transition: Social Democracy in East Central Europe*. Amsterdam – Bonn.
- Esping-Andersen, Gösta (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton.
- Esping-Andersen, Gösta (1985): *Politics Against Markets*. Princeton.
- From, Al (1999) (April): *The Third Way: Progressive Governance for the 21st Century*. DLC Forum, Washington.
- Giddens, Anthony (2010): *The rise and fall of New Labour*. www.policy-network.net.

Giddens, Anthony (1999): *A harmadik út*. Budapest, Agora Kiadó.

Grundwertekommission beim Parteivorstand der SPD 1999 (September): *Dritte Wege - Neue Mitte, Sozialdemokratische Markierungen für Reformpolitik im Zeitalter der Globalisierung*. Berlin.

Ronald Inglehart (1971): *The Silent Revolution in Post-Industrial Societies*. In: *American Political Science Review* 65., 991–1017.

Judt, Tony (2010): *Ill Fares the Land: A Treatise on Our Present Discontents*. London.
Keynes, John Maynard (1965): *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Budapest, KJK.

Kriesi, H. – Grande, E. – Lachat, R. – Dolezal M. – Bornschier, S. – Frey, T. (2006): *Globalization and the Transformation of National Political Space European Journal of Political Research*. 45 (6), 921–950.

Márkus György, G. (1986): *A szociáldemokrácia gazdaság- és szociálpolitikájának kérdései a politológia nézőpontjából*. In: *A mai szociáldemokráciáról*. Budapest, Kossuth Kiadó, 67–118.

Márkus György, G. (1987): *Strukturális változások és a szociáldemokrácia*. *Valóság*, 1987., 8. sz., 41–52.

Márkus György, G. (1990): *Godesbergtől Berlinig: A német szociáldemokrácia hosszú menetelése az új revizionizmus felé*. *Múltunk*, 1990., 4. sz., 3–32.

Márkus György, G. (1994a): *A szociáldemokrácia és az ipari társadalom átalakulása*. *Mozgó Világ*, 1994., 12. sz., 21–31.

Márkus György, G. (1994b): *A szociáldemokrácia nemzet és Európa között*. *Múltunk*, 1994., 3. sz., 3–19.

Márkus György, G. (1995): *A szociáldemokrácia két modernitás között*. Budapest, Villányi úti könyvek.

Márkus, György, G. (2000): *Hova visz a harmadik út? Identitásdilemmák és útkeresés a nemzetközi szociáldemokráciában*. *Mozgó Világ*, 2000., 6. sz., 1–15.

Márkus, György, G. (2001): *Újítás és identitás dilemmái a mai szociáldemokráciában*. In: Simon János (szerk.), *Ezredvégi értelmezések – Demokráciáról, politikai kultúráról, bal- és jobboldalról*. Budapest. Villányi úti könyvek II., 475–494.

Márkus György, G. (2010): *Új modernitás – átalakuló pártrendszerek*. *ÁVF Tudományos Közlemények* 23., 167–176.

Merkel, Wolfgang (1999): *The Third Ways of European Social Democracy at the End of the Twentieth Century*. Heidelberg – Madrid.

- Meyer, Thomas (1999): *The Third Way - some crossroads*. Amsterdam – Berlin.
- Moschonas, Gerassimos (2010): *Historical Decline or Change of Scale? The Electoral Dynamics of European Social-democratic Parties (1950–2009)*, In: J. Cronin – G. Ross and J. Shoch(eds.), *Futures of the Left*. Durham, N. C, Duke University Press.
- Offe, Claus (1983): *Competitive Party Democracy and the Keynesian Welfare state*. Policy Sciences 15.
- Rokkan, Stein (1999): *State Formation, Nation Building and Mass Politics in Europe – The Theory of Stein Rokkan*. Eds. Peter Flora – Oxford University Press.
- Scharpf, Fritz. W. (1984): *Thesen zur Diskussion. (Az SPD Programbizottságának 1984 novemberében benyújtott kézirat.)*
- Scharpf, Fritz W. (2002): *The European Social Model: Coping with the Challenges of Diversity*. Max-Planck-Institute for the Study of Societies, MPIfG Working Paper 02/8.
- Scharpf, Fritz W. (1987): *Sozialdemokratische Krisenpolitik in Europa*. Frankfurt, Campus.
- Tarnow, Fritz (1978): *Kapitalistische Wirtschaftsarchitektur und Arbeiterklasse*. In: Luthard, W. (szerk.): *Sozialdemokratische Arbeiterbewegung und Weimarer Republik*. Frankfurt, Bd. I. Suhrkamp.
- Walter, Franz (2010a): *Vorwaerts oder Abwaerts? Zur Transformation der Sozialdemokratie*. Berlin, Suhrkamp.
- Walter, Franz (Interview mit) (2010b): *Die SPD wird nie wieder Volkspartei*. Die Zeit, 08. 03.
- Walter, Franz (2008): *Eine Volkspartei Implodiert*. Der Spiegel. 04. 06.
- Wessel, Bernhard (2010): *Is There Any Truth in the Thesis of End of Social Democracy?* Bonn, FES International Policy Analysis.
- Williams, Michelle Hale (2008): *Kirchheimer Revisited: Party Convergence, or Party Decline in the German Party System*. German Politics, 17. évf., 2. sz., 105–123.

Andó Éva*

SZAVAK, SZIMBÓLUMOK, NARRATÍVÁK – MANIPULÁLT KOLLEKTÍV EMLÉKEZET ÉS EMLÉKEZÉSPOLITIKA

*„Hol a szem, szemével farkasszemet nézni?
Ki meri meglátni, ki meri idézni az igazi arcát?
Ünnepé vak ünnep, s e máj napoknak
Szűk folyosóin a szavak úgy lobognak, mint az olcsó gyertyák.”
Babits Mihály: Petőfi koszorúi*

Dolgozatomban a történelemtudomány narratív felfogásából és a kollektív emlékezet működési törvényszerűségeiből kiindulva mutatom be, hogy a nemzeti történelem valójában konstrukció, amely a jelennel és a jövő víziójával szoros kapcsolatban álló nemzeti múlt történeteinek önkényes, tudatos szelekcióján alapul. A politikai kommunikációban közvetített kiemelt jelentőségű szimbólumok, történelmi események, helyszínek és szereplők olyan identitásképző elemek, amelyek központi szerepet töltenek be az emlékezőpolitikai stratégiákban, és ezáltal az irányított kollektív emlékezet sarkköveivé válnak.**

A személyes narratívum

Elbeszélés és történet – a világról való tudásunk szinonimái, általuk nyernek jelentést napi eseményeink, és jövővel kapcsolatos elvárásainkat is szavakba öntött történeteinken keresztül fogalmazzuk meg. A beszélt nyelvi történetmondások kommunikatív megközelítésével bizonyítható, hogy (1) a narratívum kognitív séma, amely fontos szerepet tölt be az emlékezet mű-

* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

** *A 2010. november 11-én, a Magyar Tudomány Napján az Általános Vállalkozási Főiskolán tartott előadásomban a jelen tanulmányom alapvetéseit Gyurcsány Ferenc és Orbán Viktor 2007. március 15-i ünnepi beszédének elemzésével szemléltettem. A szövegek vizsgálatát most terjedelmi okok miatt nem mellékelem, de egy önálló cikk keretében – további ünnepi és politikai beszédek analízisével kiegészítve – a későbbiekben közlöm.*

ködésében, a nyelvfejlődésben, az egyéniség formálódásában; (2) a narratívum szociális tevékenység; a történetmondás verbális aktusa az interaktív kommunikáció sajátosságainak megfelelően épül fel; (3) a narratívum önálló, kiemelt szerepű diszkurzív műfaj, mely saját belső szerkezettel rendelkezik (Andó, 2006; 2008).

A narratív sémával szemben támasztott általános követelmény Bruner (1990: 78–80) alapján 1) a lineáris, cselekvésközpontú szerveződés, 2) a szokatlan iránti érdeklődés és 3) az egyértelmű perspektíva. Mindezekre a jól formált történet 1) a cselekvéssor oksági láncolatával, 2) a váratlan, érdekes epizód kiemelésével, valamint 3) a narrátor, a főhős és a hallgató világos szétválasztásával felel.

A személyes narratívum egyrészt a személyes tapasztalatból születik, másrészt formát ad a tapasztalatnak, az eseménynek. Ebben az értelemben narratívum és én elválaszthatatlanok. Az identitás a narráció felől megközelítve nem más, mint folyamatosan újraírt élettörténet, annak az elbeszélésnek tehát, amit az egyén önmagáról megfogalmaz, rendkívüli jelentősége van énjének kontinuitása és egysége szempontjából.

A történetmondások során a visszaemlékezéssel felidézett én nem feltétlenül azonos tehát a történeti énnel, hanem annak egy rekonstrukcióval megteremtett, újraalkotott változata. Ezen a már kialakult szerkezetű, megcsontosodott emlékeken igen nehéz változtatni. Rögzült sémák, amelyek a többszöri elmondással merev struktúrákká alakulnak.

A narráció közvetett beszédaktus is, hiszen nem csak az történik, hogy egy eseményről beszámolunk valakinek, hanem – és ebben rejlik a történetmondás legfontosabb kommunikatív funkciója – önmagunkat mutatjuk be, meggyőzzük a másikat, kapcsolatot építünk vele. Lehetőségünk van arra, hogy az ént rejtetten, tetteken keresztül tegyük láthatóvá. E rejtett tartalmak kifejezésének, a személyes értékelés és vélemény közvetett megfogalmazása több szinten történik (pl. az események elrendezésének módja, grammatikai kifejezőeszközök, szótválasztás, nem-verbális eszközök /különösen a vokalizás/).

Az alábbiakban az mutatom meg, miként vonatkoztathatók e személyes jellegzetességek a társas, kollektív viszonyrendszerekre.

A kollektív emlékezet

Jelen tanulmány szerves folytatása a kollektív emlékezetről és a történetmondás kulturális szerepéről írt korábbi cikkemnek (Andó, 2010), melyben a narrációnak a *kollektív emberi emlékezetben* betöltött szerepén keresztül mutattam be kultúra és elbeszélés összefüggéseit, a *hagyomány* és a narráció alapvető kapcsolódási pontjait.

Ugyanúgy, ahogyan az egyén személyes történetei, én-elbeszélései nem csupán az élettörténet részévé válnak, hanem az élet maga is narratív esemény, a közösségek narratívumaiban is a csoport általános attitűdje fejeződik ki, s így nem csak reprodukálják a csoport történelmét, de meghatározzák annak természetét – erényeit és gyengeségeit – is.

A közös emlékezetről szólva azonban fontos hangsúlyozni: a kollektív emlékezet az individuumokhoz kötött magánemlékezetek származéka. Annak ellenére, hogy a kollektív emlékezet erejét és tartalmát abból nyeri, hogy sok ember támogatja, „mégiscsak individuumok azok, akik egy csoport tagjaként emlékeznek” (Halbwachs, 1980; idézi Pléh, 1999: 443).

A kollektív emlékezet szókapcsolatban a „kollektív” szó arra utal, hogy kisebb vagy nagyobb számosságú egyén egyazon eseményt él át, s rögzít emlékezetében. Ilyenformán „együttes élmény” részesévé válik: élményközösség kapcsolja őket össze (Pataki, 2003). A kollektíve rekonstruált emlékek azzal, hogy alkalmasak a folyamatban résztvevők érzelmeinek szabályozására – a személyesen releváns élmények érzelmi hangsúlyozásával, a résztvevők közötti inti-

mitás élményének megteremtésével – „koherencia-teremtő funkcióval bírnak, amennyiben is megteremtik az összekötő kapcsot az individuum saját személyes története (személyes kultúra) és a kultúra között, amelyben él” (Hámori, 1999: 117).

Maurice Halbwachs (1925) a kollektív emlékezetéről szólva úgy látja, hogy a narratívumok két szinten és két szempontból biztosítják emlékezetünk társadalmi jellegét. A társadalmi csoportok közösségi létüket egyrészt történetek kitalálásával és egymás közti megosztásával hozzák létre, másrészt a közösségi élet nyersanyagát a történetek adják (Pléh 1996).

Narráció – hagyomány – ünnep

A hagyomány tehát a mindig felidézhetőség, a sorozatos újramesélés által válhat a csoport identitásának megőrzését szolgáló közösségi stratégiává. A vallási hagyománynak a közösségi tudatot kell fenntartania. „Megteremteni és reprodukálni az összetartozás élményét” (Komoróczy, 1995: 264).

A közösségi szolidaritás élményalapja minden hagyomány esetében a közös múlt tudatának elevenen tartása. A „mi-történetek” közös élményként való elmondása a hagyomány továbbadása, mely a csoport szolidaritását fejezi ki. A vallások szerepe a történetek közössé válásában és megőrzésében rendkívül nagy. A példázatok és szakrális elbeszélések a közösség tagjai számára a közös kultúrkincs részeként a hagyományos továbbmesélés által léteznek.

Az ünnep – funkcionálisan hasonlóan a gyermeki játékhoz – a mindennapi munka által elfojtott vágyak feloldása is. Bahtyin (1982: 46) az ünnepet a közösség második életének, megújulásának, újjászületésének tekinti. A csoport történetének ezen kiemelkedő pontjai azért fontosak, mert ekkor jelenné változik a múlt (Ansel, 1984: 99), kiemelkednek és a kollektív emlékezetben rögzülnek a jelentős, értékes közösségi élmények. E folyamat egyik nélkülözhetetlen eszköze a történet, a narratív formába öntött eseménysor. A hagyomány továbbadására alkalmas elbeszélés kulturális jelentősége a múlt és a jövő összekapcsolása, a csoport szempontjából a folytonosság megteremtése. Ahhoz, hogy az új generációk számára a tradíció jelentése meggyőző és egyértelmű legyen, a történeteknek egybehangzónak kell lenniük. A sematikus, „mindig ugyanúgy” mesélt narratívumok funkciója tehát a hagyomány érvényességének fenntartása is.

Az elbeszélés aktusa persze önmagában is csoportképző, közösséget összetartó erő. A történetmondás szituációja (mesélő és közönségének együttléte) társas helyzet. Szerepe – különösen a szóbeliségre épülő társadalmakban – kiemelkedő a közös élmény szempontjából. Kenneth Gergen (1998) szerint, amikor két vagy több személy közösen létrehoz egy „érthető” történetet arról, ami megtörtént, a közösség kialakulásának csíráját azonosíthatjuk. Később azután e történetek erősítik kapcsolatukat is. Ahogyan a történelmekké váló narratívumok leülepednek – vagyis az eleve adott, bizonyosnak hitt múlt részeivé válnak –, a közösség szolidaritásának biztosítékai lesznek.

A történelem narratív felfogása

A történelemtudománnyal kapcsolatban a narrativitás a következőképpen merül fel. Említettem a korábbiakban, hogy az individuum én-elbeszéléseit rögzítő emlékezethez hasonlóan a közösség számára a kollektív emlékezet őrzi a közös elbeszéléseket, mítoszok, hagyományok és a történelem formájában. „Ahogy az individuum implicit vagy explicit módon identitást konstituáló élettörténetet alkot, úgy alkotja meg a közösség is saját életrajzát a történelem révén, melyet önmaga számára ír” (Carr, 1997/1999).

Pierre Nora az *Emlékezet helyei* (*Les lieux de mémoire*) elnevezésű neves francia történétírói vállalkozás elindítója és irányítója (1984–1992). A gigantikus munka (hatezer oldalnyi szöveg, százharminc szerző) sikere elsősorban azzal magyarázható, hogy eredeti módon fogta fel és mutatta be a történeti eseményeket, illetve kulturális hagyományozódásuk menetét.

Nora elméletének újdonsága, hogy alapvető különbséget tesz a megélt esemény lecsapódása (emlékezet) és az azt értelmezhetővé tévő szellemi tevékenység között (történelem). Az emlékezet maga az élő csoportok által hordozott élet, amely folyamatos fejlődésben áll, kiteve az emlékezés és a felejtés dialektikájának. A történelem ezzel szemben mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója a már nem létezőnek. Az emlékezet időszerű jelenség, megélt kötődés az örök jelenhez; a történelem a múlt megjelenítése (Nora, 1984/1999).

A történész konstruálja az emlékezetet, s éppen ezért problematikus és tökéletlen, hiszen eltorzítva, átalakítva teszi hozzáférhetővé a múlt képét. A szerző szerint „csak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs” (Nora, 1984/1999). Éppen a „közösségi emlékezet vége adja meg a *lieu de mémoire*-ok aktualitását: mivel már nincs többé közege az emlékezetnek, ezért meg kell teremteni azt, mégpedig annak tárgyiasult és absztrakt formáit, azaz *helyeit* kutatva. A *lieu de mémoire*-ok, az emlékezet helyei tehát (ön)azonosítási pontok” (K. Horváth, 1999).

Az ismeretlenségbe merülő múlt e helyek révén kerül be a történelmi emlékezetbe. Sokféle formát ölthetnek, lehetnek intézmények, tárgyak, alkotások, társadalmi szokások (Gyáni, 2000). Ez a típusú történetírás nem az egykorú források alapján tájékozódik tehát, hanem a múlt reprezentációját, a jelenkorak a múlttól kialakított képzetrendszerét teszi vizsgálatá tárgyává.

A történelemtudomány narrativitását bemutató elemzők nem a történelem narratív jellegét hangsúlyozzák, hanem a történetírás megkomponáltságára, szerkesztettségére hívják fel a figyelmet. Hayden White (1997) a történelmi szöveget irodalmi alkotásként értelmező írásában amellezt érvel, hogy a történelmi szövegek magyarázó erejük egy részét abból merítik, hogy pusztán krónikákból történeteket tudnak létrehozni. Az eseményeket tehát a történészek alakítják történetté, azáltal, hogy „egy részüket háttérbe szorítják vagy alárendelik, más részüket kiemelik, karaktert adnak nekik, motívumokat ismételnék” (White, 1997: 74).

A történész módszerét White a pszichológuséhoz hasonlítja, amennyiben a történelmi narratívumok nemcsak elmúlt események és folyamatok modelljei, hanem olyan metaforikus kijelentések, amelyek megismertetik a közösséget a mulasztások vagy elfojtások révén elfeledett történettel. Szükségképpen interpretatív leírás ez, mely White szerint közelebb áll az irodalmi alkotáshoz, mint a természettudományhoz. Frye-t idéző megállapítása összefoglalja e véleményét: „a mikor a történész rendszere eléri az érthetőség bizonyos fokát, mitikus alakot ölt, és szerkezete a költőihez közelít” (White, 1997: 71).

A posztmodern felfogású történetírásban a Hayden White által képviselt konstruktivista elmélet szerint a múlt az megtörtént, majd felbomlott és káosz maradt utána, ezért a történetekről beszámoló történész maga alkotja meg az eseménysort, saját világszemlélete birtokában és a jelen problémái tudatában. Az elbeszélte múlt a már lezárt és befejezett világot kelti új életre, amely a történész narrációja révén kerül el azt, hogy feledésbe merüljön (Gyáni, 2000).

Létezik egy másik felfogás, amelyet elsősorban Paul Ricoeur és David Carr képvisel. Eszerint nem igaz az, hogy a múlt kaotikus, amelyhez a történész mint jelentést adó viszonyul, mert a jelent is narratív formában éljük meg. A természeti idő úgy válik emberi idővé, hogy valamely narratív módusznak megfelelő alakot ölt (Ricoeur, 1985; idézi Carr, 1997/1999: 70). A narratív szerkezet az idő megtapasztalásának a legtermészetesebb módja. Később – amikor emlékezeti formák között elbeszéljük a múltat – erre a korábbi emlékezésre építünk. Carr (1997/1999) szerint a történelem pusztán realitásának – a tetteknek, tapasztalatoknak, elképzeléseknek – a sajátja a narratív forma, mely a történetírás alapjául is szolgál.

Nem az utólagos megszerkesztés alkotja a történelmet, hanem a történelem a folyamatos narráció során formálódik újra és újra mindig más formát öltve. A *kontinuitáselmélet* nem a történeti realitás és a történeti elbeszélés különeműségét, hanem a kettő folyamatosságát hangsúlyozza. Azt állítja, hogy a történész által használt forrás maga is egyfajta elbeszélői műfaj.

Ha a narrativitásnak az egyéni és társas emlékezetben, az identitásképzésben és -folytonosságban betöltött alapvető szerepére gondolunk, elfogadhatónak tűnik Carr válasza a konstruktivista történelemszemléletre; vagyis, hogy a narratív struktúra nem valahonnan máshonnan lesz „áterőszakolva” a történetírásra, hanem „cselekvésünk és tapasztalásunk szervezőelvül szolgál” (Carr, 1997/1999: 73).

Kollektív emlékezet és történelem

A kollektív visszaemlékezés aktusa tehát (hasonlóan a személyes emlékezet működéséhez) aktív, dinamikus, kreatív rekonstrukció. Az emlékezet halbwachsi értelmű társadalmi keretei a család, a vallás és a társadalmi osztályok. E keretek működtetésének alapja a nyelv, ez a kollektív gondolkodás előfeltétele. Halbwachs a kollektív emlékezetből kiindulva következtet ebből – amint egyébként maga is elismerte – kissé ügyetlenül valamiféle „történelmi emlékezetre”, ami a kollektív emlékezet kivetítése a múltra. Ezzel azonban nem oldja meg a kollektív emlékezet forrásává vált történelem paradoxonát. „A kollektív emlékezet ugyanis messze nem rendelkezik a történelem gazdagságával, sem tartalma, sem pedig fölépítése alapján” (Guéry, 2006). A kollektív emlékezet az eseménnyel kapcsolatban egyszerűsítő és sematikus, nem az okokat keresi, illetve azokat kétes értékű sztereotípiákban találja meg. „Saját kora homályban marad, precíz kronológia nélkül” (Guéry, 2006).

Történelem és kollektív emlékezet problematikus viszonya teremtette meg a William McNeill által már évtizedekkel ezelőtt meghonosított *mythistory* fogalmát (Gyáni, 2010). A mítosz és a történelem jelentése hasonló, miután mind a kettő azt magyarázza el egyfajta történet (narratívum) keretében, hogy miként váltak a dolgok olyanná, amilyenek. A közbeszéd azonban a mítoszt hamisnak, a történelmet (a történetírást) viszont igaznak fogadja el. A posztmodern kiindulópontja ebből a szempontból, hogy a mítosz és a tudomány közötti határvonal igen bizonytalan. A történeti tudatot „a nacionalista mítoszok és a reálisnak tetsző múltbeli tapasztalatok együttesen teremtik” (Gyáni, 2010).

E mítoszok továbbítására, életben tartására a nyilvánosság, a közélet biztosít teret. Ezen a ponton jutunk el a politika szerepéhez, a kollektív emlékezet tudatos politikai befolyásolásának manővereihez.

Manipulált kollektív emlékezet – emlékezetpolitikai vonatkozások

„Ma sokkal inkább az ellenőrzött emlékezet korában élünk, mint bármikor korábban” (Guéry, 2006). A politika sok esetben tesz kísérletet a kollektív emlékezet módszeres kontrolljára: minden egyes ember emlékezésének és felejtésének megszervezése vagy átszervezése révén. Emlékezetünk folyamatosan befolyásolási szándék tárgya, tudatos manipuláció, emlékezetpolitikai manőverek áldozata (Pataki, 2010).

Emlékezetpolitikai szempontból hasznos lehet, ha az árnyaltabb elemzésbe beépítjük Assman (1999) különbségtételét a *kulturális emlékezet* és a *kommunikatív emlékezet* között. Az utóbbi alapja a közvetlen, interperszonális kapcsolatokban zajló történetmesélő aktus. Ide tartoznak az *oral history*-nak azok az elemei, amelyek legfeljebb három-, négygenerációnyi időszakot át-

fogva öröklődnek, szállnak apáról fiúra. Tartalmilag a kommunikatív emlékezetben az egyéni életút és a történelem viszonya áll középpontban, míg a kulturális emlékezet a mitikus őstörténettel függ össze. Formailag a személy kapcsolatok alapján örökített kommunikatív emlékezeti összetevők kevésbé jól formáltak, spontán módon hagyományozódnak. Ezzel szemben a kulturális emlékezet elemei tudatosan megformáltak, ceremóniális kommunikáció során, rögzített szimbólumokkal és tárgyiasult kifejezőeszközökkel továbbítódnak. Éppen a tudatosság és a személytelenség (az egyéni involváció teljes hiánya) miatt a kulturális emlékezet esetében merül fel az események, okok és következmények célzatos szelekciójának és tendenciózus beállításának a lehetősége. „Az emlékezet nemcsak a múltat rekonstruálja, hanem a jelen és jövő tapasztalását is szervezi” (Assman, 1999: 42).

A tudatos szelekció (kiemelés, elhagyás, fókuszálás stb.) mivel mindig csoporthoz kötött ezért részleges perspektívát képvisel, azaz elfogult (Pataki, 2010). A manipulált kollektív emlékezet kifejezéssel ezzel a részlegességre, pártosságra utalhatunk. A történész módszerétől ez a mechanizmus távol áll: a kollektív kulturális emlékezet szerepe nem tudományos megismerés, hanem a csoportlét folytonosságának és kohéziójának fenntartása (Pataki, 2010). Ez a fajta emlékezet egyszerűsít: az eseményeket egyetlen nézőpontból mutatja be, s hajlamos azokat „mitikus archetípusokra visszavezetni” (Novick, 1999: 3–4.).

A korábban is kifejtett okok miatt a narratívum különösen alkalmas arra (személyes szinten is), hogy közvetett módon ábrázoljon egy meghatározott nézőpontból, és emellett a csoportkohéziót, csoportidentitást is erősíti. A kulturális emlékezet alapösszetevői elsődlegesen narratívumok. Olyan történetek, amelyek – sok esetben sematikusan (pl. a forradalmak leírásakor) – szimbólumokat, hősöket, színhelyeket kiemelve válnak a kollektív emlékezet részeként identitásképző elemekké. A sematikusság általános szinten a történelmi tudat szervező elveként is felmerül. Pataki Ferenc a magyar történelmi emlékezetben felfedezhető történetsémát a következőképpen írja le (Pataki, 2010):

- 1.) külső fenyegetettség és/vagy belső szorongatottság; a régi dicsőség gyászolása;
- 2.) lelkesült szembeszegülés; tiltakozás és a „véres kard” körbehordása: talpra magyar;
- 3.) küzdés akkor is, ha reménytelen; a dicső elbukás vigasza;
- 4.) illuzórikus remények dédelgetése: „Lesz még egyszer ünnep...”.

Politikai beszédeket, ünnepi megszólalásokat elemezve hol erőteljesebben, hol rejtetten, de legtöbbször rátalálunk ezekre a mozzanatokra. Általános jellemző emellett a történelem megismerhetőségébe, a sérelmek, bukások utólagos korrigálásának lehetőségébe vetett hit (vö. Nagy-Magyarország, igazi rendszerváltás stb.).

A rendszerváltással kapcsolatban felmerül egy másik olyan kérdés, mely a narrativitás személyes síkján is döntő jelentőségű: az identitás folytonosságának kérdése. Ahhoz, hogy közelebb jussunk a történelmi emlékezetben perspektívaváltásainak traumatikus voltához, a következőkben azt mutatom be, miként értelmezhető az *énfolytonosság* narratív szempontból.

Az én folytonosságának narratív értelmezése és a történelmi változások

A személyiség és a narratív forma egyik legáltalánosabb összefüggése az én folytonosságának az emberi tapasztalásban betöltött univerzális szerepe. A létezés egyik legfőbb paradoxona, a filozófia történetének legrégebbi kérdése az állandó változás és a folytonosság párhuzamos jelenléte.

Az én folytonosságát magyarázó narratív elméletek központi megállapítása, hogy a múltat, a jelent és az elképzelt jövőt egységbe foglaló *történetek* kidolgozásával tesszük értelmessé

szétszórt életeseményeinket. A szociális konstruktivizmus képviselői is a narratívumot teszik meg alapfogalommá, szerintük azonban az én nem forrása, hanem terméke a személyes elbeszéléseknek (vö. Gergen – Gergen, 1986; Harré, 1989).

Az önfolytonosság érzése és tudása igen fontos szerepet játszik az identitásválságok, végső soron pedig az öngyilkosság szempontjából is. Michael Chandler a kamaszkori öngyilkosságot vizsgáló elemzéseiben (Chandler 1998; 2001) arra a lényeges megállapításra jut, hogy az én narratív folytonosságának tudása az öngyilkosságtól visszatartó tényező lehet. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy saját múltunknak jogos örökösei vagyunk, azt a tény is tudomásul vesszük, hogy saját – még csupán elképzelt – jövőnk is összefügg személyiségünkkel. Chandler lírai megfogalmazásában: saját magunk meggyilkolásától az is visszatart, hogy tudjuk, a halott is saját magunk, a „csodálatos” magunk lesz (Chandler, 2001).

Az egyéni identitástraumákhoz hasonló narratívaskadástörténet akkor, ha éles perspektívaváltások következnek be egy közösség életében. Hősök, helyszínek értékelésének megváltozásával, szimbólumok eltűnésével a folytonosság megszakad. Az a kontinuitás szűnik meg, melynek elsődleges funkciója a kauzális rend megteremtése múlt, jelen és jövő között. A sokk, a zavarodottság ezekben a határhelyzetekben súlyos identitásdilemmákat eredményez.

Ünnepek – ünneplések

A kulturális emlékezet korábban megfogalmazott konstruáltságával függ össze, hogy sok esetben válik uralási szándék tárgyává. E szándék egyaránt célba veheti az emlékezés helyeit: a nemzeti ünnepeket és megemlékezéseket, a tradíciókat, emlékműveket, elnevezéseket (Pataki, 2010).

Az ünnepekkel kapcsolatban sok kérdés felmerül, melyeknek célzatos megválaszolása központi szereppel bír a politika kommunikációjában. Mit is ünneplünk a nevezetes napokon? (Az események szelektív bemutatása, konstruált kronologikus rendje.) Melyek a legfontosabb nemzeti szimbólumok, és mi a jelentésük? Ki érdemel szobrot, utcanevet és ki nem? (Hősök és ellenségek.) Melyek a honi történelem korszakfordító eseményei, és miért éppen azok? (Pataki, 2010.)

A kollektív emlékezetet alkotó diskurzusok csoportjai között döntő szerepet töltenek be az ünnepek, a társas rítusok. Niedermüller Péter a nemzeti diskurzusokról kijelentette, hogy az egyidejűleg létező diskurzusok „egymást átfedik, kiegészítik, egymásba, illetve összeolvadnak vagy éppen egymással szemben állnak, s nemcsak visszatükrözik, hanem alakítják, befolyásolják vagy akár meghatározzák egy társadalom gondolkodásmódját és viselkedési stratégiáit” (Niedermüller, 2000). A szerző diskurzusok különböző kulturális formáit különbözteti meg. Ezek a következők: a verbális és írott, politikai és tudományos szövegek, politikai beszédek, viták, könyvek, publikációk, újságcikkek és esszék a diskurzus *nyelvi síkját* alkotják. A társadalmi és kulturális rituálék, így a politikai és kulturális rendezvények, nemzeti ünnepek és történelmi emléknapiak, vagyis a szimbolikus megemlékezési aktusok amelyek a diskurzus *rituális síkját* jelentik. A vizuális ábrázolás és megjelenítés a filmek, kiállítások, amelyek a diskurzus *vizuális síkját* képezik.

A nemzeti ünnepek, megemlékezések részletes elemzésével, konkrét ünnepi és politikai szövegek analízisével az irányított kollektív emlékezet alapsémáihoz, működési mechanizmusához juthatunk közelebb.

Felhasznált irodalom

- Ancsel Éva (1984): *Éthosz és történelem*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Andó Éva (2006): *A beszélt nyelvi történetmondások elemzésének kognitív és funkcionális szempontjai*. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest, Tinta Kiadó, 113–156.
- Andó Éva (2008): *Cognitive and functional aspects of the analysis of spoken language storytelling*. In: *Function and Genres. Studies on the Linguistic Features of Discourse Types*. Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) Frankfurt am Main, Peter Lang, 133–185.
- Andó Éva (2010): *A történetmondás kulturális szerepéről – „...mesélj arról, mi a szép, mi a baj”*. *Tudományos Közlemények*, 24., Általános Vállalkozási Főiskola, 55–65.
- Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Bahtyin, Mihail (1982): *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Bruner, Jerome (1990): *Acts of Meaning*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Carr, David (1997/1999): *A történelem realitása*. In: N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák*. Budapest, Kijárat Kiadó, 69–84.
- Chandler, M. J. – Lalonde, C. (1998): *Cultural continuity as a hedge against suicide in Canada's First Nations*. *Transcultural Psychiatry*, 35., 191–219.
- Chandler, M. J. (2001): *The time of our lives: Self-continuity in Native and Non-Native youth*. In: H. W. Reese (szerk.) *Advances in child development and behavior*. New York, Academic Press, 175–221.
- Gergen, K. J. – Gergen M. M. (1986): *Narrative form and the construction of psychological science*. In: Sarbin, T. R. (szerk.) *Narrative Psychology: The storied nature of human conduct*. New York, Praeger, 22–44.
- Gergen, Kenneth J. (1998): *Erzählung, moralische Identität und historisches Bewusstsein. Eine sozialkonstruktivistische Darstellung*. In: Straub, J. (szerk.): *Identität und historisches Bewusstsein*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Guéry, Alain: *Emlékezés-politika és a történelem kötelezettsége*. 2000 Irodalmi és társadalmi lap, 10. sz., 26–32.
- Gyáni Gábor (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó.

- Gyáni Gábor: *A nemzet történelme mint mítosz*. Élet és Irodalom, 2010. szeptember 17.
- Halbwachs, Maurice (1925): *Les cadres sociaux de la Mémoire*. Párizs, Alcan.
- Halbwachs, Maurice (1980): *Collective Memory*. New York, Harper.
- Hámori Eszter (1999): *Az önéletrajzi emlékek egyéni és kollektív funkciója tárgykapcsolati megközelítésben*. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 509–524.
- Harré, Rom (1989): *The self as a theoretical concept*. In: Krausz, M. (szerk.) *Relativism, interpretation and confrontation*. South Bend, University of Notre Dame Press, 387–417.
- Horváth Zsolt, K. (1999): *Az eltűnt emlékezet nyomában*. Aetas, 3. sz., 132–141.
- Komoróczy Géza (1995): *Bezárkozás a nemzeti hagyományba*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Niedermüller Péter (2000): *A nacionalizmus kulturális logikája a posztoszocializmusban*. Századvég, 16. sz., 91–109.
- Nora, Pierre (1984/1999): *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Aetas, 3. sz., 142–158.
- Novick, Peter (1999): *The Holocaust in American Life*. Boston, Houghton.
- Pataki Ferenc (2010): *Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika*. Magyar Tudomány, 6. sz., 778–798.
- Pléh Csaba (1996): *A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei*. Holmi 8/2. sz., 265–282.
- Pléh Csaba (1999): *Maurice Halbwachs kollektív memóriájára emlékezve*. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 437–446.
- Ricoeur, Paul (1985): *History as narrative and practice*. Philosophy Today, 29., 213–222.
- White, Hayden (1997): *A történelem terhe*. Budapest, Osiris Kiadó.

Fenyvesi Éva*, Anduska Beatrix**, Szeleczki Péter***

EGÉSZSÉGÜGY – PARASZOLVENCIA

Korrupciós fertőzöttség

Amióta emberi társadalom létezik, azóta létezik a korrupció is. Ma gyakran találkozunk ezzel a témával a tévében, az újságokban, a munkahelyen, a mindennapokban. Megszokott dolognak, a hétköznapiok velejárójának tartjuk, sőt gyakran ütközünk a korrupció olyan megjelenési formáiba, amelyekről nem is gondoljuk, hogy korrupciós tevékenység.

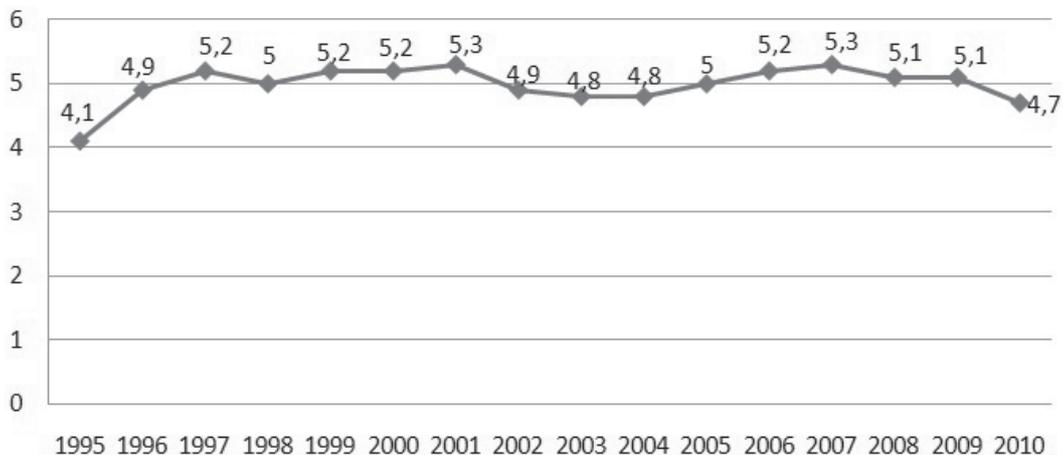
Mára már gyakorlattá vált a téma rendszeres kutatása, számos nemzetközi és magyar kutatóintézet készít rendszeresen jelentést, felmérést a korrupciós fertőzöttségről, annak elfogadásáról, gyakorlatáról, mint például a *Freedom House*, az *Open Society Institute*, a *Transparency International*, a Gallup-monitor, vagy a TÁRKI. Ezek közül talán a legismertebb a *Transparency International* által évente készített „Korrupcióészlelési index”. A legutolsó index ez év októberében jelent meg, amely szerint, bár hazánk továbbra is a középmezőnyben található, de az előző évhez képest visszacsúszott néhány helyet: a tavalyi 47.-ről az idén az 50. helyre került. Ez az összehasonlító elemzés mindenképp a közsféra korrupcióját méri, és elsősorban befektetők, üzleti, illetve kockázati elemzők véleményét tükrözi, azaz számos szubjektív elemet tartalmaz. Ennek ellenére nem szabad félvállról kezelni ezt a változást, hisz a gyakorlatban számos külföldi vállalat ennek alapján dönt egy adott országban való befektetésről.

* tanszékvezető főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

** főiskolai hallgató, Általános Vállalkozási Főiskola

*** főiskolai hallgató, Általános Vállalkozási Főiskola

1. ábra CPI-érték Magyarországon

Saját szerkesztés. Forrás: <http://www.transparency.hu/cpi2009>

A *Transparency International* egy másik felmérése, a 2006-os „*Global Corruption Report*” központi kérdését az egészségügyben tapasztalt korrupció képezte. E kutatás egyik kommentárja a következőképpen hangzik: „Globálisan tekintve az egészségügy minden szintjén jellemző a korrupció, az egészségügyi minisztériumtól egészen a betegekig. A közpénzek ugyanis a korrupciós hivatalnokok révén magánzsebekbe vándorolnak, a klinikákról pedig egyes dolgozók eltulajdonítanak felszerelési tárgyakat, orvosi műszereket. A bérlistákon olyan alkalmazottak szerepelnek, akik valójában nem is léteznek. A megvesztegetési pénzek különösen elterjedtek. Gyakori eset, hogy az egészségügyi dolgozók díjat számolnak fel olyan szolgáltatásokért, amelyeknek ingyeneseknek kellene lenniük. Bulgáriában és más délkelet-európai országokban az orvosok pénzt vagy ajándékot fogadnak el az orvosi kezelésért. Ennek összege 10–50 dollár között van, de akár 1100 dollár is lehet, a megvesztegetési pénz azonban nem garantálja a jobb minőségű szolgáltatást.”

Valóban ilyen súlyos-e a különböző országokban, így Magyarországon is a helyzet, vagy könnyebb növelni az olvasótáborát akkor, ha minél pesszimistábban hangzik egy dolog tálalása – és ha igen, az utóbbi években változott-e a hálapénz adásának gyakorlata?

E tanulmányban az elmúlt években bekövetkező változásokat/változatlanosságokat kívánjuk feltárni. Mivel a kérdés „közkedvelt”, rengeteg publikáció, tanulmány jelent meg a témakörben. A mi célunk az, hogy az ezekben a tanulmányokban megjelent adatok egy részének szekunder feldolgozásával áttekintsünk néhány, a paraszolvenciával kapcsolatos kérdést a magyar egészségügyben, és a környezetünkben felvett, saját készítésű kérdőívek adataival összevessük azokat. Az összehasonlítástól annak feltárását várjuk, hogy az országos adatok mennyire igazak egy szűkebb környezetre nézve. Abban bízunk, hogy adataink feldolgozása kedvezőbb képet tár elénk az általunk vizsgált sokaság hálapénzadási szokásairól, mint amilyen az általános magyar helyzet.

„A korrupció megfoghatatlan jelenség”

Az empirikus kutatás megkezdése előtt arra kerestük a választ, hogy a szakirodalom és a társadalom hogyan vélekedik a hálapénzről. Korrupciónak és ezért (erkölcsileg) elfogadhatatlannak (akár büntetendőnek) tartja, vagy olyan „hétköznapi korrupciós cselekedetnek”, amely felett szemet lehet hunyni, és amelynek megítélésében a hatóságok hasonlóan járnak el.

A *korrupció* szó eredeti jelentése: *corrumpere* ’megtörni, megszegni valamit’. Már maga a szó is sokféle tartalomra utal. Hisz meg lehet szegni a jogszabályt, a morális normát, a kötelességet, vagy megtörhet az emberekbe, a hatalomba vetett bizalmunk stb. Hankiss Elemér (2001:13) szerint: „A korrupció megfoghatatlan jelenség. (...) Nehéz meghatározni a korrupciót, pontosan leírni a sajátosságát, tudni, hogy milyen társadalmi, gazdasági, politikai, morális, vagy másféle jelenséggel van dolgunk.” Ezért a korrupciót számtalan oldalról lehet közelíteni, és ebből következően számtalan definíció is létezik. A korrupció egyrészt társadalmi *patologikum*, mert áthatja az egész társadalom szerkezetét, az emberek gondolkodását, életét. Másrészt egy olyan *újraelosztási rendszer*, amely a társadalomban elfogadott, hivatalos elosztási rend hibáin élősködik. Ehhez az kell, hogy a hivatalos elosztási rend hibás legyen, például hiány, túlzott bürokratikuság jellemezze. Sok esetben a túlélők stratégiája – azoké, akik kibúvókat keresnek egy általánosságban elfogadott rendszerben, olyanoké, akik megpróbálják megtalálni a kiskapukat. A korrupció kettős jelenség: egyrészt „alulról” hat, s bomlasztja a rendszert, másrészt – és ez a gyakoribb eset – a hatalmon lévők kezében válik az uralom és a haszonszerzés fontos eszközévé. És végezetül, de nem utolsósorban, minden társadalomban vannak olyan emberek, akik játéknak tekintik. A bürokrácia túlbujánzása miatt az amúgy tisztességes polgárok számára is csábítóvá válhat a gondolat, hogy valamilyen módon kijátsszák a bürokratákat, és kihasználjanak néhány kiskaput. Ugyanúgy, mint a játéknak, szabályai is vannak, de itt arra vonatkoznak, hogyan kell a szabályokat megszegni. Csakúgy mint egy játékba, a korrupcióba is szabadon be lehet lépni, nem jár erőszakkal (mint például a zsarolás vagy rablás). Akárcsak a játék, a korrupció is jár némi kockázattal és nem is mindig kellemetlen izgalommal. A korrupció is lehetőséget ad a színlelésre, szerepjátszásra. Amikor az ember megveszteget valakit, mindketten úgy tesznek, mintha nem történt volna semmi különös, mindketten játsszák a tisztességes polgár szerepét (Hankiss, 2001; Fenyvesi, 2009).

Annyi bizonyos, hogy a korrupciónak valóban sok arca van, legalább olyan mértékben társadalmi-szociológiai, szociálpszichológiai jelenség, mint amilyen mértékben gazdasági, politikai, közigazgatási, joggyakorlatbeli kérdés. A kör csak bővül, ha kizárólagosan a moralitást, az etikát tekintjük kiindulási alapnak. Ez utóbbi esetben áll elő az a kettősség, hogy a korrupció mindenképpen „közrossz”, de egyben megkérdőjelezhetetlenül „magánjó” is. E kettősséget azonban igen nehéz összeegyeztetni, elfogadni.

Bármelyik típusáról is legyen szó a korrupciónak, állami programok omolhatnak össze, ha például az állami hivatalnokok a szűkös erőforrásokat a legtöbbet ígérő vesztegetőknek szolgáltatják ki. Az állami lakásokat például a legszegényebbeknek szánják, és nem azoknak, akik megvesztegetésként a legnagyobb összeget tudják érte fizetni. Ha az állami hivatalnokokat vesztegetéssel sarkallják arra, hogy egy adott céget a konkurencia rovására részesítsenek előnyben, előfordulhat, hogy nem a leghatékonyabb társaság fizeti a legnagyobb összegű vesztegetést.

Mivel a vesztegetés piaca illegális, ennek következtében a vesztegetés árfolyama rugalmatlan. Ha egy adott közösségben kialakult az ár, akkor az nagyon nehezen mozdítható el, akkor is, ha a piac körülményei megváltoznak. A korrupció piacát jobban befolyásolja a megszokás, a hagyomány, mint a „normális” piacokét. A korrupciós árak megváltoztatásához nagy megrázkódtatásra van szükség, olyanokra, mint egy korrump kormány bukása.

Ennek a piacnak további sajátossága az is, hogy a lelepleződés veszélyének csökkentése miatt, valamint azért, mert a benne résztvevők között létrejövő szerződések végrehajtását nem

lehet semmiféle eszközzel kikényszeríteni, csak közeli barátokkal, rokonokkal, megbízható ajánlásokkal rendelkezőkkel kezdenek korrupciós ügyletekbe, akiket ismernek, akikben megbízhatnak. Ez azt is jelenti, hogy mind a vesztegetők, mind a vesztegetettek nehezen léphetnek be a korrupció piacára. A korrupció rugalmas és egyben dinamikus. Stratégiái és technikai gyorsan alkalmazkodnak a változó körülményekhez és lehetőségekhez. Magyarországon például a nagy tömegű privatizáció lecsengésével gyorsan átvándorolt más területekre, például a közbeszerzések területére (Fenyvesi, 2009).

Korrupció-e a hálapénz?

A hálapénz Magyarországon az 1950-es évektől kezdett rohamosan terjedni, ekkortól ugyanis úgy alakították az egészségügyi dolgozók bérét (ahogyan azt a fodrászok és a pincérek esetében is), hogy abba belekalkulálták a betegektől kapott pénzt is. Ezután számos alkalommal próbálták ezt megváltoztatni, tiltani – de a hálapénz azóta is jelen van.

A definíció tartalmát erőteljesen befolyásolja, hogy melyik oldal fogalmazza meg azt. Az orvosi oldalról: Az orvos személyiségéből adódó előnyért (pl. odafigyelés, empatikus bánásmód) való köszönetnyilvánítás (Kincses, 2004. a). Ennek alapján Kincses szerint a hálapénznek a legfőbb jellemzői a következők: önkéntes, mennyiségét a beteg szabja meg, utólag kapja az orvos, formája általában ajándék vagy készpénz.

Vagy: „A hálapénz *az orvosi munka eleme*. A jó segítség (eredményes gyógyítás) következménye a gyógyulás, melynek elementáris, katartikus élmény a vonzata. Megkönnyebbülés, megszabadulás, kitörő optimizmus és hála minden és mindenki iránt, aki segített. Ezt a hálát a volt beteg minden korban kifejezte valahogy.” (Szutrély, 2010).

De van az éremnek másik oldala is. A legtöbb korrupciós fertőzöttségére irányuló kutatásban a hálapénz úgy szerepel, mint a korrupció egyik fajtája. Vásárhelyi (2001) egyik kutatásában a következő kérdést tette fel a válaszadóknak: „Korrupciónak tartja-e Ön általában a borraalót, a paraszolvenciát, hálapénzt, az ügymintézőknek adott apró ajándékokat, a protekciót; ha valakinek az érdekében szólnak egy-két jó szót, azt, ha valaki saját családtagját segíti előnyhöz?” A válaszadók között, bár nem ez volt a legrosszabb megítélésű cselekedet (a borraalóadás után következett), de a megkérdezettek körülbelül fele korrupciós cselekménynek ítélte meg a hálapénz adását.

1998 decemberében dr. Balázs Péter kezdeményezésére az egészségügyi miniszter ad hoc bizottságot hívott életre, hogy különböző szakmai műhelyekben kutassák a hálapénz fogalmát. A Hálapénz Bizottság munkája eredményét 2000-ben jelentette meg. A tanulmányban orvosok, közgazdászok, jogászok készítettek jelentést, amely jó összefoglalója a különböző oldalú megközelítéseknek. Az első két tanulmányt dr. Balázs Péter, a Semmelweis Egyetem Budapest Népegészségtani Tanszékének igazgatója készítette: egyet a hálapénzről, mint társadalmi jelenségről, és egy másikat, mely az etikai vonatkozásairól szól. A professzor szerint az orvosi hálapénz sajátosan magyar jelenség, de az általános vélekedéssel ellentétben nem a szocializmus terméke, hanem gyökerei visszanyúlnak a két világháború közötti időszakba. A szerző szerint a hálapénzt mindenképpen meg kell különböztetni a borraalótól. A közgazdász elemzők állítása szerint a hálapénzrendszer kialakulása közgazdasági törvényszerűségek alapján magyarázható, funkciói az egészségügy résztvevői (orvos, beteg) szempontjából jól körülhatárolhatók. Szerintük a kérdés komplex jellege miatt nincs lehetőség arra, hogy kizárólag közgazdasági eszközökkel megszüntessék a hálapénzt. A jogász szakértő viszont egyértelműen kimondja, hogy a hálapénz adása és elfogadása egyértelműen törvénybe ütközik. (Jelentés az orvosi hálapénzről, 2000).

Találkozhatunk olyan megközelítéssel is, amely szerint a hálapénz és a korrupció között akkor lehet különbséget tenni, ha időben lehatároljuk, mikor történik annak adása, illetve ki az, aki az

adását kezdeményezi. Eszerint az előre kért, az orvos (vagy bármilyen egészségügyi dolgozó) által meghatározott összeg adása függetlenül, hogy az ellátás előtt vagy után borítékolták, vitathatatlanul besorolható a korrupciós cselekedetekhez. Ebben az esetben ugyanis az ellátást vagy annak minőségét a juttatás ténye, illetve mértéke nagyban befolyásolja. A beteg saját elhatározásából, hálájából utólag adott pénz vagy ajándék, különösképpen, ha az adott területen ennek elfogadásának tiltására nincs szabály (például etikai kódex), nem tekinthetjük korrupciós cselekedetnek. A korrupció alóli felmentés azonban nem jelenti azt, hogy nem törvénybe ütköző dolgról van szó. Hisz az egészségügyi dolgozó által le nem adózott jövedelem szerzése illegálisnak számít. (Fenyvesi, 2009)

A hálapénz fajtái

A paraszolvenciának több fajtája is létezik a gyakorlatban. Ezeket a tipizálásokat Dr. Kincses Gyula (2004. a, 2004. b) az Egészségügyi Stratégiai Kutató Intézet főigazgatójának írásai alapján mutatjuk be. A paraszolvenciát csoportosíthatjuk az előnyszerzés szempontjából. Ennek alapján megkülönböztetünk előny nélkül és előnyért adott paraszolvenciát:

Előny nélkül adott paraszolvenciát, amely lehet:

- hálapénz,
- szokásból adott paraszolvencia,
- hátrány elkerülése miatt adott paraszolvencia.

Előnyért adott paraszolvencia, amely lehet:

- más kárára előnyt szerző paraszolvencia,
- más egészségi állapotát nem károsító paraszolvencia.

Egy másik felosztás lehet a korrumpáló személye szerinti csoportosítás.

Ennek két fajtáját különítjük el:

- a betegtől kapott hálapénzt, illetve
- az orvos által kért „hálapénzt”.

A fenti hálapénztípusokat a következőképpen lehet körülírni.

Szokásból adott paraszolvencia: ez ahhoz hasonló, mint amikor például egy étteremben a normál, problémamentes felszolgálásért adunk borraivalót. Ez nem orvos által kért – nem kriminalizált.

Hátrány elkerülése miatt adott paraszolvencia: ez a legelterjedtebb formája a paraszolvenciának. A nővérek azért kapnak napi/heti/havi rendszerességgel pénzt, hogy jobban törődjenek, illetve egyáltalán törődjenek az emberrel.

Más kárára előnyt szerző paraszolvencia: előny vásárlása korlátozottan rendelkezésre álló erőforrások esetén. Például, ha fizetek azért, hogy én kapjak új szívet, de ennek következtében a másik (többi) várakozó életét vesztheti.

Más egészségi állapotát nem károsító paraszolvencia: hasonlít az előző esethez azzal a kivétellel, hogy mások egészsége nem károsodik az én előnyszerzésem révén.

Betegtől kapott paraszolvencia: a hálapénz egyértelműen ide sorolható. Ugyanakkor nehéz megtalálni a határt az adott és az elvárt paraszolvencia között. Ezt nagyban nehezíti az orvosok által tanúsított „ráutaló magatartás” jelenléte.

Elvárt, az orvos által kért paraszolvencia: ez a legmegvetendőbb formája a paraszolvenciának. Ekkor az orvos előre meghatározott összegért cserébe látja el a beteget. Ekkor felmerül a kérdés, hogy beszélhetünk-e ingyenes egészségügyi ellátásról? Ennek két csoportja létezik, egy „durvább” és egy „finomabb”. Az első csoportba azok az esetek tartoznak, mikor a beteg

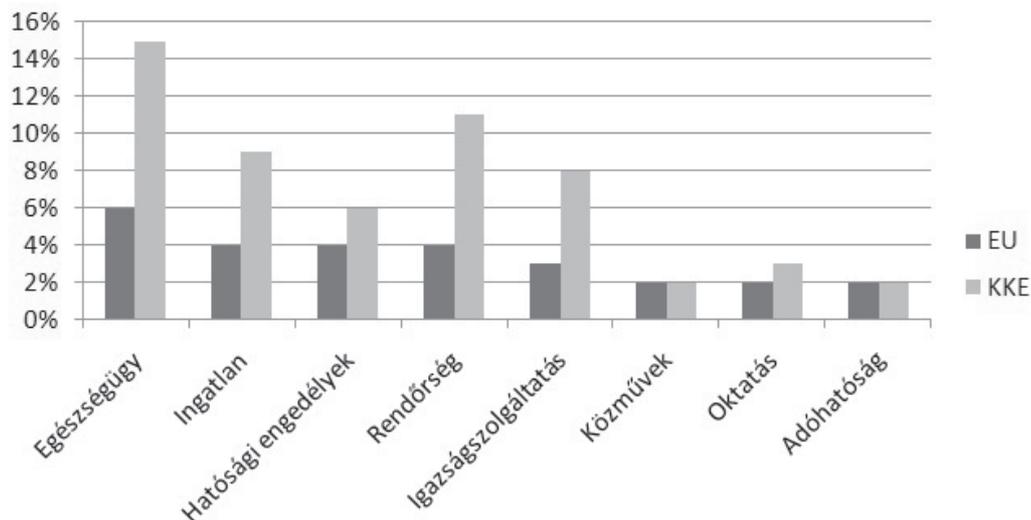
egy vélt előnytől esik el, de az ellátást megkapja. A másik esetben a beteg a hálapénz elmaradása esetén a számára ingyenesen járó, OEP által finanszírozott ellátáshoz sem jut hozzá. Csak remélni tudjuk, hogy a második csoportba tartozó esetek vannak kisebbségben.

Korrupció a magyar egészségügyben

A különböző felmérésekben az egészségügy a korrupció vonatkozásában az egyik legfertőzöttebb területként jelenik meg Magyarországon, de az esetek gyakorisága miatt is ez az egyik legismertebb korrupciós terület. Furcsa kettősségről van szó. Egyrészt a lakosság megítélése igen lesújtó, ha a fertőzöttségi rangsorban kell elhelyezni az egészségügyet, másrészt a felnőtt lakoságnak valószínűleg nagyon kis hányadába tartozik az, aki nem ad legalább néha-néha hálapénzt az egészségügyben dolgozóknak. A hétköznapi élet annyira természetes velejárójává vált, hogy amikor borítékolunk, nem is jut eszünkbe, hogy bármi köze lenne ennek a „gesztusnak” a korrupcióhoz.

Másrészt az egészségügyi ellátó intézmények szolgálatuk ellátásához vásárlóként jelennek meg az egészségügyi termékek piacán. Mivel ezen a területen is kiélezett piaci verseny van – és a közpénzek felhasználása nehezen áttekinthető –, itt is előfordul korrupció. Kutatásunkban azonban ez utóbbi területtel nem foglalkozunk. Így a továbbiakban csak a hálapénzzel kapcsolatos kutatásokra utalunk. Egyik legutóbbi tanulmány, amely e témában készült, a *Transparency International* 2009-es *Globális Korrupciós Barométer* kutatása, amely a lakosság korrupcióval kapcsolatos véleményét és tapasztalatait írja le. Eszerint Magyarországon az egészségügy az a szektor, ahol a legtöbben élnek a „korrupció lehetőségével” a személyes előrelépés és emberibb bánásmód reményében.

2. ábra
Az elmúlt 12 hónapban kenőpénzt fizetett háztartások aránya szektoronként, EU és KKE

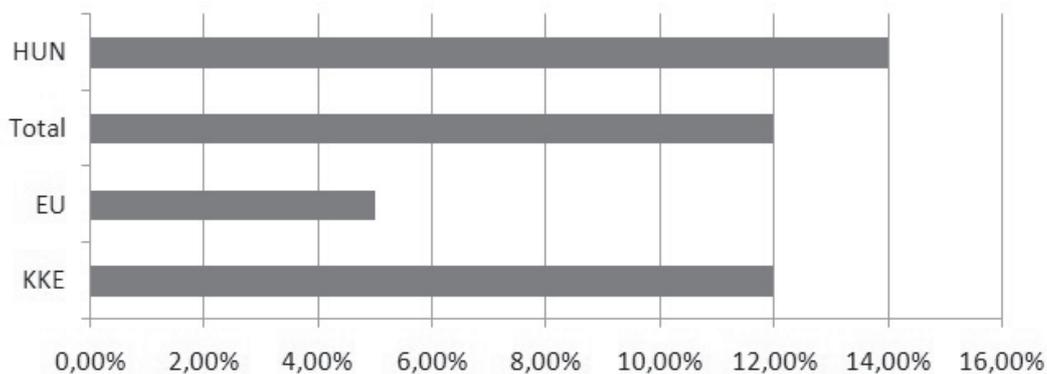
Forrás: <http://www.transparency.hu/gbc09>

Az Európai Unióban és a KKE-ben is az egészségügyben fizetett kenőpénz aránya a legmagasabb: a közép-kelet-európai országokban – így Magyarországon is – több mint kétszerese az egészségügyi szektorban fizetett kenőpénz aránya az Európai Unió átlagnak (2. ábra). Ha kiemeljük Magyarországot a KKE-országok közül, még rosszabb eredményt kapunk. Az egészségügyben fizetett kenőpénz nagysága háromszorosa az Európai Unió átlagnak. Ebben a ránk nézve cseppet sem kedvező adatban kifejezettek nem csak az egészségügyet sújtják, hanem az összes kenőpénz-kifizetésre is igazak hazánkban (3. ábra).

A Gallup felmérése szerint Magyarországon a kenőpénzt fizető háztartások aránya 14% 2009-ben, míg a 9%-ot jóval meghaladja 2007-ben. Két év alatt ez még a térség más országaihoz képest is rendkívül nagy visszaesést jelent (bár az eltérés abból is adódhat, hogy a két kutatásban vizsgált sokaság nem ugyanazokból a személyekből került ki). Talán csekély vigasztalhat az a tény, hogy – bár hazánkban az EU átlagánál jóval magasabb ez az arány – mégsem számít a legszélsőségesebbeknek, hisz Szerbiában 20%, Ukrajnában 21% ugyanez az érték.

3. ábra

Az elmúlt 12 hónapban kenőpénzt fizetett háztartások aránya

EU/KKE: Ausztria, Bulgária, Csehország, Dánia, Egyesült Királyság, Finnország, Görögország, Hollandia, Izland, Izrael, Lengyelország, Litvánia, Luxemburg, Magyarország, Norvégia, Olaszország, Portugália, Románia, Spanyolország, Svájc.

Forrás: <http://www.transparency.hu/gbc09>

Kutatásunk eredményei

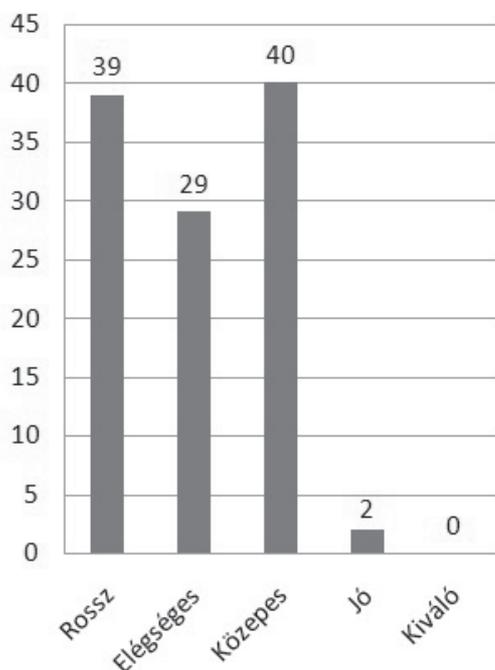
A hálapénz intézményének megszüntetéséhez elengedhetetlen felderíteni annak nagyságát. Számos felmérés készült már ezzel kapcsolatban, igen eltérő eredményekkel. A KSH adatai szerint: 13 milliárd forint, a Társadalmi Kutatási Zrt. szerint 81 milliárd forint, a Patika Egészségpénztár, a Magyar Önkéntes Egészségpénztárak Szövetségével és a Budapesti Corvinus Egyetem Marketing Tanszékével közösen végzett kutatása szerint 73,4 milliárd forint hálapénzt fizettek Magyarországon 2009-ben. Kutatásunkban nem volt célunk egy újabb érték megállapítása, hanem a miértekre kerestük a választ, ezt a hazai egészségügy megítélésének felmérésével kezdtük.

2008 őszén az önkéntes magán-egészségbiztosítások terén aktív Union Biztosító – a *PSYMA Hungary* piackutató cég segítségével – 1000 fős mintán alapuló országos, reprezentatív piackutatást végzett a 25–55 éves felnőtt lakosság körében arról, hogyan vélekednek az emberek az egészségügyi ellátások színvonaláról és a magán-egészségbiztosításokról. Ennek eredménye szerint ha iskolai osztályzatokkal értékelnék a hazai egészségügyet, akkor az átlag elégséges (2,38) lenne.

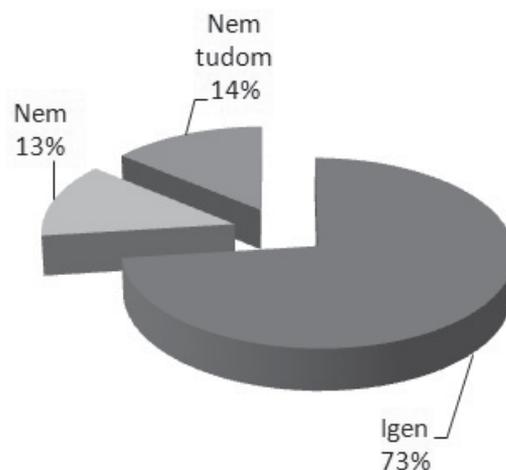
Amennyiben a saját kutatásainkat vesszük alapul, akkor az eredmény még ennél is rosszabb (2,045). Felmérésünkben a legtöbben a hazai egészségügy állapotát közepesnek ítélték (40 fő), közülük csak egyel maradtak le a rossz állapotot jelölők (39 fő) és 29 megkérdezett szerint ez az állapot elégségesnek mondható. Jónak ketten, kiválóan egy megkérdezett sem ítélte a magyar egészségügyet (4. ábra).

A nemzetközi összehasonlításokat bemutató kutatások némi vigaszra adnak okot. Ezek egy része szerint a hazai egészségügy állapota a régió többi országához képest nem is olyan katasztrofális. A *Health Consumer Powerhouse* 2009-es felmérése szerint az európai egészségügyi rendszerek rangsorában Magyarország a 20. helyen áll (33-ból), ami hat hely visszaesést jelent a 2008-as évhez képest. A felmérés készítői figyelembe vették az egészségügyi reform végrehajtására tett próbálkozásokat; ugyanakkor úgy ítélték meg, hogy továbbra is problémát jelent a betegtájékoztatás és az e-egészségügy hiánya, a hosszú várólisták és legfőbbképp a régi típusú átláthatatlan egészségügyi rendszer.

4. ábra
A hazai egészségügy állapota

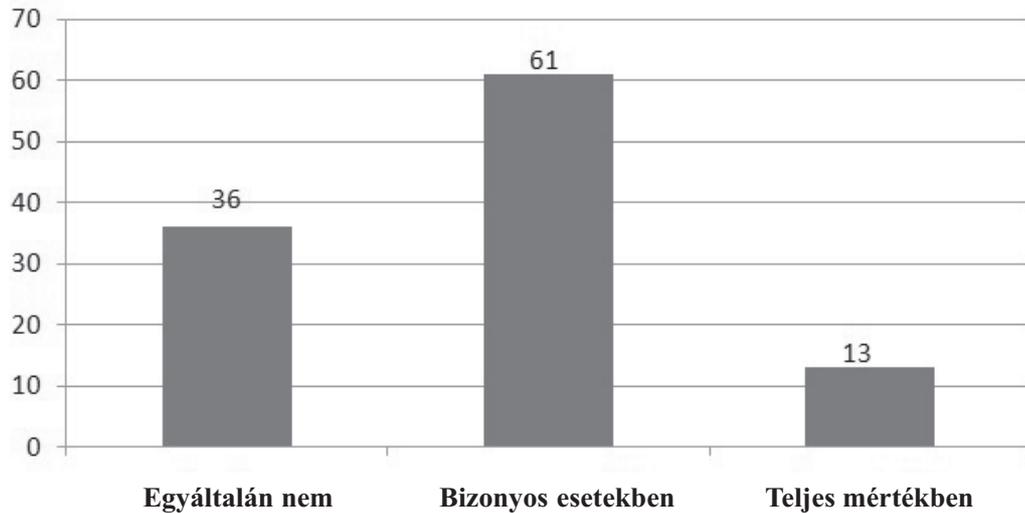
5. ábra
A kiegészítő jövedelem szükségessége az egészségügyben

Az egészségügyi dolgozók a közalkalmazotti bértábla szerint kapják a fizetésüket. E szerint a garantált minimálbér 2010-ben 73.500 Ft, a középfokú végzettséget igénylő munkák esetében ez 89.500 Ft. A Foglalkoztatási Hivatal adatai szerint az egészségügy egyike azon kevés ágazatoknak, ahol az elmúlt egy évben a szellemi dolgozók fizetése csökkent. A közalkalmazottak számára maximum elérhető fizetés 2010-ben bruttó 289.300 Ft. A versenyszférában működő más szakmák fizetései ezeknél jóval magasabbak. Az ÁSZF és az MKIK diplomás pályakezdekre vonatkozó 2008-as kutatása azt mutatja, hogy egy átlagos diplomás pályakezdő munkába álláskor közel 202 ezer forint bruttó fizetésre számíthat. Ez két év munkaviszony után átlagosan 233 ezer Ft.

A fenti adatok alapján megállapítható, hogy az egészségügyi dolgozók fizetése elmarad a versenyszférában elhelyezkedettekével szemben. Ezt az általunk megkérdezettek is alátámasztották, hiszen 73 százalékuk szerint az egészségügyi dolgozók fizetékiegészítésre szorulnak (5. ábra). A személyes interjúk során kiderült, hogy sokan aggódnak, hogy az elégtelen fizetések miatt tovább erősödik a magyar egészségügyi személyzet kivándorlása. Többen azt is említették, hogy annak reményében adnak hálapénzt, hogy orvosainkat ne lehessen olyan könnyen külföldre csábítani. Félelmük nem alaptalan; az egészségügyi személyzet kivándorlása 2004 második felében kezdődött meg, mikor megnyílt az Európai Unió munkaerőpiaca a magyarok számára. A csatlakozás óta a magyar orvosok csaknem 8%-a igényelte a külföldi munkavállaláshoz szükséges okmányokat. A Semmelweis Egyetem Egészségügyi Menedzserképző Központjának felmérései alapján a rezidensek közel kétharmada tervez külföldi munkavállalást. A gyakorlatban szerencsére ennek csak 10-20%-a realizálódik.

6. ábra A hálapénz elfogadhatósága

A hálapénz közgazdasági szerepe a 2008-as világválságot követően vált még inkább nyilvánvalóvá, amikor is a lakosság egyre kisebb összeget volt képes ilyen célra fordítani. Megjelent egy viszonylag új fogalom a *co-payment*. Eszerint a hálapénz a finanszírozás egyik része, amelynek hiányában a magyar egészségügy működésképtelenné válhat. A hálapénzösszegeknek a romló életszínvonalból következő csökkenése és a hálapénz egyenlőtlen eloszlása miatti fokozott kivándorlás/külföldi munkavállalás hiányszakmák megjelenéséhez vezet a magyar egészségügyben. A helyzetet még az is rontja, hogy az alacsony fizetések olyan népszerűtlenné tették például az ápolónői pályát, hogy az elmúlt években rengeteg egészségügyi képzőintézmény bezárásra került. A megkérdezettek többsége, 55,5%-a (61 fő) bizonyos esetekben elfogadhatónak tartja, 32,7%-uk teljes mértékben elítéli (36 fő: ők nem is adnak hálapénzt), 11,8%-uk teljes mértékben elfogadhatónak tartja a hálapénz adását (6. ábra).

Meglepően sokan vannak (a megkérdezettek körülbelül egyharmada), akik nem borítékolnak az egészségügyi ellátás igénybevételkor (7. ábra). Azonban akkor tudnánk ebből mélyebb következtetéseket levonni, ha ismernénk a válaszok mögött meghúzódó okokat.

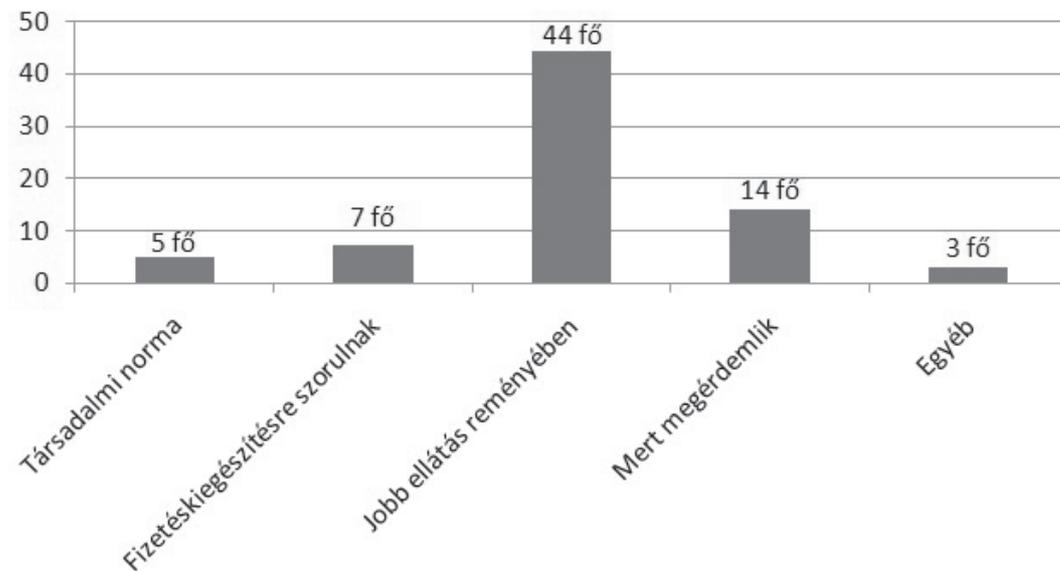
7. ábra Ad-e hálapénzt?

Például lehet, hogy ezek a megkérdezettek azon szerencsések közé tartoznak, akik nagyon ritkán, vagy szinte egyáltalán nem veszik igénybe a szolgáltatást, de lehet, hogy elvi alapon döntöttek így. A megkérdezettek kétharmada viszont (73 fő) ad hálapénzt.

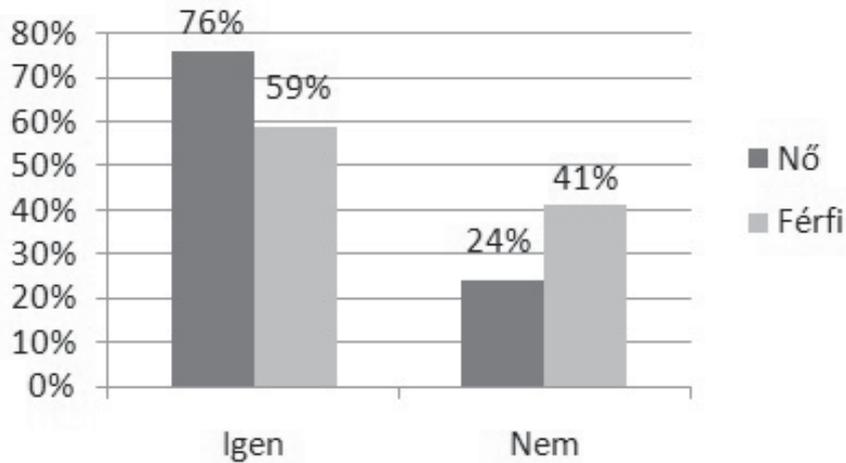
Felmérésünk alapján a hálapénzt adók döntő többsége, 60,3%-a (44 fő) (8. ábra) a jobb ellátásban reménykedik. Egy tizenöt évet praktizáló orvossal készített mélyinterjúnk, és a kérdőívek kitöltése közben folytatott „villáminterjúk” alapján elmondhatjuk, hogy a legtöbb ember nem is tudja megfogalmazni, mit jelent számára a jobb ellátás. Ezért sokan nem csupán a jobb ellátásért fizetnek, hanem úgy érzik, hogy a hálapénz adása feltételévé vált annak, hogy egyáltalán ellátásban részesüljenek.

8. ábra Hálapénz adásának okai

Második legtöbb szavazatot a „Mert megérdemlik” válasz kapta (12,7%). Talán ide tartozik az orvosi szakma és a tanulással töltött hosszú évek megbecsülése. A megkérdezettek szemszögéből a 8. ábra szerint a fizetékiesítés csak másodlagos szempont a saját érdekeik után.

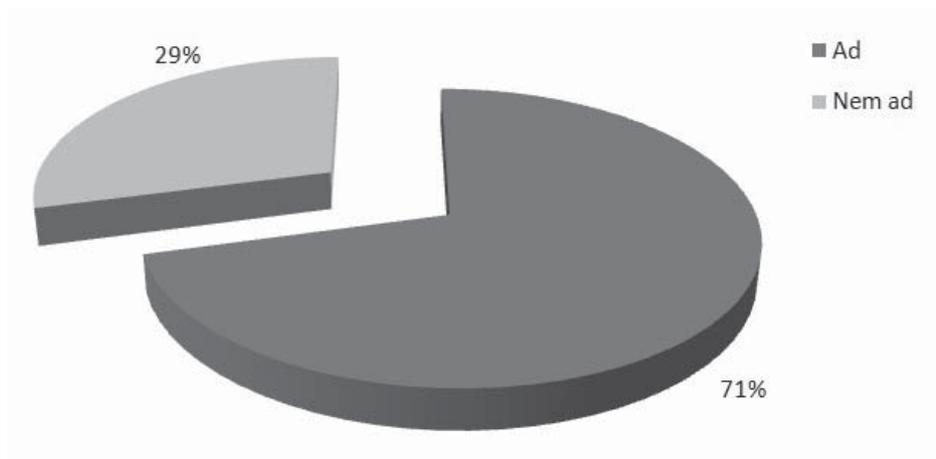
9. ábra
A hálapénzadás nemek szerinti megoszlása

A hálapénzadás nemek szerinti megoszlását tekintve (9. ábra) kutatásunk eredménye meg egyezik a Tárki és az *Image Factory* által készített 2007-es Társadalmi Klíma Riport eredményével. Eszerint arányaiban tekintve a nők közül többen adnak hálapénzt (felmérésünkben 75,92%-uk), mint a férfiak közül (58,63%-uk).

Ennek két fő oka lehetséges. Az egyik, hogy a nők empátikusabbak, a másik talán még jelentősebb: a rendszeres nőgyógyászati vizsgálat és a gyermekvállalás kapcsán felmerülő orvosi vizsgálatok és beavatkozások (szülés), továbbá az a körülmény, hogy a nők átlagéletkora magasabb.

10. ábra
Nők megoszlása a nőgyógyászoknak adott hálapénz adása szerint

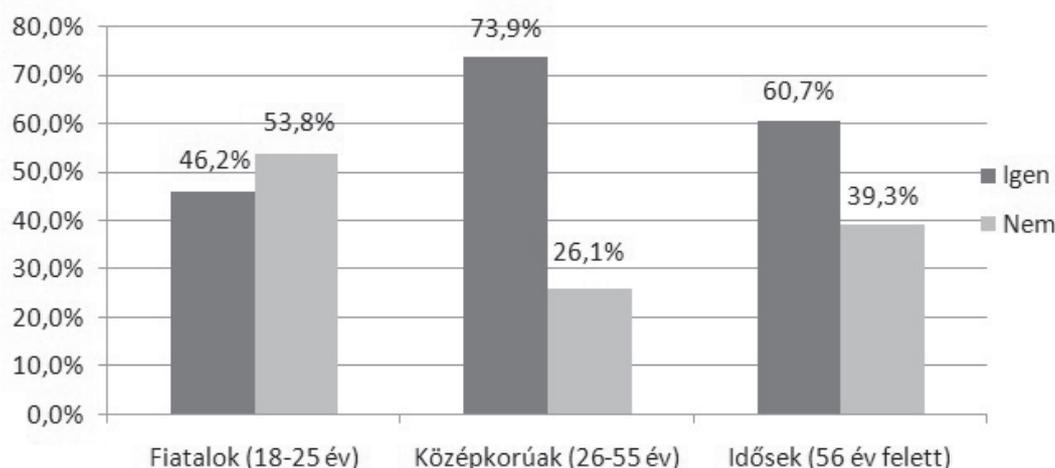

Megvizsgáltuk a nők nőgyógyásznak adott hálapénz szerinti megoszlását (10. ábra), melyből kiderült, hogy a megkérdezett nők 71%-a ad, 29%-a nem ad pénzt a nőgyógyásznak. A nőgyógyászok helyzete hálapénzadás szempontjából kivételes, hiszen ők működnek közre a nők életének egyik legfontosabb eseményében, a szülésben, amikor a nő nem csak a saját egészsége miatt aggódik, hanem a gyermeke miatt is. Ezért itt a hálapénzadási gyakoriság megnő a többi típushoz képest.

A Tárki kutatása szerint a szülésznek adott hálapénz az elmúlt tíz évben csökkenő tendenciát mutat. Az elmúlt tíz évben (1999–2009) azok aránya, akik hálapénzt adnak a szülésznek 92%-ról 86%-ra esett vissza. Ennek oka a magánkórházakban illetve külföldön történő szülések elterjedése. Azért lehet népszerű a magánkórház, mert itt nem kell, illetve a páciens nem érzi annyira szükségesnek a hálapénzfizetést, mindemellett az ellátás színvonala is magasabb.

Az adatok szerint a fiatalok körében nem egyértelműek az arányok. Ennek több lehetséges oka van. A fiatalok kevesebbet betegek, mint az idősebbek; általában az ő orvosi kezeléseik során a szülők fizetnek; nem tartják annyira fontosnak az egészséget, mint majd a kor előrehaladásával fogják; nincs önálló keresetük, vagy ez nem elegendő arra, hogy hálapénzt fizessenek. Optimista becsléseink szerint a fiatalok körében egy bizonyos paradigmaváltás következhet(ett) be, melynek köszönhetően később sem fognak hálapénzt fizetni. A megkérdezett középkorúak csaknem 74%-a fizet hálapénzt, melynek szintén több oka lehet. Először is a középkorú lakosság rendelkezik a legnagyobb keresettel, tehát nekik vannak erre forrásaik; másodsor számukra már előtérbe kerül az egészség, mint érték, és ezért fontosabbnak tartják, hogy színvonalas ellátásban részesüljenek; harmadszor az élettapasztalatuk is közrejátszhat, miszerint mikor régebben nem fejezték ki hálájukat pénz formájában, esetleg rosszabb ellátásban részesülhettek. Továbbá mint már a fiataloknál említettük, a gyermekek kezelése után általában a szülők fizetnek az orvosoknak/ápolóknak.

11. ábra A hálapénzadás megoszlása korcsoportok szerint

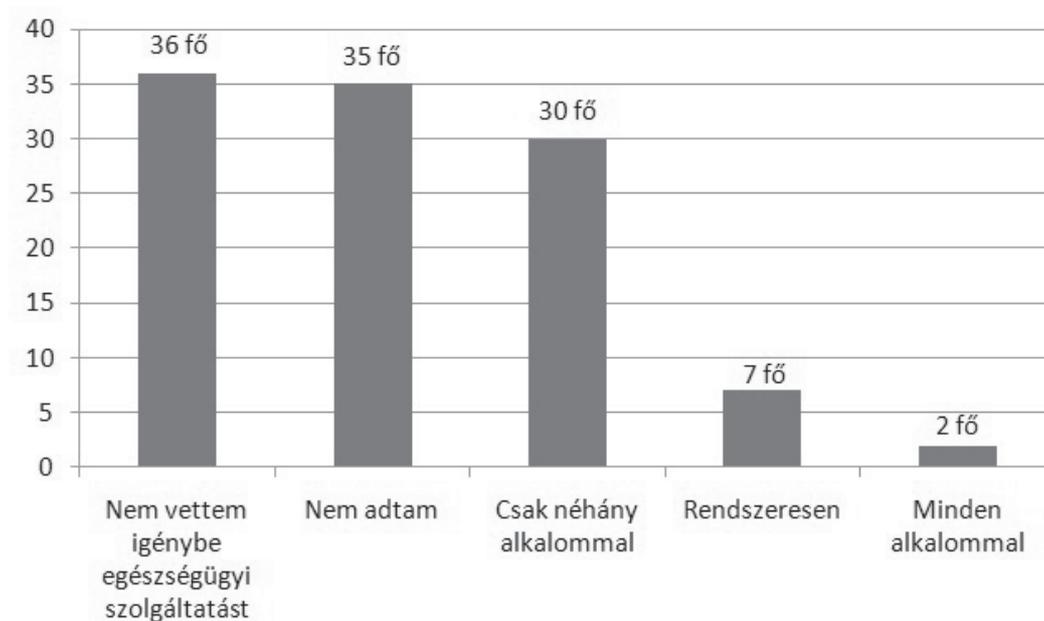

Más felmérések a miénktől eltérő eredményt mutatnak, mely szerint az idősök többsége fizeti a hálapénzt. Ez is magyarázható több dologgal, mint például náluk már az egyik legfontosabb dolog az egészségük megőrzése; közrejátszhatnak a tradíciók és a megszokás, illetve ők is gondoskodnak a gyermekeikről/unokáikról is, tehát ha a gyermekük kórházba kerül, szintén adnak pénzt az ápolónak, hogy foglalkozzon vele. A mi kutatásunk ezt nem támasztotta alá. Ennek az is lehet az oka, hogy mintánk nagysága és a korcsoportonkénti eloszlás nem megfelelő (a megkérdezett 110 személy körében csupán 28 idős szerepel).

A hálapénzt adók körében a túlnyomó többség csak néhány alkalommal ad. Ennek oka, hogy súlyosabb betegségek esetén – amelyekről csak a szakember rendelkezhet megfelelő információmennyiséggel – megnő a bizonytalanságérzet, és ennek csökkentése miatt fizetnek hálapénzt, a jobb ellátás reményében. A hálapénzfizetés a betegek tudatában összefüggésben van a gyógyulás esélyének növekedésével, mely egy általunk megkérdezett orvos véleménye szerint tévhit. Elmondása alapján a betegek nincsenek tisztában azzal, hogy miért fizetnek az orvosnak, az esetek többségében a páciens egyébként is ugyanolyan színvonalú ellátást kapna.

A kérdőívet kitöltők között azok, akik rendszeresen adnak, állandó-folyamatos orvosi kezelésre szorulnak. A rendszeres hálapénzadással próbálják növelni saját biztonságérzetüket, csökkenteni kiszolgáltatottságukat, kompenzálni az orvos információ-többletéből adódó „erőviszonybeli” különbségeket és megszerezni a kezelőorvos „empátiáját”. Az egészségügyi dolgozók körében nagy különbségek mutatkoznak a kapott hálapénz gyakoriságában (12. ábra). Egyes kutatások alapján az orvosok alig 10%-a részesül ebben a „juttatásban”, szinte teljesen kirekesztettek az altató- és röntgenorvosok.

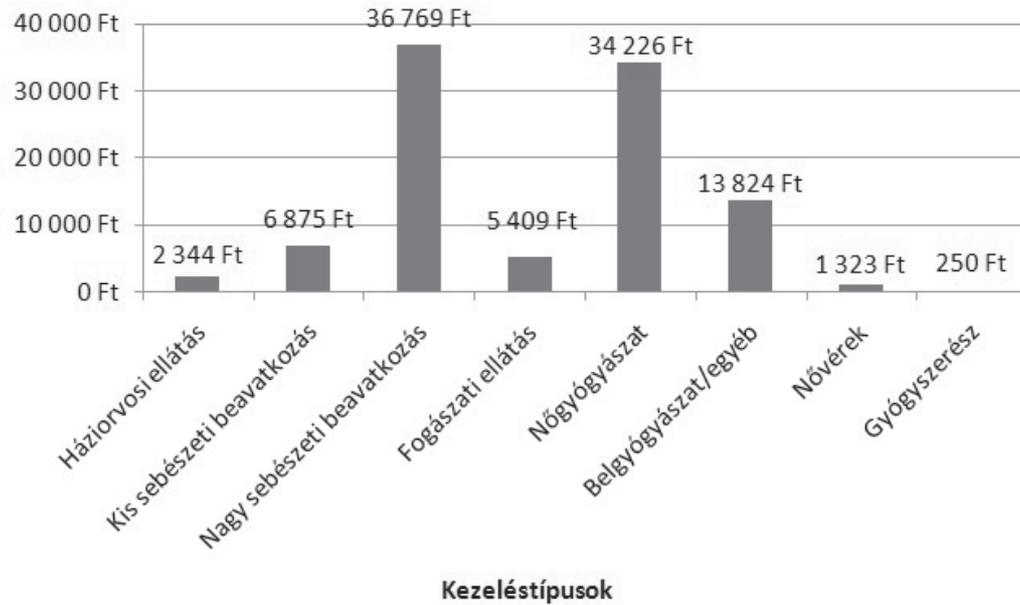
12. ábra A hálapénzadás gyakorisága

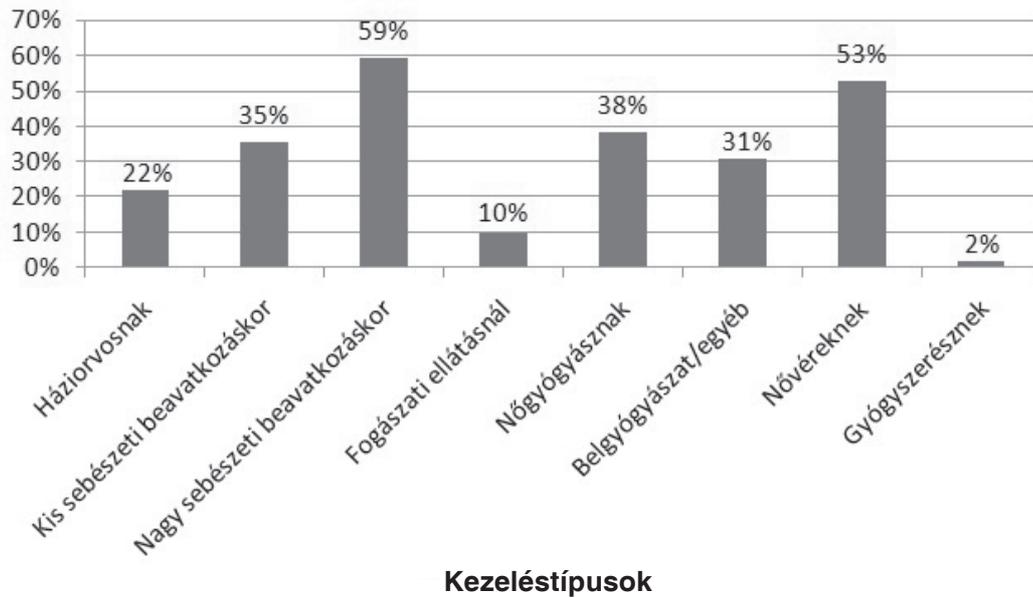
Ahogy az a 12. ábrán is látszik, nemcsak a kapott hálapénz gyakoriságában, hanem annak összegében is jelentős eltérések fedezhetők fel. Az összeg a betegség komolyságával egyenes arányosságban nő. Legtöbbször a nagysebészeti beavatkozáskor fizetnek hálapénzt, mellyel együtt jár a nővéreknek adott pénz is, hiszen ekkor az ő szerepük is felértékelődik. Átlagosan egy alkalommal a felmérésünk szerint több mint ötször annyi hálapénzt fizetünk ki nagysebészeti beavatkozások esetén, mint a járóbeteg-ellátás során. A nőgyógyászati kezelések alkalmával fizetett hálapénz (átlagosan 34 226 Ft) alig marad el az akut betegségek esetén adottól (átlagosan 36 769 Ft). A fogászat esetében a megkérdezettek többsége a magánellátást választja az állami helyett, hiszen magánellátás során nem szükséges hálapénzt fizetni, előre meghatározott tarifák vannak. Ekkor a betegnek nem kell azon gondolkodni, hogy mennyit „kellene” adnia. Kutatásunkban a harmadik helyen a belgyógyászati és egyéb kezelések kapcsán fizetett hálapénz áll, ennek összege átlagosan 13 824 Ft. A háziorvosoknak adott hálapénz feltehetően azért alacsony, mert ide sokkal rendszeresebben járnak az emberek, mint általában kórházba, és mivel rendszeresen adnak, ezért kevesebbet fizetnek. Itt is fellelhető a korrupciós gyakorlat. Elterjedt szokás például juttatást adni az egészségügyben dolgozónak hamis igazolások kiállításáért, egészségügyi alkalmassági vizsgálat jobb eredményéért, egészségügyi kiskönyv vizsgálat nélkül történő kiállításáért, betegségünk szempontjából indokolatlan gyógyszerek receptre történő felírásáért, illetve azért, hogy az orvos és az asszisztens a továbbiakban is kedvesen és segítőkészen bánjon velünk, családtagjainkkal. Személyes interjúink alapján elmondható, hogy az idősek többsége azért ad a háziorvosának pénzt, hogy fenntartsa vele a jó viszonyt.

A diagramból (13. ábra) leolvasható, hogy a válaszadók többsége a nővéreknek nagy sebészeti beavatkozások esetén ad hálapénzt. Valószínűleg azért van így, mert a nagysebészeti beavatkozások nagyban megváltoztathatják életünket, illetve az életünk múlhat egy-egy nagysebészeti beavatkozás sikerességén. Itt megjelenik az egészségügy unikális értéke. A nagysebészeti beavatkozásokhoz szorosan kapcsolódik a nővéreknek adott hálapénz, hiszen egy ilyen jellegű beavatkozás után akár több hetet is kórházban tölthet a beteg, ez idő alatt fokozottan ki van szolgáltatva a nővéreknek. Kórházi kezelés esetén még hangsúlyosabbá válik a társadalmi norma, több betegtársunkkal kerülünk egy kórterembe, nap mint nap látjuk, hogy a másik mennyi pénzt ad a nővéreknek, és lassan ez a társadalmi norma elvárássá válik. Ugyancsak kórházi elhelyezés esetén jelentkezik fokozottan az egészségügyi dolgozók nem megfelelő száma, konkrétan azok hiánya.

13. ábra
Átlagosan adott hálapénz összege kezeléstípusonként

14. ábra
A megkérdezettek hálapénzadási szokásai kezeléstípusonként

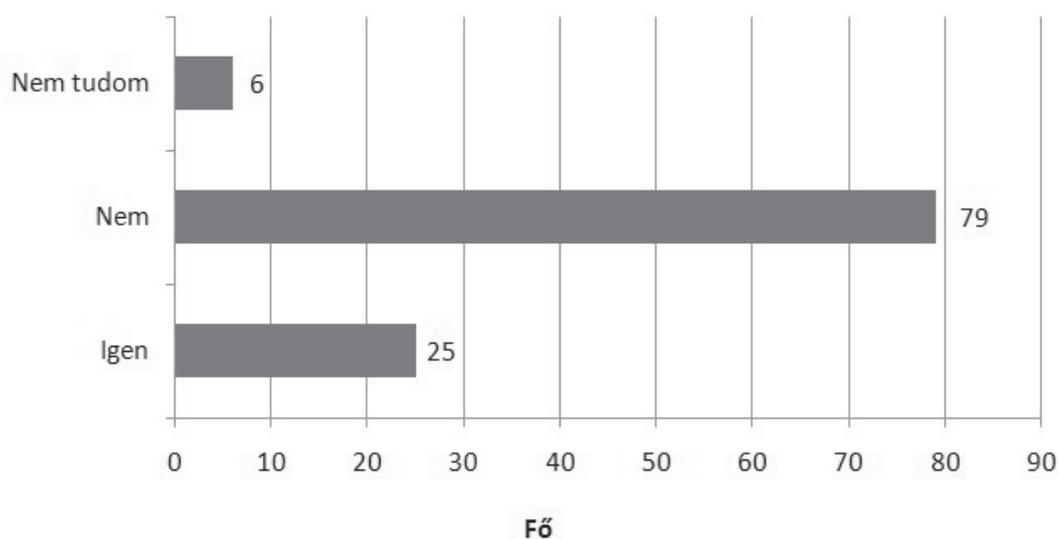

A megkérdezettek döntő többsége szerint (71,82%) nincs lehetőség arra Magyarországon, hogy térítésmentesen jusson kiváló egészségügyi szolgáltatáshoz. Az igennel válaszolóktól (22,73%) kérdőívünkben megkérdeztük, hogy véleményük szerint ez hogyan valósítható meg. A következőkben néhány gyakrabban előforduló választ ismertetünk:

- Ismeretség, illetve protekció, illetve orvos a családban.
- Egészségügyi dolgozók fizetésének emelése, illetve hálapénz elfogadásának büntetése. Reformok, állami támogatások, tőke áramoltatása az egészségügybe.
- Paradigmaváltásra van szükség. Az orvosoknak nem kéne elfogadniuk a hálapénzt, illetve a betegek szokásainak megváltoztatása.

15. ábra

Van-e lehetőség arra Magyarországon, hogy kiváló egészségügyi ellátásban részesüljön térítésmentesen?

A válaszokat két dimenzió szerint csoportosíthatjuk: az egyik az idősík, a másik a beavatkozó személye szerinti csoportosítás.

Idősík szerinti csoportosításban:

- jelenleg is megvalósítható
- jövőre nézve elképélhető

A beavatkozó személye szerinti csoportosításban:

- állam
- az ellátás személyes részvevői

A hálapénz kiküszöbölésének lehetőségeit, a Szinapszis Kft. e témában orvosok körében végzett felmérése alapján mutatjuk be. E tanulmány szerint az orvosok 43%-a megalázónak tartja a hálapénzt, amely torzítja az orvostársadalomról alkotott véleményt és az orvos-beteg kapcsolatot egyaránt. Körükben egyetértés mutatkozik abban, hogy a hálapénz gátolja és ezzel egy időben egyben is tartja a rendszert. A kutatás nem csak az orvosok véleményét tárta fel a témában, hanem javaslatokat is.

A 16. ábra alapján elmondható, hogy a megkérdezett 541 orvosból 470 a hivatalos bérek emelésében látja a probléma megoldását. Ahogyan az a kérdőívünk utolsó kérdésére adott válaszokból is kiderül, a lakosság többsége az államtól várja a hálapénz problémájának megoldását. Ezzel egyezést mutat a Szinapszis Kft. orvosok körében végzett felméréseinek eredménye.

16. ábra Orvosi terápiás javaslatok a hálapénzre

Forrás: Szinapszis Kft.

Konklúzió

Az egészségügyben fellelhető problémák az ágazat nem megfelelő állapotára vezethetők vissza. Szorosan kötődik ehhez az egészségügyi dolgozók alacsony bérezése. A megkérdezett 110 főből 68-an (61,82%) minősítették a hazai egészségügy állapotát közepesnél rosszabbnak. A betegek, a potenciális páciensek a jobb ellátás reményében fizetnek hálapénzt, annak ellenére, hogy nem tudják pontosan definiálni a jobb ellátás fogalmát. A hálapénz elterjedtségéből fakadóan az emberek többsége bizonyos esetekben elfogadhatónak tartja ezt a „juttatást” az egészségügyi dolgozók felé (a bizonyos mértékű elfogadottság egybevág a szürke korrupció fogalmával). A hálapénzt az általunk megkérdezettek többsége teljes mértékben illetve bizonyos esetekben elfogadhatónak tartja, következésképpen fizeti is.

Véleményünk szerint a hálapénz visszaszorításához nem elég csupán az állami beavatkozás. Egy komplex egészségügyi reformra lenne szükség a probléma megoldásához, amelynek természetesen része az egészségügyben dolgozók legális jövedelmének növelése. A jövedelmek emelésénél

azonban felmerül az a kérdés, hogy ezután miért ne fogadnák el orvosaink a hálapénzt. A megoldást egyrészt a hatékony kommunikáció jelentheti: mivel a problémában alapvetően két fél, az orvos és a beteg érintett, ezért szükségessé válik az új fizetések kommunikálása a lakosság felé. Másrészt a béremelés finanszírozásának legvalószínűbb forrása a járulékok emelése lenne, amellyel egy időben a lakosoknak kevesebb pénze maradna hálapénzt fizetni; csökkenne hálapénzadási hajlandóságuk.

A hálapénz visszaszorulása az egységes fizetésemelés nyomán mint megoldás a finanszírozáson kívül egy másik problémát is felvet: az egészségügyi dolgozók motiváltságát. Sajnálatos módon a jelenlegi helyzetben számos orvos a hálapénzt mügonddal elvégzett beavatkozásokkal, figyelmességgel, kedvességgel ellentételezi. De vajon mi lesz, ha minden orvos „ugyanannyi” fizetést visz haza?

Jól belátható, hogy akár a hálapénzzel kapcsolatos paradigmaváltás, akár a szakmában történő fizetésemelés nem garancia egy jobb egészségügyi rendszer megteremtésére.

Felhasznált irodalom

Csefkó Ferenc (2001): *Közéletünk tisztátalansága*. In: *Korrupció Magyarországon*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar – Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület, 176–187.

Fenyvesi Éva (2009): *A „Korrupcióval szembeni érzékenyítés” akkreditált képzés előadásainak anyaga*

Gombár Csaba (1998): *A korrupció mint közrossz*. In: *Írások a korrupcióról*. Korridor – Helikon Kiadó, 47–88.

Hankiss Elemér (1983): *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, Magvető Kiadó.

Hankiss Elemér (2001): *A korrupció játéka Közép-Kelet-Európában – 1945–1990*. In: *Korrupció Magyarországon*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar – Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület, 13–33.

Jelentés az orvosi hálapénzről (2000): *Jelentés az orvosi hálapénzről. Helyzetelemzés és következtetések*. Budapest, Springer Orvosi Kiadó.

Kincses Gyula (2004. a): *A paraszolvencia kérdéséről*. *Lege Artis Medicinae*, 14. évf., 3. sz., 212–217.

Kincses Gyula (2004. b): *Még egyszer a paraszolvencia kérdéséről*. *Egészségügyi Gazdasági Szemle*, 42. évf., 4. sz., 13–18.

Munkaadó Lapja (2000): VI. évf., 5. szám.

<http://a-munkaado-lapja.cegnet.hu/2000/5/vesztegetes-a-gazdasagban> letöltve: 2010. október 25.

Petrétei József (2007): *A korrupció jellemzői és az ellene való küzdelem lehetőségei*. *Romániai Magyar Jogtudományi Közlöny*, 1. sz., 25–35.

Sóvári Mónika (2003): *Korrupció az egészségügyben*. In: Kránitz Mariann (szerk.): *Korrupció Magyarországon I*. Budapest, Transparency International Magyarországi Tagozata Egyesület, 101–113.

Szutrély Péter (2010): <http://www.orvosnet.hu/?c=view&type=articles&id=504> Letöltve: 2010. szeptember 2.

Vásárhelyi Mária (1998): *Rejtőzködés, önigazolás, háritás, és egymásra mutogatás*. In: *Korrupció Magyarországon*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar – Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület, 136–209.

Vásárhelyi Mária (2001): *Korrupció a közgondolkodásban*. In: *Korrupció Magyarországon*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar – Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület, 187–196.

Veress József (2009): *Az egészségügy*. In: Veress József (szerk.): *A gazdaságpolitika nagy elosztórendszerei*. Budapest, Typotex Kiadó, 69–125.

<http://www.transparency.hu/cpi2009> Letöltve: 2010. szeptember 3.

http://www.tisztagazdasagert.uni-corvinus.hu/index.php/SC_-_A_korrupci%C3%B3_%C3%A9rz%C3%A9kel%C3%A9si_index_%28CPI%29
Letöltve: 2010. szeptember 3.

Orsolya Rétallér*, Éva Görbe Rétallérné**

CULTURAL INTELLIGENCE – WAY TO PREDICT AND IMPROVE MULTICULTURAL TEAM PERFORMANCE?

Introduction

Is multicultural team performance predictable? If it is, how?

The answers for these two questions might be interesting for companies operating in an international environment. As our world is becoming more and more global, the role of multicultural teams is increasing rapidly. In addition, different cultures do not necessarily mean crossing borders, large companies usually have their own cultures, in which subcultures may also exist (Early and Mosakowski, 2004).

Identifying the right person, who is capable of working in an intercultural group can be quite challenging. Qualification and previous success with intracultural teams do not necessarily predict successful work in multicultural teams, although these two factors are quite commonly used for a person's evaluation. This phenomenon raises the question: Is there a better way to predict whether a person is capable of working in multicultural teams?

Although being an interesting and very relevant topic to managers, there is relatively little literature, and even less empirical research about the factors which can improve intercultural encounters. Discovering the need Ang and Early developed the concept of Cultural Intelligence in 2003. CQ is defined as "an individual's capability to function and manage effectively in culturally diverse settings" (Ang and Early, 2003). The concept of Cultural Intelligence might have the potential to give an answer to the previous questions.

In this paper we would like to introduce the concept of CQ, and present the main findings of the most recent researches. The connection between cultural intelligence and multicultural team performance will be further examined in the theoretical background section, ending with our hypotheses. After discussing the appropriate methodology for the research, we would also like to briefly summarize the applications of the possible outcomes.

* egyetemi hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, Community of European Management Schools

** főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola

Theoretical background and hypotheses

Cultural Intelligence as a construct

The context

In order to understand the concept of Cultural Intelligence it is vital to understand the context in which this construct exists, and also separate it from similar theories.

General Intelligence is defined as “the ability to grasp and reason correctly with abstractions (concepts) and solve problems” (Hunter and Schmidt, 2000). The definition of CQ seems to be in line with this concept. The speciality of Cultural Intelligence however is the context in which the individual’s intelligence is examined. Also, CQ provides a practical approach to further examine the success factors of international encounters.

Other types of intelligences might be similar, but concerning the nature of abilities they are very different constructs. General Mental Ability focuses rather on cognitive abilities, and unlike Cultural Intelligence, does not include motivational or behavioural intelligence. However Emotional Intelligence is more practical, and goes beyond academic and mental intelligence, it is still a lot different from CQ, as it places the emphasis on general personal emotions (Ang and Early, 2007).

It also should be explained why CQ differs from personality. The main difference is that Cultural Intelligence examines what a person can do, while the personality gives a description about what the person typically does. It was proven however, that a relationship exists between these two concepts: personality significantly influences a person’s Cultural Intelligence (Ang et al. 2006).

The concept

The concept of Cultural Intelligence relies on Sternberg’s framework. He proposed to separate mental capabilities (metacognition, cognition and motivation) and behavioural capabilities (Sternberg, 1986). Based on this concept Ang and Early suggested to measure CQ on the following four dimensions: metacognitive CQ, cognitive CQ, motivational CQ and behavioural CQ (Ang and Early, 2003).

- Metacognitive CQ reflects an individual’s mental processes while acquiring information and understanding cultural knowledge.
- Cognitive CQ is based on educational and personal experiences. It reflects the knowledge about the norms, practices and conventions in different cultures.
- Motivational CQ reflects the capability of directing attention towards learning about cultural differences, and functioning in a culturally diverse environment.
- Behavioural CQ reflects the capability of applying the appropriate verbal and non-verbal actions while communicating with someone from a different culture.

These four dimensions together form Cultural Intelligence. There might be a relationship between the different capabilities, but they do not necessarily correlate with each other. However, according to an empirical research, there is a positive, significant relationship among all the dimensions of CQ (Ang and Early, 2007).

Measuring Cultural Intelligence

There is never one perfect way, but there are usually many good ways to measure capabilities. Cultural Intelligence is a complex construct, which makes it even more difficult to quantify. In

2007 however the Cultural Intelligence Scale (CQS) was developed, which is a 20-item questionnaire (Ang and Early, 2007). The self-report, 7-scale survey contains questions to measure each of the four dimensions of CQ, and it is commonly used nowadays.

Many statistical analyses were conducted in order to verify the reliability of CQS, even during the composing phase. The samples for the analyses were taken from two different countries (country-region Singapore and the placecountry-region US), and the sampling was repeated at a different time as well. The fact, that most of the research papers dealing with CQ use this method to measure Cultural Intelligence proves that this is a carefully compiled, well established, reliable questionnaire; still, there is a place to improve it. Cultural intelligence should not be culture-specific, which is why the authors conducted the survey in different cultures, in order to compare the results. However, due to limitations they never tested the questionnaire in more than two countries, although the independence from culture would be an important expectation from the measurement's point of view. Still, recently CQS is the most popular way to measure CQ.

Cultural Intelligence as an explanation

In this section we would like to briefly summarise the main ideas of the most recent studies on Cultural Intelligence. The construct is usually used as an explanation factor of other capabilities and skills, such as cultural judgment and decision making, knowledge sharing intentions, international negotiation effectiveness, etc. The following relationships are all based on empirical researches, where CQ was used as an independent variable, and they all provide a basis for our research questions and hypotheses, as they all somehow relate to multicultural team performance.

Judgment and decision making in general require deliberate reasoning, evaluation of evidence and comparison of alternatives. Cultural judgment and decision making in addition requires understanding cultural issues and making appropriate interpretations based on cultural values. Based on statistical research it was proven that Cultural Intelligence, especially its metacognitive CQ and cognitive CQ dimensions relate positively to cultural judgment and decision making (Ang and Early, 2007). When working in a multicultural team it is essential to have clear judgment on the culture, and capability of making decisions. Without these skills failure seems more likely.

Adaptation to a culture seems just as important as cultural judgment and decision making for performing well in a team. In this case however, motivational CQ and behavioural CQ play a bigger role, as the other two dimensions are rather analytical capabilities. The positive relationship between cultural adaptation and the previously mentioned two CQ dimension was confirmed by a statistical analysis (Ang and Early, 2007).

Cultural Intelligence also influences task performance (Ang and Early, 2007). From the point of view of multicultural team performance this might be a very important finding, although in this case the authors did not put the emphasis on teamwork, rather on individual success. Their hypothesis was that all four dimensions of CQ positively influence task performance, but in the end they found that only metacognitive CQ and behavioural CQ have a significant impact on the dependent variable. This result seems a bit controversial, thus further researches on the topic were suggested.

While working in a team, it is crucial for team members to be aware of all the information. Thus, identifying the knowledge sharing intentions of the members of a multicultural team might be useful for the management in order to enhance the performance. Based on an empirical research, Cultural Intelligence of the team members is a reliable predictor of their knowledge sharing intentions (Karkoulian et al., 2008), although one of the dimensions, cognitive CQ showed no significant influence. A possible explanation for this phenomenon might be that the possession of cognitive capabilities does not necessarily mean that it will be translated into actions and behaviours (Ang and Early, 2007).

The previously mentioned research however does not contain a clear method section, and the questionnaire they used for measuring knowledge sharing intentions was not announced. Although the authors referred to a source, it was impossible to find the survey. Thus, we would propose to be aware of this weakness, and not to accept this result without reservation.

Communication and negotiation is always crucial elements of any teamwork. The literature on intercultural negotiation effectiveness however has an interesting paradox: although many authors use the practicality of intercultural negotiation effectiveness as a justification, the majority of the researches compare the intracultural negotiation effectiveness with each other.

Responding to need an empirical research was made on the relationship between Cultural Intelligence and intercultural negotiation effectiveness. The authors used other independent variables for their study, such as openness, international experience, cognitive ability and emotional intelligence. They found that CQ positively and significantly relates to intercultural negotiation effectiveness and none of the previously mentioned other individual differences were significant. Thus, CQ seems to be an effective tool to predict intercultural negotiation effectiveness. (Imai, 2007)

Lastly, we would like to introduce an article about the relationship between Cultural Intelligence and learning capability for global leader development. Although this article does not directly relate to multicultural team performance, it provides another useful aspect: training. Assuming that CQ can be improved (just like IQ and EQ) the positive relationship between learning capability and Cultural Intelligence might provide a new tool for HR training.

Learning capability was measured by the Experiential Learning Theory (ELT), while Cultural Intelligence was quantified the usual way, by CQS. ELT as a framework was chosen because it emphasises learning is a process, which is continuous and holistic. The study proposed several hypotheses, but presented no empirical evidence whether the proposals are true or false. The paper represents rather the opinion of the authors, and research directions. Still, these proposals should be taken seriously, as one of the authors is the developer of the Cultural Intelligence concept, and the other researchers are also competent in the subject. (Ang et al, 2009)

Although the concept of Cultural Intelligence is quite recent, the number of studies written on the topic indicates that this theory might be promising for practical purposes, such as identifying the most competent person to delegate in a multicultural team, or for training.

Hypotheses

How an individual performs in a multicultural team depends on various factors. Previous studies examined the relationship between Cultural Intelligence and certain capabilities and skills, and found that the level of an individual's CQ, or particular dimensions of CQ might predict the level of these factors. Cultural judgment, cultural adaptation, task performance, knowledge sharing intentions, intercultural negotiation effectiveness all influence multicultural team performance, which is why we suggest the following hypothesis:

Hypothesis 1: Metacognitive CQ, cognitive CQ, motivational CQ and behavioural CQ will relate positively to multicultural team performance.

Not only multicultural team performance, but individual performance could be influenced by the level of Cultural Intelligence, and individual success is usually translated into promotions. Thus, we would propose to examine the relationship between CQ and an individual's position in the hierarchy.

Hypothesis 2: The level of Cultural Intelligence positively affects an individual's position in a company's hierarchy.

A positive relationship between CQ and the previously examined skills and capabilities emphasizes the importance of Cultural Intelligence. This raises the question, whether it is possible to improve CQ just like IQ and EQ. If the answer is yes, improving CQ might provide an opportunity to improve cultural judgment, cultural adaptation, task performance, knowledge sharing intentions and intercultural negotiation effectiveness, and if hypothesis 1 would be proven right it could also indirectly improve multicultural team performance as well. In addition, these kinds of trainings could be used as a preparation for exchange students. This leads to our last hypothesis:

Hypothesis 3: Cultural Intelligence can be improved by training.

Method

A research methodology is crucial, as the reliability of the paper is based on the applied methods. However, measuring CQ, the common concept of all three hypotheses, does not seem to be a challenge anymore. The Cultural Intelligence Scale is a very well established, commonly used measurement for CQ. Thus, we would recommend using this method in all cases.

Methodology for Hypothesis 1

Hypothesis 1 assumes a positive relationship between Cultural Intelligence and multicultural team performance. In order to be able to prove the relationship it is essential to quantify both CQ and multicultural team performance. Measuring Cultural Intelligence does not require great ideas, as there is already a reliable way to quantify CQ, however measuring multicultural team performance might still be challenging.

For quantifying an individual's performance in a multicultural team self-evaluation does not seem to be a relevant measuring technique, because the perception of the team performance may vary in each culture. Instead, we would suggest applying multi-rater feedback (also known as 360-degree feedback) and self-evaluation as well (Maylett, 2005). It also has an appreciable advantage: when all the team members from different cultures evaluate the individual's performance (including the individual's self-evaluation), the different perceptions because of cultural differences will be equalised. The team's performance could be measured by aggregating the team members' individual results.

We would suggest conducting statistical analyses based on sampling method to prove hypothesis 1. At least 100 teams should be examined, preferably with the same cultural composition. This way during the performance evaluation process the cultural differences can not affect the perceptions of the performance when comparing the teams with each other. Both an individual's performance in the team and the whole team's performance could be measured on a 7-scale questionnaire, like in the CQ measurement method. Other demographical differences should be taken into consideration, such as gender, age, etc. This method would provide enough data for measuring the correlation and for building a regression as well, which could verify the positive relationship between Cultural Intelligence and multicultural team performance.

Methodology for Hypothesis 2

Hypothesis 2 states that CQ influences an individual's position in a company's hierarchy. Likewise in the previous case, we would suggest to examine this hypothesis with statistical analysis, based on sampling method. Measuring the level of the hierarchy seems to be easy at the first glance, however each organisation has different number of levels. Thus, we would

recommend applying a three-level scale: high, middle and low-level managers, because these levels are easy to identify in each company.

However, there is an important issue to deal with: according to our experiences age significantly influences the individual's position in hierarchy. This fact could distort the results, which is why we would recommend focusing on a specific age group during the research. We would suggest examining managers between the age of 35 and 45 years, because in my opinion this is that age-range where all three levels of managers can be found.

Methodology for Hypothesis 3

In the case of Hypothesis 3 there is no measuring issue, as it assumes a positive relationship between an individual's Cultural Intelligence in two different dates. However, what happens between these dates, the training requires more deliberation.

If CQ can be improved, then there must be several ways to do so. Thus, we would recommend making experiments in order to develop the appropriate methodology. As there are four dimensions of Cultural Intelligence, which might be improved individually it is more likely that overall CQ can be developed. Role-playing could be a good assignment during the training for all CQ dimensions; also informal intercultural encounters could develop the four capabilities as well.

It should be kept in mind that this hypothesis can never be falsified. If a certain training does not verify the hypothesis, there is no proof that no training could improve CQ. However, we would expect positive results, as it was proven that other intelligences can be improved.

Summary

It was verified by several researchers that Cultural Intelligence influences many of the important managerial capabilities and skills. In this research proposal we focused on the questions concerning multicultural team performance and training. We assume that there is a significant relationship between intercultural performance and CQ, and if this hypothesis would be verified it would make it easier to identify the right person for multicultural teamwork. Also, if we would be right about that Cultural Intelligence can be improved, that would provide a tool for HR trainers to develop managers' capabilities and skills, which are essential for working in multicultural teams. Thus, research on these topics might provide promising results to business organisations, especially multinational companies.

Bibliography

Ang, S., Earley, P. C. (2003): *Cultural intelligence: Individual interactions across cultures*. Palo Alto, California, Stanford University Press.

Ang, S., Kok-Yee, NG., Van Dyne, L., (2009): *From Experience to Experiential Learning: Cultural Intelligence as a Learning Capability for Global Leader Development*. *Academy of Management Learning & Education*, 8/4., 511–526.

Ang, S., Van Dyne, L., Koh, S. K. (2006): *Personality correlates of the four-factor model of cultural intelligence*. *Group and Organization Management*, 31., 100–123.

Ang, S., Van Dyne, L., Koh, C. K. S., Ng, K. Y., Templer, K. J., Tay, C., Chandrasekar, N. A. (2007): *The measurement of cultural intelligence: Effects on cultural judgment and decision making, cultural adaptation, and task performance*. *Management and Organization Review*, 3., 335–371.

Earley, P. C, Mosakowski, E. (2004): *Cultural intelligence*. *Harvard Business Review*, 82/10., 139–148.

Imai, R., Gelfand, M. J., (2007): *The Culturally Intelligent Negotiator: The Impact of CQ on Intercultural Negotiation Effectiveness*. Digital Repository at the University of Maryland, University of Maryland (College Park, Md.).

Karkoulian, S., Messarra, L.,Younes, A. (2008): *Four Facets of Cultural Intelligence Predictors of Knowledge Sharing Intentions*. *Review of Business Research*, 8/5., 126–131.

Maylett, T. M., (2005): *The relationship of multi-rater feedback to traditional performance appraisals*. Dissertation. Pepperdine University.

Appendix

The Cultural Intelligence Scale (CQS)

Read each statement and select the response that best describes your capabilities. Select the answer that BEST describes you AS YOU REALLY ARE (1 = strongly disagree; 7 = strongly agree)

CQ factor	Questionnaire items
-----------	---------------------

Metacognitive CQ

MC1	I am conscious of the cultural knowledge I use when interacting with people with different cultural backgrounds.
MC2	I adjust my cultural knowledge as I interact with people from a culture that is unfamiliar to me.
MC3	I am conscious of the cultural knowledge I apply to cross-cultural interactions.
MC4	I check the accuracy of my cultural knowledge as I interact with people from different cultures.

Cognitive CQ

COG1	I know the legal and economic systems of other cultures.
COG2	I know the rules (e.g., vocabulary, grammar) of other languages.
COG3	I know the cultural values and religious beliefs of other cultures.
COG4	I know the marriage systems of other cultures.
COG5	I know the arts and crafts of other cultures.
COG6	I know the rules for expressing nonverbal behaviors in other cultures.

Motivational CQ

- MOT1 I enjoy interacting with people from different cultures.
- MOT2 I am confident that I can socialize with locals in a culture that is unfamiliar to me.
- MOT3 I am sure I can deal with the stresses of adjusting to a culture that is new to me.
- MOT4 I enjoy living in cultures that are unfamiliar to me.
- MOT5 I am confident that I can get accustomed to the shopping conditions in a different culture.

Behavioural CQ

- BEH1 I change my verbal behavior (e.g., accent, tone) when a cross-cultural interaction requires it.
- BEH2 I use pause and silence differently to suit different cross-cultural situations.
- BEH3 I vary the rate of my speaking when a cross-cultural situation requires it.
- BEH4 I change my nonverbal behavior when a cross-cultural situation requires it.
- BEH5 I alter my facial expressions when a cross-cultural interaction requires it.

Bajor Tibor*

MIÉRT ELŐNYÖS A HÁTRÁNYOS?

Tanulmányomban azt fejtem ki, hogy Magyarországon a rendszerváltás óta miért is előnyös a hátrányos helyzet.

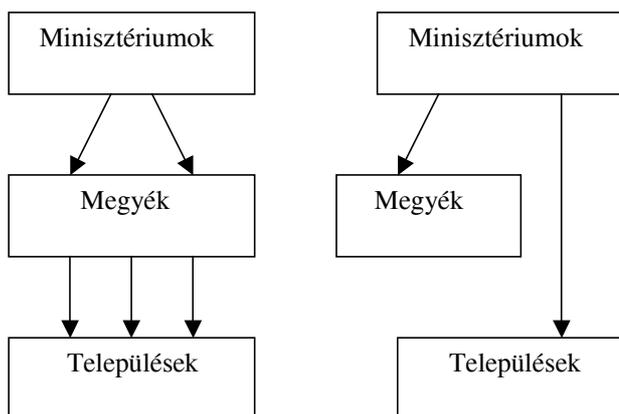
A rendszerváltás pillanatában a politika homlokterében Magyarországnak az Európai Unió és a világ élvonalával szembeni elmaradottságának a ledolgozása állt. A cél eléréséhez alapvetően két út vezetett:

- I. Csatlakozás az Európai Unióhoz és a tőke becsalogatása az országba.
- II. A korábbi társadalmi-politikai rendszerhez tapadó közigazgatási rendszer átalakítása az új időknek megfelelően.

Az első út megvalósítása a privatizáció volt. A rendszerváltó hatalom az ebből származó bevételt elméletileg megosztotta saját maga és a megszületett önkormányzatok között, de az értékesítést követően „elfelejtette” az önkormányzatoknak átutalni az őket megillető összegeket. A következő kormány idején ebből lett a „Tocsik-ügy”.

A második úton az 1990. évi LXX. törvény a helyi önkormányzatokról segítségével indult el az ország.

1. ábra A rendszerváltás előtti és közvetlen utáni közigazgatási rendszer

Készítette: Bajor Tibor, 1996.

* főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola

A rendszerváltás pillanatában nem lehetett a teljes közigazgatási szakapparátust lecserélni, de a hatalom nem bízott a régi „tanácsi” emberekben. Ezt a kérdést nem egyszerűen igazgatási kérdésként, hanem politikai kérdésként kezelte. Ez az oka annak, hogy nem a közigazgatás szakmai-igazgatási szakemberei, hanem a politika szereplői – a kormányzat, az országgyűlési képviselők, a polgármesterek és a megyei közgyűlési elnökök – vettek részt a közigazgatás átalakításában, és a település- és területfejlesztés szabályozásának kialakításában.

A települések általános fejlettsége a rendszerváltás előtt kialakult, az 1990. előtti gazdasági törvényszerűségnek megfelelően. Így a volt szocialista nagyvárosok (Dunaújváros, Leninváros), az ipari központok (Székesfehérvár, Győr) voltak gazdaságilag a legfejlettebbek. Nyilvánvaló, hogy ezekre a településekre vonult be elsőként a tőke, tovább növelve a gazdasági előnyüket. A szocialista – elsősorban a fővárosi – építőipari nagyvállalatok felszámolása/privatizációja következtében tízezrével jelentek meg a falvakban (Tiszántúl) a munkanélküliek. Az ideológiai alapon megszűnő termelőszövetkezetek csak fokozták az ipar nélküli tiszántúli és déldunántúli falvak lemaradását. Válaszlépként megszületett a hátrányos helyzetű települések, megyék támogatásának politikája.

Kormányzati mottó: *Ha elfogadod a helyzeted, akkor mi biztosítjuk a megélhetésed!*

Ez a politika ettől kezdve teljes egészében felmentette a helyi önkormányzati vezetést, a helyi politikát a települések állapotáért való felelősség alól. Kialakult az az álláspont, hogy a mindenkori kormánynak és a gazdagabb településeknek kötelező támogatni a hátrányos helyzetű településeket, megyéket, térségeket, mert azok saját erőből ezt megoldani nem tudják. Minél jobban „lemaradt” (a statisztikai adatok alapján) a település, annál több támogatást kapott. Az 1990. októberi választásokat követően alig fél év múlva megszületett a 12/1991. (VI. 13.) KTM–BM–MüM–PM együttes rendelet a területfejlesztést és munkahelyteremtést szolgáló támogatásban részesíthető települések 1991. évre vonatkozó kijelöléséről. Ez a rendelet hatalmas, máig tartó versenyt indított el Magyarországon: „Ki a legelmaradottabb...?” címmel.

1. táblázat

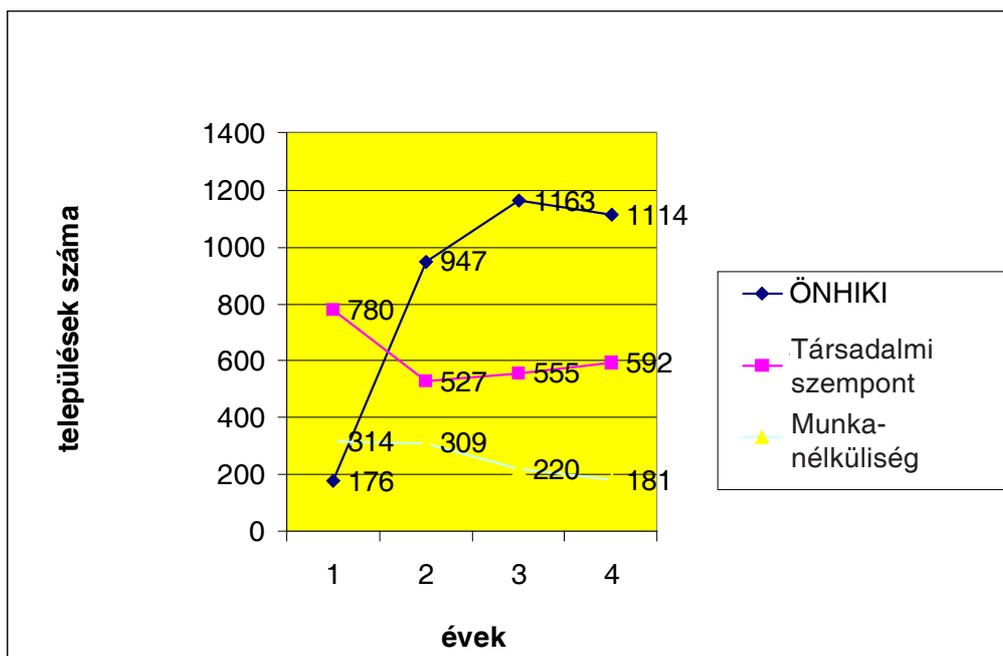
Az elmaradott települések száma Magyarországon (egy település csak egy jogcímen került beírásra.)

	ÖNHIKI	%	társadalmi szempont	%	munka nélküiség	%	összesen	%	m. Ft
1991	176	5,6	780	25	314	10	1270	40,3	
1995	947	30	527	17	309	10	1783	57	0
2000	1163	37	555	17,6	220	7	1938	61,5	534
2005	1114	35,5	592	18,8	181	6	1887	60	43016,3

Készítette: Bajor Tibor, 2006.

15 év alatt az elmaradott települések száma 20%-kal emelkedett az országban. Különösen figyelemre méltó, hogy 176 településről 1114 településre emelkedett az *önhibáján kívül hátrányos helyzetű települések* száma, vagyis 5,5%-ról, 35%-ra.

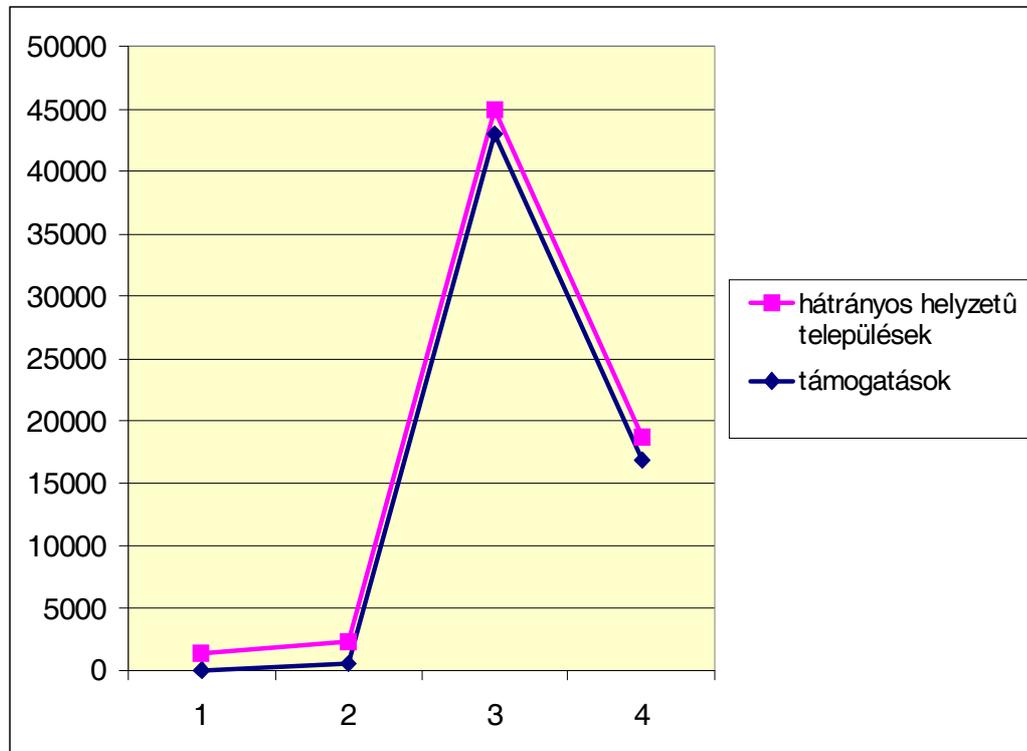
2. ábra Települési támogatások jogcímenként

Készítette: Bajor Tibor, 2006.

3. ábra

A hátrányos helyzetű települések és a támogatásukra fordítható összegek viszonya

Készítette: Bajor Tibor, 2006.

Furcsa módon a hátrányos helyzetű települések száma és a támogatásukra fordítható fedezet a rendszerváltás óta párhuzamosan változik. Vagy a települések száma változik, és az összeg igazodik hozzá, vagy fordítva.

2005-től a statisztikai nyilvántartásban a települések mellett már a kistérségeké a főszerep. Azt, hogy miként lesz egy kistérségből kedvezményezett, hátrányos, vagy leghátrányosabb térség, azt pontosan rögzíti a rendelet, de egy sort sem találunk arról, mi van azokkal a településekkel, amelyek megalapozott fejlesztéspolitikájukkal kilépnek a segítségre szoruló települések köréből.

A 64/2004. (IV. 15.) Korm. rendelet a területfejlesztés kedvezményezett térségeinek jegyzékéről:

3. § (1) A területfejlesztés kedvezményezett térségeinek jegyzékéről szóló 91/2001. (VI. 15.) Korm. rendeletben szereplő, de az e rendelet 1. számú mellékletéből kimaradó térségek a 2004. és a 2005. években átmenetileg kedvezményezettnek minősülnek. Az átmenetileg kedvezményezett kistérségek támogatására felhasználható decentralizált források megállapításánál az átmenetileg kedvezményezett kistérség lakónépességét a 2004. évben 66%-ban, a 2005. évben 50%-ban kell figyelembe venni.

4. § (1) A területfejlesztés szempontjából kedvezményezett térségek közül azok a kistérségek, amelyeknek komplex mutatója nem éri el Budapest komplex mutatójának 60%-át, területfejlesztési szempontból a leghátrányosabb helyzetű kistérségeknek minősülnek.

(2) A területfejlesztés szempontjából leghátrányosabb helyzetű kistérségnek minősülő 48 kistérség jegyzékét a rendelet 3. számú melléklete tartalmazza.

5. § (1) A területfejlesztés szempontjából kedvezményezett térségek közül azok a kistérségek, amelyek nem tartoznak a leghátrányosabb helyzetű kistérségek közé, hátrányosabb helyzetű kistérségnek minősülnek.

(2) A területfejlesztés szempontjából hátrányosabb helyzetű kistérségnek minősülő 47 kistérség jegyzékét a rendelet 4. számú melléklete tartalmazza.

6. § (1) A területfejlesztés szempontjából a leghátrányosabb kistérségekhez nem tartozó leghátrányosabb helyzetű településnek minősülnek azok a halmozottan hátrányos helyzetű települések, amelyek a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékéről szóló 7/2003. (I. 14.) Korm. rendelet mellékletében szerepelnek, továbbá mind a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, mind az országos átlagot 1,75-szeresen meghaladó munkanélküliségű feltételnek megfelelnek, ugyanakkor nem a rendelet 3. számú mellékletében hivatkozott 48 leghátrányosabb helyzetű kistérségben helyezkednek el. Ezek a települések a területfejlesztési támogatások szempontjából leghátrányosabb helyzetű kistérségekkel azonos elbírálás alá esnek.

(2) Az (1) bekezdésben megjelölt, a területfejlesztés szempontjából a leghátrányosabb kistérségekhez nem tartozó leghátrányosabb helyzetű 235 település jegyzékét a rendelet 5. számú melléklete tartalmazza.

E rendelet szerint az a település, amelyik nem hátrányos, az hátrányos. Fel kell tenni a kérdést: megéri-e a településeknek fejleszteni, fejlettnek lenni ma Magyarországon? Az első válasz: Nem!

Részlet Kovács Róbertnek a „Gazdagok a szegényekért” című Rozsá É. Judittal (Pénzügyminisztérium, költségvetési főosztályvezető) készített interjújából* :

„A hatályos iparűzésiadó-rendelettel bíró települési önkormányzatok – a birtokukban lévő adatok és információk alapján – maguk becslik meg adóerő-képességüket a mutatószám-felmérés során. /.../

Az adóerő-képesség megállapítása után, a jövedelemkülönbség mérséklés érdekében két irányban hat a szabályozás. Egyfelől azoknál az önkormányzatoknál, amelyeknél a képződés helyén maradó személyi jövedelemadó és iparűzési adóerő-képesség együttes, egy lakosra jutó összege nem éri el a településtípus jellemző átlagos szintjét, a bevétel e szintig kiegészül.

A kiegészítő támogatásban részesülő települési önkormányzatok köre igen széles. A 2010. évre az önkormányzatok 93%-a, 2961 település részesül ilyen címen támogatásban. Arányát tekintve a legtöbben Baranya, Hajdú-Bihar, Nógrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, a legkevesebben Komárom-Esztergom, Pest és Fejér megyében.

Másfelől a kiugró személyi jövedelemadó és iparűzési adóerő-képességgel rendelkező önkormányzatok az általánosnál kisebb mértékű állami hozzájárulásban részesülnek. Ha az egy lakosra jutó összeg az adott önkormányzatnál meghaladja a településkategória átlagát, akkor az önkormányzatot megillető központi költségvetési kapcsolatból származó források csökkentés-

* Forrás: <http://www.localmonitoring.eu>

re kerülnek. A beszámítással érintett települések száma 2010-ben 131, az összes önkormányzathoz képest 4%-ot képviselve. A Fővároson kívül – arányát tekintve – a legtöbb Pest, Komárom-Esztergom és Győr-Moson-Sopron megyében, míg a legkevesebb Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében van. A beszámítás összege maximalizálva van. Nem terjedhet túl a települési önkormányzatot a kötelezően ellátandó feladatai után megillető normatív hozzájárulások összegének 90%-án.”

A riportból kitűnik, hogy ma Magyarországon a települések 92,5%-a átlag alatti helyi adóval rendelkezik. A települések 4%-a lenne képes önálló gyorsabb fejlődésre, de őket megbüntetik és elveszik a törvényesen megszerzett többlet pénzüket.

A második válasz: Nem!

Az 1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről visszahelyezte a „trónra” a megyei rendszert, azzal a döntéssel, hogy a mindenkorai megyei közgyűlés elnöke egyben a megyei fejlesztési tanács elnöke is, valamint visszacsempészte a járási szintet is a *statisztikai kistérség* kötelező megalakításával. A törvény külön kiemeli, hogy a területfejlesztés feladata a települések fejlettsége közötti indokolatlan különbségek megszüntetése. A települések között ettől kezdve háború van, hogy melyik település a leghátrányosabb, és ezt a versenyt a megyék vezetői még támogatták is saját jól felfogott érdekeikből kiindulva. Mert a megyék hátrányos helyzetét a megyéken belüli hátrányos helyzetű települések száma alapján határozták meg. A megyék hátrányos „rangsorában” elfoglalt helyzet határozta meg, hogy a megyei politikai vezetés mennyi támogatást oszthat szét a megyén belül. Egy-egy jól sikerült beruházás több tíz millióval csökkenthette a megyén belül szétosztható támogatások összegét, amely már nem országos, hanem megyei támogatási formában jelent meg, épp úgy, mint a rendszerváltás előtt. Nem is változik a megyék közötti sorrend 20 éve.

A harmadik válasz: nem!

Azon települések vezetőinek, amelyek egyszer bekerültek a hátrányos helyzetű „bűvös körbe”, csak arra kell vigyázni, hogy a fejlesztések ne okozzanak olyan előrelépést, amelynek következtében a település kikerül a kedvezményezett körből. Minnél „hátrányosabb helyzetű”, annál könnyebben jut pénzhez.

A besorolást kormányrendelet és országgyűlési határozat alapján végzik el. A mellékelt besorolás a 24/2001. (IV. 20.) OGYH alapján készült.

2. táblázat Alkalmazott mutatók

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	lak.sz	60. felett	Gk	csatorna	eltérés
105	42.768	-8	8	50	10	30	2	0	67000	5%	88	100	100	0,033	0,03	0	264	162	30	100	
105	43.296	-8	8	50	10	30	2	0	67000	5%	88	101	100	0,031	0,03	0	264	163	31	101	
	0,528											1		-0,002							1,526

Az elmaradottság méréséhez használt mutatók köre

1. Népsűrűség*, fő/km² (2005. január 1.)
2. 60–x évesek aránya a lakónépességből (%) (2005. január 1.)
3. A vándorlási különbözet 1990–2004.); az 1000 időszakközepi népességre jutó évi átlag (fő)
4. A 7–x éves népesség által végzett átlagos osztály (évfolyam) száma (2001. február 1.)
5. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottból (%) (2001. február 1.)
6. A szolgáltatásban foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottból (%) (2001. február 1.)
7. A munkanélküliségi arány (%) (2005. I–IV. negyedév/2005.)
8. A működő gazdasági szervezetek 1000 lakosra jutó száma (db) (2004. december 31.)
9. A kereskedelmi és magán szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák 1000 lakosra jutó száma (2004)
10. Az egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező jövedelem (Ft) (2004)
11. Az 1990–2004. években épített lakások aránya az időszak végi lakásállományból (%) (1990–2004)
12. A közüzemi vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya (%) (2004. december 31.)
13. Az egy km vízvezeték-hálózatra jutó zárt csatornahálózat (méter) (2004. december 31.)
14. A vezetékes gázt fogyasztó háztartások száma a lakásállomány %-ában, (2004. december 31.)
15. Az 1000 lakosra jutó személygépkocsi-állomány (db) (2004. december 31.)
16. Az 1000 lakosra jutó telefon-főállomások száma (ISDN-nel együtt), db (2004. december 31.)
17. Elérési komplex mutató (2004)

* Az állandó népesség aránya alapján számítva.

Egy méterrel több szennyvízcsatorna, egyetlen autó és egy halott már elég ahhoz, hogy a település milliós támogatástól essen el. A települések sorrendjét számítógépes programmal állítják össze.

A 24/2001. (IV. 20.) OGY határozat 17 komplex mutatót használ. A 67/2007. (VI. 28) OGY határozat 32-t (többek között, hogy hány tudományos kutató jut 1000 lakosra).

A negyedik válasz: nem!

Ha a település nem fér be a hátrányos helyzetű települések közé, még mindig elérheti, az *önhibáján kívül hátrányos helyzetű* címet, mert így külön pályázati rendszerben vesz részt, amely nincs kapcsolatban az általános pályázati rendszerrel (7/2003. (I. 14.) Korm. rendelet). Ebben az esetben a támogatás nem függ sem a kistérségtől, sem a megyétől, sem a régiótól. Ha

egy település – állami támogatással – új iskolát épít, de az oktatási támogatást úgy állapítják meg a költségvetési törvényben, hogy 180 tanuló tart el egy általános iskolát, és a településen csak 120 hat és tizennégy év közötti gyermek van, akkor csak más költséghelyek terhére tudja finanszírozni az oktatást. Pedig működési támogatásra pályázik, hiszen nem elszórta a pénzét, hanem fejlesztett (kormányprogram alapján), de nem képes fenntartani az iskolát. Azután az iskolai tanmedence lesz a következő pályázat témája, amelynek fenntartásához további támogatás szükséges. Mindeközben a település munkahelyteremtésre egy fillért sem fordított. Lakóinak komfortérzete nő, csak éppen munkanélküli a falu fele. A tanmedence léte pedig nem szerepel a hátrányos helyzetű települések besorolásához használt adatsorban.

Az ötödik válasz: nem!

Az a település, amelyik az előbbieket ellenére fejlődik, és kikerül a hátrányos helyzetű körből, egyik évről a másikra több milliós támogatástól esik el, s ennek következtében a következő évre visszaesik a hátrányos helyzetbe. A fentiek alapján megállapítható, hogy a magyar területfejlesztési gyakorlat azokat a településeket, kistérségeket, megyéket helyezi előnyös helyzetbe, amelyek elfogadják helyzetüket, és nem akarnak változtatni semmin.

Felhasznált irodalom

1990. évi LXXV. törvény az önkormányzatokról.

1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és rendezésről.

7/2003. (I. 14.) Korm. rendelet a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékéről.

24/2001. (VI. 20.) OGY. hat. a területfejlesztési támogatások és decentralizáció elveiről, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről.

67/2007. (VI. 28) OGY hat. a területfejlesztési támogatásokról és decentralizáció elveiről, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről.

64/2004. (IV. 15.) Korm. rendelet a területfejlesztés kedvezményezett térségeinek jegyzékéről.

12/1991. (VI. 13.) KTM–BM–MüM–PM együttes rendelet a területfejlesztést és munkahelyteremtést szolgáló támogatásban részesíthető települések 1991. évre vonatkozó kijelöléséről.

1990. évi C törvény a helyi adókról.

Bajor Tibor (2006): *Logisztika és területfejlesztés Magyarországon*. Ma & Holnap, 3. sz., 22–23.

Bajor Tibor (2007): *Kistérségek és önkormányzatok támogatásának problémái*. Ma & Holnap 3. sz., 54–57.

Kovács Róbert: *Gazdagok a szegényekért*. <http://www.localmonitoring.eu>

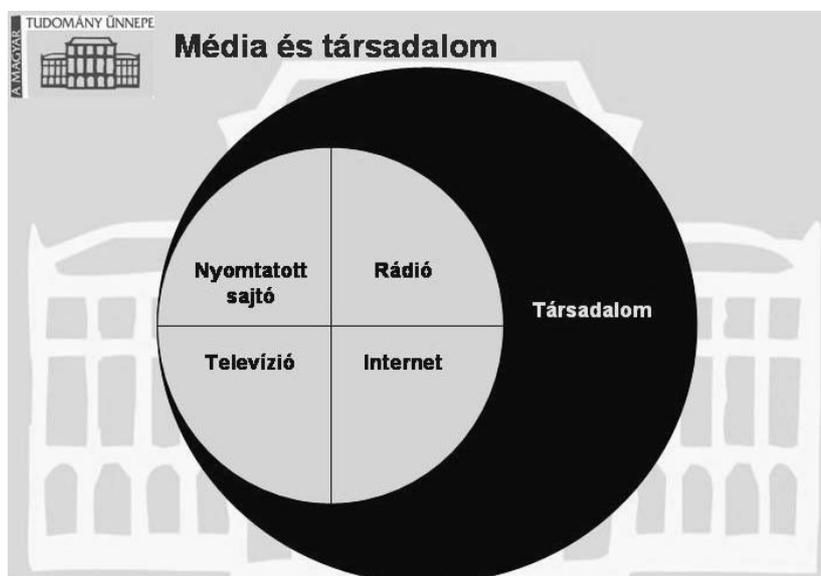
Barát Tamás*

MÉDIA ÉS TÁRSADALOM – TÁRSADALMI (KÖZÖSSÉGI) MÉDIA

Ha a médiát és a társadalmat egyaránt halmazoknak tekintjük, akkor azt láthatjuk, hogy a társadalom a nagyobb halmaz, s a média ennek a nagyobb halmaznak részterülete. Az elkövetkezőkben a kisebb halmaznak a nagyobb halmazban elfoglalt helyéről és szerepéről – a teljesség igénye nélkül – lesz szó. A témát a következő gondolatmenet, a média és a társadalom összefüggésében, a társadalmi (közösségi) média aspektusából vizsgálja. Természetesen – egy ilyen rövid eszmefuttatás – nem tud vállalkozni arra, hogy a két halmaz egymáshoz való viszonyát annak teljességében elemezze, viszont azt, a két, különben egymáshoz szorosan kapcsolódó fogalomnak egy felfogás szerinti, annak a legújabb kori megjelenése viszonyában szeretné megvilágítani.

A gondolatmenet kiinduló állítása: a társadalmi – közösségi – média elterjedésének alapvetően két oka van, nevezetesen a technika fejlettségén kívül a társadalom nagy részében megfogalmazódott demokratikus igények fokozott megjelenése.

1. ábra

* főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

Milyen okai vannak a társadalmi – közösségi – média megjelenésének, elterjedésének?

Egyrészt szükséges volt hozzá a kommunikáció technikájával összefüggő találmányok fejlettségének mai szintje. Másrészt két egymással szorosan összefüggő társadalmi igény megjelenése követelte ki a társadalmi média helyét a mai, modern, kapitalistának nevezett társadalomban. Az egyik, a társadalom tagjainak a demokrácia iránti fokozott igénye. A másik, a társadalom tagjainak, a társadalomban való fokozott, nyílt megnyilvánulás igényében, a kommunikáció szabadsága iránti követelményben keresendő.

Míg az emberek – pozitív értelemben vett – magamutogatási, azaz önkifejezési igénye. Míg a szólás szabadsága – a demokrácia megnyilvánulásaként – már évszázados igény, addig a nyílt, bárki által elérhető véleménynyilvánítás és megjelenítés a mai kor emberében fogalmazódik meg, éppen a kommunikáció technikája fejlődésének eredményeképpen. Ahhoz azonban, hogy a média és a társadalom viszonyában a társadalmi – közösségi – média kérdésre megpróbálják egyfajta magyarázatot adni, egy nagyon rövid kommunikációtörténeti összefoglalásra van szükség.

A társadalmak fejlődésében, a meghatározó – a kommunikációs találmányok elterjedése következtében kialakult – fordulópontokat, a kommunikációs lépcsőt az alábbi ábra szemlélteti:

2. ábra

A társadalmi fejlődés legfontosabb, a kommunikáció előrehaladását illető fordulópontok: a beszéd és az írás kialakulása, 1440 – a Guttenberg Galaxis kialakulása, az 1800-as évek végi és 1900-as évek eleji kommunikációs technikai találmányok elterjedése, valamint a Neumann Galaxis térhódítása voltak.

Minden társadalom kialakította a nyilvánosság valamilyen színterét. A görögöknél ilyen volt pl. az agora, a rómaiaknál a fórum mint a nyilvánosság fő csatornája. A modern értelemben vett nyilvánosság a tőkés árutermelésen és cserén alapuló társadalom kialakulásával jött létre, amikor az árutermelők ez iránti fokozott igénye megteremti az információik nyilvánosságra kerülését.

Egy múlt századi elmélet szerint a polgári nyilvánosság három alapintézménye: a kávéház, a szalon, és a tudós társaság volt. Ezek a fórumok elvileg bárki számára hozzáférhetők voltak, így a demokrácia itt valósulhatott meg. A fejlődés a demokrácia iránti igény megnövekedésével és a kommunikáció technikájának fejlődésével gyorsult fel.

Nézzünk néhány fontosabb számadatot, amely jellemzi a kommunikáció fejlődésének gyorsulását, és egyben igazolja is azt a korábbi állítást, miszerint a kommunikáció iránti igény is megnövekedett:

- A rádió elterjedéséhez (ahhoz, hogy elérje a világon az 50 millió hallgatót) 38 évre volt szükség,
- a televízió esetében az ötvenmillió néző eléréséhez már csak 13 év kellett.
- Az internetnek ehhez 4 évre volt csak szüksége, míg az IPOD elterjedéséhez már csak három év kellett.
- A social media legismertebb, legsikeresebb reprezentánsa, a Facebook a százmillió felhasználót kilenc hónap alatt érte el.
- A Facebookot, ha ország lenne, akkor a mai népességi adatok szerint, a világ harmadik legnépesebb országaként tartanánk számon, hiszen Kína és India után a több mint ötszázmillió felhasználóval a harmadik helyen áll, megelőzve az USA-t, Indonéziát, Brazíliát, Pakisztánt és Bangladeszt.

Nézzünk egy másik jellemző, 2009-ben publikált számadatot: az egyik legnépszerűbb amerikai televíziós showműsornak, az *Ellen DeGeneré Show*-nak, több követője van a social mediában, azaz a *twitter*en, mint Norvégia lakossága. (A *twitter*en „követőnek” nevezik a témára regisztrált olvasókat, nézőket.) Az elképesztő adatot még fokozhatjuk, ha azt is megvizsgáljuk, hogy a követők 80 %-a nem a számítógépén, hanem az iPhone-ján követi a show *twitter* oldalát.

Ez után a rövid történeti áttekintés után, tisztázzunk néhány fogalmat. Azt gondolom, hogy e fogalmak megvilágítása közelebb visz bennünket a bevezetőben említett állításom bizonyításához.

Mit jelent a média kifejezés?

A fogalomnak hazánkban igazán nincsen tudományosan általánosan elfogadott meghatározása. A kifejezésen mást ért a köznyelv és mást a médiaszakember. A köznyelv média alatt alapvetően a rádiót és a televíziót érti. Ennek az oka alapvetően az, hogy az „1996. évi I. sz. törvény a rádiózásról és televíziózásról” Médiatörvény néven ment át a köztudatba. Manapság még a Parlamentben is Médiaalkotmányról beszélnek, amikor a kérdésről esik szó. A kifejezés legelterjedtebb, de egyben a legszűkebb értelmezése szerint a média a rádiózás és televíziózás

műsorszolgáltatásainak összessége, amelybe számos politikusunk – természetesen ők nem kommunikációs szakemberek, még akkor sem, ha magukat annak tartják – az internetet, pontosabban annak „tartalomszolgáltatását”, sőt még a mobiltelefonok segítségével közvetített sms- és mms-üzeneteket is beleértik.

A kommunikációs szakemberek tág értelemben a média kifejezés alatt általában a mondani-való kifejezésére használatos közvetítő közegek összességét értik, azaz a mondani-való kifejezésére használt eszközöket, a tömegkommunikáció eszközeit, azaz a nyomtatott sajtó, a rádió, a televízió és az internet nyújtotta nyilvános fórumok összességét. A tág értelemben bele szokták érteni nemcsak a nyomtatott sajtóorgánumokat, illetve rádióadásokat és tv-csatornák műsorait, de az óriásplakátokat, a VHS-kazettákat, a CD-eket, DVD-eket, sőt még a kirakatokat is. Egyszóval mindazt a tömegkommunikációs eszközt, amellyel üzeneteket, híreket közvetítenek a társadalom tagjai részére.

A média-, a marketing és a pr-szakma a média kifejezésen általánosságban a tömegkommunikációs eszközök összességét, és az eszközöket működtető intézmények gyűjtőfogalmát érti.

A média társadalmi feladatai, funkciói

3. ábra

A média legfontosabb feladata, hogy elsősorban tájékoztat. Ennek keretében a társadalom tagjai és különböző csoportjai számára a társadalom kérdéseiben való eligazodást lehetővé tevő üzenetek, információk közvetítését, azaz a felvilágosítást és a megértetést jelenti.

A média fontos társadalmi, közfunkciókat lát el. Így például közreműködik a politikai hatalom kontrollálásában, hiszen kezdeményező módon működik közre a hatalom gyakorlóit által meghozott döntések nyilvánosságra hozatalában és megvitatásában.

A média közigazgatási funkciókat is ellát, hiszen a politikai és állami intézményektől származó információkat eljuttatja a tömegkommunikáció eszközein keresztül a társadalom tagjaihoz, hogy azokat cselekvésre ösztönözze. Ezt a funkciót természetesen nemcsak a politika, de a gazdaság szereplőinek érdekében, azok inicializálására is gyakorolja.

Természetesen a történelemről, az eseményekről szóló beszámolók, jelentések, a hírek közlésével ellátja a dokumentálási feladatokat is.

Új információk közlésével oktatási feladatokat is ellát, hiszen nem korlátozható a társadalomnak az a joga, hogy értesüljön például a tudomány, a kultúra, stb. új eredményeiről.

A média egyik legnépszerűbb feladata az ún. szórakoztatási funkciójából adódik. Hiszen, azzal, hogy a média – elsősorban a televízió – rendszeresen közvetít filmeket, szórakoztató műsorokat, zenei programokat, sportot, ritkábban színdarabokat, valamint képzőművészeti és irodalmi alkotásokat, ellátja a szórakoztatási feladatait, azaz hozzájárul a társadalom tagjainak a társadalmi problémákból való kikapcsolódást elősegítő szabadidő-tevékenységhez. A társadalom, a közvélemény szemében a média egyik legfontosabb feladata az ún. *infotainment*. A hír értékű üzenetek és információk továbbításán kívül a média jelentősége a szórakoztatási feladatában rejlik. Ezt az angolszász média-szakirodalom a következő képlettel fejezi ki: *information + entertainment = infotainment*.

A média fontos szerepet játszik a társadalomban azzal is, hogy közvetíti a társadalom számára az értéket jelentő normákat és viselkedésmintákat is. Ennek keretében fontos a szerepe a társadalom tagjai szocializálásában, azzal, hogy fejleszti a társadalmi összetartó erőt és tudatosságot, valamint, hogy megpróbálja ösztönözni a társadalom tagjait arra, hogy aktívan kapcsolódjanak be a közéletbe.

A szocializáción kívül fontos szerepe van a médiának az integráció folyamatában is, hiszen a média a közleményeivel lehetőséget teremt arra, hogy a társadalom minden tagja és csoportja másokat megismerhessen, ezúton megteremti a kölcsönös előnyökön alapuló társadalmi együttműködés létrejöttének alapjait.

Ez a funkció szorosan összefügg a társadalom tagjainak motiválásával, a lehetséges konszenzus megteremtésével, azáltal, hogy a média, a véleménynyilvánítás szabadságával – ha valamely politikai szándék ezt nem korlátozza – hozzá tud járulni a társadalom tagjai törekvéseinek ösztönzéséhez, és ily módon a közérdekű kérdésekben való megegyezésekhez, az eltérő álláspontokhoz szükséges tények megismertetéséhez.

A média fontos funkciója az oktatás, ismeretterjesztés, illetve a társadalom tagjai kultúrája megőrzése és fejlesztése érdekében kifejtett tevékenysége, a kulturális örökség megőrzése és a műveltség fejlesztése is. A média az információk közlésével, azok megértésével ellátja a szolgáltatási funkciót is. A szolgáltatási funkció keretében a média hirdetéseket, hirdetményeket is közöl.

Az előzőekből egyenesen következik, hogy a média fogalma szoros kapcsolatban áll a társadalom fogalmával.

A társadalom

A társadalom hétköznapi értelemben olyan embercsoportokat jelöl, ahol a csoport(ok) tagjai közös érdeklődésük, ismertetőjeleik, viszonyrendszerük, intézményeik és kultúrájuk alapján különböznek, elkülönülnek egymástól.

Anthony Giddens brit szociológus, Tony Blair korábbi brit miniszterelnök tanácsadója Szociológia című könyvében így definiálta a társadalom fogalmát: „*A társadalom a politikai uralom egy adott rendszerének alávetett, különálló területen élő és a körülöttük lévő csoportoktól eltérő identitással rendelkező emberek csoportja. Egyes társadalmak, mint például a vadászó és gyűjtögető közösségek, nagyon kicsik, csak néhány tucat emberből állnak. Más társadalmak rendkívül nagyok, népességük sok millióra tehető – a modern kínai társadalomban például az össznépesség meghaladja az 1 milliárd főt.*” (Giddens, 1995.)

Témánk szempontjából van még egy fontos kifejezés, amely magyarázatra szorul, mivel ez az a pont, ahol a média és a társadalom – különösen a *social media* – témája komolyan összekapcsolódik: az *információs társadalom* kifejezés.

Az információ kifejezés latin eredetű, értesülést, hírt, üzenetet, tájékoztatást jelent. A két szó között fontos az összefüggés, nevezetesen, hogy az információ megfogalmazása, az üzenet hírértékűvé fogalmazása, a tájékoztatás, valamint a társadalom tagjai körében történő terjesztése egyrészt gazdasági, másrészt kulturális, de lehet politikai tevékenység is.

Az információs társadalom egyik sajátossága, hogy komoly információ-technológiai, informatikai tudás és gazdasági háttér szükséges működéséhez.

Az információ minden esetben értéket képvisel, ez lehet társadalmi, tudományos, gazdasági stb. érték. Mivel az információ segítségével képesek vagyunk egy meglévő értéket jelentősen növelni, így az információ a profit előállításához feltétlenül szükséges tényező.

A huszadik század végén és a huszonegyedik század legelején az információs társadalom megjelenése, illetve az ehhez vezető és az ebből fakadó tudományos és ipari tevékenység számos számítástechnikai *hardware* eszköz és az ezek működéséhez elengedhetetlenül szükséges *software* kifejlesztéséhez vezetett, amelyek együttesen a *social media* létrejöttét, és rapid fejlődését eredményezte. Természetesen azzal a társadalmi igénnyel együtt, amelyről már szóltam. Azaz a demokrácia fejlődésének igényével.

A közösségi (*social*) média jelentősége a társadalomban

A magyar köznyelv és a szakma is, a kifejezés *social* szavát nem társadalminak, hanem közösséginek fordítja. Így a magyar nyelvben a kifejezés közösségi médiaként ment át a köztudatba. Az elektronikus média eredeti felosztása a közszolgálati és kereskedelmi rádióra, illetve televízióra ma már a múlté, hiszen az internet megjelenésével új eszköz csatlakozott az elektronikus média világához. A közösségi média pedig ennek a legkorszerűbb eszköze.

A közösségi (*social*) média, az elektronikus média – a rádiót és a televíziót követő, azzal számos hasonlóságot mutató – új megjelenési formája.

Itt jegyzem meg, hogy az internet felosztása – bár ezt még kevesen fogalmazták meg – hasonló az elektronikus média másik két eleméhez. Tehát az internetet is közszolgálati és kereskedelmi típusúra oszthatjuk fel.

4. ábra

TUDOMÁNY ÜNNEPE

Közszolgálati jellegű online media

mti Tény és való

Oldalainkon csak ízelítőt adunk az MTI napi hír-, fotó- és videokinlátából, archívumából. Teljes körű szolgáltatást előfizetőinknek nyújtunk.
Az MTI elnyerte a Business Superbrands 2010 kitüntetését

Felhasználóbarát

MTI.HU HÍRÜGYNÖKSÉG IDŐJÁRÁS 2010. november 8. hétfő

LEGFRISSEBB BELFÖLD | ISZAPÓMLÉS | KÜLFÖLD | GAZDASÁG | KULTÚRA | Tudomány | SPORT | MAGAZIN | ENGLISH

Legfrissebb híreink

A kolontári polgármester szerint elképesztő Ajka követelése
BELFÖLD • 2010. november 8. 2015
Elképesztőnek nevezte Kolontár polgármestere az Ajka városvezetésnek azt a levelet, amelyben 20 milliót követel a város a katasztrófa sújtotta községtől.

Vívó-vb: Szász Emese ezüstérmes
SPORT • 2010. november 8. 2004
Szász Emese ezüstérmes szerzett a párizsi vívó-világbajnokság bétói párbajtőrversenyében, miután a finálében 15-10-re legyőzte a francia Maureen Nisimától.

Tűszokat ejtett egy férfi a BMW-nél, mert nem javították meg az autóját
KÜLFÖLD • 2010. november 8. 1005

24 óra fotól

2010. november 8.
Kultúra - Nemzetközi hárfaverseny Szegeden

Videók

2010. november 8. 17:30
Moldvai és gimnesz snét játszik a Tatra együttes

Archívumok

Fotómozaiak 1938-2006

A Fotómozaiak közel hetven ezer fotóból álló ízelítő az MTI

CCO Magazin 2010. 11. 11. Barát Tamás: Média és társadalom – társadalmi (közösségi) média 14

5. ábra

TUDOMÁNY ÜNNEPE

Kereskedelmi online media

Dunaföldvári Strand- és Gyógyfürdő
A fedett
gyógymedence, és a gyógyászati részleg egész évben várja a gyógyulni vágyó betegeket. A dunaföldvári gyógyv...
Tovább

Mátyás Király Gyógyszálló Hajdúszoboszló
A Matyás Király
Gyógyszálló Hajdúszoboszló szívében, a városi gyógyfürdőtől, Kelet - Európa legnagyobb Aquaparkját...
Tovább

Sárvári Gyógy- és Wellness fürdő
A sárvári Gyógy és Wellness fürdő szabadtéri és fedett
medencével, széleskörű szolgáltatásaival várja a pihenni és s...
Tovább

Tv2-Frizbi forgatás

Aquantis Wellness és Gyógyászati Központ
Az
élményfürdő kedvelők új helyszíne: AQUANTIS Wellness - és Gyógyászati Központ. Élmenyfürdőkben két szinten 9 kú...
Tovább

Török Fürdő - Eger
Az Eger Termál kft jelenlegi formájában 2004 - től működik, feladatunk és
tevékenységünk a város vizes létesítményei...
Tovább

Hotel Sonnenpark ** Ausztria - a kisbab...**
Ahol a gyerekek jól érzik
magukat, ott a szülők is boldogok. A családi nyaralás tervezésekor ez talán a legfontosabb...
Tovább

Csabi Bettina válasza
peter32 írás (2) Álomdiéta szakértő válasza kategóriához: Szal jól haladnak az álomdiétáival. Lenne egy olyan kérdésem, hogy az ota...
zsosoo írás (2) Álomdiéta szakértő válasza kategóriához: Előg az álomdiéta a hasamról lévő zsírréteg eltüntetésére? Mert mindenkorra...

Réka válasza
alakformálás
viki96 írás (2) Szakértők kategóriához: Szia Réka! Én most 15 éves vagyok és van egy kis súlyfeleslegem de f...
Alakreform
Balkócika írás (2) Szakértők kategóriához: Drága Réka! Nem régen voltatok Északon...
Tovább

Napfényfürdő Aquapolis Szeged - Wellness...
A

Atlantika Vízvidámpark - fóká és papagáj...
Az Atlantika

Pünkösdi hétvége Hajdúszoboszlón, a Hunga...
Töltse a Pünkösdi hétvéget családjával a Hungarospa Thermal Hotelben. A szállodai csomag része a belépés az új Aqua - ...
Tovább

CCO Magazin 2010. 11. 11. Barát Tamás: Média és társadalom – társadalmi (közösségi) média 16

Az interneten megjelenő online média egyesíti a nyomtatott és elektronikus sajtó minden előnyét, viszonylag kevés hátrányt mutat. Ami azonban a jövő népszerű eszközövé teszi, az az, hogy rendkívül nagy variációs lehetőséget nyújt. Amíg a nyomtatott sajtó, véges, illetve bizonyos fókig korlátozott, addig az online média végtelen számú lehetőséget tud nyújtani, annak ellenére, hogy pszichológiai szempontból valójában nem igazán tekinthető új médiumnak, hiszen egyesíti a korábbi médiumok előnyeit, és valójában hasonlóan is működik, mint a korábban ismert média. Mégis új médiumnak tekintjük, hiszen olyan lehetőségeket nyújt, amely az eddigi média felhasználásnál csak korlátozottan volt lehetséges és ez az új lehetőség az interaktivitás.

Az Európai Public Relations Konföderáció vonatkozó ajánlása¹ szerint az internetet, az online médiát *e-pr* eszköznek tekinthetjük három kritérium egyidejű megvalósulása esetén:

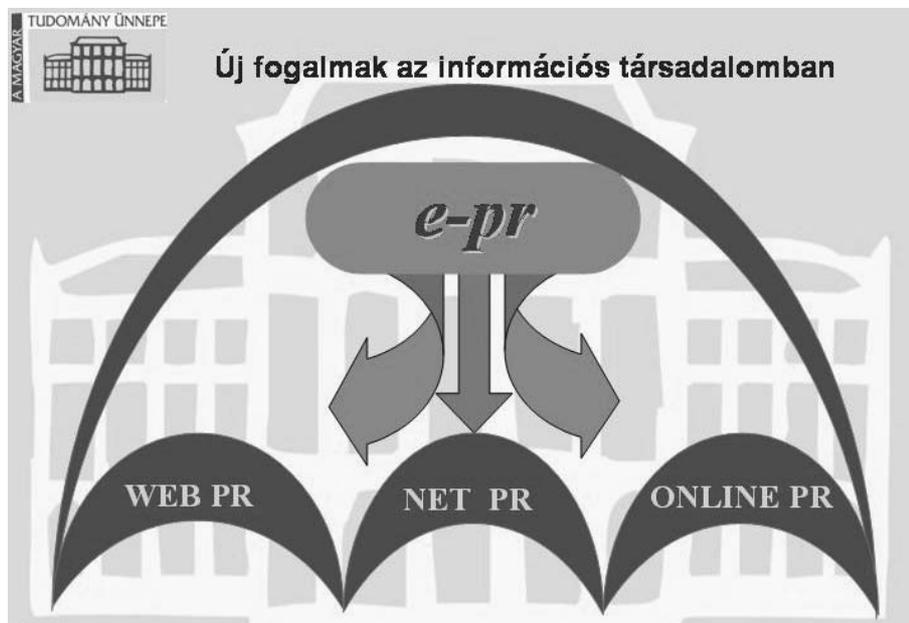
Az ajánlás szerint a hírértékűvé formált üzenet

1. a közvélemény számára tájékoztatást nyújt,
2. a közvéleménnyel megérteti az üzenet tartalmát és célját,
3. a szervezet és a közvélemény, illetve a közvélemény és a szervezet közötti magatartás koordinálására szolgál.

Ha csak az első két feltétel teljesül, akkor csak egyirányú kommunikációról, azaz reklámról, hirdetésről vagy propagandáról beszélhetünk. Az internet és az intranet csak akkor *e-pr* eszköz, ha a kommunikáció kétirányú, ha interaktív. Ez az interaktivitás biztosítja a kétirányú kommunikációt. Így valósul meg a hírértékűvé formált üzenetek terjesztése és az azokra kapott válaszok által a kétirányú kommunikáció.

Az *e-pr*, az elektronikus, informatikai alapú pr-tevékenység, három fontos területet foglal magába: ezek a *web-pr*, a *net-pr*, az *online-pr*.

6. ábra

¹ CERP Európai Public Relations Confederation „EPR paper”; <http://www.fibraco.hu/eprrec.htm>

Az *e-business*, az *e-commerce* mintájára megalkotott új fogalmat, az internet adta *e-pr* lehetőségét tekintjük jelenleg a legkorszerűbb public relations eszközhöz. Daniel Janal, a világ egyik legismertebb on-line marketing szakértője szerint „*Aranykor köszönt be a public relations számára. A technológiának köszönhetően a pr-szakemberek közvetlenül érhetik el közönségüket, nem lesz szükség a szerkesztők és újságírók közreműködésére, akik egyfajta ajtónállóként cenzúrázzák az információkat.*” (Janal, 1998.)

7. ábra

A közösségi (*social*) média az egymáshoz tudatosan kapcsolódó szereplők, egyének és szervezetek tudatos és szándékos köteléke. A kapcsolat, illetve a kötelék kifejezés ebben az összefüggésben hálózat formájában jelenik meg és működik, amely a laza barátságtól, az összetartozás élményétől, a szoros üzleti kapcsolatok építéséig terjedhet.

A közösségi (*social*) média nem csak információt nyújt a média követői számára, de a tájékoztatással egyidejűleg interakcióba is lép a hálózat résztvevőivel. Ez az interakció megvalósítja a két-, sőt többirányú kommunikációt. Ez a kommunikáció lehet akár az eredeti tájékoztatáshoz fűzött megjegyzés vagy hozzászólás, lehet felhívás valamilyen cselekvésre, lehet ajánlás valamilyen más üzenet, tájékoztatás megismerésére, vagy például közvélemény-kutatásban, szavazásban történő részvételre.

A közösségi (*social*) média –a tájékoztatás (üzenet és/vagy hír), valamint az arra történő reagálás, azaz a visszacsatolás ismérvei alapján – az Edward Bernays által, a public relations elméletében, az 1920-as években megfogalmazottaknak megfelelően „*kétirányú utcának*” tekinthető (Bernays, 1923). Ezzel szemben a hagyományosnak nevezett média (nyomtatott sajtó, az elektronikus média korábbi eszközei, a rádió és a televízió, de az interneten megjelenő honlapok nagy része is) egyirányú utcának tekinthető.

A közösségi (*social*) média legfontosabb ismérve, hogy interaktív, kétirányú kommunikációt valósít meg.

A közösségi (*social*) média fontos megjelenési formái során a teljesség igénye nélkül, csak a legfontosabbakat említve:

- *Közösségi tudástár*, ahol a közös tudáshoz „adhatjuk” hozzá saját tudásunkat azáltal, hogy a tudástárban szereplő „szócikkeket” írhatjuk, szerkeszthetjük, kiegészíthetjük, módosíthatjuk, a pontosabb értelmezés érdekében. A legismertebb közösségi tudástár: a *Wikipedia*.
- *Közösségi tájékoztatási – hírközlő funkció* (közösségi hírek, fórumok, blogok), ahol a közölt – írásban megfogalmazott – hírekhez, gondolatokhoz fűzhetjük saját megjegyzéseinket. A legismertebb hírfolyam: a *Twitter*.
- *Közösségi kép- és videómegosztó funkció*, ahol a hálózat más tagjaival megosztott fotókat, videókat lehetséges megjeleníteni, illetve a saját megjegyzéseinket oszthatjuk meg a hálózat tagjaival. A legismertebb közösségi kép- és videómegosztók: a *YouTube*, *Flickr*.
- *Közösségi könyvjelző funkció*, ahol mások által fontosnak tartott „favorit” oldalakat megismerhetünk, vagy saját kedvenceinket elmenthetjük, s megoszthatjuk a hálózat más tagjaival. Az egyik legismertebb közösségi könyvjelző: a *Delicious*
- *Közösségi hálózatépítő funkció*, ahol nyilván lehet tartani kapcsolataink címeit, legfontosabb adatait, meg lehet ismerni azok életrajzát, aktivitásait, valamint kapcsolatot lehet tartani ismerőseinkkel, barátainkkal, üzletfeleinkkel, stb. A legismertebb, a legtöbb felhasználóval rendelkező, ilyen funkciókkal rendelkező oldalak a *LinkedIn* és a *Plaxo*. A legismertebb közösségi hálózat a *Facebook*.

Természetesen az itt felsorolt funkciókon, közösségi oldalakon kívül még számos olyan közösségi lap, oldal található az interneten, amely megfelel a közösségi média meghatározásának, azaz általa megvalósul az interaktív – két, vagy többirányú – kommunikáció segítségével a tájékoztatás, a gondolatok megosztása.

8. ábra

The image shows a social media interface. On the left, there is a video player with a CCO Magazin logo. The video title is "A LIFE ON FACEBOOK." and the description is "The story of a man told through the Facebook's interface." Below the video, it says "58 megjelenés · 0% Visszajelzés" and "november 12., 19:04 · Tetszik · Hozzászólók · Megosztás · Hirdetem".

Below the video, there is another CCO Magazin post titled "Média és Társadalom - társadalmi (közösségi) média". The description says "Előadás a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából, az Általános Vállalkozási Főiskolán szervezett, a Gazdaság és Szociális Demokrácia Konferencia, Társadalmi marketing - politikai marketing szekciójában 2010.11.11. Budapest".

On the right, there is a Twitter feed with the CCO Magazin logo. The tweets are from Thomas Barat and mention CCO Magazin news, a new website, and a research article.

A *Facebook* a ma legismertebb közösségi portál. 2004-óta működik. Eredetileg a Harvard Egyetem kollégiuma számára készült „üzenőlap”-ként indult, ma azonban már a világ szinte minden országában működő két és többirányú kommunikációt biztosító közösségi információ-hordozó lapként üzemel.

A *Twitter* új újságírói műfajt teremtett, ahol maximálisan 140 karakter felhasználásával kell megfogalmazni a mondanivalót. Ez a 140 karakter kimeríti a tényhír műfajnak fogalmát. Ez a 140 karakter figyelemfelkeltő cím és tényközlés is egyben, hiszen ezzel a rövid tényközléssel el kell érni, hogy az olvasó érdeklődjön a közlő célja szerinti hírértékűvé formált üzenet iránt.

Míg Magyarországon – a tapasztalataim szerint – a *twittert* sokan úgy használják fel, mint a “fórum”-ot, és valóban csevegnek. Megint mások a *twittert* az internet SMS-ének tartják. E két felhasználás valójában nagyon hasonló, s a négyes felosztás társalgó típusába sorolnám. Fogalmazhatunk úgy is, hogy ez a forma az üzenetek elsősorban „magánjellegű” (angol: *private message*), de publikusan hozzáférhető változata. Azaz magyarosan: magán-csirip.

Ezzel szemben áll az amerikai *twitter*-felfogás, ahol a *twittert* főként médiának tekintik. Ezt – ha jól emlékszem – a New York Times főszerkesztője így fogalmazta meg: „*A twitterrel új újságírói műfaj született.*”

A közösségi média felhasználása az alábbiak szerint osztható (elsősorban a *twitter* és a *facebook* bejegyzések, üzenetek figyelembevétele alapján):

1. *Magán felhasználás* (magán csirip – chat, vagy fórum jellegű közlemények)

2. „*Press típusú*” felhasználás. Ennek a felhasználásnak három altípusa létezik:

a. *Átmenet a „privát” és a „public” típusú felhasználás között.* Bár az üzenet lehet magánjellegű, de azt a közlő – meghatározott körben – publikussá teszi. Nagyon leegyszerűsített fogalmazással élve: bárki lehet „újságtulajdonos”. Semmilyen engedély nem szükséges ahhoz, hogy valaki az interneten „újságot” adjon ki. Bárki, akinek, van bármilyen közérdeklődésre számot tartó közlendője, azt közli is a *twitter* vagy a *facebook* stb. segítségével.

b. *Az ún. „előzetes” (vagy ajánló) típusú közlemény.* Ez a felhasználás hasonló a TV-műsorok ajánló című spotjaihoz. Ilyen felhasználás például a CNN hírözön. De ilyen csiripeket használ a BBC és számtalan más „*online-online*” és „*online-offline*” média is. (A kettő között az a különbség, hogy az első csak *on-line* érhető el, míg a másodiknak van *off-line*, pl. *print* vagy *broadcasted* változata is.) Ennek az altípusnak az előzetes, beharangozó feladaton kívül még egy oka van. Ezek a közlemények elősegítik a honlap kereső-optimalizálást, ami azt jelenti, hogy a közlemények valóságos helyét az interneten az ún. „kereső motorok”, pl. Google könnyebben találják meg és ajánlják fel olvasásra a keresők számára.

c. *A „közlemény” típusú megjelenés.* A különböző intézmények, szervezetek, a közlésre szánt üzenetüket, pl. valamely ügyben történő állásfoglalásukat, a *twitter* és/vagy *facebook*, stb. segítségével teszik közzé. Mivel pedig a *twitter* terjedelme ezt korlátozza, ezért ez a felhasználás a legtöbb esetben megegyezik a b. típusú felhasználással. Azaz a csirip egy linkre mutat, ahol a közlemény teljes terjedelmében elolvasható. Ezt a típust előszeretettel használják nemcsak a sajtóorgánumok, de a diplomácia is, pl. az *USA State Department*, vagy a Fehér Ház is, de érdemes megnézni a *Facebookon* a különböző Nagykövetségek üzeneteit is. Ez a felhasználás elvezet a következő felhasználáshoz, amely a

3. *Public relations célú felhasználás.* Itt egyértelműen a cél nem az „eladás”, hanem a bizalom felkeltése és megtartása. A public relations a világban nem azt jelenti, mint Magyarországon, azaz nem piár-ról (azaz agitációs propagandáról van szó. Ki érti a szónak az eredeti jelen-

tését húsz évvel a rendszerváltás után?) beszélnek, hanem arról, ahogyan a CERP (az Európai Public Relations Konföderáció) ajánlása fogalmazza meg². A CERP meghatározása szerint „*a public relations a szervezetek kommunikációjának tudatos megszervezését*” jelenti. A public relations menedzsmenti funkció, ahol a cél a szervezetek (és egyének) iránti bizalom felkeltése és megtartása. A public relations segítségével érhető el a szervezetek ismertsége, elismertsége, elfogadottsága, megbecsültsége, azaz röviden, a public relations a szervezetek hírnevének a menedzselésével foglalkozik. A *twitter* és *facebook* a hírnév menedzselésnek kiváló eszközei.

4. *A marketing típusú felhasználás.* Ez a hirdetés funkciójú közlemények közreadását jelenti. Ebben az esetben az árut, terméket, szolgáltatást, tevékenységet felajánló, „eladó” a *twittert*, a *facebookot* termékei, szolgáltatásai, tevékenysége népszerűsítésére célzottan használja fel. Ez a megjelenés lehet „előzetes” (ajánló), vagy közlemény típusú.

Azonban ez a felhasználás „sikamlós” terület, ugyanis a tapasztalatok azt mutatják, hogy számos esetben az üzenet közlője a *twittert* „burkolt reklámozásra” használja fel. Ha így tesz, akkor egy etikai vétség elkövetését érhetjük tetten, ugyanis ebben az esetben „becsapja” az olvasót, hiszen az üzenetből éppen az nem derül ki, hogy hirdetésről, szaknyelven szólva „fizetett közleményről” van szó. Valójában nem a *twitter/facebook* üzenet lehet a fizetett közlemény, hanem az, ahová az üzenet linkje elvezet.

Hasonló gondot jelent a *spammer* típusú felhasználás is. Ebben az esetben a közlő a közösségi médiát a *direct marketing* eszközeként használja. A *spammert* valójában nem érdekli, hogy mekkora a „meddőszórás”, hiszen ennek az eszköznek a költsége elenyésző. A burkolt reklám etikai vétsége itt is fennállhat.

A közösségi média a vírus marketing egyik legkiválóbb területe, ugyanis magát a kibocsátott üzenetet a felhasználók terjesztik, adják tovább, pontosan úgy, ahogyan a vírus terjed.

A szervezetek üzeneteinek, híreinek, a tájékoztatásnak a megjelentetése a közösségi médiában ugyanolyan tudatosnak – átgondoltnak, tervezettnek – kell lennie, mint a hagyományos médiában. Ebben a kérdésben nincsen különbség a hagyományos és a közösségi média között. A közösségi média tudatosságának vizsgálata során az első tény, amit tudomásul kell vennie használójának, hogy az internet és különösen a közösségi média a világtörténelem eddig legdemokratikusabb fóruma, ugyanis a közösségi médiában bárki, bármikor megjelenhet és a közlő által kibocsátott üzenetre a befogadó bármikor, bármilyen módon viszontválaszt adhat.

Ebből következik, hogy a közösségi médiára hatványozottan igaz az Egyesült Nemzetek Szervezete Közgyűlése által 1948. december 10-én elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata. Ennek 19. cikkelye kimondja: „*Minden személynek joga van a vélemény és a kifejezés szabadságához, amely magában foglalja azt a jogot, hogy véleménye miatt ne szenvedjen zaklatást, és hogy határookra való tekintet nélkül kutathasson, átvihessen és terjeszthessen híreket és eszméket bármilyen kifejezési módon.*”

Az információk fogadásához nem elegendő írni-olvasni, de „számítógépül” is kell tudni. Az Európai Bizottság a közelmúltban arra figyelmeztette az EU tagországainak vezetőit és állampolgárait, hogy „*Európa számos állampolgára lemaradhat napjaink high-tech információs társadalmában, ha nem „okosodik ki” valamelyest a médiák használatában, azaz nem tudja, hogyan férjen hozzá, értelmezzen, vagy értékeljen képi, hang- vagy szöveges információkat, hogyan használja fel a hagyományos és modern kommunikációs eszközöket saját céljaira, hogyan hozzon létre médiatartalmat.*” Viviane Reding az EU információs társadalmi és média-

² CERP Európai Public Relations Confederation „EPR paper”; <http://www.fibraco.hu/eprrec.htm>

ügyi biztos a közelmúltban így fogalmazott (Reding, 2010): „Ha valaki hangot kíván adni véleményének, ma már nem elég írnia egy újság szerkesztőségébe. A média – különösen az új, digitális technológiák – egyre több európai polgár számára nyitják meg az információ megosztásának, a kapcsolattartásnak és a tartalomalkotásnak az új világát. A fogyasztók ma már saját kommunikációs tartalmakat tudnak előállítani, illetve mások által létrehozott tartalmakat saját igényeikre tudnak szabni. /.../ Azok viszont, akik nem igazodnak el az új médiában, nem ismerik például az internetes közösségi hálózatokat vagy a digitális televíziózást, egyre nehezebben találják majd a helyüket és nem tudnak részt venni a körülöttük lévő világ történéseiben. Figyelniünk kell arra, hogy senki ne maradjon „médiaműveletlen”, hogy senki ne maradjon ki. Az állampolgárookra minden oldalról, folyamatosan özönlik az információ, de vajon tudják, ők hogyan alakíthatják ezt párbeszéddé? Ha hatékony és alkotó módon tudnak élni napjaink tömegkommunikációs eszközeivel, máris a demokratikus részvétel magasabb szintjére lépünk.”

A közösségi média egyértelműen, a személyek és szervezetek tudatos kommunikáció szervezése részeként, a kétirányú kommunikáció lehetőségét biztosítja, hiszen a kifejezetten erre a célra létrehozott internetes közösségi – társadalmi – felületeken közölt tartalmakra lehetőséget teremt az azonnali visszacsatolásra, azaz az interakcióra, a válaszadásra. Megteremtve a viszontválasz lehetőségét is a társadalmi interakció segítségével. A közösségi média ezzel közreműködik az értékteremtésben, oly módon, hogy hatékonyan és alkotó módon hozzájárul a résztvevők közötti kölcsönös megértéshez, valamint a kölcsönös előnyökön alapuló kapcsolatok létrejöttéhez.

Felhasznált irodalom

Az e-pr tantárgy (táv)oktatási oldala; <http://epredu.pbworks.com/w/page/5121022/FrontPage>

Az e-pr, avagy a public relations és az internet kapcsolata; <http://www.fibraco.hu/epr.htm>

Barát Tamás (2001): *A bizalom tolmácsai*. Budapest, Medipen Kiadó.

Bernays, Edward (1923): *Crystallizing Public Opinion*. New York, Boni and Liveright.

Bernáth László, Szigethy András, Cserhalmi Imre, Földes Anna, Horváth János, Farkas Zoltán (1997): *Műfajismeret*. Budapest, MÚOSZ Bálint György Újságíró-iskola.

CCO Magazin; www.cco.hu

Domokos Lajos (1998): *Press*. Budapest, Teleschola Könyvek.

Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata. Egyesült Nemzetek Szervezete Közgyűlése 1948. december 10.

Giddens, Anthony (1995): *Szociológia*. Budapest, Osiris Kiadó.

Janal, Daniel S. (1998): *Online marketing kézikönyv*. Budapest, Bagolyvár Könyvkiadó.

Social Marketing; <http://varaljay.com/hu/>

Social Media Revolution c. film (részlet); <http://www.youtube.com/watch?v=sIFYPQjYhv8>

Viviane Reding, az EU információs társadalmi és médiaügyi biztosa. Nyilatkozat, 2010.
www.europa.eu

www.facebook.com

Kertész Krisztián*

A GAZDASÁGI VÁLSÁG HATÁSA A TŐKEFEDEZETI, A „SVÉD” ÉS A PONTRENDSZERES NYUGDÍJMODELLEKRE

A cikk egyik célja, hogy összehasonlítsa három olyan nyugdíjrendszert (a tőkefedezeti, a névleges egyéni számlás és a pontrendszeres nyugdíjrendszereket), amelyeket a hagyományos, „bismarcki” felosztó-kirovó rendszer alternatíváiként szoktak emlegetni a nemzetközi szakirodalomban és a nyugdíjpolitikákban.

Hazánkban is folyamatban van a nyugdíjrendszer átalakítása. Jelenlegi ismereteink szerint a kormányzat a tőkefedezeti nyugdíjrendszer helyett nagy valószínűséggel a névleges egyéni számlás rendszer bevezetésére készül. Cikkünk természetesen nem kívánja tárgyalni az aktuálpolitikai részleteket, híreket, azonban a különböző nyugdíjrendszerek előnyeinek és hátrányainak bemutatása, összehasonlítása háttérinformációkat adhat a gazdaságpolitika alakításához, értékeléséhez. Cikkünk a névleges egyéni számlás nyugdíjrendszernek három különböző változatát hasonlítja össze. (Jelenleg nincs információnk arról, hogy a kormányzat melyiknek a bevezetésére készül.)

A cikk másik célja pedig az, hogy megfogalmazzon egy olyan elméleti újítást, amely utat nyithat a válasz felé, hogy az névleges egyéni számlás nyugdíjrendszereket (NDC) hogyan lehetne összekötni a családpolitikával, azaz hogyan lehetne a rendszerbe beépíteni a gyermekvállalásra való ösztönzést is, és a demográfiai tendenciák javítását. Az ún. „családi” NDC-nyugdíjrendszer a névleges egyéni számlás rendszernek egy bővített, továbbfejlesztett formája, így ez akár hazánkban is bevezethető lehetne.

A tőkefedezeti, a névleges egyéni számlás és a pontrendszeres nyugdíjrendszerek működési modellje

A hagyományos felosztó-kirovó nyugdíjrendszer hibáinak bemutatásától ezúttal eltekintünk, ugyanis ennek módosítása, reformja ma már széles körben elfogadott, közhelyszerű igénynek számít.

* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

Tőkefedezeti rendszernek a több magánnyugdíjpénztárból összetevődő rendszert nevezik. *Minden állampolgárnak kötelező választania egy magánnyugdíjpénztárt*, ahová az aktív időszak alatt folyamatosan fizetnie kell a törvény által előírt nyugdíjjárulékot. *A befizetett pénzt a nyugdíjpénztár hosszú távra befekteti, és annak a hozammal tőkésített értékét később visszafizeti az egyén számára* (persze levonja belőle a saját működési költségeit és profitját). Abban, hogy milyen eszközökbe fektetik be a tőkét (részvénybe, kötvénybe, ingatlanba, állampapírba stb.), illetve, hogy hányféle portfóliót kínál az ügyfelei számára, a pénztárak között verseny van. Az ügyfelek tehát a rendelkezésre álló információk alapján (pénztárak vagyállománya, ügyfélszáma, múltbeli hozamai) szabadon válthatnak pénztárat, és ezzel ösztönözhetik vezetőiket a jobb befektetésekre. Bár a szabályozás országonként és időnként eltérő, de az egyénnek elvileg elég nagy szabadság adható a nyugdíjkorhatár megválasztása tekintetében, továbbá az összegyűjtött összeg akár egy összegben is felvehető, vagy korai halál esetén örökölhető.

A névleges egyéni számlás nyugdíjrendszer (NDC = non-financial defined contribution) a hagyományos felosztó-kirovó rendszernek egy továbbfejlesztett változata. Itt is egy állami nyugdíjbiztosító van, amely beszedi a járulékot az éppen aktuális dolgozóktól, és azt nem takarítja meg, hanem rögtön kiosztja a folyó évi nyugdíjasoknak. A járulékbefizetések nagyságát itt is az országgyűlés határozza meg, azonban a nyugdíjkiadások már nincsenek kitéve az aktuális kormány politikájának, hanem a nyugdíj mértéke a befolyt járuléktömegetől és a gazdaság növekedésének ütemétől függ. *Az állam minden egyén számára vezet egy külön számlát, amelyen az egyén járulékbefizetéseit feljegyzik, és az állam azt vállalja, hogy a számlán névlegesen jóváírt összeget fizeti vissza az egyén számára, amikor az nyugdíjba megy. A számlán feljegyzett összeghez évről évre hozzáadnak egy fiktív, számított hozamot is. Ezt a hozamot egy olyan képlet alapján számítják ki, amely alkotmányban van rögzítve*, tehát amelyet az aktuális kormányzat nem tud kénye-kedve szerint állandóan változtatni, és amely biztosítja, hogy a nyugdíjrendszer hosszú távon is stabil maradjon. A képlet konkrét paraméterei országonként eltérőek. Svédországban például (ahol először vezették be a névleges egyéni számlás nyugdíjrendszert) a nemzetgazdasági átlagkeresetek növekedési ütemével egyenlő mértékben „kamatoztatják” a névleges számlákon feljegyzett összegeket. Olaszországban a GDP növekedési üteméhez, Lengyelországban és Lettországban pedig a nemzetgazdasági bértömeg-növekedési üteméhez igazítják a nyugdíjszámlákon jóváírt nyugdíjígéretnek növekedési ütemét. (A napi sajtóban – kissé pongyolán fogalmazva – a névleges egyéni számlás nyugdíjrendszert hívják „svéd modellnek”.)

A pontrendszeres nyugdíjrendszer az állami felosztó-kirovó nyugdíjrendszernek egy másik továbbfejlesztett változata. Tehát, itt is az egyetlen állami biztosító szedi be a járulékokat, amely rögtön ki is osztja azt az éppen aktuális nyugdíjasoknak. Azonban *az állam itt most nem a konkrétan befizetett összegre vonatkozóan vállal visszafizetési garanciát, hanem csak arra, hogy az egyén „társadalmon belüli jövedelemaránya” nyugdíjas korában is hasonló marad.* Itt ugyanis a befizetett járulékok után nem konkrét összeget írnak jóvá az egyén nyugdíjszámláján, hanem csak nyugdíjpontokat. Konkrétan, egy nyugdíjpontot szerez az, akinek az adott naptári évben elért nettó jövedelme (vagyis a biztosításba bevont jövedelem személyi jövedelemadóval és járulékokkal csökkentett összege) megegyezik az országos átlaggal. Ennél kisebb vagy nagyobb éves keresetvolumen egynél arányosan kevesebb vagy több pontot ér. Sőt, a ledolgozott idő és az elért kereseti szint „egymásba is átváltódhat”: például egy adott évben fél évig fennálló, de havonként az országos átlag kétszeresének megfelelő nettó kereset ugyanúgy egy nyugdíjpontot ér, mint a teljes évben végzett, az országos átlagnak megfelelő keresettel díjazott munka. A nyugdíjba menetelkor az életút alatt szerzett összpontszámot egy paraméter segítségével százalékos értékévé konvertálják át. A nyugdíjpontszám és a százalékkérték közötti váltószám a pontrendszeres nyugdíjrendszernek egy meghatározó jelentőségű paramétere, amely meghatározza a keresetek és a nyugdíjak közötti helyettesítési arányt. Egy tipikus példát véve,

ha ez a paraméter 2,0, akkor ez a következőt jelenti: ha valaki 40 év szolgálati idő után megy nyugdíjba, és minden évben az országos átlagnak megfelelő összeget keresett, azaz összesen 40 pontot gyűjtött, akkor így 80 százalékos helyettesítési ráta adódik. Ez azt jelenti, hogy az illető induló nyugdíja az akkori országos átlag nettó kereset 80%-a lesz. A paramétert az ország demográfiai és foglalkoztatási feltételei alapján kell meghatározni. Ez rögzíti a nyugdíjszisztéma rövidebb-hosszabb távú egyensúlyi feltételeit. A paraméter viszont változtatható, adott jogosultsági (korhatár, korai nyugdíjazási lehetőségek stb.) és egyéb szabályok mellett eldönthető, hogy a társadalom inkább alacsonyabb járulékelvonást és alacsonyabb nyugdíjszínvonalat biztosító rendszert működtet, vagy inkább magasabb ellátási színvonalat finanszíroz, magasabb járulékok „ellenében”.

A három nyugdíjrendszer összehasonlítása

Jelen cikk az előbbi három nyugdíjrendszert a következő szempontok alapján kívánja összehasonlítani:

- a rendszerek tranzakciós költségeinek mértéke;
- az erkölcsi kockázat foka, annak lehetősége, hogy a magánpénztárak vezetői felelőtlenül kezelik az állampolgárok pénzét, és/vagy, hogy a politikusok változtatnak a rendszer működésén;
- annak valószínűsége, hogy az állampolgárok „elputyázzák” a járulékbefizetéseket és ezáltal a rendszer fenntarthatósága és társadalmi méltányossága torzul;
- az állampolgárok döntési szabadságának foka;
- a kedvezőtlen demográfiai trendek hatása a nyugdíjrendszer finanszírozhatóságára;
- a más-más időpontban nyugdíjba menő generációk kezdő nyugdíjai (minden más változatlansága mellett) igazságtalanul eltérnek-e egymástól.

A legnagyobb tranzakciós költségekkel egyértelműen a több magánpénztárból álló (tőkefedezeti) rendszer működik. A több pénztár több irodát tart fent, több az adminisztráció, megjelennek a párhuzamos struktúrák. Egy magánpénztárnak továbbá (szemben az egységes és kötelező társadalombiztosítóval) jelentősek a marketingköltségei is, ugyanis meg kell győzni az ügyfeleket arról, hogy vele kössenek szerződést, és ne a konkurenciával. Mivel a magánpénztár a befolyt összeget befekteti, a vagyonkezelés és a kockázatelemzés szintén további tranzakciós költségekkel jár. A tranzakciós költségeket rendkívüli mértékben tovább emeli annak az intézményrendszernek a fenntartási költsége, amelyet a pénztár csődbemenetele ellen és a tagok védelmében hoztak létre (pl. közös garanciaalap, felügyeleti rendszer, viszontbiztosítás). A viszontbiztosítás rendszere például azt jelenti, hogy minden nyugdíjpénztárnak kell hogy legyen egy (vagy több) viszontbiztosítója. Így, ha a pénztár csődbe megy, akkor az öt biztosító másik pénztár fizeti majd ki a nyugdíjjáradékot a jogosultaknak. A másik pénztár tehát amellet, hogy riválisa az előbbinek (ugyanazokért az ügyfelekért versenyeznek), érdekeltté válik abban is, hogy a versenytársa is sikeresen prosperáljon, és ne menjen csődbe. (Így megelőzhető, hogy felelőtlen hozamígéretben megtettesülő kontrollálhatatlan verseny kezdődjön.) Ahhoz azonban, hogy egy pénztár képes legyen mérlegelni a viszontbiztosítási szerződésének kockázatait, figyelemmel kell kísérnie a többi nyugdíjbiztosító befektetési döntéseit is. Ez azonban általában igen költséges. A másik két nyugdíjrendszer (névleges egyéni számlás és a pontrendszeres) működtetésének költsége (mivel egységes és kötelező jellegű társadalombiztosító van) a tőkefedezetinél jóval olcsóbb, az előbbi többletköltségek nem jelentkeznek, azonban természetesen a hagyományos felosztó-kirovó rendszerhez képest (az egyéni számlák vezetése miatt) mind-

kettő esetében magasabbak a működési költségek. *A két rendszer egymással nagyságrendileg azonos nagyságú tranzakciós költséggel működik.*

Az erkölcsi kockázat (amellyel az állampolgár szembesül) már egy nehezebben összehasonlítható jellemző, ugyanis ennek nincs egységes „mértékegysége”. A tőkefedezeti rendszerben az erkölcsi kockázat abból származhat, hogy a pénztárak vezetői nem biztos, hogy felelősen járnak el, amikor a pénztártagok pénzét befektetik. Az ügyfelek és a pénztárak közötti információs aszimmetria miatt ugyanis az ügyfelek gyakran nem képesek ellenőrizni, hogy a pénzüket felelősen kezelik-e, és a pénztár nem megy-e idő előtt csődbe a rossz gazdálkodás következtében. A névleges egyéni számlás és a pontrendszeres nyugdíjrendszernél azonban, mivel itt nincsenek megtakarítások és nincs vagyonezelés, az erkölcsi kockázat a politikai kockázatban testesül meg. Nevezetesen abban, hogy a politikusok időközben változtatnak-e a nyugdíjrendszeren, a jogosultságokon, a járadék-kifizetések ígért mértékén és szabályain az állampolgár kárára. Ennek a kockázatnak a mértéke függ egyrészt attól, hogy a politika milyen erős elkötelezettséget vállal a nyugdíjrendszer tartósságára vonatkozóan (pl. alkotmányban rögzíti-e, vagy csak egyszerű feles többségű törvényben), másrészt attól, hogy az országban hogyan alakulnak a hosszú távú demográfiai trendek (és ezáltal mennyire lesz a politika a jövőben rákényszerítve a változtatásra). A névleges egyéni számlás és a pontrendszeres modell összehasonlítása tekintetében annyi állítható, hogy a pontrendszeres modell politikailag jobban manipulálható a járulékok mértékén, a korhatár meghatározásán és a helyettesítési paraméteren keresztül, mint a névleges egyéni számlás nyugdíjrendszer (az utóbbinál „csak” a járulékok mértéke és a korhatár szintje van kitéve a politikai kockázatnak). Annak megítélése viszont, hogy vajon a tőkefedezeti rendszer piaci (erkölcsi) kockázata vagy a két állami rendszer politikai (erkölcsi) kockázata a nagyobb, nyilvánvalóan függ a részletszabályozásoktól, az országspecifikus tényezőktől és az egyéni értékítéllettől is.

A potyautas-jelenség mértéke talán könnyebben összehasonlítható. A potyautas-taktika, mint tudjuk, közgazdasági értelemben a nyugdíjrendszernél azt jelenti, hogy az adott egyén igyekszik elkerülni vagy minimalizálni a járulékbefizetési kötelezettségeket (például azzal, hogy minimálbéren jelentik be), majd a felvehető nyugdíjjáradékot viszont igyekszik maximálisan kihasználni (még akkor is, ha ez társadalmilag nem méltányos). A potyautas-taktika leginkább a hagyományos felosztó-kirovó rendszerben volt rendkívül magas, főleg akkor, amikor még mindössze a karrierpálya utolsó három éve alapján határozták meg a kezdő nyugdíj mértékét (nemzeti sport volt, hogy az emberek bejelentett jövedelme az utolsó években a többszörösére emelkedett). Nyilvánvalóan minél nagyobb a kapcsolat a járulékbefizetés és a nyugdíjjáradék között, annál kisebb a potyautas-magatartás kockázata. Az említett három nyugdíjrendszer tekintetében a legnagyobb kapcsolatot az állampolgár a tőkefedezeti rendszerben érezheti, azaz itt a legkisebb a potyautas-taktika esélye, majd ezután következik a névleges egyéni számlás nyugdíjrendszer, és végül a pontrendszeres nyugdíjrendszer.

Az állampolgárok számára a legnagyobb döntési szabadságot egyértelműen a tőkefedezeti rendszer biztosítja, hiszen itt megválaszthatja egyrészt a számára kedves befektetési portfóliót, másrészt a számlájának örököseit és kedvezményezettjeit, harmadrészt pedig elvi lehetősége nyílik arra is, hogy meghatározza a saját nyugdíjba menetelének időpontját és a fizetendő járulékok mértékét is. (Az utóbbi két szabadságjogot a magyar rendszerben némileg csökkentették ugyan, azonban ezt nem a rendszer fenntarthatóságának védelme, hanem az állampolgárok nem racionális magatartásának visszaszorítása és az öngondoskodásra való ösztönzés érdekében tették.) A névleges egyéni számlás nyugdíjrendszerben a járulékok nagysága, a nyugdíjkorhatár, valamint a számlán jóváírt összegek névleges hozama központilag rögzített (egy része alkotmányban, egy másik része törvényben), azonban az örökölhetőség tekintetében lehet némi szabadsága az egyénnek is. A rendszer lehetőséget nyújt ugyanis arra (és a legtöbb or-

szágban ez is ment át a gyakorlatba), hogy a névleges számlán jóváírt összeget, a tulajdonos korai halála esetén, átvezessék az általa korábban megjelölt örökös vagy kedvezményezett névleges számlájára. *A pontrendszeres nyugdíjrendszer biztosítja a három közül a legkisebb egyéni döntési szabadságot*: nemcsak a járulék, korhatár és járadék meghatározása szabályozott ugyanis központilag, hanem a pontok örökölhetősége sem (vagy legfeljebb csak részben) megoldható.

A kedvezőtlen demográfiai trendeknek szintén a tőkefedezeti nyugdíjrendszer van a legkevésbé kiszolgáltatva. A pénzügyi számlákon megtakarított és befektetett összegek ugyanis akkor is rendelkezésre állhatnak, ha a népesség elöregedik vagy a száma radikálisan lecsökken. Az persze természetes, hogy az egész gazdaságot – és így a tőkefedezeti nyugdíjrendszert, és az ebben félretett megtakarítások vásárlóértékét is – negatívan érinti, ha csökken a fiatal, aktív generáció száma, és csökken a foglalkoztatottság, azonban ettől még maga a nyugdíjrendszer nem omlik össze, nem válik fizetéseképtelenné. Más a helyzet viszont az alapvetően felosztó-kirovó rendszerben működő névleges egyéni számlás és pontrendszeres nyugdíjrendszerekkel. Itt célszerű külön elemezni a rövid és hosszú távú finanszírozhatóságot: *rövid távon mindkét rendszer külső forrásokra szorulhat, hosszú távon pedig kétesélyes a dolog, azaz a részleteket szabályozó paraméterek függvénye, hogy a rendszerek hosszú távon mennyire tudnak stabilak maradni.* Rövid távon, akár egy gazdasági-, akár egy demográfiai válság következtében bármikor előfordulhat, hogy kevesebb járulék folyik be a nyugdíjkasszába, mint amennyi kifizetést kell folyósítani az éppen aktuális nyugdíjasoknak (a számlájukon múltban összegyűlt összegek vagy pontok alapján). Ilyen esetben a nyugdíjkassza hitelre szorul (amelyet például a központi költségvetéstől vagy más külső hitelezőtől tud felvenni). Hogy hosszú távon ezeket az összegeket a nyugdíjkassza képes-e a saját járulékbefvételeiből visszafizetni, az attól függ, hogy a nyugdíjjogosultságokat (pl. korhatár, korai nyugdíjazás szabályai stb.) és a járadékok meghatározását (a névleges számlák hozamait, illetve a nyugdíjpontokat és a helyettesítési arány paramétereit) hogyan határozzák meg. (E tekintetben nincs egységes nemzetközi gyakorlat, néhány szabályozási forma tapasztalatát a következő fejezet be is kívánja mutatni.)

Az előbbi kérdéstől nem független az a másik elemzési szempont sem, hogy vajon igazságtalan módon eltérnek-e egymástól a kezdőnyugdíjak abból adódóan, hogy az ember válság vagy fellendülés idején megy nyugdíjba. *A tőkefedezeti rendszerben például meglehetősen érzékenyen érintheti a nyugdíjba vonulni kívánó embert az, ha éppen akkor tör ki egy nagy gazdasági válság, és ezáltal a tőkepiacok bezuhannak, a nyugdíj-megtakarítások egy csapásra leértékelődnek.* Ennél kisebb mértékben ugyan, de *a pontrendszeres nyugdíjrendszerben is kedvezőtlenül járhat az, aki éppen akkor megy nyugdíjba, amikor beköszönt egy nagyobb gazdasági válság.* A nyugdíjak ugyanis ebben a rendszerben a mindenkori átlagkeresethez vannak kötve (a nyugdíjpontokat ez alapján konvertálják át), és igaz ugyan, hogy a bérek lefelé merevebbek, mint a tőkepiacok vagy a nemzeti jövedelem, ám ezek sem maradnak egy nagy válság idején teljesen stabilak. Talán *a névleges egyéni számlás nyugdíjrendszer keretében védhető ki a legkönnyebben a nyugdíjagnak a gazdasági ciklusokból adódó túlzottan hektikus ingadozása.* Ha ugyanis az egyéni számlákon jóváírt névleges hozamot nem kizárólag egy év makroadatához, például GDP-növekedéséhez indexálják, hanem több év mozgóátlagához (pl. az elmúlt öt év GDP-növekedéséhez), akkor ezzel a túlzott ingadozások kisimíthatók.

Az alábbi táblázat tömören összefoglalja a fejezetben megfogalmazott elméleti állításokat. (A relációs jel arra nyílik, amelyik rendszer az adott szempont alapján előnyösebbnek mondható.)

1. táblázat

Tőkefedezeti nyugdíjrendszer	Névleges egyéni számlás nyugdíjrendszer (NDC)	Pontrendszeres nyugdíjrendszer
Nagy tranzakciós költségek: – párhuzamos struktúrák – marketing – kockázatkezelés és vagyonkezelés költsége – viszontbiztosítások	< A hagyományos felosztó-kirovónál nagyobb, de a tőkefedezetinél jóval kisebb tranzakciós költségek.	≈ A hagyományos felosztó-kirovónál nagyobb, de a tőkefedezetinél jóval kisebb tranzakciós költségek
Erkölcsei kockázata annak, hogy a biztosítók felelőtlenül kezelik az emberek pénzét.	< Erkölcsei kockázata annak, hogy a politikusok változtatnak a rendszeren.	> Erkölcsei kockázata annak, hogy a politikusok változtatnak a rendszeren.
Minimális a potyautas-taktika kockázata	> Kicsi a potyautas-taktika kockázata	> Közepes a potyautas-taktika kockázata
Nagyfokú egyéni döntési szabadság: – nyugdíjba menetel ideje – befektetés, portfólió kiválasztása – járulékfizetés mértéke – örökölhetőség	> Közepes egyéni döntési szabadság: – járulék, nyugdíjkorhatár és járadék tekintetében nincs döntési jogkör, de a névleges számla örökölhető.	> Kicsi egyéni döntési szabadság: – járulék, járadék és korhatár tekintetében. Nincs döntési jogkör, és a jogosultság nem is örökölhető.
Finanszírozható akkor is, ha kedvezőtlenül alakulnak a demográfiai trendek vagy a gazdasági növekedés.	> A hosszú távú finanszírozhatóság a részletszabályoktól függ, rövid távon viszont könnyen hitelre szorulhat a rendszer.	≈ A hosszú távú finanszírozhatóság a részletszabályoktól függ, rövid távon viszont könnyen hitelre szorulhat a rendszer.
Aki pénzügyi válság idején megy nyugdíjba, az könnyen rosszabbul járhat.	< Ha a hozamképlet mozgó-átlaggal számol, akkor kicsi az üzleti ciklusok által okozott méltánytalanság.	> Aki gazdasági vagy demográfiai válság idején van nyugdíjban, az rosszabbul járhat.

Az, hogy összességében véve melyik nyugdíjrendszer tekinthető jobbnak, nyilvánvalóan értékítéleti kérdés is, hiszen arról kell döntenünk, hogy melyik szempont fontosabb a másiknál. Erről állást nem foglalva, azonban azt mindenképpen konstatálva, hogy jelen információink szerint hazánkban a kormányzati politika a névleges egyéni számlás nyugdíjrendszer bevezetése irányába indult el, a következő fejezet e rendszer három altípusát kívánja bemutatni, összehasonlítani.

Három NDC-rendszer összehasonlítása

Az eddigi fejezetek nagy vonalakban bemutatták a névleges egyéni számlás rendszerek működését, előnyeit és hátrányait. Ahogy azt korábban jeleztem, az egyik nyitott kérdésre, a rövid- és hosszú távú finanszírozhatóságára az NDC-rendszerek egy-egy típusának bemutatásánál visszatérünk.

A névleges egyéni számlás nyugdíjrendszert először Svédországban vezették be, ahol a számlákon jóváírt *névleges hozamot a nemzetgazdasági átlagkeresetek emelkedéséhez kötötték*. Ez a hozamszámítási módszer azonban *finanszírozhatósági problémát okozhat, ha lecsökken az adott országban a foglalkoztatási ráta*. Ha ugyanis a foglalkoztatás csökkenése miatt kevesebb járulékbévelet folyik be a nyugdíjkasszába, viszont az implicit nyugdíjkötelezettségeket továbbra is az átlagkeresetek emelkedése után számolják, akkor ez nemcsak rövid, hanem hosszú távon is egyensúlytalansághoz, a nyugdíjkassza fizetéseképtelenségéhez vezet. (Rövid távú finanszírozhatósági problémával bármelyik NDC-rendszer küszködhet.) Ennek a módszernek a másik problémája az, hogy az „átlagkeresetek” definíciója ki lehet téve a politikai manipulációnak (nem mindegy, hogy a teljes munkaerőköltséget, a bruttó bért, a nettó bért, vagy pedig az egyéb juttatásokkal is bővített nettó jövedelmet tekintik viszonyítási alapnak). Ha ugyanis például a személyi jövedelemadó vagy a járulékfizetési kötelezettség megváltozik, vagy egyszerűen például átminősítik a munkaadói járulékot munkavállalói járulékká, akkor máris megváltoznak a bruttó és nettó bérek nagyságai, valamint egymáshoz viszonyított arányai. Tehát, *az adótörvények módosításain keresztül* (amelyek egyébként mindenütt feles többséget igénylő törvények) *a kormányzat képes lehet arra, hogy befolyásolja a névleges nyugdíjszámlák hozamait*. Ez viszont *kinyitja a lehetőséget a politikai ígéretlicitnek is*, azaz annak, hogy a nyugdíjrendszer hosszú távú fenntarthatósági szempontjait alárendeljük az aktuálpolitikai választási céloknak.

Lettországon és Lengyelországon például ezzel szemben a lakosság összbertömegéhez igazítják a névleges egyéni nyugdíjszámlán jóváírt összegek hozamait. Ez az átlagkeresetes számításához képest azért jobb, mert ha csökken a foglalkoztatási ráta, akkor csökkennek a számlák névleges hozamai is, és így hosszabb távon fenntarthatóbbá válhat a rendszer. A politikai manipuláció azonban itt is ugyanúgy jelen lehet, amennyiben az összbertömeg definíciója „rugalmas”, azaz ennek nagysága az adótörvényekkel módosítható. Az üzleti ciklusok ingadozása vagy a kedvezőtlen demográfiai trendek miatt rövid távon természetesen itt is jelentkezhetnek finanszírozhatósági problémák, ugyanis például egy gazdasági válság idején kevesebb a nyugdíjkassza bevétele, mint kiadása. (Az előző kormányciklusban működő Nyugdíj Kerekasztal egyébként az NDC-rendszerek között ezt a hozamszámítási modellt tartotta a legjobbnak.)

Olaszországban ezzel szemben a GDP növekedésének üteméhez kötötték a névleges nyugdíjszámlán jóváírt összegek hozamait. Így itt *nincs mód arra, hogy adótörvényekkel vagy más trükkökkel manipulálják* a hozamok alakulását és felelőtlen politikai ígéretlicitet tárgyává tegyék a nyugdíjrendszert. Az a kockázat azonban itt is fennáll, hogy kedvezőtlen tendenciák esetén sérülhet a finanszírozhatóság. Itt azonban elsősorban nem a kedvezőtlen demográfiai trendek, hanem *a GDP-n belül a munka- és tőkejövedelmek arányának tartós megváltozása*

képezi a legnagyobb kockázatot. A legtöbb fejlett gazdaságban a munka- és tőkejövedelmek aránya hozzávetőlegesen 70-30%. Mivel a nyugdíjjárulékokat csak a munkajövedelmek után fizetik, ha a GDP-n belül megnő a tőkejövedelmek és lecsökken a munkajövedelmek aránya, akkor ennek következtében változatlan GDP mellett is lecsökken a nyugdíjkassza bevétele. Ha viszont eközben a nyugdíjjáradékok hozamait a GDP-hez kötik, akkor hosszú távon bekövetkezhet, hogy a nyugdíjkassza bevételei nem fedezik a kiadásokat.

Az alábbi táblázat tömören összefoglalja a fejezetben megfogalmazott elméleti állításokat. (A relációs jel arra nyílik, amelyik NDC-rendszer az adott szempont alapján előnyösebbnek mondható.)

2. táblázat NDC-rendszerek összehasonlítása

„Átlagkeresetes” hozamszámítás (pl. Svédország)		„GDP-s” hozamszámítás (pl. Olaszország)		„Bértömeges” hozamszámítás (pl. Lengyel., Lettország)
Ciklikusválság idején átmeneti hitelre vagy járulékemelésre szorul a rendszer.	≈	Ciklikusválság idején átmeneti hitelre vagy járulékemelésre szorul a rendszer.	≈	Ciklikusválság idején átmeneti hitelre vagy járulékemelésre szorul a rendszer.
A foglalkoztatási ráta lecsökkenése hosszú távon is finanszírozhatatlanná teheti a rendszert.	<	A munka- és tőke-jövedelmek arányának változása hosszú távon is finanszírozhatatlanná teheti.	<	Hosszú távon biztonságosan finanszírozható a rendszer.
Az adórendszer változtatásával mód nyílik a hozam politikai manipulációjára.	<	Nincs mód politikai manipulációra.	>	Az adórendszer változtatásával mód nyílik a hozam politikai manipulációjára.

„Családi” NDC-modell?

A felosztó-kirovó jellegű állami nyugdíjrendszerekkel kapcsolatban (az NDC- és pontrendszeres modelleket is ide értve) állandó érv, dilemma, hogy annak ellenére, hogy ki vannak szolgáltatva a demográfiai tendenciáknak, mégse próbálják meg ezt a problémát sehogyan se kezelni. Nem érvényesítenek ugyanis *semmilyen* hosszú távú ösztönzést a gyerekvállalásra vonatkozóan. Igaz persze, hogy léteznek erre nyugdíjrendszeren kívüli gazdaságpolitikai eszközök is: akár az adótörvényeken keresztül (pl. családi adókedvezmény), akár a szociálpolitikán

keresztül (pl. TGYÁS, GYED, GYES, családi pótlék stb.) is ösztönözhető a gyerekvállalás, mégis állandó dilemma maradt, hogy megfelelő-e az, ha a nyugdíjrendszer ki van szolgáltatva ezen más elosztórendszereknek. A Nyugdíj Kerekasztal tanulmánya is javasolja például a családpolitikai célok figyelembevételét a nyugdíjrendszer kialakításában, és az ilyen irányú reformjavaslatok kidolgozását.

Ennek mentén az NDC-rendszer (bármelyik hozamszámítást is alkalmazza) például a következőképpen is bővíthető lenne. Amennyiben egy adott foglalkoztatott szülei még nem nyugdíjasok vagy már nem élnek, akkor rá vonatkozóan a rendszer nem sokban különbözne a hagyományos NDC-től, legfeljebb annyiban, hogy az egyén által befizetett járulékok nem teljes egészében íródnaak jóvá a névleges számláján, hanem annak egy kis hányada egy központi szolidaritási alapba folya be. Ha viszont az egyén szülei nyugdíjasok, akkor a befizetett járulékok kivételesen nem íródnaak jóvá a saját névleges számláján, hanem a teljes összeg azonnal visszautalásra kerülne a szülei számára. (Természetesen, amikor ő is nyugdíjba megy, akkor ő maga sem csak a saját számlájáról kaphat majd nyugdíjat, hanem a saját gyerekeitől is.) Így az emberek nemcsak arra lennének ösztönözve, hogy minél több gyermeket vállaljanak (azt a családi adókedvezményekkel és különböző támogatási formákkal is meg lehet csinálni), hanem arra is, hogy gyerekeiket minél jobban neveljék és képezzék, hogy minél magasabb jövedelemmel rendelkező állampolgárokká váljanak. Az előbb említett szolidaritási alap pedig azt szolgálná, hogy számításba vegyék azokat az embereket, akik önhibájukon kívül valamilyen oknál fogva nem voltak képesek jó keresetű gyerekeket nevelni. Ha például az egyén úgy ment nyugdíjba, hogy közben a gyerekei önhibájukon kívül fizikailag munkaképtelenek lettek, vagy még nem érték el a munkaképes kort, vagy netán meghaltak, vagy az illetőnek egyszerűen biológiai okokból nem lehetett gyereke, akkor az adott nyugdíjas az állami szolidaritási számláról kiegészítő nyugdíjat kaphatna.

A „családi” NDC-rendszernek az előnyök mellett természetesen lennének hátrányai is (az NDC-hez képest). Egyrészt a rendszer működtetése magasabb tranzakciós költségekkel járna. Nemcsak az egyéni számlákat kellene ugyanis az államnak vezetnie, hanem folyamatos adminisztrációt igényelne még az állampolgárok családi állapotának (a családtagok munkaképességének és egyéb ismérveinek) részletes nyilvántartása is. Másrészt megnőhet a potyautas-magatartás esélye (a járulékbefizetések elpotyázása, minimálbéren történő foglalkoztatás stb.) abban az esetben, ha az embernek megszakadt vagy rossz a kapcsolata a szüleivel (és ezért nem érzékeny a szülei nyugdíjára). Mindezek ellenére azonban, egy olyan információs technológiai környezetben, amikor a nyilvántartások összesítése és rendszerezése folyamatosan egyre olcsóbb, valamint egy olyan országban (pl. hazánkban), ahol a demográfiai trendek tartósan negatívak, egy ilyen „családi” NDC-rendszer bevezetése véleményem szerint több előnnyel járna, mint hátránnyal.

Felhasznált irodalom

Augusztinovics Mária (2005): *Népesség, foglalkoztatottság, nyugdíj*. Közgazdasági Szemle, LII. évf., május, 429–447.

Augusztinovics Mária (1999): *Nyugdíjrendszerek és reformok az átmeneti gazdaságokban*. Közgazdasági Szemle, XLVI. évf., július-augusztus, 657–672.

Fultz, Elaine (2002): *Nyugdíjreform Magyarországon és Lengyelországban*. Közgazdasági Szemle, XLIX. évf., június, 464–472.

Kertész Krisztián (2005): *Állami elosztórendszerek megújítása*. Budapest, ÉFTK.

- Kertész Krisztián (2006): *A piaci és kormányzati tökéletlenségek rendszerezése és gazdaságpolitikai összefüggései*. Budapest, ÉFTK.
- Kertész Krisztián (2008): *Államreformért*. Budapest, TGTK.
- Kertész Krisztián (2009): *A piaci és kormányzati tökéletlenségek rendszerezése és gazdaságpolitikai összefüggései (átdolgozott változat)*. Budapest, TGTK.
- Martos Béla (1997): *Nyugdíjformulák öt európai országban*. Közgazdasági Szemle, XLIV. évf., június, 521–530.
- Nyugdíj és Időskor Kerekasztal – Jelentés (2007–2009). http://nyugdij.magyarorszagholnap.hu/images/Nyugdij_kerekasztal_jelentes.pdf
- Oksanen, Heikki (2003): *A nyugdíjreformtervek a jóléti államokban – öregedő népesség esetén*. Közgazdasági Szemle, L. évf., július-augusztus, 654–670.
- Orbán Gábor – Palotai Dániel (2006): *Gazdaságpolitikai és demográfiai kihívások a magyar nyugdíjrendszerben*. Közgazdasági Szemle, LIII. évf., július-augusztus, 583–603.
- Réti János (2002): *Egyéni számlás felosztó-kirovó nyugdíjrendszerek*. Közgazdasági Szemle, XLIX. évf., június, 528–550.
- Réti János (1995): *A nyugdíjreform néhány kiemelt kérdése*. Közgazdasági Szemle, XLII. évf., október, 926–941.
- Simonovits András (2009): *Az önkéntes nyugdíjrendszer egy egyszerű modellje*. Közgazdasági Szemle, LVI. évf., október, 851–865.
- Simonovits András (2002): *Nyugdíjrendszerek: tények és modellek*. Budapest, Typotex Kiadó, 226 o.
- Simonovits András (2009): *Népességöregedés, tb-nyugdíj és megtakarítás – parametrikus nyugdíjreformok*. Közgazdasági Szemle, LVI. évf., április, 297–321.

Kertész Krisztián*

PRÓ ÉS KONTRA ÉRVEK: ÁLLAMI VAGY MAGÁN EGÉSZSÉGÜGYI RENDSZERT?

Jelen cikk azt kívánja megvitatni, hogy az egészségügyi szolgáltatások piacán, valamint az egészségbiztosítások piacán melyek az állami, illetve a magántulajdonlásnak az előnyei és hátrányai. Az elmúlt 20 évben Magyarországon is folyamatosan politikai vita tárgyát képezte, hogy vajon célszerű-e, és ha igen, akkor mely területre érdemes bevonni a magántőkét. Hazánkban a járóbeteg-ellátás területén nyitották meg a versenyt először (még a 90-es években), és a háziorvosok ma már szinte mindenütt magánpraxisban, azaz kft., bt. vagy egyéni vállalkozás formájában működnek. Majd ez a szakorvosi ellátásban is egyre elterjedtebb lett. A fekvőbeteg-ellátás területén korlátozottabb a magántőke megjelenése, de néhány kiegészítő ellátásban (pl. szülészet, plasztika, őssejtterápia stb.) itt is jelen van. A finanszírozási oldalon, azaz az egészségbiztosítás piacán hazánkban még szinte teljes az állami monopólium, és még a kiegészítő biztosítások piacán is csak nagyon korlátozott a piacra történő belépés lehetősége. (Igaz, a 2006–10-es kormányzati ciklusban komoly kísérlet volt arra, hogy több egészségpénztár létrehozásával a finanszírozásba is bevonják a magántőkét, azonban a 2008-as népszavazás és a kormánykoalíció felbomlása után minden ezzel foglalkozó törvényt visszavontak.)

A cikk terjedelme nem teszi lehetővé a gyakorlatban megismerhető sokfajta egészségügyi rendszer mélyreható empirikus elemzését és nemzetközi összehasonlítását¹, sőt, még azt sem, hogy a magyar reformfolyamatot részletesen elemezze, azonban a cikk arra kísérletet tesz, hogy elméleti alapmodellek összehasonlításán keresztül elemezze az egyes rendszerek előnyeit és hátrányait. Először a szolgáltatási oldalon, majd a finanszírozási oldalon vethetjük össze az előnyöket és hátrányokat, a cikk második fele pedig a szolgáltatási és finanszírozási oldalt egyszerre vizsgálja. Öt egészségügyi alapmodellt hasonlít össze, majd arra keresi a választ, hogy a technológiai fejlődés hogyan befolyásolja azt, hogy melyik struktúra a hatékonyabb, azaz hogy mennyire érdemes „piacosítani”. Más szóval: hogyan nyit lehetőséget a technológiai fejlődés az egészségügyi rendszerek reformjára?

Szolgáltatási oldal: állami intézmény vagy gazdasági társaság?

Az állami és magánrendszerek összehasonlítását kezdjük kizárólag a szolgáltatási oldallal! Az elemzés e szakaszában tegyük fel tehát, hogy a finanszírozási (=biztosítási) oldalon mind-

* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

¹ *lásd bővebben például: Boncz – Gulácsi – Kovács – Oesterle (2007), vagy Pete (1997).*

két esetben egységes állami társadalombiztosítás van. Azaz minden állampolgár kötelezően tagja a társadalombiztosítónak (a kiskorúak, tanulók, munkanélküliek, nyugdíjasok és más rá-szorultak helyett az állam fizeti a járulékokat) és betegség esetén fizeti az egészségügyi szolgáltatások árát. A legfőbb kérdés tehát most az, hogy egységes állami társadalombiztosítót feltételezve milyen érvek és milyen ellenérvek szólnak amellet, hogy a kórházak, a szakrendelők és a háziorvosi rendelők állami intézmény formájában működjenek (ahol az orvosok és az ápolószemélyzet közalkalmazottak), vagy gazdasági társaságok formájában (ahol akár maguk az orvosok is vállalkozók lehetnek). Az utóbbira példa lehet a következő: egy kórházi sebészeti osztályán az orvosok összeállnak, alakítanak egy kft.-t (ha tőkére van szükségük, akkor felvesznek hitelt, vagy bevonnak külsős tulajdonostársakat is), majd megveszik vagy kibéreltik az önkormányzattól az adott sebészeti osztály infrastruktúráját (épületet, gépeket, berendezéseket, stb.), és ettől kezdve azt profitorientáltan működtetik tovább. Vajon hatékonyabb-e egy ilyen tulajdonforma, mint az állami intézmény?

Egy magánszolgáltatónak alapvetően két előnye van az állami intézménnyel szemben. Egyrészt a profitorientáltsága miatt jobban érdekelt a teljesítményben. Igaz, hogy elvileg az állami intézmény keretében is megoldható a teljesítmények mérése, azonban az érdekelttség erre itt jóval kisebb, ezért ez a magánszférában hatékonyabban működik. Másrészt a beruházási döntések ott születnek meg, ahol több a rendelkezésre álló információ és ahol a döntés utáni anyagi, szakmai és erkölcsi felelősséget viselik. Egy önkormányzati intézmény beruházási döntéseit ugyanis a képviselőtestület hozza meg, és az orvosoknak, az ápolószemélyzetnek (akik a legtöbb információval rendelkeznek arról, hogy milyen új gépekre, berendezésekre lenne szükség, és akik a legtöbb felelősséget is viselik) ebbe nincs beleszólásuk. A beruházási döntések tehát ebben az esetben politikai szinten születnek meg, és leginkább nem a társadalmi igényektől, hanem az adott kórház vagy más szolgáltató intézmény lobbijától függ, hogy mekkora beruházásokat finanszíroznak. Ezzel szemben ha az egészségügyi dolgozók önálló vállalkozást, gazdasági társaságot hoznak létre, akkor tulajdonosként már ők maguk dönthetnek a beruházásokról, amelyek így jobban igazodnak a társadalmi igényekhez.

Az összehasonlító elemzések azonban gyakran elfelejtik, hogy az előbbi előnyök hátrányokká is válhatnak: a *magánszolgáltatók teljesítményorientáltsága látszatteljesítmény-orientáltságba, a beruházások pedig túlberuházásokba csaphatnak át.*

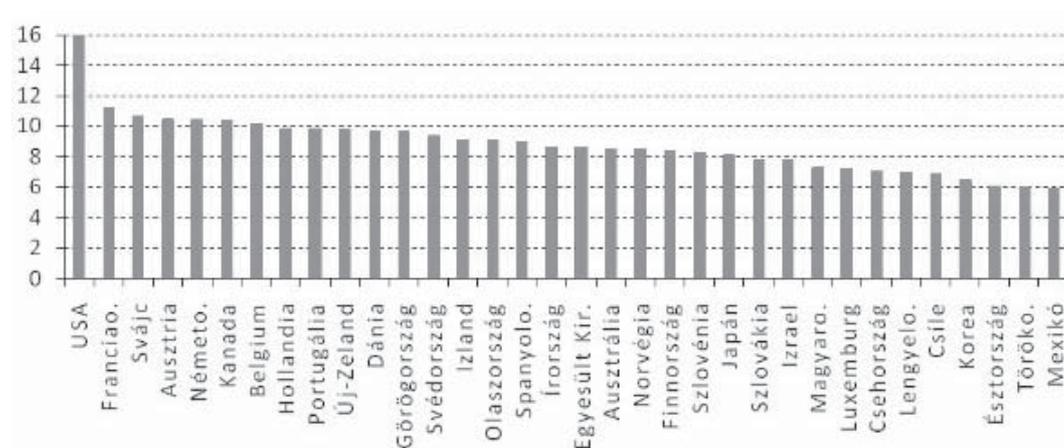
1. Igaz ugyan, hogy egy állami intézménynél is előfordulhat, hogy fiktív szolgáltatásokat is kiszámláz a társadalombiztosításnak, azonban egy profitorientált vállalkozásnál erre sokkal nagyobb a késztetés. Miközben ugyanis egy állami intézmény legfeljebb azért könyvel „kreatívan”, hogy a befolyó többletforrásokból egészségügyi beruházásokat eszközölhessen, a magánszolgáltató tulajdonosai azonban ezt profit formájában ki is vehetik a vállalkozásból. Az empirikus tapasztalatok is azt mutatják, hogy a biztosító megtévesztésére irányuló kísérletek számaránya a magánvállalkozások irányából nagyobb.

2. Igaz ugyan az is, hogy egy versenyző és profitorientált szolgáltató jobban törekszik arra, hogy a betegek elégedettek legyenek, azonban a beteg és orvos közötti jelentős információs aszimmetria miatt ezt gyakran nemcsak valódi teljesítményjavulással, hanem mindössze hangulatjavító intézkedésekkel is képes elérni. A szolgáltató abban érdekelt ugyanis, hogy mindabban, amit egy laikus beteg is érzékel (pl. udvarias bánásmód, együttműködő-készség, szépen felújított és karbantartott épület, megfelelő higiénia a fürdőszobában, mellékhelyiségekben, stb.), mindenképpen legyen versenyképes, azonban mivel a szakmai hozzáértést a beteg csak alig tudja megítélni, az orvosi ellátás színvonala tekintetében már a költségmegtakarítás lehet az elsődleges szempont. Mivel az egészségügyben a beteg mindvégig (szolgáltatás előtt, közben és utána egyaránt) információs hátrányban van, egy magánszolgáltató úgy is versenyelőnyt tud szerezni a piacon, ha a beteg kárára kezd el takarékoskodni.

3. Igaz ugyan az is, hogy a magánszolgáltató képes hatékonyabb beruházásokat eszközölni, hiszen közelebb van a szükséges információkhoz, azonban az is elmondható, hogy a hibás döntéseket nehezebben is orvosolja. A magánszolgáltatók sokkal inkább hajlamosak a túlberuházásokra, majd ezen infrastruktúrák hosszú távú megtartására. Ha ugyanis egy beruházás utólag fölöslegesnek bizonyul, akkor ahelyett, hogy a kapacitásokat leépítenék és ezzel együtt a veszteségeket elszenvednék, hajlamosak inkább kihasználni az orvos és a beteg közötti információs aszimmetriát és a többletkapacitást túlkezelésekkel lekötik. Más szóval, mivel az orvos állapítja meg a diagnózist és a szükséges terápiát egyaránt, a téves túlberuházások megte-remthetik az igényt és lehetőséget a szükségtelen többletvizsgálatokra és túlkezelésekre.

Az empirikus tapasztalatok is azt mutatják, hogy azokban az országokban, ahol az egészségügyben a magántőke nagyobb részarányt képvisel, ott sokkal nagyobb összegeket ruháznak be az egészségügyi infrastruktúrába, és GDP-arányosan is sokkal többet költenek az egészségügyre (lásd az alábbi ábrát). Ez még akkor is igaz, ha a legtöbb országban ezt úgy próbálják féken tartani, hogy szigorú állami szabályozással előírják, hogy régióként maximálisan mekkora infrastruktúra (hány kórházi ágy, szakrendelő, háziorvosi rendelő stb.) lehet, továbbá szigorúan szabályozzák az ajánlott betegutakat és szolgáltatási mennyiségeket is. (Minden tapasztalat azt mutatja ugyanis, hogy az ilyen szabályozások sem mentesek a kormányzati hibáktól, vagy pedig gyakran a korrupció melegágyává válhatnak.)

1. ábra
Egészségügyi kiadások a GDP százalékában 2008-ban

Forrás: OECD²

² http://www.oecd.org/document/16/0,3343,en_2649_34631_2085200_1_1_1_1,00.html

Finanszírozási oldal: társadalombiztosítás vagy több magánbiztosító?

Mielőtt elemeznénk az egy- és több-biztosítós egészségügyi rendszerek előnyeit és hátrányait, rögzítsük, hogy itt most mit értünk több-biztosítós rendszer alatt, ugyanis ezt az elnevezést többféle rendszer leírásakor szokták alkalmazni. Létezik például olyan, hogy regionálisan felosztják az országot, és más-más régió lakosa más-más állami biztosítóhoz tartozik, azonban a biztosítók nincsenek egymással versenyben (pl. Ausztriában). Létezik például olyan rendszer is, hogy az országban egységes és kötelező társadalombiztosítási rendszer van, és a magánbiztosítóknál csak a kiegészítő egészségügyi szolgáltatásokra (pl. kórházi hotelszolgáltatás, stb.) lehet biztosítást kötni. Most azonban nem ezeket elemezzük, hanem azt a versengő, több-magánbiztosítós egészségügyi rendszert, amelyben társadalombiztosítás egyáltalán nem létezik, viszont az állampolgárnak mégis kötelező egészségügyi járulékot fizetnie, de eldöntheti, hogy ezt melyik magánbiztosítóhoz fizeti be, később pedig ez a magánbiztosító finanszírozza majd az egészségügyi ellátását.

A több-magánbiztosítós rendszer hívei általában két dologgal érvelnek:

1. *Mivel a magánbiztosító profitorientált, ezért jobban érdekében áll, hogy az egészségügyi szolgáltatók fiktív számláit és felesleges szolgáltatásait kiszűrje, leleplezze, és ezzel visszaszorítsa a pazarlást.* (Az állami társadalombiztosító alkalmazottai ugyanakkor – a magánbiztosítók hívei szerint – erre kevésbé alkalmasak, mert kisebb erre az érdekeltségük, ugyanakkor nagyobb a korrumpálási lehetőség.)

2. *A versengő magánbiztosító jobban érdekelt abban, hogy elkezdje mérni az orvosok, egészségügyi szolgáltatók teljesítményét, kiválogassa a jó teljesítményt nyújtó orvosokat, szolgáltatókat, és csak hozzájuk irányítsa a betegeket,* ugyanis így a biztosítónak is több ügyfele lesz. Így az orvosok között jobban megnőhet a verseny, és javulhat a hatékonyság.

Az előbbi előnyök mellett azonban *igen súlyos hátrányai is vannak egy magánbiztosítós rendszernek:*

1. *Mivel az állampolgár információs hátrányban van, és túl sok időt és fáradságot követel alaposan megismerni a biztosítási szerződések minden részletét, a háttér szabályzatokat és jogszabályokat, az állampolgár sosem képes racionálisan összehasonlítani az egyes biztosítási csomagokat, amelyek különböző típusú és színvonalú szolgáltatásokat tartalmaznak.* Ahhoz, hogy a beteg racionálisan, költség-haszon elemzés alapján képes legyen a biztosítók és a felkínált csomagjaik közül választani, egyrészt szakmailag hozzáértőnek kellene lennie, másrészt azt is meg kellene tudnia becsülni, hogy milyen valószínűséggel milyen betegségei lesznek a jövőben, milyen egészségügyi szolgáltatásokra lesz szüksége, és mindezt milyen színvonalon tudja az adott biztosítási csomag nyújtani. Ráadásul az egészségügyi szolgáltatások rendkívül komplexek, és ezek pontos leszabályozása csak több száz oldalas szerződésekben lenne lehetséges, így egy laikus mindig képtelen a racionális döntéshozatalra. *A biztosítók közötti verseny és szelekció ezért nem működik hatékonyan.* Mivel a beteg képtelen figyelemmel kísérni azt is, hogy adott betegség esetén a biztosítójának milyen szolgáltatást kell nyújtania, *megjelenik a piacon az erkölcsi kockázat, azaz a biztosítók képesek a beteg kárára is takarékoskodni.* Az aszimmetrikus informáltság azzal a következménnyel járhat, hogy nem az a biztosító lesz sikeres a piacon, amelyik jobban megszervezi a betegellátást (hisz ezt a beteg úgyse tudja jól megítélni), hanem amelyik jobban képes a beteget félrevezetni és alulkezeltetni.

2. *Másrészt, egy profitorientált magánbiztosító mindig abban érdekelt, hogy minél kevesebb olyan járulékfizetője legyen, akinek magas a betegségkockázata (pl. idősök, megterhelő fizikai munkát végzők, krónikus betegségben szenvedők), és ők inkább a konkurens biztosítók-*

kal szerződjenek. (Ráadásul, azért sem érdemes a biztosítónak a krónikus betegek kezelését jól megszervezni, mert ha e tekintetben építenek ki jó hírnevet magukról, akkor még több állandó betegségben szenvedő egyén fog velük szerződni.) Ezért, ahol a törvények engedik, *a biztosítók vagy teljesen megtagadják a szerződéskötést a magas betegségkockázatú ügyfelekkel, vagy radikálisan megemelik számukra a biztosítás díját.* Azokban az országokban sem oldódott meg azonban ez a probléma, ahol az ilyen eljárásokat törvényben megtiltották, és a jogalkotó előírta, hogy mindenki kötelező szerződni, és egységes díjtarifákat kell alkalmazni. *A biztosítók ugyanis, a profitszerzésre való ösztönzés nyomása alatt, számtalan trükköt találtak ki arra, hogy hogyan lehet a törvényeket is megkerülve az alacsony betegségkockázatú állampolgárokat magukhoz csalogatni, és a rendszeres betegségben szenvedőket elzavarni.* Az ötletek sokszor megdöbbentőek, felháborítóak, de a jogalkotó szinte soha nem tud velük lépést tartani. Néhány példa:

a) A biztosító a sokadik emeleten nyit irodát, lift pedig nincs (nyilván csak a fiatalok fog-nak felgyalogolni, az idős emberek nem).

b) Csak interneten keresztül lehet biztosítási szerződést kötni (az internetes társadalom köz-tudottan a fiatal értelmiség és nem a nyugdíjas korosztály).

c) Kevésbé udvariasan bánnak a krónikus betegségben szenvedőkkel (pl. megváratják őket telefonon, több nap alatt intézik el a papírmunkát és hagyják jóvá a kezeléseket költségeit, stb.).

3. Ráadásul az állam az állampolgárok védelmében minél részletesebben kívánja szabá-lyozni a feltételeket, annál nagyobb kockázattal jelenik meg a rendszerben a járadékvadászat. Való igaz ugyanis, hogy szigorú állami szabályozásra lenne szükség, ugyanis az állampolgár kiszolgáltatott és nem rendelkezik elegendő információval, azonban ha az állam határozza meg a biztosítók bevételeit (biztosítási díjat) és a biztosítók kiadását (kötelezően nyújtandó szolgál-tatások szintjét) egyaránt, akkor ez a korrupció melegágyává válhat. Könnyen tud ugyanis ek-kor a biztosító úgy profitot elérni, hogy a „meggyőzi” a szabályozó hatóságokat arról, hogy emeljék a járulékok mértékét és csökkentsék a kötelezően nyújtandó szolgáltatások szintjét.

4. *Több magánbiztosítónak jóval nagyobb a működési költsége, mint az egységes társada-lombiztosítónak.* Míg például a TB működési költsége Magyarországon a befizetett járulékok alig 1–2%-át teszi ki, addig azokban az országokban, ahol sok magánbiztosító van, a költség-arány nem ritkán akár kétszámjegyű is lehet! Ennek okai pedig a következők:

a) Szemben a kötelező társadalombiztosítóval, a magánbiztosítóknak marketingtevékeny-séget kell folytatniuk mind az ügyfelek, mind a szolgáltatók irányába (piackutatás, reklám stb.).

b) A több-magánbiztosítós rendszerben megjelennek a párhuzamos struktúrák. Több bizto-sító több irodát tart fenn, magasabbak az adminisztrációs költségek, valamint a kockázatfelmé-réssel és vagyonkezeléssel járó költségek.

5. Hiába fogalmazódott meg az az érv, hogy a magánbiztosítónak (az államihoz képest) nagyobb érdeke fűződik ahhoz, hogy kiépítsen egy hatékony kontrollrendszerrel kiszűrendő a fiktív szolgáltatásokat és felülszámlázásokat, valamint hogy elkezdje mérni az orvosok teljesít-ményét. Valójában ugyanis mindez rendkívül nagy költséggel járna (ráadásul eleve képtelenség lenne minden orvos mellé ellenőrt állítani), és a biztosítók a gyakorlatban egészen máshogy szoktak védekezni a felülszámlázás ellen: egyszerűen felvásárolják a szolgáltatókat, így ha a szolgáltató felülszámláz, akkor az is a biztosító profitja lesz (mivel ő a tulajdonos). A probléma azonban az, hogy így a beteg még inkább kiszolgáltatott helyzetbe kerül. Amíg ugyanis a bizto-sító és a szolgáltató nem egy vállalat, addig az egyik az „alulkezelésben és alulszámlázásban” a másik pedig a „túlkezelésben és felülszámlázásban” érdekelt, amely többé-kevésbé ellensú-lyozhatja egymást. Ha viszont a szolgáltató és a biztosító egy céggé válik, akkor ezzel a kong-lomerátummal szemben a beteg még kiszolgáltatottabbá válik, még jobban információs hát-rányba kerül. A biztosító és az orvos ezután már nem egymást ellenőrzi, hanem a közös érde-

kükké az válik, hogy az állampolgár fizesse a havi egészségügyi biztosítást, azonban utána, amikor kezelésre jön, akkor az a cég számára minél olcsóbb legyen. Az ilyen *biztosító-szolgáltató-konglomerátumok* tehát *az erejüknél fogva még inkább hajlamosak arra, hogy a beteg kárára takarékoskodjanak*. Ráadásul, mivel az ilyen biztosítók csak a saját orvosaikhoz irányítják a betegeiket, *sérül a szabad orvosválasztás és a verseny, ezért csökkenhet a hatékonyság is*.

Milyen az egészségügyi rendszerek fejlődésének útja?

A nemzetközi gyakorlatban ráadásul rendkívül sokféle átmeneti (félállami, félmagán) rendszer létezik. Jelen cikk terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé ezek összehasonlítását, azonban azt igen, hogy öt elméleti alapmodellen keresztül hozzávetőlegesen kijelöljön egyfajta „evolúciós fejlődési utat” az egészségügyi rendszerek fejlődésének, és meghatározza a fejlődés okát, irányát. Elemezzük példaként az alábbi öt tankönyvi alapmodellt:

1. Állami intézmények (kórházak, szakrendelők stb.) nyújtják a szolgáltatásokat, amelyben az orvosok és ápolók állami közalkalmazottak, és a közalkalmazotti bérszállap alapján kapják a fizetésüket. A betegellátást az állam finanszírozza a társadalombiztosítási kasszából. Minden állampolgár kötelezően tagja a társadalombiztosítónak, a rászorultak, tanulók, nyugdíjasok stb. helyett az állam fizeti a járulékokat.

2. Továbbra is állami intézmények nyújtják a szolgáltatásokat, de a munkaerőpiac már szabadabb, tehát az orvosok és az ápolószemélyzet nem a közalkalmazotti bérszállap szerint dolgozik, hanem az állam igyekszik mérni a munkavállalók teljesítményét és az alapján béreznek. A teljesítményeket egyrészt objektívan mérhető tényadatokkal (pl. gyógyulási arány, műhibák aránya, praxisban eltöltött idő, kórházi osztály felszereltsége stb.), másrészt elégedettséget felmérő kérdőívekkel mérik. Itt is az egységes állami társadalombiztosítás finanszírozza a szolgáltatásokat.

3. Nem állami intézmények, hanem gazdasági társaságok (kft., bt., rt. stb.) formájában működtetik a kórházakat és a szakrendelőket, amelyek tulajdonosai éppúgy lehetnek orvosok, magánszemélyek is (itt tehát már bejön a magántőke). Például egy kórházi osztályon az orvosok dönthetnek akár úgy is, hogy összeállnak és alapítanak egy gazdasági társaságot (akár külsős tulajdonostárs vagy hitelező bevonásával), amely az adott infrastruktúrát (ingatlant vagy akár a gépeket, berendezéseket is) az önkormányzattól megveszi vagy kibérli. Ezután pedig a gyógyító szolgáltatást profitorientáltan működtetik. A munkaerőpiac természetesen szabad, és a munkaadó (a gazdasági társaság) igyekszik a béreket a teljesítményekhez igazítani. Az állampolgárok számára természetesen továbbra is a társadalombiztosító finanszírozza az egészségügyi ellátást.

4. A szolgáltatókat itt is gazdasági társaságok formájában működtetik, amelyek igyekeznek a teljesítményük szerint bérezni a munkavállalókat, azonban itt már a betegek ellátása nem az állami társadalombiztosítás, hanem magánbiztosítók finanszírozásában történik. Minden állampolgárnak kötelező azonban választania egy magánbiztosítót, ahová a jövedelme alapján rendszeresen befizeti a biztosítási járulékot. (A kiskorúak, diákok, nyugdíjasok, munkanélküliek, betegállományban lévők, anyasági segélyen élők stb. helyett itt is az állami fizeti be a járulékot a magán biztosítóhoz.)

5. Gazdasági társaságok formájában működtetik a szolgáltatókat, azonban itt már nem kötelező az állampolgároknak magánbiztosítást kötni. Ha az állampolgár úgy dönt, hogy nem köt biztosítást, akkor a saját pénztárcájából kell fizetnie az egészségügyi ellátását. Az állam csak néhány nagyon alapvető szükségletet finanszíroz (pl. a sürgősségi, életveszélyes és a fertőző betegségek kezelését).

Látható, hogy az elsőtől az ötödik modellig haladva az egészségügyi rendszerek folyamatosan „piacosodnak”: az első modellben még semmilyen szerepe nincs a piacnak, az utolsóban viszont már az állami szerepvállalás minimális. Természetesen, a felvázolt öt egészségügyi alapmodell között számtalan átmeneti vegyes modell létezik a gyakorlatban. Jelen cikknek azonban nem célja a gyakorlatban tapasztalt modellek mélyreható elemzése, hanem mindössze az, hogy az elmélet tükrében felvázolja az alapmodellek előnyeit és hátrányait, és ezzel kiindulópontot adjunk a gazdaságpolitikának a konkrét reformtervek megtervezéséhez. Az, hogy melyik modell a legjobb kiindulópont a jogalkotó számára, természetesen függ az országspecifikus tényezőktől és a helyi társadalmi kultúrától, azonban emellett nagymértékben függ az általános információs technológiai színvonalától is: *minél fejlettebb egy országban az információs technológia, valamint minél magasabb az öngondoskodás és a piaci verseny kultúrája, annál inkább célszerű bevonní a magántőkét az egészségügybe.*

Ha ugyanis az információs technológia fejletlen, így a teljesítmények mérése, közzététele és összehasonlítása nagyon magas tranzakciós költségekkel jár, akkor célszerű állami kézben tartani mind a szolgáltató intézményeket, mind a társadalombiztosítást (1. modell). Ebben az esetben ugyanis a magánpiaci versenynek legfőképpen csak a negatív hatásai érvényesülnének. Nevezetesen, a vállalkozások a magasabb bevételek elérése és a költségek leszorítása érdekében meg tudnák tévesztetni a biztosító(ka)t és a betegeket, ugyanakkor a teljesítményverseny viszont nem működne hatékonyan. Természetesen ha tovább fejlődik az információs technológia, és olcsóbbá válik a teljesítmény mérése, akkor az állami hatóságok elkezdhetnek átállni egy teljesítményorientáltabb bérezési struktúrára (2. modell). Ha pedig az információáramlás már olyan gyorsá és költséghatékonyá válik, hogy a társadalombiztosító és az állami ellenőrző hatóságok képesek lesznek kiszűrni a szolgáltatók álteli teljesítményeit és felesleges túlkezeléseit, akkor már hatékony lehet a szolgáltatók magánkézbe adása is (3. modell). Ekkor ugyanis, a szolgáltatók közötti verseny már inkább a teljesítmények javulásában, és nem a betegek és biztosítók átvágásában testesül meg. Ha pedig az állampolgárok már annyira költségtudatosak és informáltak, hogy nemcsak az orvosok teljesítményét képesek összehasonlítani, hanem ki tudnak alakítani racionális várakozásokat a jövőben várható betegségekkel kapcsolatban is, továbbá különböző biztosítók szerződéseit, szolgáltatási csomagjait részletekbe menően is racionálisan összehasonlítani, akkor akár be lehet engedni a magántőkét a finanszírozási oldalon is, és be lehet vezetni a több-biztosítós rendszert (4. és 5. modellek). (Mindez természetesen már egy sokkal fejlettebb piacgazdaságot, öngondoskodó kultúrát és technológiai fejlettséget feltételez.) Tehát más-más technológiai (információs) szinten más-más rendszer tekinthető optimálisnak: *minél olcsóbb és gyorsabb egy országban az információáramlás, annál inkább célszerű piacosítani a struktúrákat, azaz annál inkább ajánlott az elsőtől az ötödik modell irányába lépve, apró reformlépésekkel átalakítani az intézményrendszert. A strukturális reformoknak azonban mindenképpen a technológiai fejlődés sebességéhez kell igazodniuk, és semmiképpen nem célszerű az átalakításokkal túl gyorsan haladni, és esetleg egyes lépéseket átugrani.*

Amikor a kormányzat úgy dönt, hogy egészségügyi reformot hajt végre, célszerű külön elemzés tárgyává tenni a járóbeteg-ellátást (házi orvosi rendelőket, szakrendelőket) és a fekvőbeteg-ellátást (kórházakat). Az ember gyakrabban jár a házi orvosához és a szakorvosához, mint kórházba, ezért nyilvánvalóan a járóbeteg-ellátás területén informáltabbak az emberek (legalábbis kisebb az információs hátrányuk az orvossal szemben), mint a fekvőbeteg-ellátással kapcsolatban. Azaz a beteg jobban össze tudja hasonlítani (meg tudja versenyeztetni) a házi orvosok teljesítményét, mint azokét a kórházi orvosokét, akikkel nagyon ritkán (akár csak egyszer az életben) találkozik. Ráadásul a járó betegeknek jóval kisebb a függőségük is az orvostól, mint a fekvő betegeknek, akiket gyakran altatásban, vagy eszméletlen állapotban operálnak, és ezért még elméletileg is lehetetlen az orvos ellenőrzése és a racionális döntéshozatal.

Mivel tehát, a járóbeteg-ellátásban a piac kevésbé tökéletes, itt már alacsonyabb technológiai szint mellett is hatékony lehet a magántőke bevonása és a szolgáltató intézmények gazdasági társasággá alakítása, mint a fekvőbeteg-ellátásban. Nem véletlen, hogy Magyarországon is először a járóbeteg-ellátásban indult el a privatizáció (a 90-es években), miközben a kórházak még ma is szinte teljes mértékben állami kézben vannak.

Felhasznált irodalom

Bonczi Imre – Gulácsi László – Kovács Erzsébet – Oesterle, August (2007): *Verseny az egészségügyben. Egyesült államokbeli és nyugat-európai példák*. Közgazdasági Szemle, LIV. évf., május, 480–498.

Kertész Krisztián (2004): *Államháztartási reform*. Budapest, ÉFTK.

Kertész Krisztián (2005): *Állami elosztórendszerek megújítása*. Budapest, ÉFTK.

Kertész Krisztián (2006): *A piaci és kormányzati tökéletlenségek rendszerezése és gazdaságpolitikai összefüggései*. Budapest, ÉFTK.

Kertész Krisztián (2008): *Államreformért*. Budapest, TGTK.

Kertész Krisztián (2009): *A piaci és kormányzati tökéletlenségek rendszerezése és gazdaságpolitikai összefüggései (átdolgozott változat)*. Budapest, TGTK.

Kornai János (1998): *Az egészségügy reformjáról*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Kornai János – McHale, John (2001): *Eltérnek-e a nemzetközileg szokásostól a posztoszocialista országok egészségügyi kiadásai?* Közgazdasági Szemle, XLVIII. évf., július-augusztus, 555–580.

Mihályi Péter (2009): *Árak és volumenek a posztoszocialista egészségügyben*. Közgazdasági Szemle, LVI. évf., július-augusztus, 585–608.

Mihályi Péter (2010): *A magyar privatizáció enciklopédiája, I–II. kötet*. Budapest, Pannon Egyetemi Könyvkiadó – MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

Pete Péter (1997): *Az egészségügyi ellátás rendszerének alapvonásai és reformjai Ausztráliában és Új-Zélandon*. Közgazdasági Szemle, XLIV. május, 440–454.

Stiglitz, Joseph E. (2000): *A kormányzati szektor gazdaságtana*. Budapest, KJK–Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó Kft.

Benkő Péter*

A SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEI MAGYARORSZÁGON

A szociális piacgazdaság fogalmának megalkotását Konrad Adenauer, az első nyugatnémet kancellár nevéhez szokták kötni. A Német Szövetségi Köztársaság államalapító kormányának megalakulása idején, vagyis az 1940-es évek végén két nézet uralkodott, az egyik, a szocialista szemlélet, amely az erőteljes állami beavatkozást (államosítást) preferálta, míg a másik irányzatot a neoliberaisok képviselték, akik az ún. szociális piacgazdaságot állították előtérbe. A következő korszakban az utóbbi lett a leginkább elfogadott és elterjedt gondolatrendszer. Adenauer kormányában Ludwig Erhard szövetségi gazdasági miniszter feladata lett a gazdasági rendcsinálás, aki egy német közgazdász egyetemi oktató, Walter Eucken által kidolgozott szociális piacgazdasági elmélet alapján tevékenykedett. (Eucken, 1965.) Erhard többször is hangsúlyozta, hogy egy olyan rendszert kívánnak létrehozni, amelyben az állam biztosítja a gazdaság védelmét a különböző krízisektől és az összeomlástól, de ez a beavatkozás mindenképpen csak olyan mértékben valósulna meg, hogy azzal a szabad versenyt és a piac szabad árképzését ne korlátozzák indokolatlan mértékben¹. A legfontosabb elemek az új rendszerben: a központi adózás és a versenygazdaság megteremtése, a jövedelmek szociálpolitikai újraelosztása, a minimálbér meghatározása és lakásépítési támogatások, illetve egy jól működő társadalombiztosítás létrehozása. A gazdaság liberalizálása fokozatosan magával hozta a fogyasztási struktúra átalakulását, illetve szabad választási lehetőséget biztosított az iparüzés és munkahelyek terén is. Ezek alapján Erhard szövetségi miniszter joggal kapcsolta össze beszédeiben a politikai és gazdasági szabadságot a szociális biztonsággal. A szociális piacgazdaság az NSZK hitvallásává lett, elért eredményeit ma már sok forrásban gazdasági csoda néven emlegetik. A „csoda” kifejezés egyáltalán nem alaptalan, mert a második világháborús pusztítást követően egy jó évtized alatt újjáépült az ország, és a teljes foglalkoztatottság is megvalósult. A keresletorientált gazdaságpolitika és a munkahelyteremtés gyakorlata a szociális piacgazdaság többi jellemzőjével együtt fokozatosan elterjedt Európában. Így a rendszerváltást követően Magyarországon is több politikai erő célként jelölte meg. (Mann, 1986.)

A szociális piacgazdaság fogalma tehát két részből áll, egyrészt a korlátozott magántulajdonon alapuló, versenyelvű piaci viszonyokat takarja, másrészt a szociális hálóval védett társadalom jóléti rendszerét is jelenti. Fejlettségét egyfelől termékelőállító-képességével, másfelől az életminőség színvonalával mérhetjük. Az első komponens az egy lakosra eső GDP-vel, a másodikat az iskolázottsági színvonal, az átlagkereset, a munkanélküliségi és az öngyilkossági

* *főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

¹ Ludwig Erhard Stiftung: Életrajz. <http://www.ludwig-erhard-stiftung.de/?seite=ludwig>
Letöltés dátuma: 2009. 03. 21.

rata értékeivel állapítottam meg, vagyis egy gazdasági és egy jóléti faktort képeztem. (A nemzetközi sztenderdek a jólét mérésénél a fajlagos GDP és az iskolázottság mellett a születéskor várható élettartamot veszik alapul, a hazai regionális adatközlések azonban az utóbbi esetében egyenletlenek, ezért más változókat alkalmaztam. (Szabó, 2007: 314–315.) Minthogy a szociális piacgazdaság regionális egyenlőtlenségeinek vizsgálatát tűztem ki célul, a faktorok komponenseit a leginkább praktikus területen, a mezerégiók (megyék, főváros) szintjén számítottam ki. A mezerégiókat egy-egy mutató vonatkozásában fejlettségi sorrendbe állítottam, majd átlagoltam. Minthogy némely indikátor évről-évre erős kilengést mutat, két időszakban is átlagszámítással éltem, így egy-egy időszak eredményeit összevetve fejlődési trendeket is meg tudtam állapítani. (Az iskolázottság adatait csak a félévtizedenként megejtett népszámlálások és mikrocenzusok regisztrálják, ezért ebben a változóban ezeket vettem figyelembe.) (1. táblázat.)

1. táblázat

A mezerégiók fejlettségi szintje és sorrendje a szociális piacgazdaság terén

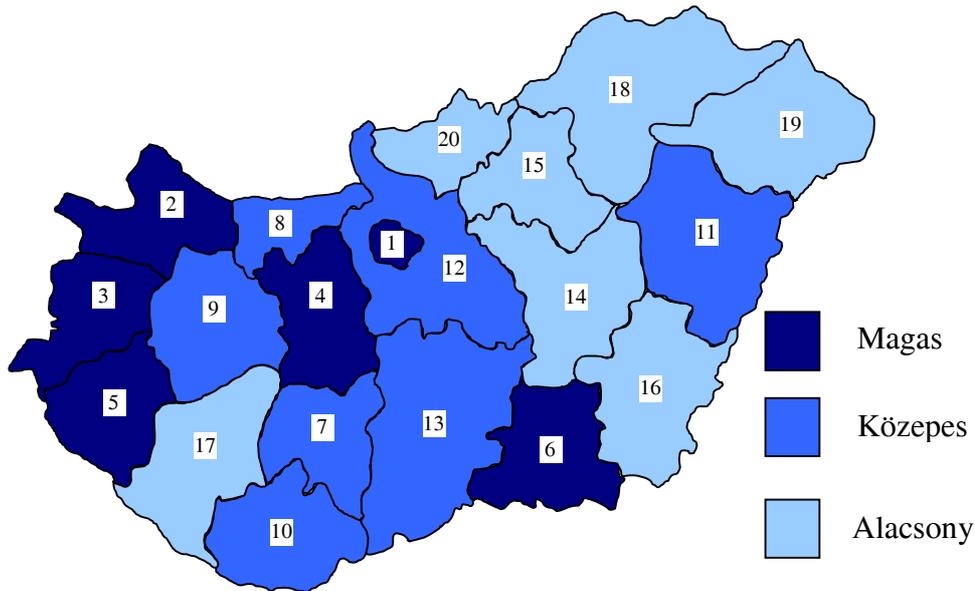
TERÜLETI EGYSÉG	Sorrendi átlag és korrelációjuk 1994 és 2000 között				Sorrendi átlag és korrelációjuk 2001 és 2008 között			
	GDP	Jóléti	Korreláció	ÖSSZESEN	GDP	Jóléti	Korreláció	ÖSSZESEN
Budapest főváros	1,0	2,50	0,4000	1. 3,50	1,0	2,25	0,4444	1. 3,25
Baranya megye	10,0	8,50	0,8500	10. 18,50	10,6	10,50	0,9906	10. 21,10
Bács-Kiskun megye	13,7	15,75	0,8698	14. 29,45	14,6	16,25	0,8985	15. 30,85
Békés megye	14,6	15,50	0,9419	17. 30,10	17,9	16,50	0,9218	19. 34,40
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	17,4	14,50	0,8333	18. 31,90	16,1	14,50	0,9006	16. 30,60
Csongrád megye	6,1	8,25	0,7394	6. 14,35	8,9	9,25	0,9622	9. 18,15
Fejér megye	3,3	6,50	0,5077	4. 9,80	4,3	6,00	0,7167	5. 10,30
Győr-Moson-Sopron megye	2,4	2,75	0,8727	2. 5,15	2,1	1,70	0,8095	2. 3,80
Hajdú-Bihar megye	11,7	14,50	0,8069	12. 26,30	11,3	12,50	0,9040	12. 23,50
Heves megye	14,6	11,50	0,7877	13. 26,10	11,9	10,50	0,8824	11. 22,40
Jász-Nagykun-Szolnok megye	14,6	16,50	0,8848	16. 31,10	17,6	16,00	0,9091	18. 33,60
Komárom-Esztergom megye	8,0	8,00	1,0000	8. 16,00	3,4	6,00	0,5667	3. 9,40
Nógrád megye	19,6	15,25	0,7781	19. 34,85	19,9	13,00	0,6533	17. 32,90
Pest megye	13,3	7,00	0,5263	11. 20,30	7,0	5,00	0,7143	6. 12,00
Somogy megye	15,7	13,00	0,8280	15. 28,70	15,5	14,75	0,9516	14. 30,25
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	19,4	16,50	0,8505	20. 35,90	19,1	16,50	0,8639	20. 35,60
Tolna megye	7,3	11,75	0,6213	9. 16,75	11,8	12,75	0,9255	13. 25,50
Vas megye	3,3	5,00	0,6000	3. 8,30	4,3	6,50	0,6615	4. 10,80
Veszprém megye	8,7	6,75	0,7759	7. 15,45	8,4	7,50	0,8929	8. 15,90
Zala megye	5,4	8,50	0,6353	5. 13,90	6,6	9,25	0,7135	7. 15,85

Hazánkban regionális GDP-adatokat először 1994-ben publikáltak, így az első időszakot ezzel az évvel kezdtem és 2000-rel határoltam. Ebben az ezredfordulót megelőző időszakban a fajlagos termék előállításában a főváros után a sorrendben a tradicionálisan fejlett nyugat-dunántúli régió és Fejér megye következett, miután az utóbbi mezerégió és Budapest között a fővároshoz hasonló fejlettségű agglomeráció délnyugati szektora húzódik, ez a központi térség is egy magasan fejlett régiót képez (1. ábra). Rajtuk kívül még Csongrád megye vehető jól fejlettnak, ahol az ország legnagyobb hozamú szénhidrogén-kitermelése folyik, ami számottevő mértékben megnöveli a mezerégió fajlagos GDP-jét. Alacsonyan fejlett a Balassagyarmat-Battonya vonaltól keletre elterülő hat északkeleti megye, amely az ország területének viszonylag fejletlen harmadát takarja. Ebben a nagyregióban csupán Hajdú-Bihar képez – a második legna-

gyobb város, Debrecen miatt – közepesen fejlett szigetet. Az átlagos fejlettségű nagyrégiót túlnyomórészt a Duna menti megyék teszik ki (a Dunántúl viszonylag elmaradott szigete Somogy).

1. ábra

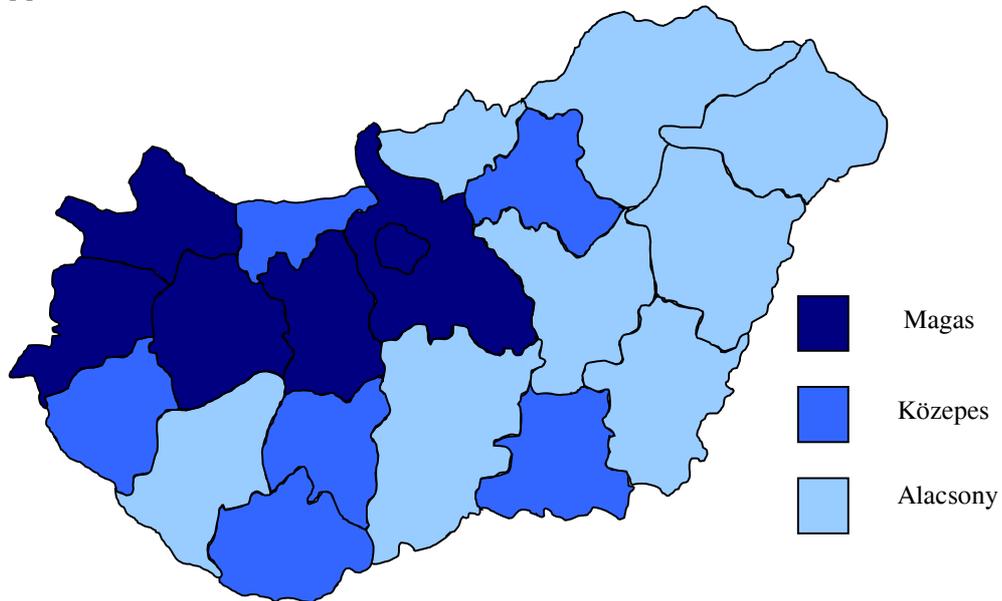
A mezorégiók gazdasági fejlettségi szintje és rangsora az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) 1994 és 2000 közötti átlaga alapján

A jóléti faktor regionalitását vizsgálva jól kirajzolódik egy kompakt egységet képező magasan fejlett északnyugati, és egy viszonylag kedvezőtlen szociális viszonyokkal megvert keleti országharmad (2. ábra). A szociális szférában közepesen fejlett megyék nem alkotnak összefüggő nagyrégiót, inkább mozaikszerűen szóródnak. Hét megyénél tapasztalunk klaszterszerű különbséget a GDP regionalitásához képest: a jóléti faktor sorrendi helye szignifikánsan kedvezőbb Heves, Pest és Veszprém, kedvezőtlenebb Bács-Kiskun, Csongrád, Hajdú-Bihar és Zala megyékben.

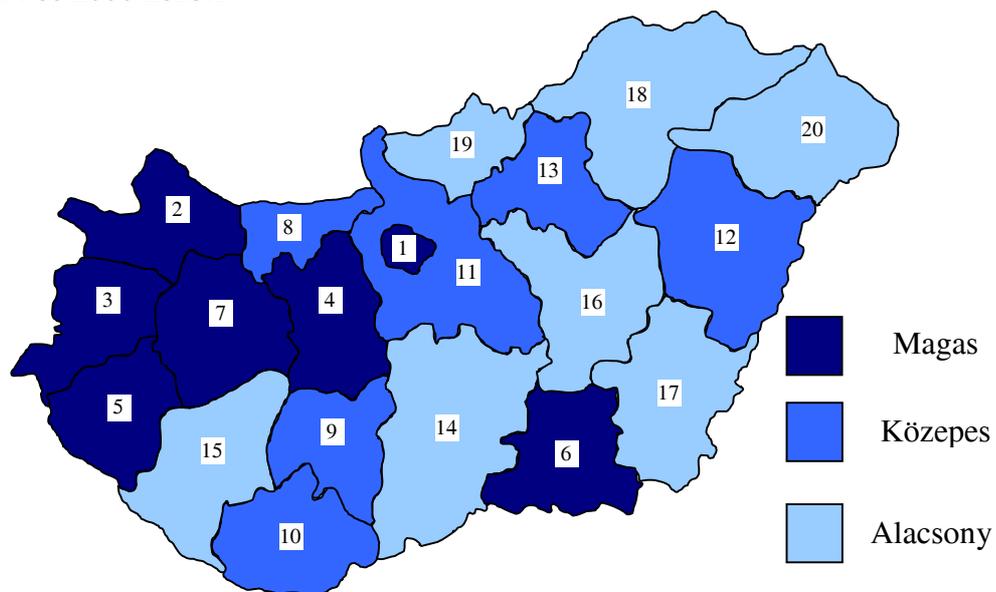
Ha a két faktor összegzésével megállapítjuk a mezorégiók fejlettségi szintjét a szociális piacgazdaság terén, a következő képet kapjuk (3. ábra). A Dunántúl északi fele – Komárom-Esztergom megye nélkül – kompakt magasan fejlett tömböt alkot, hat keleti megye már nem mutat összefüggő képet a viszonylagos elmaradottság klaszterében. A közepesen fejlett mezorégiók az ország centrális térségében terülnek el. Az Alföldön Csongrád megye alkot egy magasan fejlett szigetet, a Dunántúlon pedig Somogy a viszonylagos fejletlenség térsége.

2. ábra
A mezorégiók jólétének fejlettségi szintje az 1994 és 2000 közötti évek átlaga alapján*

* Az átlagos iskolázottság, a nettó átlagkereset, a munkanélküliségi és az öngyilkossági ráta átlagrangsora alapján.

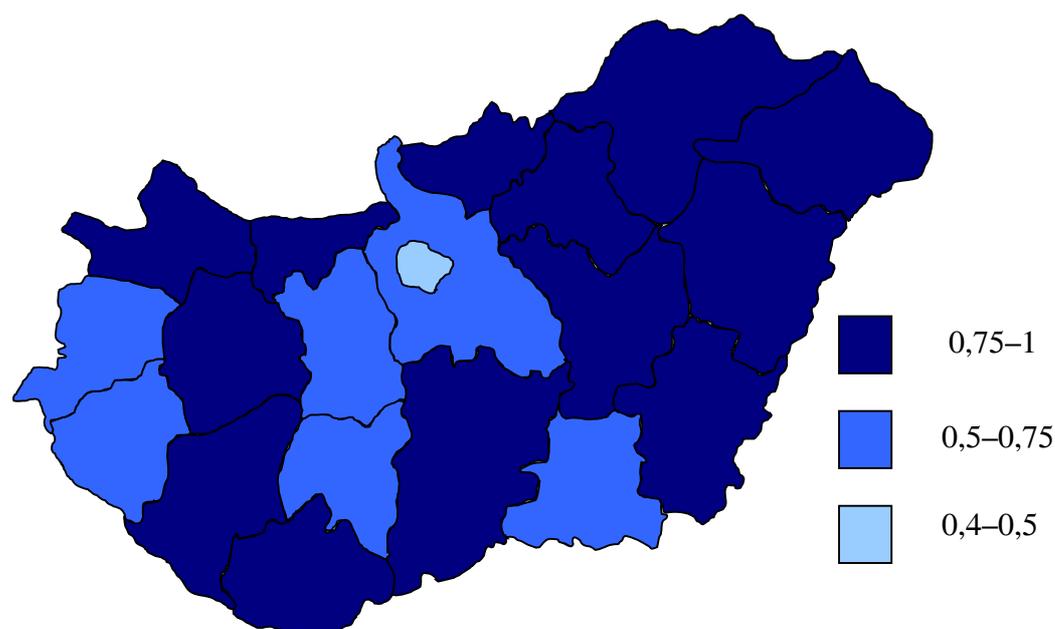
3. ábra
A mezorégiók fejlettségi szintje és rangsora a szociális piacgazdaság terén 1994 és 2000 között

Megvizsgáltam a gazdasági fejlettség és a szociális színvonal korrelációját (4. ábra). 13 megyénél nagyfokú korreláció mutatható ki a két faktor között. Ezek a megyék az ország déli és keleti részében fekszenek. Ezek a mezei régiók túlnyomórészt globálisan alacsony fejlettségi szintet produkáltak. Teljes korrelációt viszont a közepesen fejlett Komárom-Esztergom megye képez, amely mind gazdasági, mind pedig jóléti viszonyait tekintve nyolcadik helyen áll a középszintű területi egységek rangsorában (1. táblázat). Hasonló képet mutat az alacsonyan fejlett Békés megye is. A dunántúli megyék túlnyomó többsége közepes korrelációt hordoz, vagyis nincs szignifikáns eltérés gazdasági és jóléti színvonaluk között. Érdekes módon éppen Budapesten nem korrelál a két faktor, holott mindkettő magas fejlettséget mutat, csupán amíg fajlagos GDP-je messze az első helyezett a mezei régiók rangsorában, a szociális szféra indikátorai (iskolázottság, átlagkereset, munkanélküliség, öngyilkosság – az utóbbi kettőnél a legalacsonyabb érték az első hely) átlagosan 2,5-es helyet hoztak ki a fővárosnak, így a korreláció értéke 0,4. Budapest az iskolázottság és az átlagkeresetek terén ugyan minden évben első helyezett, de a másik két mutatója egy-egy évben a 6. sőt a 10. helyre esett (Benkő, 2008: 446, 448).

4. ábra

A mezei régiók gazdasági fejlettségének és jólétének korrelációja 1994 és 2000 között

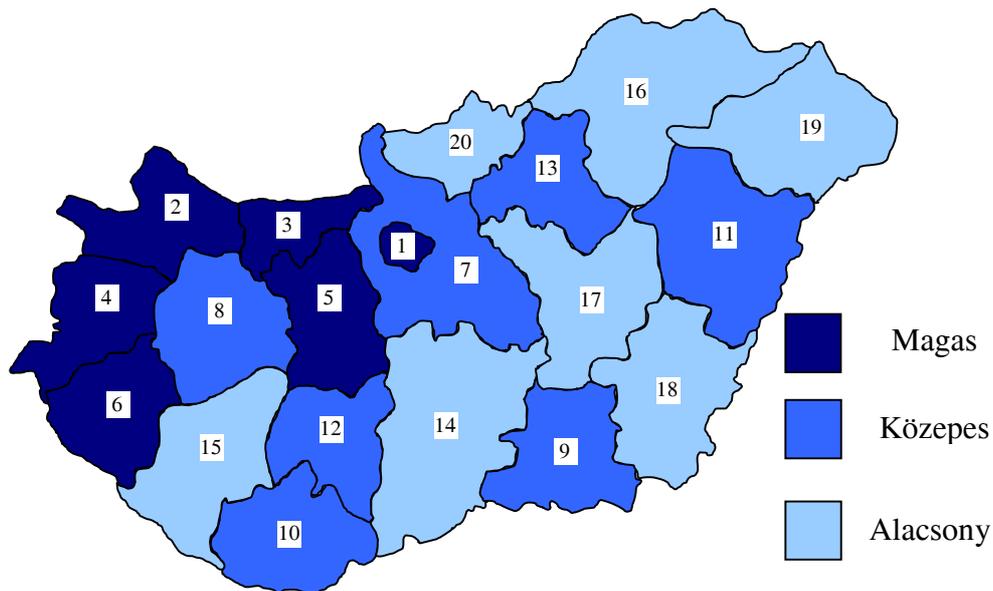

Az ezredfordulót követő négyötöd évtizedben a fajlagos értéktermelésben három megyénél tapasztalunk klaszterszintű, kettőben azon belüli szignifikáns változást: Csongrád visszaesett, Heves feljött a középkategóriába, Komárom-Esztergom megye pedig a legfejlettebbek közé emelkedett, „bronzérmes” lett a mezei régiók versenyében (1. táblázat és 5. ábra). A közepesen fejlettek mezőnyében Pest megye nagymértékben előretört, Tolna pedig zuhant, s ezzel erősítették azt a tendenciát, amely tovább mélyíti a szakadékot az ország észak-nyugati legfejlettebb harmada (ahol egyébként az összlakosság több mint fele koncentrálódik) és a déli, valamint

keleti megyék lemaradása között. A legnagyobb negatív rangsorváltozást egyébként Tolna megye szenvedte el (7-ről 12. helyre), s hogy milyen „csekélységen” múltott: elég a paksi atomerőmű egy-két blokkjának tartós leállítása, és ez a viszonylag elmaradott térség termékkibocsátásán máris jelentős nyomokat hagy.

5. ábra

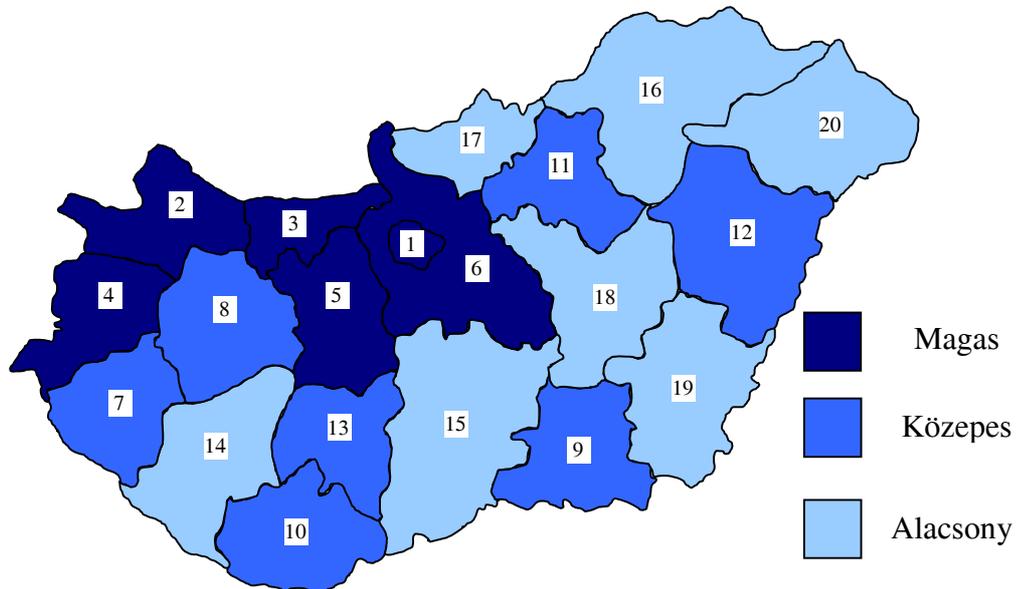
A mezőregiók gazdasági fejlettségi szintje és rangsora az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) 2001 és 2008 közötti átlaga alapján

A jóléti faktornál három megyében mutatható ki klaszterszintű változás az ezredforduló előtti évekhez képest. Komárom-Esztergom és Tolna az életrívó terén is követte a gazdasági fejlődés, illetve visszaesés gyakorlatát. Veszprém megyében pedig reciprok jelenséggel találkozunk, a változás azonban itt olyan minimális mértékű, hogy éppen csak átesett a szomszéd klaszterbe (6. ábra). Nógrád esetében kategórián belüli szignifikáns változás történt: a gazdasági teljesítmény sorrendi változatlanlansága (20. hely), de ezen belül a szinte folyamatos romlás ellenére javult a jóléti mutatók közül az iskolázottsági szint, az öngyilkossági ráta és az átlagbér, a munkanélküliség aránya pedig átlagában nem változott az előző évtizedhez képest (Benkő, 2008: 405, 446–451). Ez a jelenség annak tudható be, hogy a termékelőállítás a megye vállalatainál és intézményeinél méri, a jóléti komponenseket viszont a lakosság körében, melynek növekvő része Nógrádon kívül folytat kereső tevékenységet. Egyébként tíz megyénél mutatható ki a két faktor egyenes irányú, négyenél (Fejér, Jász-Nagykun-Szolnok, Somogy és Veszprém) pedig reciprok változása. A magas fokú jólét változatlan tömbként való megjelenése mellett jól megfigyelhető egy Somogy-Szabolcs depriváció-ív kialakulása, amely a keleti végén országos méretűre szélesedik.

7. ábra

A mezei régiók fejlettségi szintje és rangsora a szociális piacgazdaság terén 2001 és 2008 között

Az ezredfordulót követően a legtöbb mezei régiónál nem változott a gazdasági és szociális fejlettség színvonala, erős korrelációt a fajlagos GDP és a jóléti faktor rangsorszámait között – a 20. század utolsó éveivel hasonlóan – a következő évtizedben is ugyanannyi megyében találunk (8. ábra). Ez azt jelenti, hogy a termékkibocsátás nagyságrendjével lényegesen nem változott a szociális színvonal. Ellenkező tendencia csak egy megyében, nevezetesen Nógrádban volt, ahol – mint jeleztem – a fajlagos GDP relatív csökkenése a jólét növekedésével párosult. Komárom-Esztergom megyében a rohamosan növekvő gazdaságot nem képes követni a szociális helyzet javulása, ezért az ezredforduló előtti teljes korreláció 56,7%-osra csökkent (1. táblázat). Az utóbbi három térségben mérhetünk közepes korrelációt. Budapesten ugyan valamelyest nőtt a relatív jólét, ennek ellenére a korreláció még mindig 0,5 alatti.

ról 85%-ra nőtt (GfK Hungária). Vagyis, amíg két év alatt a sereghajtó megye egy lakosára eső GDP-je a fővárosénak 22,3%-áról 20,6%-ára csökkent, a fajlagos vásárlóereje ugyanennek 59,3%-áról 71%-ára növekedett. Ennek az az oka, hogy a második Gyurcsány-kormány a stabilizáció terheinek zömét a felső középosztály vállaira helyezte. Az eredmény meg is látszik a gazdaság országos teljesítményén: 2006 és 2008 között négyről fél százalékra csökkent a GDP volumenindexe, majd jött a gazdasági válság, amely a régióban igen súlyos következményekkel járt.

Felhasznált irodalom

Benkő Péter (2008): *Magyarország regionális politikai földrajza*. Budapest, Deák Kiadó.

Eucken, Walter (1965): *Grundlagen der Nationalökonomie*. Berlin, Springer.

GfK Hungária.– Budaörs a leggazdagabb. Népszabadság, 2008. szeptember 18.

KSH (1991–2009): *Magyar statisztikai évkönyvek, 1990–2008*. Budapest.

KSH (1991–2009): *Területi statisztikai évkönyvek, 1990–2008*. Budapest.

Mann Miklós (szerk.) (1986): *A Német Szövetségi Köztársaság története*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Rechnitzer János – Lados Mihály (1988): *A jövedelemtermelés változásai a megyékben (1980–85)*. Tervgazdasági Fórum, 3. sz., 40–52.

Szabó Katalin (szerk.) (2007): *Összehasonlító gazdaságtan*. Budapest, Aula Kiadó.

Salamonné Huszty Anna*

A GAZDASÁGI-PÉNZÜGYI VÁLSÁG HATÁSA A MAGYARORSZÁGI KKV-SZEKTOR SZEREPLŐINEK MAGATARTÁSÁRA, RÖVID TÁVÚ TERVEIRE ÉS STRATÉGIÁJÁRA

A 2008-ban kezdődött pénzügyi-gazdasági válság elemzését számos nemzetközi és hazai tudományos fórum választotta témájául, eredetét, hatásait, az üzleti élet szereplőinek reagálását több tanulmány, előadás elemzi, értékeli. A 2008–2009-es világválság ugyanis olyan mértékű változást eredményezett a gazdaságban és a társadalomban, amely elméleti és gyakorlati szakértők sokasága számára jelentett és jelent feltárásra, mélyreható vizsgálatra érdemes feladatot.

Az Általános Vállalkozási Főiskola Vállalkozásmenedzsment Tanszékének hosszú távú célja, hogy a KKV-szektor szereplőinek növekedési pályáját, stratégiáját folyamatosan vizsgálja, ennek folyamatairól és tartalmi elemeiről minél gazdagabb tudásanyaggal rendelkezzen. A korábbi években folytatott kutatásunk a magyarországi kis- és középvállalkozások fejlődési életciklusainak jellemzőit, stratégiájuk születésének módjait és tipikus fókuszpontjait vizsgálta. A kutatás eredményeként kísérletet tettünk a magyarországi KKV-szektorra vonatkozóan életciklusmodell felállítására, amelynek érvényességét az elmúlt években oktatói és tanácsadói munkánk keretében folyamatosan vizsgáljuk. A kutatás eredményeit szakmai folyóiratban publikáltuk (Salamonné, 2006). Vizsgálatainkat 2009–2010-ben folytattuk, és a gazdasági válság kis- és középvállalatokra gyakorolt hatásainak és a szektor szándékolt reagálásának felmérését tűztük ki célul. Cikkünkben a kutatás legfontosabb eredményeit mutatjuk be.

A kutatás módszertana

Céljaink eléréséhez primer kutatást végeztünk. A lebonyolításhoz a kvalitatív adatgyűjtés módszerét választottuk, a magyarországi vállalkozások válsággal kapcsolatos megítélését, magatartását feltáró empirikus felvétel révén** A vizsgálatot két fázisban végeztük. 2009 tavaszán

* *tanszékvezető főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

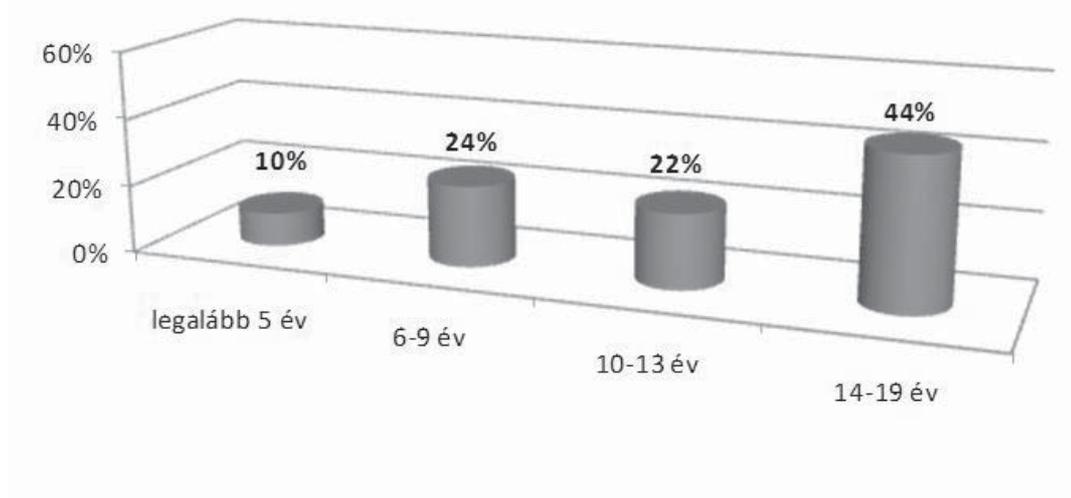
** *A kutatás szervesen épült a főiskolai oktatásra. A kutatás során felhasználtuk a Stratégiai menedzsment tantárgy keretében a hallgatók által készített házi dolgozatokat.*

egy szélesebb területet felölelő és a vállalkozások nagyobb körére kiterjedő kutatást végeztünk, majd 2009 őszén a vállalkozások egy kisebb körénél további, stratégiai témakörre fókuszált vizsgálatot végeztünk. Az első szakasz eredményeként több mint 120 cég fejlődéséről állt rendelkezésünkre tanulmány, ebből 50 dolgozat felelt meg az általunk meghatározott követelményeknek, elvárásoknak. A második szakaszban 40 cégről kaptunk információt. A felmérés kiértékelése után 15 cég esetének feldolgozása felelt meg a követelményeknek, ezek kerültek be a mintába. Az 50, illetve 15 eset önmagában nem tekinthető reprezentatívnak a szó szigorú matematikai, statisztikai megközelítésében. A minta kiválasztásánál nem is törekedtünk a minél szélesebb kör elérésére, hanem inkább kevesebb eset mélyreható vizsgálatára vállalkoztunk, hogy az interjúkban megalapozott, valós képet kapjunk a vizsgált témakörökről. Ebből következően a minta összetétele nem felel meg a magyarországi kis- és középvállalkozások valóságos összetételének, az eredményeket ennek figyelembe vételével kell értékelnünk.

A vizsgált vállalkozások néhány fontosabb jellemzője

Az általunk vizsgált vállalkozások működésének időtávja kedvező lehetőséget teremt a kutatás céljainak megvalósításához. A vállalkozások kétharmadát 10 éve vagy ennél korábban alapították. Rövid életút (5 év) mindössze öt vállalatot jellemez. (Lásd 1. ábra.)

1. ábra
A vállalkozások működésének időtávja

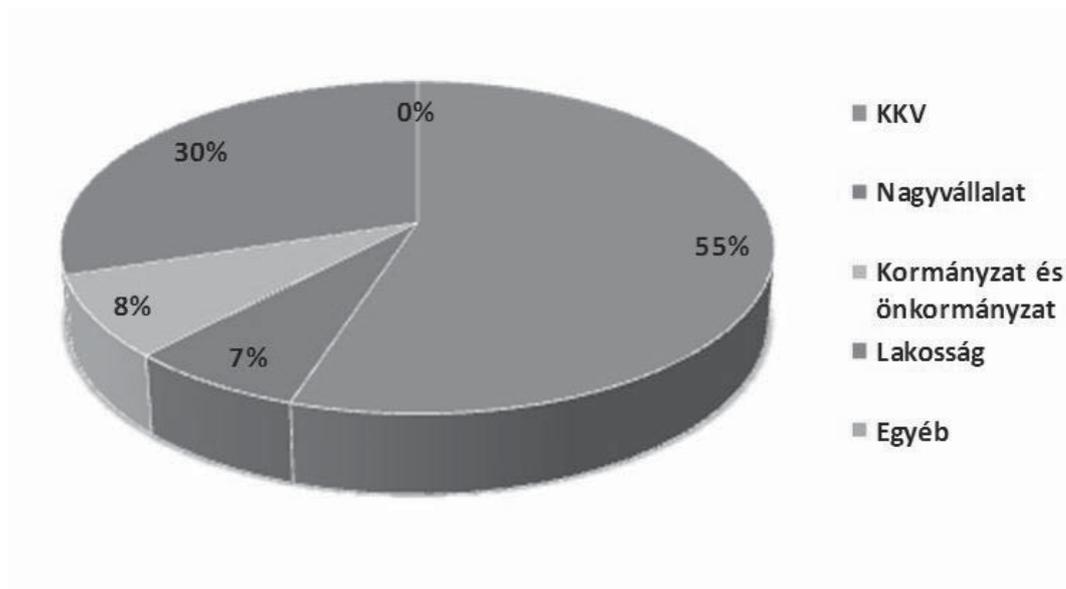

A cégek mikro-, kis-, és középvállalkozási kategóriákba való besorolását, az Európai Unióban és Magyarországon is érvényes kritériumok szerint a létszámkorlátokat figyelembe véve végeztük el. A mintába – ahogyan erről az előzőekben írtunk – csak kis- és középvállalkozások kerülhettek be. A vizsgált cégek kétharmada kisvállalkozás (10–49 fő), egyharmada középvállalkozás (50–249 fő).

Az ágazati hovatartozást tekintve kutatási mintánk összetétele hasonló a Magyarországon működő kis- és középvállalkozások összetételéhez. A Központi Statisztikai Hivatal által közzétett, a működő vállalkozásokat bemutató adatsor szerint a KKV-szektorban a legtöbb cég szolgáltatásokat végez, a második helyen a nagy- és kiskereskedelmi tevékenységeket folytatók állnak. Az általunk vizsgált vállalkozások között hasonló a sorrend, de nálunk kisebb a két ágazat adatai közötti különbség, mint az országos helyzetet tükröző adatsorban. A két ágazattól jelentősen lemarad a többi ágazatokban foglalkoztatottak létszáma. Az országos adatoknál a 3. helyen az építőipar szerepel, a kutatási mintánkban a feldolgozóipar. Mindkét adatsor szerint a legkisebb a mezőgazdaságban működő vállalkozások száma. Kutatási mintánk szereplőinek tulajdonosi háttere szerint a meghatározó többség belföldi tulajdonban van, közel egyötödük családi vállalkozás. Külföldi tulajdonosa van a cégek 8%-ának és vegyes tulajdonlású 4%-uk.

A vizsgált vállalkozások árbevételének döntő hányada belföldi vevőktől származik, mindössze egytizedének forrása az export. A belföldi vevők között – ahogyan a 2. ábra szemlélteti – kiemelkedő helyet foglalnak el a kis- és középvállalkozások, az árbevétel több mint fele tőlük származik. Ez azt is jelenti, hogy a szektor szereplőinek bajba kerülése, fizetési nehézsége leginkább ennek a szektornak a szereplőit sújtja, ami egy negatív irányú, öngerjesztő folyamatot indíthat el. A vevők sorában a második hely a lakosságnak, a legkisebb arányú a nagyvállalatoktól származó bevétel.

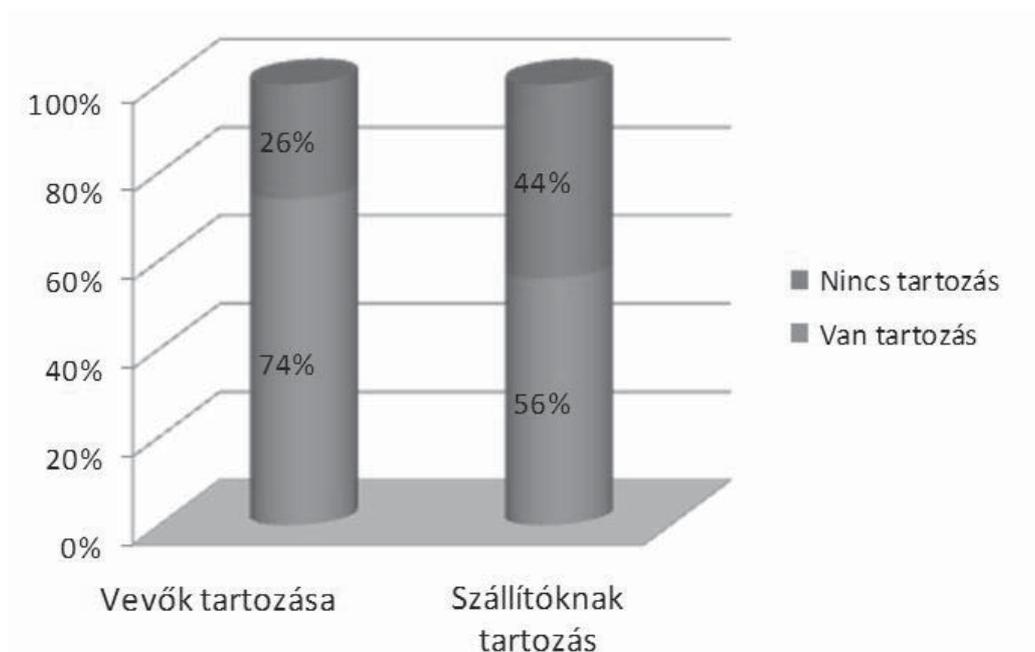
2. ábra Belföldi árbevétel vevői szegmensek szerint

A mintában szereplő vállalkozásokkal kapcsolatban kíváncsiak voltunk arra, igénybe vesznek-e, és milyen mértékben vissza nem térítendő támogatásokat, hiteleket. A válaszul kapott adatokból elgondolkodtató kép rajzolódik ki. Vissza nem térítendő külső támogatást a cégek meghatározó többsége (70%-a) nem vett igénybe. A hiteleket tekintve a támogatásokétól némileg eltérő képet látunk, mert a vállalkozások között többen voltak olyanok, amelyeknek hitelt folyósítottak, mint amelyeknek nem, de nem nagy a két csoport közötti eltérés. A vállalkozások 40%-a sem rövid, sem hosszú lejáratú hitelért nem folyamodott.

Végül vessünk egy pillantást a kintlévőségek és szállítóknak való tartozás állományának alakulására. Az általunk vizsgált vállalkozások több mint 70%-ának tartoznak a vevők, és alig több mint felének van tartozása (56 %-nak) a szállítói felé. (Lásd 3. ábra.)

3. ábra Kintlévőségek és tartozások

Érdeemes megemlíteni, hogy ettől elérő képet mutat a tartozások és kintlévőségek összegének összehasonlítása: a kintlévőségek és a tartozások összege közel azonos.

A fentiekben a kutatás első szakaszában vizsgált 50 vállalkozás jellemzőit ismertettük. A második szakaszban vizsgált 15 vállalkozás a kutatás szempontjából releváns jellemzői döntő többségben megegyeznek az 50 céget magában foglaló minta jellemzőivel. Ebben a mintában is a vállalkozások kétharmada kisvállalkozás, a legtöbben szolgáltatással vagy kereskedelemmel foglalkoznak. A működés időtávját tekintve: többségüket 10 éve vagy ennél régebben alapították.

A kutatás hipotézisei

Cikkünkben a kutatás legfontosabb hipotéziseit mutatjuk be.

1. A válságnak a vállalkozások fejlődési pályájára gyakorolt hatását és a válságra való reagálás módját nagymértékben befolyásolta, hogy melyik életciklusban és annak melyik szakaszában érte a szervezetet a külső környezetben bekövetkezett, a szokásosnál nagyobb mértékű változás.

- Különösen nehéz helyzetbe kerültek azok a vállalkozások, amelyek a belső növekedésből fakadóan egyébként is nehézségekkel küzdöttek, mert egyidejűleg kellett a külső és belső változásokból eredő problémákat megoldaniuk.

- A válság a vállalkozások vezetését a döntések gyors meghozatalára kényszerítette, ami egyes cégeket segíthetett a fejlődési pályán való előrehaladásban. Azoknál a vállalkozásoknál, amelyeknél a szervezet növekedése miatt az új életciklusba való átlépés érdekében, az irányítás, a működés területén változtatásokra volt szükség, de halogatták a megvalósítást, a válság felgyorsíthatta a döntéshozatalt.

- A krízis miatt a vállalkozások vezetői a legtöbb területen erősítették a döntések centralizációját. A fejlődési pálya előrehaladottabb ciklusaiban tartózkodó (decentralizált formában működő) cégeket a központosítás fokozása a fejlődési pályán való visszalépésre kényszerítette.

2. A pénzügyi-gazdasági válság miatt a KKV-szektor szereplői működésük környezeti feltételeiben döntően kedvezőtlen hatásokra számítottak. Elsősorban a vevőiknél feltételeztek a vállalkozásukra súlyos veszélyt jelentő problémákat, a fizetőképes kereslet csökkenését várták. Ugyanakkor a válságban nemcsak veszélyt, hanem lehetőséget is láttak, felismerték, hogy a változásokban esélyek is rejlnek.

3. A kis- és középvállalkozások mindegyike a válságra való reagálás során először a „tűzoltásra” összpontosított. Rövidtávon a vállalkozás likviditásának megőrzésére koncentráltak, a készpénzáramlásra vonatkozóan tettek gyors intézkedéseket. A fizetőképesség megtartása érdekében a kiadások csökkentésére valamint a bevételek növelésére egyaránt hangsúlyt helyeztek. Minden területen visszafogták a vállalkozás kiadásait, a jövőépítés szempontjából fontos területeken (fejlesztések, innováció, marketing) sem tettek kivételt. Az alacsonyabb működési költségek eléréséhez takarékosági intézkedéseket léptettek életbe. A bevételek növelésére irányuló lépéseknél az azonnali pénzszerzés dominált, a kintlévőségek behajtására komoly erőfeszítéseket tettek.

4. A krízis hatására a vállalkozók vezetési szemléletében történtek – a stratégiai gondolkodás megjelenését tükröző – változások. A válságból való kilábaláshoz egyre több vállalkozó tartja fontosnak a vállalkozás jövőjének átgondolását. Az elemzésekkel megalapozott stratégia tényleges kialakítására a döntő többségnél még nem került sor. Ennek következtében a rövid távú intézkedéseket megtételére nem a hosszabb távra szóló elképzelések figyelembe vételével került sor.

A hipotézisek teljesülése

A mélyinterjúk eredményeinek elemzése után rendelkezésünkre álló információk birtokában az egyes hipotéziseinkre vonatkozóan a következőket állapíthatjuk meg:

Az első hipotézisünket a vizsgálatunk részben igazolta.

Mielőtt az eredményeket részletesen ismertetnénk, nézzük meg, hogy kutatási mintánk szereplői életpályájuk melyik szakaszában tartózkodtak. Az adatokat az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat
Vállalkozások helye az életpályán

Megnevezés	Vállalkozások száma	%
Elindulás	0	0%
Kontrollálatlan növekedés összesen	8	16%
<i>Evolúció</i>	0	0%
<i>Revolúció</i>	8	100%
Növekedés formalizált keretek között összesen	42	84%
Evolúció		
<i>Ciklus elején</i>	3	7%
<i>Centralizált</i>	30	71%
<i>Decentralizált</i>	9	22%
Összesen	50	100%

A fenti adatokból látható, hogy a vizsgált vállalkozások mindegyike túljutott az elindulás ciklusán. A kontrollálatlan növekedés jellemzőit a cégek 16%-ánál azonosítottuk, mindegyikük a belső növekedésből fakadó revolúciós problémákkal küszködik. Ez azt jelenti, hogy az érintett cégeket olyan állapotban érte a külső, kedvezőtlen változás, amikor egyébként is fordulóponthoz érkeztek, nehéz vezetési problémákat kellett megoldaniuk. Kutatásunk eredményei azt mutatták, hogy mindössze egynegyedüknél van esély előrelépésre az életpályán. A válság a többség számára nem jelentett hajtóerőt a változások véghezviteléhez. A vállalkozásoknál nem fedezhetők fel olyan jelek, amelyekből az erők összpontosításához, a válságból kivezető irányok meghatározásához és a lépések megtételéhez szükséges szándékok és képességek meglétére következtethetnénk.

A formalizált keretek közötti növekedés életciklusában 42 vállalkozás, a vizsgált cégek 84%-a tartózkodik. Három cég még nemrég lépett be ebbe a ciklusba. A vizsgált cégek meghatározó többsége az életciklus centralizált szakaszában tartózkodik. A decentralizált szakasz hét vállalkozást jellemez.

A formalizált keretek közötti növekedés életciklusában tartózkodó vállalkozásoknál készített mélyinterjúk arról tanúskodnak, hogy a vállalkozók szinte minden területen központosították a döntéseket, szigorították a folyamatok ellenőrzését. A változtatás a ciklus elején tartózkodókat segítette az életpályán való előrelépésben, helyzetük megszilárdításában. A centralizált életszakaszban tartózkodók többségét ilyen módon nem érintette a válság, illetve néhányuknál lefékezte a továbblépést, mert elhalasztották a decentralizálást, a szervezetfejlesztést. A már decentralizált szakaszban működők közül néhányan visszaléptek az életpályán a centralizált szakaszba.

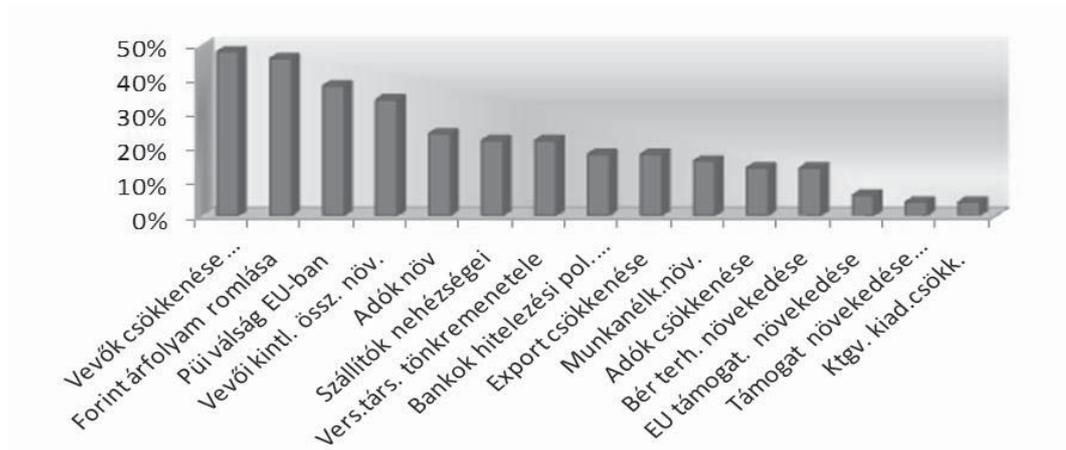
Az eredmények birtokában a következőket állapíthatjuk meg:

- A vállalkozások gyakorlatának felmérése során bebizonyosodott, hogy a válság azokat a vállalkozásokat érintette különösen kedvezőtlenül, amelyek a belső növekedésükből fakadóan egyébként is nehézségekkel küzdöttek. Ezeknél a vállalkozásoknál a válság „sorsfordító” lehet. Akik képesek lesznek a gyors változtatásokra, előbbre léphetnek az életpályán, a többiekénél hanyatlás kezdődhet.
- Részben igazolódott az a feltételezésünk, hogy a válság hatására a vállalkozásoknál bekövetkezik a döntések felgyorsulása és a döntések centralizációja. A vállalkozások döntő többségénél valóban lejátszódott ez a folyamat. Ennek eredményeként azoknál a vállalkozásoknál, ahol az életpályán való előrelépéshez centralizációra volt szükség, és a vezetés képes volt a megvalósítására, a válság elősegítette a továbblépést. A centralizált szakaszt már elhagyó, decentralizált formában működő vállalkozásoknál viszont a centralizáció hatására az életpálya korábbi szakaszába való visszalépést feltételeztünk. Felmérésünk nem igazolta teljes mértékben hipotézisünket, mert a vállalkozásoknak csak egynegyede választotta a döntések központosítását és ezzel a centralizált szakaszba való visszalépést.

Második hipotézisünk teljes mértékben igazolódott. Ebben a környezeti változások megítélését helyeztük a középpontba. A krízis hatásainak felmérését több oldalról közelítve végeztük. Először makro- és mikrokörnyezeti szegmensenként külön-külön feltérképeztük a vállalkozói véleményeket a várható változások mértékére, fontosságára és hatására vonatkozóan. A válaszok alapján részletesen elemeztük, értékeltük az eredményeket. A legtöbb információt a környezeti tényezők fontosságát és a mértékét jelölő kritériumok összevonásával nyerhetjük. A következő ábrában a vállalkozók által nagyon fontosnak és radikálisan változónak ítélt környezeti tényezőket mutatjuk be.

4. ábra

Nagyon fontos, radikálisan változó környezeti tényezők rangsora

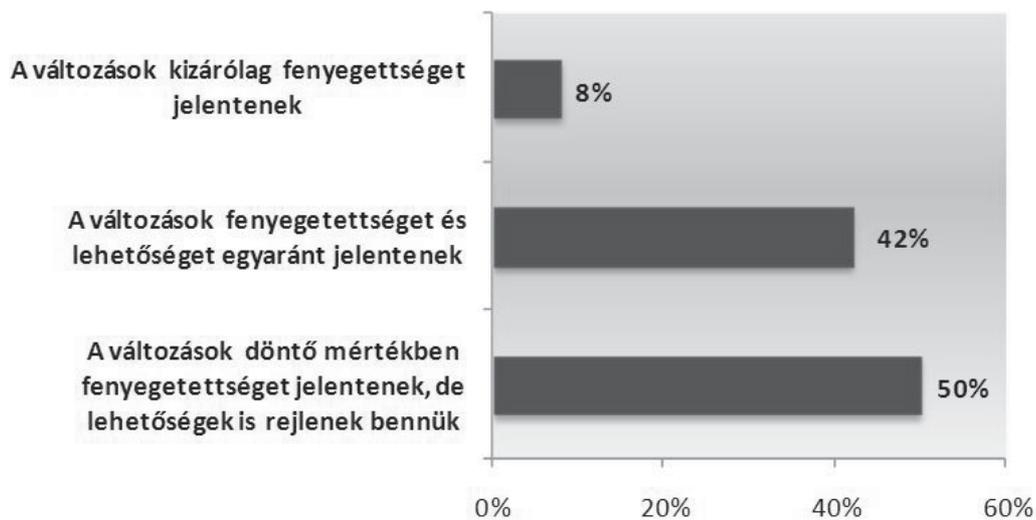

A fenti rangsor azt jelzi, hogy a vállalkozók a legfontosabb és legnagyobb mértékű változásokat a cégükre negatív hatást gyakorló tényezőknél várják. A nagyon fontos és radikálisan változó környezeti tényezők rangsorában az első 15 tényező között mindössze négy olyan erő

van, amelynek változása pozitív hatást gyakorol a vállalkozásokra, és ezek is a rangsor közepén, illetve végén állnak. A sorrendben az első és a negyedik helyet a vevőkkel kapcsolatos negatív irányú változások foglalják el. A második, harmadik és ötödik helyen a kedvezőtlen hatású makrokörnyezeti változások állnak. A sorrendben még „előkelő”, hatodik helyen pedig a szállítókkal kapcsolatos negatív irányú változások találhatók, náluk anyagi nehézségeket, esetleges tönkremenetelt valószínűsítenek a válaszadók.

A környezet változásait különbözőképpen élhetik meg a vállalkozások. A vezetés szemléletétől „beállítottságától” függően lehetnek olyanok, akik csak veszélyként, míg mások kedvező lehetőségeket is jelentő hatásként értékelhetik a változásokat. P. Drucker (1993) szerint a vállalkozót az különbözteti meg a többi embertől, hogy képes felismerni a környezeti változásokban rejlő lehetőségeket. Kutatásunkban kíváncsiak voltunk arra, hogy az általunk vizsgált vállalkozók milyen álláspontot képviselnek. Arra kértük interjúalanyainkat, hogy minősítsék a változásokat. Az értékelésnél az általunk előzetesen megfogalmazott kategóriákból választhattak. A válaszok alapján kirajzolódó képet a következő ábra szemlélteti:

5. ábra Környezeti változásokra vonatkozó állítások

A válaszokból kitűnik, hogy a válság minden vállalkozás számára fenyegetettséget jelentett, de vállalkozók meghatározó többsége a válságban meglátta a lehetőséget is, mindössze 8%-uk ítélte úgy, hogy a változások csak veszélyeket rejtenek magukban.

A környezeti tényezők részletes számbavételét és hatásának értékelését követően arra kértük a vállalkozókat, hogy fontosság, mérték és más szempontok mérlegelése nélkül nevezzék meg, hogy mely környezeti tényezők jelentik számukra a legnagyobb veszélyeket és a legnagyobb lehetőségeket. Az eredményeket a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat

A környezetben várható legnagyobb veszélyek és lehetőségek

Veszélyek	%	Lehetőségek	%
Vevői megrendelés állomány csökkenése	84	Versenyársak tönkremenetele	40
Vevői kintlévőségek összegének növekedés	24	Kereslet növekedése	26
Szállítók problémái	26	Támogatások növekedése, elérhetősége	18
Bankok hitelezési politikája	16	Adók csökkentése	4

A válaszok teljes mértékben igazolták a környezeti tényezőkre vonatkozó részletes felmérés eredményeit. A veszélyek listája a korábbi eredményekkel összhangban jól érzékelteti, hogy a legnagyobb veszélyt a kis- és középvállalkozói szektorban a vevőkkel kapcsolatos problémák jelentik. A lehetőségeknél, szintén összhangban az előző eredményekkel, a legkedvezőbb esélyeket nyújtó hatásként a versenyársak tönkremenetelét jelölték meg az interjúalanyok. A lehetőségek rangsorában a második helyen a fizetőképes kereslet növekedése áll.

Mindezek alapján megállapíthatjuk:

- A válság a KKV-szektor szereplőinek mozgásterében elsősorban negatív irányú változásokat eredményezett. A vállalkozások a működésükre ható környezeti tényezők rangsorában fontosság és mérték szerint is a kedvezőtlen hatásokat sorolták az első helyekre. Különösen a vevőiknél feltételezték a vállalkozásukra súlyos veszélyt jelentő problémákat, *keresleti válságot* valószínűsítettek.
- A mozgásterüket negatív irányba befolyásoló tényezők között még jelentős helyet foglal el két makrokörnyezeti tényező: az árfolyamváltozás és a pénzügyi válság az Európai Unióban. Az erőforrások megszerzésével kapcsolatos változások is növelik a vállalkozások gondjait. Elsősorban a szállítóiknál bekövetkező problémák miatt számítanak a cégek nehézségekre. A pénzügyi források beszűkülésének kedvezőtlen hatását ennél kisebb mértékűnek ítélték.
- A vállalkozások túlnyomó többsége a változásokban lehetőségeket is felfedezett. A legtöbben a versenyársak tönkremenetelében látnak számukra kedvező lehetőséget, emellett a kereslet emelkedését, a támogatások növekedését és az adók csökkentését várják a szektor szereplői. A vélemények azt jelzik, hogy a kis- és középvállalkozási szektorban elindulhat egy „tisztulási folyamat”. A vállalkozók azt várják, hogy a gyenge versenyársaik kiesnek a piacról és számukra nagyobb tér nyílik termékeik, szolgáltatásaik értékesítésére.

A harmadik hipotézisünk, amely a vállalkozások válságra való reagálására vonatkozott, teljes mértékben igazolódott.

A mélyinterjúk során részletesen feltérképeztük a vállalkozók szándékait. Előzetesen meghatároztunk 30 lehetséges lépést. Ezek között a likviditás megőrzésére, a működés racionalizá-

lására és hatékonyságának növelésére, valamint a jövőépítésre vonatkozó teendők egyaránt megjelentek. A megkérdezetteknek lehetőségük volt újabb intézkedéseket, teendőket is megnevezni. A lépések kiválasztása, illetve meghatározása mellett a tervezett intézkedés idejének meghatározására is kértük a vállalkozókat.

Az interjúk az eredmények feldolgozásánál először a szándékolt lépések idejére koncentráltunk. Elvégeztük a szükséges számításokat, és ezek eredményeképp látható, hogy az egyes lépéseket a megadott időtávok szerinti bontásban a vizsgált vállalkozások hány százaléka tervezi. Az eredmények összesítése alapján az intézkedéseket rangsoroltuk. Az első 10 helyre került szándékolt lépést a 6. ábra mutatja.

6. ábra Szándékolt lépések időtáv szerint

Az ábra adatai jól érzékeltetik, hogy a vállalkozók összes intézkedése között a rövidtávú lépéseknek van domináns szerepe. Mintánk szereplői először azokat a lépéseket tették meg, amelyekkel közvetlenül és gyorsan szabályozhatták a pénzáramlást. Az első két helyen a pénzkidadások csökkentését célzó intézkedések állnak. A jövőépítés szempontjából negatívumként értékelhető figyelmeztető jel, hogy az első helyen a marketing- és reklámköltségek csökkentése áll. A harmadik és negyedik helyre holtversenyben szintén likviditást érintő intézkedések kerültek: a vevői kintlévőségek behajtása és a szállítóknak való kifizetések elhalasztása. Pozitív jelenség, hogy az első 10 szándékolt intézkedés közé bekerültek kitorési pontokat kereső teendők is, mint például az új piacok keresése a meglévő termékeknek és az együttműködés kezdeményezése a beszállítókkal.

Elgondolkodtató, hogy számos válaszadó kitorési pontként meglévő termékeinek új piacon való eladását jelölte meg, ugyanakkor közülük többen a marketing költségeket is visszafogják. Ilyen módon az esetleg megnyíló új piacok meghódításának sikeressége is veszélybe kerülhet. A jövőbeni fejlődést érintően biztató jelként értékelhetjük, hogy számos vállalkozás a részletes leírásban új termékek fejlesztését és értékesítését is megjelölte feladatként.

Hipotézisünkre vonatkozóan tehát megállapíthatjuk a következőket:

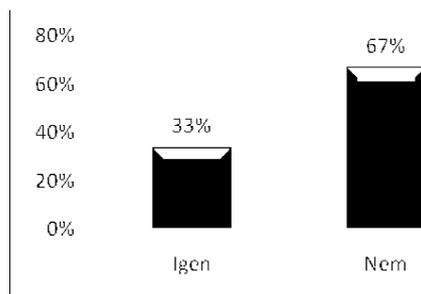
- A vállalkozások mindegyikénél a szándékolt lépések között a rövid távú intézkedések domináltak. Először a vállalkozásnak a sérülésektől való megvédésére, likviditásának megőrzésére összpontosítottak. Csökkentették a pénzáramlást közvetlenül befolyásoló kiadásokat, és jelentős erőfeszítéseket tettek a pénzbevételek növelésére.
- A pénzkidadások csökkentésénél a marketing célú kiadások visszafogása, a beruházások időleges vagy végleges leállítás, a vezetők és alkalmazottak természetbeni juttatásainak megszüntetése jelent meg az első teendők között. Az első két lépés a rövid távú érdekek előtérbe helyezését érzékelteti a hosszabb távú érdekekkel szemben.
- A pénzügyi eszközök bevetése mellett a vállalkozások a működés racionalizálására is erőfeszítéseket tettek. Az intézkedések között a létszámcsökkentés, kisebb kapacitáson való működés, és a szigorú takarékosági előírások bevezetése dominált. Az üzleti tevékenység átfogó felülvizsgálatán alapuló intézkedéseket csak a vállalkozások kis hányada fogadtatott.
- A legfontosabb lépések között megtalálhatók a rövidtávon túlmutató, az új piacok keresésére, a szállítókkal való együttműködések kezdeményezésére irányuló szándékok is.

Negyedik hipotézisünkben a vállalkozók vezetési szemléletében és eszköztárában történő változásokra tettünk megállapítást. Hipotézisünk beigazolódott.

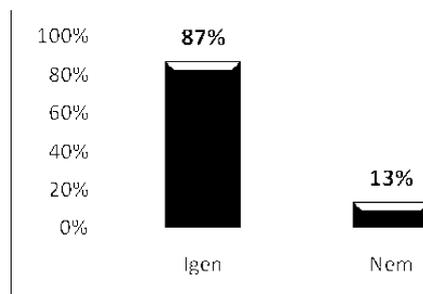
Kutatásunk eddig bemutatott eredményei az 50 vállalkozást magában foglaló kutatási minta vizsgálatán alapultak. A jövőbeni szándékokra vonatkozóan (ahogyan már többször említettük) 2009 őszén a minta néhány vállalatánál további mélyinterjúkat készítettünk, hogy mélyebben feltárjuk, eredményezett-e a válság a vállalkozók jövőépítésre vonatkozó szemléletében változásokat: megpróbálkoztak-e – a tűzoltás mellett – elgondolkodni a vállalkozás jövőjén és erre vonatkozólag tettek-e konkrét lépéseket. Először feltérképeztük, hogy a vállalkozásnak a korábbi években volt-e tudatosan kialakított stratégiája, majd megkérdeztük, hogy a válság miatt mennyire tartják szükségesnek a stratégia kialakítását, illetve módosítását. Az eredményeket a következő ábrán szemléltetjük. (Lásd 7. ábra.)

7. ábra Stratégia léte és szükségessége

A válság előtt

A válság nyomán

Az ábrán jól látható, hogy korábban a vállalkozások kétharmadánál nem foglalkoztak a stratégiai kialakításával. A válság hatására ez a helyzet gyökeresen megváltozott, a cégek döntő többsége fontosnak tartja a jövőre szóló elképzelések meghatározását. Fontosnak tartottuk feltárni, hogy a stratégia kialakítása kizárólag a válság hatására vált szükségessé, vagy egyébként is napirendre került volna. A mélyinterjúk során a vállalkozók egynegyede mondta azt, hogy fontolgatták a stratégia kialakítását, és a *válság felgyorsította ezt a folyamatot*.

A stratégia tudatos kialakítását szükségesnek tartók körében további vizsgálatokat végeztünk, hogy feltárjuk, a vállalkozások a szándékok kinyilvánítása mellett hozzáfogtak-e a konkrét elképzelések kialakításához, és ezt milyen időtávra vonatkozóan, milyen elemzések alapján, milyen tartalmú célok, cselekvési irányok meghatározásával tették. A konkrét elképzelések *időtávjára* vonatkozóan a válaszok egy és négy év között szóródtak, a legtöbben 3 évet jelöltek meg. A stratégia időtávja tehát a válság hatására 3-4 évre rövidült.

A *célok* feltérképezésénél megkíséreltük a vállalkozások konkrét törekvéseit kideríteni, és az általános célmeghatározásokat kiszűrni. Ezért csoportosítva: pozícióra, vevőkörré és termékkörré vonatkozóan külön-külön kértük a célok ismertetését. A konkrét célokat meghatározók 70%-a fogalmazott meg pozícióra, 60%-a vevőkörré, és 50%-a termékkörré vonatkozó előirányzatokat. A célok megfogalmazását pozitív jelenségként értékelhetjük. Ha a tényleges tartalmat vizsgáljuk, számos konkrét elképzeléssel találkozhatunk, de akadnak csak általánoságokat, reményeket felvázoló meghatározások is.

A *cselekvési irányok* feltárását három területre koncentrálni végeztük: a növekedés általános irányaira, az iparágon belüli terjeszkedés módjára és a működési portfólió változtatására vonatkozóan tettünk fel kérdéseket.

A növekedés lehetséges irányait a szakirodalomban Ackoff (1974) dolgozta ki, a meglévő és új termékek, illetve piacok kombinációja alapján. A vállalkozókat arra kértük, hogy ennek alapján határozzák meg, melyik területet választják a jövőben. A kiválasztott cselekvési irány részletes leírását is kértük. A növekedési irány megjelölésére és leírására – a célok megfogalmazásától eltérően – minden interjúalanyunk vállalkozott. A növekedés különböző irányait a következő mértékben választották. (Lásd 3. táblázat.)

3. táblázat Általános növekedési irányok

Megnevezés	Piac		
	Meglévő	Új	
Termék	Meglévő	33,3	33,3
	Új	27	20

A táblázat adatai jól tükrözik, hogy egyetlen irányt sem preferálnak a megkérdezett vállalkozások, közel azonos arányban jelölték meg a piaci terjeszkedést (meglévő termékkel meglévő piacon), a piacfejlesztést (meglévő termékkel új piacon), a termékfejlesztést (új termékkel

meglévő piacon) és a diverzifikációt (új termékkel új piacon). A négy irány leírását vizsgálva vázlatos, konkrétumokat nélkülöző megállapításokkal találkozhattunk. Az általános jellegű leírásokból és a válaszok szinte egyenletes eloszlásából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a vállalkozók nem rendelkeznek kiforrott elképzelésekkel. A kedvező válaszadási arány feltételezhetően a kérdés könnyű megválaszolhatóságából (az irányok jól értelmezhetők), és nem a megalapozott elképzelések létéből ered.

Az iparági terjeszkedés három módját különböztethetjük meg:

- Horizontális terjeszkedés, amikor a saját láncszemében próbál meg növekedni egy cég (például: kereskedő a kereskedő láncszemében maradva, gyártó a gyártó láncszemében maradva).
- Vertikális terjeszkedés esetén a vállalkozás az iparág más láncszemében is tevékenykedni akar (például gyártó kereskedéssel is foglalkozik vagy fordítva).
- Diagonális terjeszkedésnél a vállalkozás egy másik iparágba próbál betörni.

A kutatásunkban vizsgált vállalkozások mindössze 30%-a próbálkozott meg a terjeszkedési irány végiggondolásával. Közülük a legtöbben az iparági értékláncon „felfelé szeretnének kapaszkodni”, magasabb feldolgozottsági szintű terméket akarnak gyártani, illetve gyártás mellett forgalmazással is szeretnének foglalkozni. Horizontális terjeszkedést egyetlen vállalkozás sem akar megvalósítani. A vállalkozások több mint felénél megjelentek a működési körre vonatkozó elképzelések. Egynegyedük nem szándékozik a portfólióját átalakítani. A működési kör átalakítását tervezőknél konkrétumokat kevéssé, inkább általánosságokat tartalmazó leírásokat találhatunk.

A cselekvési irányok meghatározását összefoglalón értékelve kedvezőtlen kép rajzolódik ki. Számos vállalkozás meg sem kísérelte a cselekvési irányok meghatározását. Az erre vállalkozó cégek meghatározásai pedig kiforratlanságot tükröznek. A helyzet értékelésénél azonban figyelembe kell vennünk, hogy a válság kirobbanását követő első évben készültek a mélyinterjúk, így a vállalkozások még kevés időt tudtak a jövőre vonatkozó konkrét irányok kidolgozására fordítani.

A tudatos jövőépítés jeleinek feltérképezését az akciók felmérésével zártuk. Meggyőződésünk, hogy a válságból való kilábalás egyik fontos eszköze a fejlesztés és az innováció lehet. Kutatásunk 50 vállalkozást érintő szakaszában is kitértünk erre a területre, és többféle kérdés formájában próbáltuk meg felderíteni, hogy ezekre a területekre milyen mértékben fordítottak figyelmet a vállalkozók. A szándékolt lépések vizsgálatánál azt tapasztaltuk, hogy a vállalkozók döntő többsége visszafogta a fejlesztéseket, és az innováció területén is inkább csökkentést, mint növekedést terveztek. Alig akadt egy-egy vállalkozás, amely úgy nyilatkozott, fejleszteni kellene. Kutatásunk második szakaszában ezen a két területen mélyebb vizsgálatot akartunk végezni, azonban kérdéseinkre nem kaptunk értékelhető válaszokat. Összesen két vállalkozás jelezte, hogy beruházást szeretne megvalósítani. Innovációra egyetlen vállalkozás akar vállalkozni az informatika területén.

Az eredmények alapján az alábbi konklúziókat vonhatjuk le:

- A válság hatására a vállalkozók gondolkodásában az előző évekhez képest jelentős változás következett be. A válság a jövőn való elgondolkodásra kényszerítette a vállalkozókat. Egyre többen ismerték fel, hogy a jövőbeni fejlődéshez fontos vezetési feladat a stratégia kialakítása. Ehhez kapcsolódóan megjegyezzük, hogy a vállalkozók felfogásában – ahogyan a kutatás során tapasztaltuk – a stratégia maximum három-négy évre szóló elképzelések nagyvonalú megfogalmazását jelenti.

- A stratégiát szükségesnek ítéelő vállalkozások döntő többségénél a helyzetük és környezetük vizsgálatára irányuló felmérések kezdődtek meg. A stratégiai célok és irányok konkrét meghatározásának jelei azoknál a vállalkozásoknál fedezhetők fel, akiknek korábban is volt stratégiájuk, illetve akik már tervezték a kidolgozást, a válság „csak” felgyorsította a folyamatot. A vállalkozások döntő többségét még a tétova útkeresés jellemzi.

Következtetések

A válság felszínre hozza a vállalkozások vezetésében meglévő gyengeségeket és erősségeket, „tisztulási folyamatot” generálhat: *a képességeikben gyengébb cégek nem tudnak továbblépni az életpályán, kiesnek a piacról, míg mások felismerik és kihasználják a változásokban rejlő lehetőségeket és képesek lesznek megerősödni, továbblépni a fejlődési pályán.*

A válság kedvező változást eredményezhet a vállalkozások vezetési szemléletében és eszköztárában. *A válságban rejlő kedvező lehetőségek kihasználásához egyre többen ismerik fel a tudatos jövőépítés fontosságát. A tettek még váratnak magukra.*

Felhasznált irodalom

Ackoff, R. L. (1974): *Operációkutatás és vállalati tervezés*. Budapest, KJK.

Almás Miklós (2009): *Válság, arra figyelj, mi lesz utána*. HBR, szeptember.

Beinhocker, Eric – Daves, Ian – Mendonca, Lenny (2009): *10 trend, amelyre figyelniünk kell*. HBR, november.

Bodnár Viktória (2010): *Hogyan látják a magyar vállalkozók helyzetét a független tanácsadók? Mik a legnagyobb problémáik és mik a megoldási lehetőségek?*
A CIB bank és a Figyelő üzleti konferenciája. www.fn.hu. Letöltve: 2010. szeptember 10.

Drucker, P. F. (1993): *Innováció és vállalkozás az elméletben és a gyakorlatban*. Budapest, Park Kiadó.

Heifetz, Ronald – Grashow, Alexander – Linsky, Marty (2009): *Vezetés tartós válság idején*. HBR, november.

Salamonné Huszty Anna (2006): *A magyarországi kis- és középvállalkozások növekedési dilemmái*. CEO Magazin, 3. sz.

Salamonné Huszty Anna (2006): *Magyarországi kis- és középvállalkozások életútjának modellezése*. Competitio, március.

Salamonné Huszty Anna (2007): *Stratégiai és stratégiaalkotás a magyarországi kis- és középvállalkozások gyakorlatában*. Competitio, június.

Vágány Judit*, Kárpátiné Daróczi Judit**

A GAZDASÁGI VILÁGVÁLSÁG KIHÍVÁSAI ÉS A KILÁBALÁS LEHETŐSÉGEI A KKV-K SZÁMÁRA

„A változást nem lehet kezelni, legfőljebb elébe mehetünk. Nagy felfordulások idején – amilyeneknek korunkban is tanúi vagyunk – a változás elkerülhetetlen. Az bizonyos, a változás fájdalmas és kockázatos, de mindenekelőtt rengeteg és igen kemény munkát követel meg. Nem maradhat talpon az a szervezet, amelyik nem tekinti feladatának, hogy a változás előidézéjeként lépjen.” (Drucker, 1999).

A gazdasági világválság problémája minden embert érint valamilyen szinten.¹ A válság kialakulásának okai túlnőnek ezen dolgozat keretein, ezért csak annak a KKV-kra gyakorolt hatásaival foglalkozunk.

A KKV-k helyzete alapvetően befolyásolja a gazdaságot, hiszen számuk a vállalkozások 99,8%-át teszik ki (KSH). A válság az egész piac újrafelosztását eredményezheti, s így a gyorsan és jól reagálók győztes, míg a lassúak vesztes pozícióba kerülhetnek.

A válságra a vállalkozások sokféle választ adhatnak:

- a munkaerő leépítése
- a K+F-kiadások csökkentése
- a marketingre fordított összeg visszafogása stb.

A vállalkozások ezeket a módszereket alkalmazzák leggyakrabban, pedig feltételezésünk szerint a válságból kivezető út inkább az „előremenekülés”, azaz az innováció lenne.²

A vállalkozó és a vállalkozás fogalmának meghatározása

A *vállalkozó* kifejezés jelentése kapcsolatteremtő vagy közvetítő. Cantillon (1725) szerint a vállalkozó nem más, mint a kockázatot viselő személy, aki nem azonos a tőkét adó személlyel. Jean Baptiste Say elhatárolta a vállalkozói nyereséget a tőkenyereségtől (Török, 1998.).

* főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola

** mestertanár, Általános Vállalkozási Főiskola

¹ Kutatásunkat is ez a tény inspirálta.

² Kutatásunk alapjául a témával kapcsolatos szekunder információk szolgálnak – előkészítve ezzel egy primer kutatást.

Drucker pedig úgy definiálta a vállalkozót, mint azt a személyt, aki maximálisan kihasználja a lehetőségeket.

A vállalkozás fogalmát a következőképpen foglalhatjuk össze:

Max Weber szerint a vállalkozás a nyereséggel járó cserelehetőségekre (piaci lehetőségekre) irányul. A vállalkozás folyamatosan hasznot hajtó tevékenység, meg kell különböztetni a kalandorkodástól, kalózkodástól, a pusztá szerencsétől, a „talált” nyereségtől. A vállalkozás folyamatossága a gazdaság folyamatos növekedésének a forrása.

Tanulmányunkban Robert Hisrich (1985) definíciójára támaszkodunk, mivel az általa vázolt vállalkozás áll a legközelebb az általunk elképzelt sikeres vállalkozáshoz. Hisrich szerint: „A vállalkozás valami új és értékes dolog létrehozásának folyamata, melyben a vállalkozó biztosítja a szükséges időt és erőfeszítést, vállalva a várható pénzügyi, pszichikai és társadalmi kockázatot, és megkapja a folyamat végén keletkező anyagi és személyes meglepődöttséget nyújtó elismerést.”

Emellett mi leginkább Schumpeter definíciójával tudunk azonosulni, aki a vállalkozót mint innovátort határozza meg, aki új és még ki nem próbált tevékenységet végez.

A fenti definíciók alapján a vállalkozót az alábbi jellemzőkkel ruházhatjuk fel. A vállalkozó:

- kreatív és innovatív;
- felismeri és képes kihasználni a kínálgzó lehetőségeket;
- kockázatvállaló (pszichikai, érzelmi és anyagi értelemben is);
- aktívan részt vesz a vállalkozás folyamatában;
- erőforrások kombinációjával foglalkozik gazdasági célok elérése érdekében;
- haszonra, nyereségre törekszik.

A kelet-közép-európai országokban – így Magyarországon is – a rendszerváltást követően viszonylag gyorsan kialakultak a piacgazdaság alapvető intézményei és jogi keretei. A gazdasági szereplők magatartása azonban lényegesen lassabban változik. A rendszerváltás után leomlottak a falak, amelyek a magyar gazdaság szereplőit többé-kevésbé megvédték az élesedő globális versenytől. Érvénytelenné váltak azok a társadalmi biztosítékok, amelyek a leggyengébb teljesítményt nyújtók számára is lehetővé tették a fennmaradást. A vállalatoknak szinte egyik napról a másikra el kellett búcsúzniuk az alacsony követelményeket támogató gazdasági környezettől. A piac még a „szocialista vállalkozók” esetében is többnyire az eladók piacaként működött, ezért nem fejlődhetett ki valódi versenyszellem, nem alakulhattak ki azok a magatartásformák és készségek, amelyek egy valódi piacgazdaságban valódi versenytársakkal megharcolni kénytelen szereplőkben kifejlődnek (Hámori – Szabó et al., 2007).

A magyar vállalkozások működési környezetének ugyancsak mindmáig meghatározó eleme még a gazdasági és jogi szabályozók gyakori változása (SEED, 2008).

A *Flash Eurobarometer* (2007) adatai szerint az ún. vállalkozásbarát klíma indexének az európai átlagnál jóval alacsonyabb szintje Magyarországon azt mutatja, hogy a kérdezettek megítélése szerint jelenleg is inkább kedvezőtlenek a körülmények a vállalkozások indításához. A magyar vállalkozások aktivitási szintje – hasonlóan a vállalkozásbarát klíma indexéhez – európai viszonylatban igen alacsony. Ennek hátterében – a felmérés szerzői szerint – az áll, hogy Magyarországon a kényszerek miatti, kockázatkerülő vállalkozóvá válás jóval jellemzőbb, mint a lehetőségek kihasználására, a kockázatvállalásra alapozott vállalkozás.

E bevezetést követően tekintsük át, hogy milyen jellemzőkkel ruházhatjuk fel a KKV-kat és milyen lehetőségek állnak előttük a válságból való kilábalásra.

A kis- és középvállalkozásokról

A vállalkozásokat több szempont szerint is csoportosíthatjuk, melyek közül a tanulmányunkban a méret szerinti csoportosítást emeljük ki, mivel vizsgálódásunk fókuszában a kis- és középvállalkozások állnak.

A 2004. évi XXXIV. törvény szerint „kis- és középvállalkozásnak minősül az a vállalkozás, amelynek: összes foglalkoztatotti létszáma 250 főnél kevesebb és éves nettó árbevétele maximum 50 millió eurónak megfelelő forintösszeg, vagy mérlegfőösszege legfeljebb 43 millió eurónak megfelelő forintösszeg, valamint amelyben az állam vagy az önkormányzat közvetlen vagy közvetett tulajdonosi részesedése – tőke vagy szavazati joga alapján – külön-külön vagy együttesen nem haladja meg a 25%-ot.”

Fontos megjegyeznünk, hogy a mindennapi szóhasználatban a mikrovállalkozásokat (0–9 főt foglalkoztató és maximum 2 millió eurós éves árbevételű vállalkozásokat) is a kis- és középvállalkozások közé sorolják.

A KKV-k jellemzői és jelentősége

A kis- és középvállalkozások helyzete alapvetően befolyásolja a gazdaság egészének helyzetét, hiszen már a számuk is a vállalkozások 99,8%-át teszi ki (1. táblázat). A kis- és középvállalkozások jelentős szerepet töltenek be a foglalkoztatásban (70,9 %), valamint a piaci verseny élénkítésében, hiszen ha az erős versenyben meg akarják különböztetni magukat a versenytársaktól, akkor valamiben újak vagy újszerűnek kell lenniük. Ezek az arányok hasonlóan alakulnak az EU átlagában is, ez alól azonban kivételt képez a hozzáadott érték, amely 8,6%-kal magasabb az EU-ban, mint Magyarországon.

1. táblázat

A vállalati nagyságstruktúra részesedése a foglalkoztatásból és a hozzáadott értékből Magyarországon és az EU-ban 2009-ben

Vállalati méret	Vállalatok száma		Foglalkoztatottak száma		Hozzáadott érték	
	Magyarország	EU-átlag	Magyarország	EU-átlag	Magyarország	EU-átlag
Mikro	94,7	91,8	35,8	29,6	15,8	21,1
Kis	4,4	6,9	18,9	20,6	16,3	19,9
Közép	0,7	1,1	16,2	16,2	18,1	17,8
KKV	99,8	99,8	70,9	66,4	50,2	58,8
Nagy	0,2	0,2	29,1	33,6	49,8	41,2

Forrás: SBA Fact Sheet Hungary, 2009.

sok szolgáltatást, ritkán válnak kiemelt fontosságú ügyfelekké a beszállítók szemében, így nem számíthatnak fizetési haladéokra, valamint ingyen többlétszolgáltatásokra, kedvezményekre.

4. *Adóterhek, adminisztratív kötelezettségek:* A különböző adók és járulékok közvetlen terhet képeznek a vállalkozások számára. Bár többféle adókedvezmény van életben, ám ezek átlátása, adminisztrációjuk végrehajtása nem mindig egyszerű egy kisvállalkozás számára.

5. *Támogatások, kedvezmények, pályázatok rendszerének átlátása:* mint már fentebb is említettük, különféle formájú támogatások, kedvezmények léteznek, azonban ezek nyomon követése, adminisztrációjuk gyakran nehézséget okoz.

6. *Alacsony kockázatviselő-képesség:* a KKV-k – főleg gyenge tőkeerejük miatt – nem válnak magasabb kockázatot, ugyanis egy esetleg több éven át tartó veszteséges időszakot nem tudnának finanszírozni.

7. *Versenyszellem helyett versenykényszer* jellemzi a vállalati vezetőket a KKV-k jelentős részénél. *A fiatalokra már sokkal jellemzőbb a versengő attitűd,* mint az idősebbekre. Látható a versengő attitűd fokozódó térnyerése, s ez a proaktív, nem pedig kényszereknek engedelmessé váló magatartásformák terjedését vetíti előre.

8. A hazai vállalkozások 83%-ánál a *cégvezető látja el a marketingfeladatokat* (internetvállalkozas.com), és a válság hatására a cégek drasztikusan csökkentették a marketingre szánt kiadásait is.

Kiutak

Általános és mindenki számára tökéletesen használható receptet nem lehet megfogalmazni. Szekunder kutatásaink alapján azonban felvázolható néhány lehetőség a KKV-k számára a válságból való kilábalásra:

1. Az *Ernst and Young* és az *Economist Intelligence Unit* (EIU) világszerte 876 vállalati felsővezetőt kérdezett meg arról, hogy milyen intézkedéseket tartana a legfontosabbnak a saját cégüknél a stratégia javítása érdekében. A válságban jól teljesítő cégek a következő szempontokat tartják a legfontosabbnak:

- a működési rugalmasság optimalizálása
- a piaci hozzáférés (értékesítési csatornák, vevőkapcsolatok és piaci szegmensek) optimalizálása
- a döntéshozatal és végrehajtás gyorsítása (a kisebb cégek számára jelentős előnyt eredményezhet)
- menedzsmentképeségek erősítése

2. A kis- és közepes vállalkozások marketingjében megnőtt az elvesztett vevők felé folytatott kommunikáció jelentősége, mivel a válság hatására ebből a rétegből szinte minden ipari szektorban „túltermelés” van (Wolf, 2010). A vállalkozásoknak a saját elvesztett vevők mellett a versenytársak elvesztett vevőit is igyekezniük kell megszerezni, mert ez önmagában is elég lehet ahhoz, hogy egy cég pótolja a válság miatt kiesett forgalmat.

3. A KKV-knak mindenképpen a termékek és szolgáltatások műszaki tartalmának növelésére kell törekedniük az erős piaci versenyben, és szükséges feladat számukra:

- a hosszú távú stratégia kidolgozása, valamint
- a termelési rendszerek és termékek modernizálása.

4. Rendkívül fontos a válságból való sikeres kilábaláshoz, hogy a vállalkozások az alkalmazottakra is megfelelő figyelmet fordítsanak. („Boldog vevő, boldog tulajdonos, boldog dolgozó” /Kugler, 2010/). A cégek jelentős része azt tapasztalta, hogy az elbocsátások – melyeket költségcsökkentés céljából eszközöltek a vállalkozások – önmagukban nem hoztak megfelelő eredményt. Ennél sokkal fontosabbnak értékelték a munkaerő hatékonyságának növelésével kapcsolatos fájlagos költségcsökkentést (Szirmai, 2010).

5. Azoknak a vállalkozásoknak, amelyek nyertesén szeretnének kikerülni a válságból, fel kell ismerniük azt is, hogy az innovációs pályázatok (mind a hazaiak, mind a nemzetközi) is segítséget nyújthatnak számukra. Viszont önmagában a pályázatokra támaszkodni nem elég, sőt veszélyes is lehet (Szabó, 2010). Elterjedté válhat például a „megélhetési pályázat”, amikor a cég már nem a piacot figyeli, hanem a következő pályázati lehetőséget, feladva a gazdasági helytállás és az egységes stratégia gondolatát is.

Az innováció mint lehetséges válságkezelő megoldás

Az innováció fogalmát is – hasonlóan a fentebb említett definíciókhoz – sokan sokféleképpen határozták meg. Ezek közül két fogalmat emelünk ki. Az innovációs folyamatok elméleti alapjairól először 1939-ben Schumpeter írt részletesen, aki vizsgálódásának középpontjába a fejlődést állította és az innováció lényegét a termelési tényezők újszerű kombinációjában jelölte meg.

A ma általánosan elfogadott innováció-fogalom az úgynevezett Frascati-kézikönyvből származik. Ennek alapján „az innováció egy ötlet átalakulása vagy a piacon bevezetett új, illetve korszerűsített terméké, vagy az iparban és a kereskedelemben felhasznált új, illetve továbbfejlesztett műveletté, vagy valamely társadalmi szolgáltatás újfajta megközelítése” (OECD, 1996).

A KKV-k – korábban bemutatott – jelentős gazdasági súlyából erős vállalkozói hajlamra is lehetne következtetni. Az innovációval foglalkozó tanulmányok az innovációt széles körben a gazdasági növekedés motorjának tekintik, hiszen új értékek létrehozásával hozzájárulnak a gazdaság élénküléséhez és az életszínvonal javulásához. Az innovációs felmérések adatai azonban cáfolják ezt az optimista értelmezést: az innovatív KKV-k aránya – és különösen az innovatív kisvállalkozásoké – az összes KKV-hoz viszonyítva nemzetközi összehasonlításban meglehetősen kicsi (Havas – Nyíri et al, 2007).

Mivel a KKV-k helyzete alapvetően befolyásolja a gazdaság egészének helyzetét, szomorú, hogy a KKV-k mindössze 2-3%-ára jellemző (KSH) a teljes innovációs tevékenység – új termék vagy szolgáltatás sikeres piacra vitele. Ők a kiemelkedően innovatív KKV-k, vagy – ahogy egyre többen hívják őket – a „gazellák” (Birch, 1987). Ezekre a vállalkozásokra jellemző, hogy:

- éves növekedési ütemük meghaladja a 10%-ot (dinamizmus jellemzi őket);
- fontos szerepet töltenek be a munkahelyteremtésben;
- folyamatos innováció jellemző rájuk (szemben a nagyvállalatokkal, amelyek nagy K+F-ráfordítással dolgoznak, és ugrásszerű innovációt hajtanak végre);
- jól kialakult K+F-kapacitásai vannak és többnyire aktívak a nemzetközi K+F-együttműködésben; de
- a hatékony együttműködéshez még segítségre szorulnak.

A következő csoportba az innovatív vállalkozások tartoznak, melyeknek a KKV-ken belüli aránya 16%-os. Az innovatív KKV-kra jellemző, hogy vannak ugyan K+F-igényeik, de korlátozott vagy hiányzó kapacitásuk miatt a kutatást leginkább másokkal végeztetik. Ez a 16%-os érték jelentősen elmarad a többi európai ország átlagától, hiszen pl. Írországban a KKV-k 48%-a innovatív vállalkozás (Eurobarometer, 2007).

Mivel a válságok egyik igen fontos jellemzője, hogy felszínre hozzák és felerősítik a problémákat, ezért a gyenge innovációs hajlamon mindenképpen változtatni kell.

A KKV-k többsége (mintegy 80%-a) az új technológiát felhasználók körébe sorolható. Ők az új technológiákhoz főleg eszközvásárlással jutnak, és általában nincs is igényük és érdekeltségük a K+F-projektekre, innovációs szempontból inaktívak. Ezek a vállalkozások a válságban is csak sodródhatnak (Kleinheincz, 2009).

A vállalkozások jelentős részének még a rendszerváltás után 20 évvel sem sikerült megszoknia a komoly versenyhelyzetet. Ám a most folyó kutatások eredményei azt mutatják, hogy a napjainkban végbemenő generációváltás megoldás lehet erre a problémára. Az új generáció már ebben a piaci környezetben kezdi meg a tevékenységét.

A témával foglalkozó tanulmányok többsége azt a következtetést vonja le, hogy a vezető személye nagyban hozzájárulhat a válságból való sikeres kilábaláshoz, ám felhívják arra is a figyelmet, hogy a válságban a hagyományos vezetői döntések nem feltétlenül vezetnek eredményre. Ismét időszerűvé válnak Drucker gondolatai, melyek szerint: „gyors szerkezeti változások idején csakis a változások előmozdítói maradnak a felszínen. Ők ugyanis lehetőséget látnak a változásban. A változások előmozdítói keresik a változást, tudják, hogyan ismerjék fel a megfelelő mozzanatokat, és azt is, miként lehet ezeket mind a szervezet, mind a külső környezet számára hatékonyan kihasználni. A jövő megteremtése rendkívül kockázatos. De még mindig kevésbé kockázatos, mint neki se kezdeni. A próbálkozók töredéke fog csak sikerrel járni. Az viszont megjósolható, hogy a tétlenek veszítenek” (Drucker, 1999).

Felhasznált irodalom

2004. évi XXXIV. törvény a kis- és középvállalkozásokról, fejlődésük támogatásáról 1. fejezet 3§ (1) és (4).

Adises, I. (1992.): *Vállalatok életciklusai*. Budapest, HVG.

Béza Dániel – Csapó Krisztián – Farkas Szilveszter – Filep Judit– Szerb László (2007): *Kisvállalkozások finanszírozása*. Budapest, Perfekt.

Birch, D. (1987): *Job Creation in America: How Our Smallest Companies Put the Most People to Work*. New York, Free Press.

Buzás Nándor (2007): *Innovációmenedzsment a gyakorlatban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Camagni, R. P. (1995): *The concept of innovative milieu and its relevance for public policies in European Lagging Regions*. Papers in Regional Science: The Journal of the RSAI, 74. évf., 4. sz.

Drucker, P. F. (1999): *Management Challenges for the XXIst century, managing in the next society*. Elsevier.

feketelista.hu, <http://www.feketelista.hu/ket-ev-alatt-huszezer-ceget-vegelszamoltak/>

Flash Eurobarometer, 2007.

Hámori Balázs – Szabó Katalin et al. (2007): *Versengő és kooperatív magatartás az átalakuló gazdaságban*. Közgazdasági Szemle, LIV. évf., június, 579–601.

Havas Attila – Nyíri Lajos (szerk.): *A magyar nemzeti innovációs rendszer*. Budapest, NKTH.

Hisrich, R. D. – Peters, M. P. (1991): *Vállalkozás, új vállalkozások indítása, fejlesztése és működtetése*. Budapest, Akadémia Kiadó.

Kleinheincz Ferenc (2009.): *Innovációval a vállalkozások sikeréért!* www.fmkik.hu

Mailat, D. (1991): *The innovation process and the role of the milieu, Regions Reconsidered Economic Networks, Innovation and Local Development in Industrialized Countries* London.

Salamonné Huszty Anna (2006): *Magyarországi kis- és középvállalkozások életútjának modellezése*. Competitio, 1. sz.

SBA Fact Sheet Hungary

http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/files/craft/sme_perf_review/doc_08/spr08_fact_sheet_hu_en.pdf. Letöltés dátuma: 2010. szeptember 5.

Schumpeter, J.A. (1980): *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest, KJK.

Simon Ernő – Vrannai Katalin (2010): *Krisisbravúrok*. Figyelő, 8. sz.

Szabó Gábor (2009): *Vállalatépítő online szakmai folyóirat szerkesztősége: Az innováció szerepe a kis- és középvállalkozások működésénél*. <http://www.veniens.hu/vallalatepito/2009/01/01/az-innovacio-szerepe-a-kis-es-kozepvallalkozasok-mukodesenel-interju/>
Letöltés dátuma: 2010. szeptember 13.

Szirmai S. Péter, et. al. (2010): *Krisisbravúrok – Válságban is sikeres hazai cégek*. Figyelő, 7. sz.

Török Ádám (1998): *Közgazdaságtani időutazás*. Közgazdasági Szemle, XLV. évf., december.

Weber, M. (1992): *Gazdaság és társadalom*. Budapest, KJK.

Békési Gábor*

WEBSZOLGÁLTATÁSOK A KKV-K ÉLETÉBEN

Közismert a hazai KKV-ink sanyarú helyzete. Sosem voltak kivételezettek, de számos külső és belső hatás következményeként az elmúlt tíz évben talán még nehezebb lett működésüket fenntartani, piaci pozíciójukat megőrizni. Hogy a mondandó nagyobb súlyt kapjon, a szakcikkekben megszokottól eltérően néhány mondat erejéig engedtessek meg a személyes hangvételt. Végzettségem alapján tehetném, de nem tartom magam gazdasági szakembernek – az elmúlt évtizedekben tevékenységem a számítástechnikához kötődött. Kiterjedt családom több tagja is ebben a vállalkozási kategóriában éli mindennapjait, így (ha a sajtóra nem is hagyatkoznék) rálátásom van problémáikra.

Adózásuk terhei, a hitelhez jutás nehézségei ismertek. De – bármily hihetetlen – az utóbbi időben az alkalmas munkaerő megtalálása is gondot okoz. Mintapéldám egy autószerelő mikrovállalkozásra vonatkozik. A valós háttér tulajdonosa panaszolta, hogy a kikerülő szakmunkások képzettsége messze alulmúlja korunk elvárásait. A milliókat érő diagnosztikai be rendezésekkel még sosem találkoztak, betanításuk hónapokba telik, addig jószerével csak segéd munkásként lehet alkalmazni őket.

De térjünk vissza a számítástechnikához...

Hogyan is állnak a KKV-k az informatika alkalmazásának terén? Ez ugyanis ma nemcsak elvárás, hanem követelmény. Aki nem áldoz rá, lemarad, sőt véglegesen kimarad. Csak hogy egy példát említsünk: az APEH a vállalkozásoktól adóbevallásokat csak elektronikus úton fogad el, de napjainkban már egy cég bejegyzése is kizárólag az interneten keresztül történik.

A vállalkozások munkájában nélkülözhetetlen vállalatirányítási/integrált vállalatirányítási rendszerek (az angol rövidítés: ERP/IERP), vagy csak közönséges elszámolási szoftverek választéka óriási. Néhány éve - ugyancsak a Tudomány Ünnepe alkalmából – szekciónkban beszélünk az IERP-kategóriába tartozó SOA¹-fejlesztésekről, itt csak felidézésül néhány:

- ORACLE – e-BusinessSuite
- MS – Dynamics (Navision)
- SAP AG SAP Business All-in-One

* *főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

¹ *Service Oriented Applications - szolgáltatásközpontú alkalmazások.*

Ezek mind hálózati nagyrendszerek, igaz modulárisak, de milliós beruházások, semmiképpen sem egy átlagos KKV méretére (és pénztárcájához) szabottak.

Mit tehet egy néhány fős mikrovállalkozás?

Természetesen vannak kis teljesítményű, jó rendszerek (hazaiak is). Nevek említése nélkül elmondhatjuk, hogy sokuk már jó egy évtizede segíti az ilyen típusú tevékenységek nyilvántartását, könyvelését.

A saját beruházásnak viszont óriási a kockázata. A legnagyobb gondot az alábbiak okozzák:

- Megbízhatatlan hardver – többnyire régi, elavult gépekkel dolgoznak.
- Gyenge biztonsági háttérű programok – általában hiányzik a naprakész vírusvédelem.
- Informatikailag képzetlen személyzet.
- Nem védett berendezések.
- Drága és lassú internetkapcsolat.
- Szoftver-karbantartási problémák – ez különösen a korábban vásárolt rendszerek esetében jellemző.

Figyelemmel az előbb elmondottakra, a KKV-k számára gazdaságinformatikusok javaslata általánosságban a következő:

- Az ügyféloldal legyen a lehető legigénytelenebb (pl. böngésző).
- A rendszer minimális informatikai szakértelmet igényeljen.
- Mindent egy szolgáltató nyújtson – szolgáltatási alapon (a biztonság, karbantartás, széles sávú kapcsolat így garantálva van).

Ennek megoldása a többszintű alkalmazási modell. Ez nem újdonság, előnyeit már jó másfél évtizede felismerték, kifejlesztették. Tudomásunk szerint az SAP volt az úttörője. Igaz, akkor csak dedikált, lokális hálózatokkal számoltak.

A legismertebb a háromrétegű változat, melynek összetevői:

- a megjelenítés,
- az üzleti folyamatok és
- az adatbázis.

Az SAP koncepciója nem terjedt el, mert akkor még nem volt meg a számítástechnikai háttér a SOA-alkalmazásokhoz (pl. a nyilvános hálózat és az adatbázisrendszerek). Később meg – talán üzleti érdekből – a nagy szoftverházak megfeledeztek róla.

2009-ben a Microsoft új szolgáltatási fogalmat dobott be a szoftverpiacon: ez a Rich Internet Applications, röviden RIA, vagyis „tartalomgazdag” internetes alkalmazások.

A technológiai újítás alapja a Microsoft új webstratégiája, az UX (*WebUserExperience*), vagyis a webes felhasználói élmény.

Megvalósításához több webtechnológiai elemnek kellett beérnie:

- AJAX (Asynchronous JavaScript &XML²) – a böngészők részleges frissítésének lehetősége (ez azonban adatkommunikációs megoldás, nem multimédiás alkalmazásokhoz készült, a böngészők képessége ez utóbbiakat erősen korlátozza).

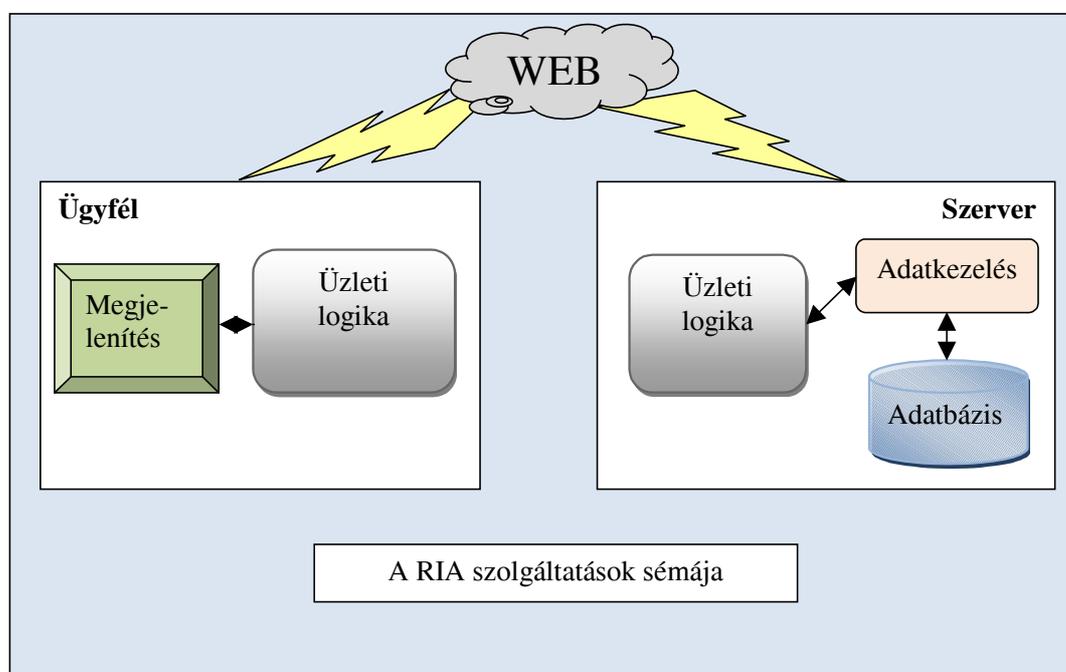
² XML – Extensible Markup Language – az adatkommunikációban elterjedt jelölő nyelv.

- XAML (eXtensible Application Markup Language) felhasználói felületek leírására alkalmas (jelölő) nyelv, az XML szintaktikáján alapszik. Ez programkóddal bővíthető. Az XAML-re épülő alkalmazáskörnyezet WPF³ néven ismert, a Microsoft Windows 7-ben már operációs rendszer szintű képesség.

- Silverlight – a böngészők beépülő része, XAML-t jelenít meg, és programozói interfésze is van. Vele az alkalmazások az asztali alkalmazásokkal egyenértékű felhasználói élményt nyújtanak. Mivel beépülő modul, böngésző- és platformfüggetlen.

A háttérben a .NET (a Microsoft operációs rendszerek biztonsági technológiája) lehetővé teszi az ADO.NET⁴ és a LINQ⁵ használatát. Az 1. ábrán ez a szolgáltatási modell látható.

1. ábra A RIA sémája

Forrás: MSDN (2010)

³ WPF – Windows PresentationFoundation, a .NET 3.5 tartozéka.

⁴ A Microsoft egységes adatforrás kezelési technológiája.

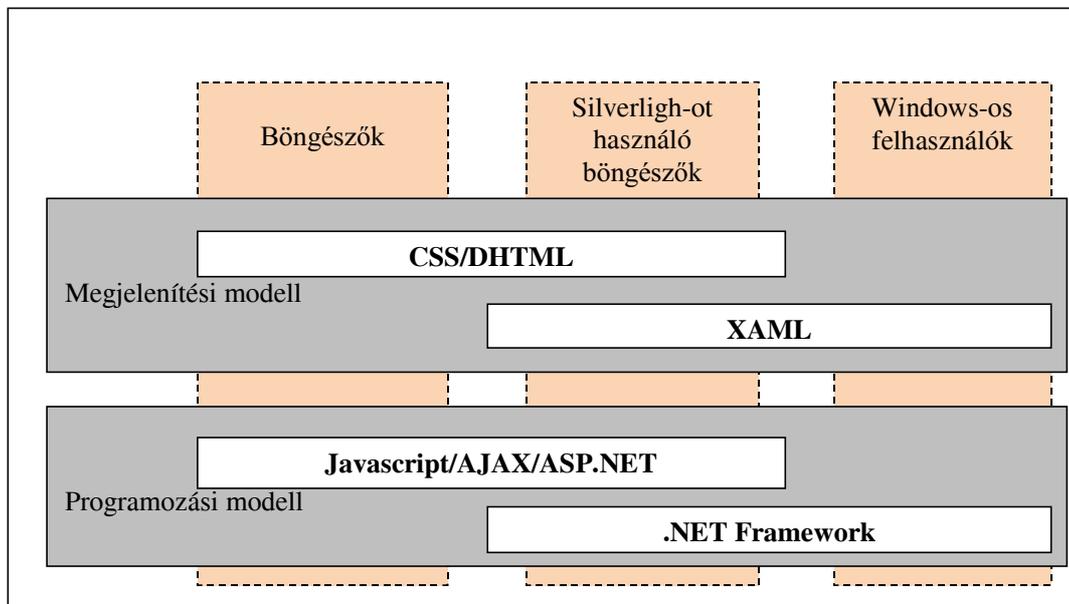
⁵ Language-IntegratedQuery – a programnyelvekbe épülő adatbázis kezelési/lekérdezési szabvány.

Valójában tehát a hajdani SAP-elképzelést látjuk megvalósulni a mai technológiai környezetben.

Mint a vázlatból kiderül, minden (még az ügyfél megjelenítési felülete is) a szolgáltató szerverein van, innen kerül letöltésre. Ha változtatás történik az üzleti modellben (pl. az elmúlt években ilyen volt a forintkerekítés előírása), ez központilag, a webszerveren kerül átvezetésre. Az ügyfeleket a szolgáltatók (ez a vázlaton nem látszik) azonosítják, mindenki csak a saját adatbázisához, a saját üzleti folyamatait leíró kódhoz férhet hozzá. Bár a webszolgáltatásokat programozottan veszik igénybe, a RIA-alkalmazások esetében többnyire egy „vékony kliens” (ami akár egyetlen böngésző is lehet) elég.

Nagyon lényeges, hogy a RIA kiválóan működik együtt a Microsoft WCF⁶ adat-kommunikációs megoldásaival. A következő, 2. ábránkon láthatjuk, hogyan függnék össze a fent említett lehetőségek a webprogramozás kategóriáival.

2. ábra Programozási és megjelenítési lehetőségek a weben

Forrás: Moroney (2009)

Ami fejlesztőként megragadhatja figyelmünket, az az ügyfél adattartalmának és megjelenítésének a megoldása. Itt ugyanis a tartalom egyediségén (hiszen ez alkalmazásfüggő) túl a felhasználói felület tartalomhoz igazítása, „testreszabása” is feladat. Hogyan tudja egy szolgáltató (szolgáltató?) *automatikus*an megoldani ezt?

⁶ Windows Communication Foundation – a Microsoft szabványos kapcsolódási technológiája kliens/ szerver-rendszerek esetén.

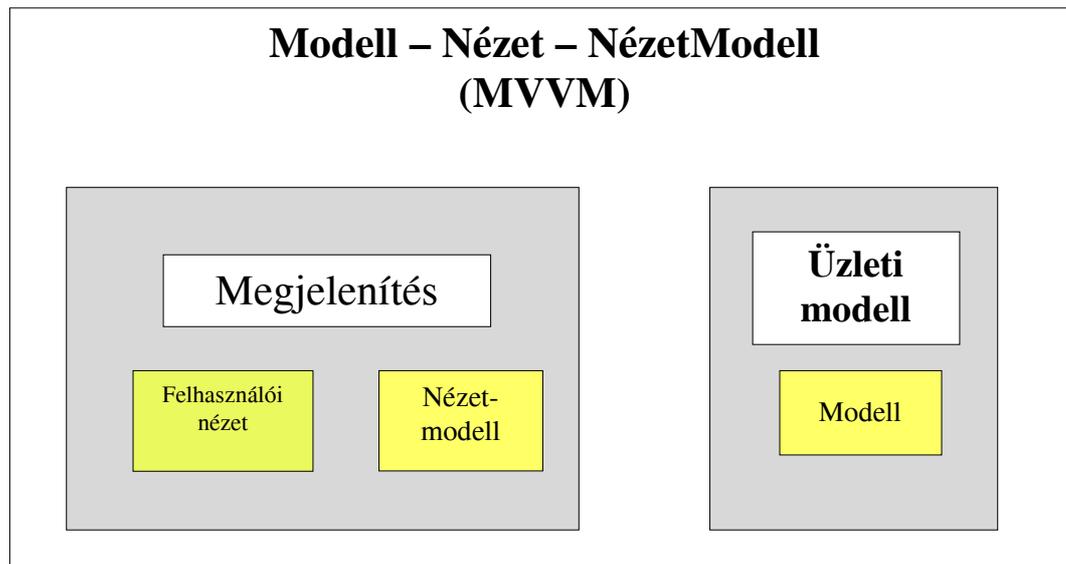
2. ábránk a modellek időbeni fejlődését nem szemlélteti, így nem látszik, hogy a korábban már említett WPF-alkalmazások voltak az úttörők a válaszadásban, ami természetesen az XAML használatán alapult. Az XAML-kódot nagyon jól lehet generálni, csupán a megfelelő osztályokat kellett előállítani hozzá. (A generált kódból a tervezőknek kell esztétikus formát varázsolni a képernyőre.)

Ezek az osztályok MVVM⁷-séma néven ismertek, a Modell, Nézet és az e kettő kapcsolatát megadó NézetModell csoportokba sorolhatók. A séma vázlatos képe a 3. ábrán látható.

A Modell osztályai írják le az üzleti modellt, az üzleti folyamatot, és biztosítják az adatkezelést az adatbázistáblák és a felhasználói igények között. A táblák mezői az osztályok tulajdonságai, amelyeket Get/Set metódusokkal teszünk publikussá. Az osztályokból létrehozott objektumok adattartalmát az adatbázishoz alkalmazásszinten a LINQ to SQL futásidejű környezet köti. Az osztályok felelősek az alkalmazás és az adatbázis WCF-alapú kapcsolatának kezelésért is.

A Nézet osztályai az adatmegjelenítéshez szükséges XAML kódokat, illetve a hozzájuk kapcsolódó (C# nyelvű) háttérkódfájlok a *megjelenés viselkedését* leíró osztályokat, eljárásokat tartalmazzák. Ez utóbbiak gondoskodnak többek között az ügyfél felületének inicializálásáról (pl. a vezérlők létrehozásáról), az eseménykezelők beállításáról. A megjelenítés WPF-ben DirectX alapú, míg böngészők esetében a Silverlight osztályaira van bízva. Az ügyfélfelület nemcsak megjelenítésre, de adatbevitelre is alkalmas.

3. ábra Az MVVM-séma

Forrás: saját szerkesztés

⁷ Model–View–ViewModel – korábban a Model–View–Presentation elnevezést használták.

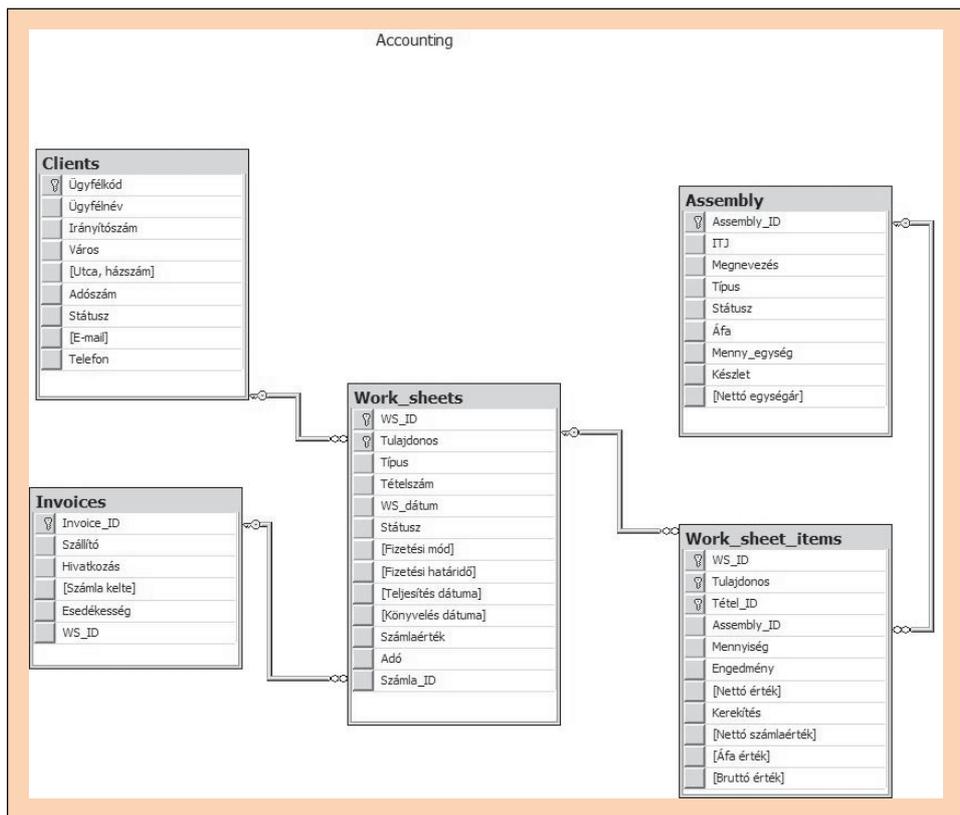
A NézetModell osztályai létesítik a kapcsolatot az előbbi két modell között. Adatbegyűjtést végeznek, átmeneti adattárolást és adatkötést a Nézet vezérlői és a Modell-osztályok tulajdonságai (mezői) között, így függetlenítik a Modellt a Nézettől.

A RIA-rendszerek fejlesztő eszközeként ma a Visual Studio 2010⁸ van megjelölve, de a béta verzió a Visual Studio 2008-ban is működik, igaz a Silverlightnek csak a 3-as verziójával. (A mi mintamodellünk is ebben a fejlesztő környezetben készült.)

Alkalmazásunk egy gépkocsiszerviz nyilvántartórendszerének kicsit egyszerűsített változata. A szolgáltató webszerverén tárolja az adatbázist és az üzleti modellt, ami az ügyfél-nyilvántartást, az anyagnyilvántartást, a munkafelvételt, a munkalapok elszámolását (könyvelését) és a számlázást foglalja magába. A szolgáltató gondoskodik az üzleti folyamat feldolgozó szoftverének karbantartásáról, míg az adatok aktualizálása a szerviznél történik.

Ügyféloldalon a legigénytelenebb környezetet tételeztük fel: csak böngészőt használunk a lekérdezésekhez és az adatbevitelhez. A 4. ábránk ennek a mikrovállalkozásnak az adatbázis-sémáját mutatja be.

4. ábra Nyilvántartási séma

Forrás: saját szerkesztés

⁸ A Microsoft programfejlesztő környezete.

A fent vázolt üzleti folyamatból itt csak egy, az ügyfelek munkarendeléseinek állapotáról tájékoztató lista készítését mutatjuk be.

A RIA-alkalmazások előállításához a Visual Studio több sablont is ad. Ebből a készletből a navigációs üzleti alkalmazás javallott, mivel ebben a felhasználó (a szerviz) azonosítása automatikusan szerepel. Az alkalmazás adatkörnyezetéhez az adatbázisból kiválasztjuk a „Clients-Work_sheets-Work_sheet_items” táblákat, ebből összeállnak az ún. tartományszolgáltatás (Domain Services) osztályai. Ezek az MVVM-beli Modell osztályai (táblái). A fejlesztő környezet generálja az ügyféloldali osztályokat is, sőt a böngészőben történő megjelenítéshez szükséges .xaml és .html fájlokat is. Mivel lekérdezésünk több táblás és több szintű, ezeket a generált állományokat át kellett írni. (Bár erre is vannak már generátorok, a VS 2008 korlátai miatt inkább a – fáradságosabb kódolás mellett döntöttünk.)

A lekérdezés eredményének egy részlete látható az 5. ábrán. Az ügyfelet kiválasztva új ablakban jelenítjük meg annak munkarendeléseit, ebből a kérdésesre kattintva – megint csak új ablakot nyitva a képernyő alján – láthatjuk a felhasznált anyag- és munkaráfordítást.

A RIA-szolgáltatásoknak (csak szakmai szemmel nézve) – ma még – több gyenge pontjuk van. Közülük a legfontosabbak:

- A platformfüggetlenséget (ami a webszolgáltatások egyik kritériuma) leginkább akadályozó tényező, hogy csak Microsoft SQL Server adatbázisokon működnek.
- Minél több rétegből áll egy alkalmazás, annál nagyobb a hálózati adatforgalom, s ezzel együtt a felhasználónál az eredményre való várakozás.

5. ábra Munkamegrendelés lekérdezése

Ügyfélkód	Ügyfelnév	Irányítószám	Város	[Utcá, házszám]	Adószám	Státusz	E-mail	Telefon
3 A005	3 A Bt.	8000	Székesfehérvár	Kiss u. 1.		1		06-99-111-1111
A &001	A & K Autóalkotrósz Kft.	1047	Budapest	Váci út 11.	12344455-1-41	1	oandk@gmail.com	432 8888
Á &001	Á & O Kft.	3400	Mezőkövesd	Fürdő u. 2.	12366666-2-44	1	aando@freemail.hu	06-40-333-4444
A/C001	A/C Kft.	1200	Budapest	Nagy u. 11.	11223344-2-52	1	ac@freemail.hu	06-00-999-9999
ABR001	ABRONCS-DIM Kft.	1117	Budapest	Budai út 3.	13213255-3-41	1	ab.roncs@chello.hu	
ACT001	ACTOR Plusz Kft.	4400	Nyíregyháza	Frankel Leó u. 5.	12332111-2-54	1		06-11-222-2222
AGI001	AGIP	2040	Budaörs	Fehér u. 33.	1000022-1-42	1	agip@gmail.com	06-99-888-8888
AIR001	AIRMASTER Hungary Kft.	1010	Budapest	Borsó köz 1.	22211122-2-22	1	airmaster@upcmail.hu	333-3333
ALD001	ALDI Magyarország Élelmiszer Bt.	2055	Biatorbágy	Nyúl u. 30.	21212100-1-33	1	aldi@e-online.de	06-80-808-0000
ALI001	Allianz Hungária Biztosító Rt.	1054	Budapest	Alsó u. 44.	20223344-1-62	1	allianz@gmail.com	1-666-6666
ALI002	Aligátor "21" Kft.	1151	Budapest	Felső köz 99.	17777771-2-44	1	aligator@freemail.hu	06-70-777-7777

Adó	Clients	Fizetési_határidő	Fizetési_mód	Könyvelés_dátuma	Státusz	Számla_ID	Számlaérték	Teljesítés_dátuma	Tételszám
5610.0000	Clients : ALI001	2/10/2009 12:00:00 AM	0	1/20/2009 12:00:00 AM	1		33660.0000	1/20/2009 12:00:00 AM	3
8440.0000	Clients : ALI001	2/10/2009 12:00:00 AM	0	1/22/2009 12:00:00 AM	1		50640.0000	1/22/2009 12:00:00 AM	1

Forrás: saját szerkesztés

Ezek a problémák persze már a közeli jövőben megoldódnak, illetve jelentéktelenebbé válnak. A Microsoft teoretikusai szerint a WPF-alapú (tehát nem a Windows Formsra épülő) alkalmazásoké a jövő.

Sajnos, e szolgáltatási típusok használatának jelenleg vannak objektív korlátai is. Ezek közül is csak néhányat említünk:

- Idő kell a legfelkészültebb fejlesztőknek is RIA-alkalmazások előállítására. Ne feledjük: nemcsak a szolgáltatás technológiáját kell ismerniük, az üzleti modell karbantartásáért is ők felelnek.
- Egyelőre kevés szolgáltató vállalja az ügyfelekre „testreszabott” szolgáltatások nyújtását.

De optimisták vagyunk. Rövid időn belül ezen a téren is jelentős javulás várható.

Felhasznált irodalom

Békési Gábor (2009): *WCF alkalmazások (Kutatást záró dokumentáció)*. Budapest, ÁVF, 42.

Moroney, L. (2009): *Microsoft Silverlight 3, Első könyv*. SZAK Kiadó.

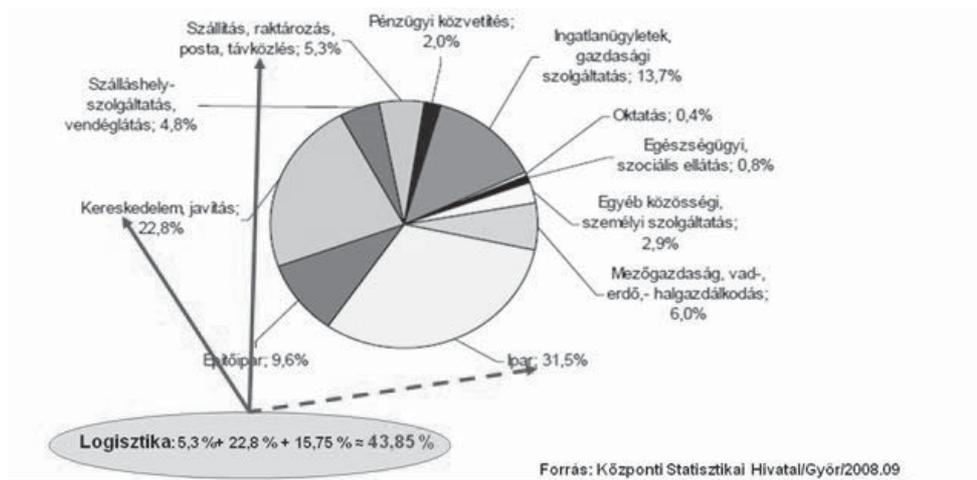
WCF RIA Services (Offline Documentation) (2010),
[http://msdn.microsoft.com/en-us/library/ee707344\(VS.91\).aspx](http://msdn.microsoft.com/en-us/library/ee707344(VS.91).aspx)

INFORMATIKAI TÁMOGATÁSOK A KKV-SZEKTOR LOGISZTIKAI FELADATAIHOZ

A Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából megtartott konferencián a Vállalkozásmenedzsment Tanszék szekciójában a kis- és középvállalkozásokat helyeztük az előadások középpontjába. A plenáris ülésen Prof. Sárközy Tamás két olyan lényeges hivatkozást emelt ki, amely szintén erősítette azt a gondolatsort, melyet később a szekciónkban előadtam. Az egyik a *globalizált világ jelensége*, a másik az *információs társadalom jelentősége*.

Mint a többi előadótól is megtudhattuk, a KKV-szektor működési helyzete, versenyképessége kihat a magyar gazdaság teljesítményére, és meghatározó módon befolyásolja a foglalkoztatást. A kilencvenes évek elején lezajlott változások következtében a KKV-k száma folyamatosan növekedett. Jelenleg ez a szektor adja a hazai vállalkozások 99%-át. A kis- és középvállalkozások a magyar GDP 45%-át állítják elő, miközben a hazai foglalkoztatottak 60%-a – több mint 2 millió fő – ebben a szektorban tevékenykedik.

1. ábra Alkalmazottak megoszlása Magyarországon, 2007.

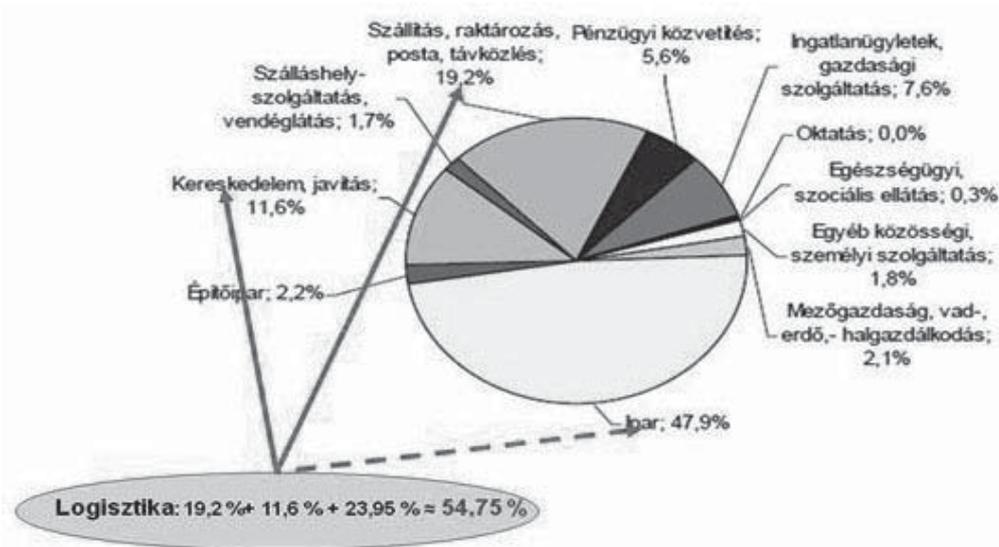

* óraadó oktató, Általános Vállalkozási Főiskola

Ha a KKV-knál alkalmazásban lévő munkavállalókat tekintjük, megállapítható, hogy az ágazatok megoszlása alapján közel fele, pontosan 43,85%-a a logisztikai területen dolgozik. Ugyanennek a rétegnek a nagyvállalatoknál való alkalmazási aránya már meghaladja az 50%-ot is.

2. ábra

Alkalmazásban állók aránya a nagyvállalatoknál Magyarországon, 2007.

Ezek a számok mind azt bizonyítják, hogy a hazai termelékenység szempontjából nem elhanyagolható azoknak a köre, akik logisztikai területen dolgoznak.

Hivatkozva az előbbiekre, ha a KKV-szektorban több mint 2 millió fő van alkalmazásban, akkor elgondolkozhatunk azon, hogy 50%-a, 1 millió fő erősíti a logisztikával foglalkozók körét.

Tehát mindenképp indokolt, hogy ezzel a területtel behatóbban foglalkozzunk.

Mióta beszélhetünk a kis- és középvállalkozásokról?

Szintén hallhattuk a plenáris ülésen és a szekcióban egyaránt, hogy alapvetően az a tény vezetett a KKV-k kialakulásához, hogy az 1970–80-as években folyamatosan bomlottak fel a szocialista nagyvállalatok, mint a Ganz–MÁVAG (Mozdony-, Vagon- és Gépgyár), a Csepel Művek, a nagy kohászati művek, mint pl. a Diósgyőri Acélművek. A nagyvállalatok munkavállalói alól egyszerűen kicsúsztak a cégek. Ott maradtak egy légtérben. Ekkor már nyomokban megtalálhatóak a későbbi KKV-szektor alkotó vállalati formák, mint pl. a gazdasági munkaközösségek (gmk-k). Az 1980–90-es évekre egyre több legalizált vállalkozás kerül a magyar piacra.

A privatizáció hatására a munkájukat veszített dolgozók sora kerül ismét a munkapiacra. Ha talpon akartak maradni, akkor meg kellett tanulniuk az új vállalati formákat: kft., bt., stb., amelyek ma már a KKV-szektor erősítik.

A másik hatás, amely befolyással bír erre a szektorra, az hogy felgyorsul a multinacionális cégek hazánkba áramlása, amelyek magukkal hozzák a vállalkezési kultúrájukat.

A multinacionális cégek központja és irányításuk az internet terjedését is magával hozza. A napi kapcsolattartás alapvetően a gép-gép kapcsolattal valósítható meg, a földrészek közti időeltolódás miatt. Az internettel nyitott teret kap az információáramlás. Eredménye, hogy *globalizálódik a világ*.

Az internet elterjedésével megnő a lehetősége annak, hogy a világháló képes összekapcsolni különböző háttérű rendszereket. A távolságok emberi léptékűre zsugorodnak. Nincsenek tengeren túli, tengeren inneni rendszerek, csak egy nagy rendszer, az internet, mely kapcsolatot épít a világ minden elérhető szegletével.

A globális vállalatok a magas hozzáadott értékű, vagy stratégiai fontosságú tevékenységeiket általában a központjuknak helyet adó térségben koncentrálják, míg értékláncuk többi tevékenységét kihelyezik különböző távoli telephelyekre vagy más helyi vállalatokhoz, létrejön a logisztikai *outsourcing*.

A globalizáció hatásai:

- A fogyasztó mozgatja a piacot (*customer driven market*).
- Bővített ellátási lánc (pl.: *reverse supply chain*).
- Integrált szolgáltatások „rendelkezésre állása”.

A multinacionális cégek mindezeket az anyacég gazdasági és piaci kultúrájából hozzák magukkal.

A multinacionális cégekkel szemben ott állnak a KKV-k, amelyek csak szokják a szabad kereskedelmi kultúrát, próbálnak a határokon túl is kereskedni, bár az egyik gátló tényezőként a nyelvtudás hiányát könyvelhetjük el. Hazai piacokon pedig lépten-nyomon a multikkal kerülnek versenyhelyzetbe. Nem kérdés, hogy kik az esélyesek. Ez épp úgy igaz a gazdaság összes ágazatára, mint a logisztikai szektorra.

Mit tehetnek a magyar kis- és középvállalkozások, hogy versenyben maradjanak?

A versenyhelyzet megköveteli minden létező hatékonyságnövelő eszköz használatát. A fejlődés nemcsak új eszközöket ad, hanem tágítja a látókört és formálja a szemléletet.

A kis cégek kezdik figyelni a többi hasonló tevékenységet végző céget, „benchmarkolják” a piacot, és előbb-utóbb rájönnek, hogy ugyanazokkal a gondokkal küzdenek, nem képesek erőfölényt mutatni a piacon a nagy cégekkel szemben. Óvatosan, de megpróbálnak szövetségre lépni a „konkurenciával”.

Létrejön a társulások egyik formája: a *klaszter*. A klaszteren belül a vállalkozások függetlenségük megtartása mellett szoros kapcsolatban vannak egymással, szövetséget alkotnak a piaci versenyhelyzetük erősítése érdekében.

Cikkem fő üzenete: szövetség és összefogás nélkül nem lehet piaci versenyben maradni.

Mire van szükség a klaszterek jó működéséhez?

A rohamosan fejlődő kommunikációs technológiák alkalmassá teszik a klaszterben résztvevő vállalatok hatékony módon történő kapcsolattartását, amihez az *informatikai hálózat kiépítése* szükséges.

A piaci együttműködéshez elengedhetetlen a közös informatikai közmű létrehozása, úgy mint az optikai hálózat, az azonos HW- és SW-elemek alkalmazása, az azonos adatstruktúrák, azonosító rendszerek bevezetése, és a folyamatos adat- és információcsere.

A klaszter sikerében a különböző csatornákon keresztüláramló információknak fontos szerepük van. A vállalkozások, gazdasági szereplők közötti információáramlás növeli az együttműködés hatékonyságát.

Gecse Gergely idén megjelent tanulmányában a logisztikai területen tevékenykedő KKV-kat értékeli. Erre a tanulmányra hivatkozva fontosnak tartom megjegyezni, hogy a logisztikai feladatok közül az ügyfelekkel való kapcsolattartásban használják legnagyobb mértékben az IT adta lehetőségeket.

1. tábla

A magyarországi KKV-k logisztikai célú számítógép- és internethasználata (összes: 100%)

	Igen	Nem	Nem vonatkozik rá
Beszerezés	26,57	29,22	44,21
Termelésirányítás	5,6	50,17	44,23
Készletnyilvántartás	17,73	38,11	44,16
Értékesítés	21,84	33,98	44,18
Ügyfelekkel való kapcsolattartás	45,25	10,59	44,16

Forrás: Gecse Gergely KKV-logisztika tanulmánya – Kérdőív-értékelés, 2010.

Ugyanennek a tanulmánynak egy másik elemzése a közös tevékenységre vonatkozik, úgy mint közös beszerzés, termelés vagy értékesítés.

2. tábla

Magyarországi KKV-k közös beszerzési, termelési, értékesítési tevékenysége (db)

	0 fő	1-9 fő	10-49 fő	50 fő fölött	Összesen
Közös beszerzés	45	59	11	3	118
Közös termelés	39	31	5	3	78
Közös értékesítés	65	60	10	3	138

Forrás: Gecse Gergely KKV-logisztika tanulmánya – Kérdőív-értékelés, 2010.

Ennek a táblázatnak az alapján mondhatjuk, hogy a logisztika területén működő KKV-k tisztában vannak azzal, hogy a közös, együttműködéssel létrehozott tevékenységek piaci versenyelőnyt jelentenek.

Mi is nap mint nap találkozhatunk azokkal a kereskedelmi egységekkel, melyek egy-egy ilyen társulás égisze alatt működnek, pl.: beszerzési illetve értékesítési társulásként a Co-op Hungary Zrt., a CBA, a REAL üzletei. A termelési társulásra jó példaként szolgál az agrárlogisztika területéről a Termelői Értékesítő Szövetkezetek (TÉSZ), melynek eddigi legnagyobb sikertörténete a Mórakert termelői társulás volt, mely napjainkban a recesszió hatására sajnálatosan a fennmaradásáért küzd.

Milyen támogatást nyújthat a KKV-nak az IT?

Hivatkozva a fenti felmérésre kimondhatjuk, hogy a KKV-k egymás közti adat- és információcseréjéhez az infokommunikációs eszközrendszerek komoly támogatást nyújtanak, ezért célszerű azok fejlesztésével foglalkozni. Elsősorban a vállalatközi elektronikus kapcsolati rendszereknek a fejlesztését, a kis- és középvállalkozások infokommunikációs technológiai tudatosságának emelését célszerű támogatni.

A korszerű ellátási lánc kapcsolatot támogató modell adatkezelésének célja:

- a belső vállalati rendszerek integrációja,
- a vállalati rendszerek vállalatok közti integrációja,
- a biztonságos, jogosultságfüggő adatelérés.

Mindezeket csak a közös platformra helyezett kommunikációs rendszerek tudják biztosítani.

Ugyanakkor megjelennek az értékesítést támogató technológiák, mint pl.: az *értékesítés-automatizálás* (*Sales Force Automation – SFA*), az *automatikus hangbemondásos ügyfélszolgálati rendszer* (*Interactive Voice Response – IVR*), a *call center*, a *help desk*.

Az SFA-rendszer legfőbb jellemzője, hogy automatizálja a kereskedelmi folyamatok legmeghatározóbb részeit. A rendszer rendelkezik egy adatbázissal, amelyhez a területi képviselők mobil eszközökön (PDA – *Personal Digital Assistant*, *laptop*) keresztül férnek hozzá, és töltik fel információkkal. Így a területen értékesítést végző munkatárs számára (beszerzők, területi értékesítési képviselők) a legfrissebb adatok jogosultságtól függően elérhetővé válnak.

Az IVR az ügyfelek számára egyrészt lehetővé teszi a beszéd felismerést, amelynek segítségével a jogosultságuknak megfelelő adatbázishoz hozzáférést tudnak biztosítani, másrészt az előre rögzített válaszokkal a felhasználó számára a feladat folytatásához menürendszerű utasításokat generál. Jelenleg a leggyakoribb felhasználási területe az ügyfélszolgálati vonal, mely egyidejűleg több hívást is tud kezelni.

A call center egy cégen belüli, vagy többnyire erre szakosodott céghez történő kiszervezett tevékenység. A call center lehetővé teszi a nagyszámú telefonhívás fogadását és azok hatékony kezelését. A call centerek hozzájárulhatnak az ügyfelek elégedettségéhez, csökkenthetik a vállalat költségeit, és/vagy új bevételi források feltárását segíthetik elő. Magát a technikai eszközt, amely ezt a funkciót ellátja – egy speciális telefonközpont-számítógép-szoftver rendszert –, is call centernek nevezik, működésétük IVR-technológiával (*Interactive Voice Response*) párosul.

A help desk egy információs és segítségnyújtó rendszer. A vállalatok gyakran nyújtanak segítséget/terméktámogatást az ügyfélszolgálatukon keresztül; vagy egy díjmentesen hívható telefonszámon, honlapon, vagy akár e-mail segítségével.

Multinacionális cégeknél a belső nemzetközi környezetben olyan help desk szolgáltatásokat is üzemeltetnek, melyek házon belül, vagyis cégen belül, a különböző országokban működő irodákra vonatkozóan is nyújtanak technikai segítséget a dolgozóknak.

További értékesítési technikák: EDI – *Electronic Data Interchange*, melynek célja az adatok szabványos, közvetlen cseréje. A rendszer sajátossága, hogy az adatokat szabványos azonosítókkal látják el. Az adat és azonosítója „együtt utazik” és a fogadó program értelmezi a neveket, az adatok ennek megfelelően a „helyükre találnak”. B2B kapcsolati rendszerben a vállalatok közti egyszerűsített elektronikus adatforgalmat támogatja. Mivel az adatok automatikusan kerülnek a kívánt rendszerbe, a földrészek közti időeltolódás nem befolyásolja a rendszerek, így a partnerek közti kommunikációt.

A közös beszerzési rendszereknél az internetalapú elektronikus beszerzések elterjedését tapasztalhatjuk. Az e-beszerzés megoldása gyorsabb, hatékonyabb beszerzési folyamatokat tesz lehetővé. Egy webalapú interfész segítségével kiterjeszti a beszerzési megoldást az internetre.

A megoldásnak számos előnye van:

- Központosított keretrendeléseket kezel, mely a vásárlások számától függetlenül nagymértékben csökkenti a költségeket.
- Támogatja a megosztott igényléseket és visszamondásokat.
- Beszállítói oldalon egyszerűsödik az adminisztráció, ami lehetőséget teremt az árak csökkentésére.
- Továbbá az e-beszerzés integrációs pontként szolgál külső internetalapú piacterek felé.

A hálózatos szoftverek használatával növelni tudjuk a klaszterben résztvevő partnerek munkavégzésének hatékonyságát. Többek között ilyen iparág-specifikus megoldásokat kínál tagjaiknak a Magyar Közúti Fuvarozók Egyesülete, *WEB base flottamanagement* rendszert vagy GPS-es járműkövetést (GPS – *Global Positioning System*).

Az MKFE tipikusan a kis- és középvállalkozói fuvarozókat tömöríti, így fontos számára, hogy a tagjai a legkorszerűbb és megfizethető eszközrendszerhez jussanak.

Hasonló disztribúciós folyamatot támogató hálózatos szoftverek (a teljesség igénye nélkül) található még a kínálati piacon, mint például a Transporeon SW, melynek fő jellemzője és előnye a *time slot* – interaktív rakodási időablak kezelése –, vagy a PARAGON útvonaltervező és járat tervező rendszer, mely főleg az élelmiszeriparban terjedt el.

Végezetül meg kell említeni, hogy a klaszterek, társulások IT-támogatásához eddig nem sok hazai pályázati lehetőség társult, pedig egyre inkább megfigyelhető, hogy az EU is egyre több forrást biztosít az országhatárokon átnyúló klaszterek együttműködésére, a tapasztalatok megosztására. Jó lenne ezekhez a forrásokhoz itthon is hozzájutni.

Nagyné Pércsi Kinga* , Szabó Virág**

A KIS- ÉS KÖZÉPVÁLLALKOZÁSOK JELENLEGI HELYZETE ÉS FEJLŐDÉSI LEHETŐSÉGEI A HAZAI HÚSIPARBAN

Az EU-csatlakozás óta eltelt időszakban a kis- és középvállalkozások az élelmiszeripar termelésének évente mintegy 35-40%-át adják. Hasonló a részesedésük az árbevételből, a jegyzett tőkéből és az élelmiszeripar vagyonából is. Az exportárbevételből 30% körüli értéket képviselnek az élelmiszeripari kkv-k. Az élelmiszer-feldolgozás szakágazatain belül a 2004–2008 közötti időszakban a kenyér- és frisspékáru-gyártás után a húsfeldolgozás és -tartósítás szakágazatában foglalkoztatják a legtöbb munkavállalót, és itt működik a legtöbb kis- és középvállalkozás is. A hazai húsfeldolgozók körében, a 2009. év tavaszán készítettünk kérdőíves vizsgálatot. A kérdőívet elsősorban kis- és középvállalkozások töltötték ki és küldték vissza, így a válaszok elemzése során is elsősorban az ő problémáik kerültek előtérbe. A kapott adatok is ezeket a vállalkozásokat jellemzik. Mindenképpen tanulságos tehát a kapott eredmények bemutatása és az eredmények alapján a lehetséges fejlődési stratégiák körvonalazása a kis- és középvállalkozások e csoportja számára.

Bevezetés

A hazai húszágazatot már EU-csatlakozásunkat megelőzően is intenzív átalakulás jellemezte, mind a piaci szereplők, mind a termékstruktúra vonatkozásában. A folyamat a csatlakozás után tovább folytatódott. Az ágazatban megindult a koncentráció, ugyanakkor a szakosodás és specializáció jelei is megfigyelhetők, a sertésvágástól és -darabolástól a készítménygyártás egyre jobban elkülönül.

A hazai húsipar versenyképessége, lehetőségei, a húsipar szereplői által alkalmazott stratégiák alapvetően meghatározzák a termékpálya alsóbb szakaszainak helyzetét, működésük feltételeit. Az élelmiszer-előállítás folyamatát a fejlett, versenyképes élelmiszertermeléssel rendelkező országokban a feldolgozóipar koordinálja. A feldolgozóipar viszont alkalmazkodik a fogyasztók és a kereskedők igényeihez. Ugyanakkor nem elhanyagolható szempont, hogy a feldolgozóipari vállalkozások versenyképessége nagymértékben függ a mezőgazdasági terme-

* egyetemi adjunktus, Szent István Egyetem

** mesterszakos egyetemi hallgató, Szent István Egyetem

léstől. Nábrádi (2007) szerint a versenyképességet nagymértékben meghatározó minőségi termékek előállításának fejlesztése is döntően a feldolgozók kezében összpontosul. A minőség fejlesztése érdekében alkalmazható eszközök közül például a technológiai és termékfejlesztés a termelőknél és a feldolgozóknál koncentrálódik.

A hazai empirikus vizsgálatok (Lakner – Réti, 2005) az Egyesült Államokban végzett felmérésekhez hasonlóan megerősítették, hogy a hatékonyság növeléséhez elengedhetetlen, hogy a beszállító és a kiskereskedelem között szorosabb kapcsolat alakuljon ki: hosszú távú megállapodások, stratégiai szövetségek stb. formájában. Juhász et al. (2006) kiemeli, hogy a húsfeldolgozásban a külföldi tőke csekély jelenléte és a relatíve alacsony koncentráció miatt várható volt, hogy szerkezeti-tulajdonosi átalakulások kezdődnek el, és ez egy koncentráltabb ágazat kialakulásához vezethet. A vágóhidakat érintő szelekció a tulajdonosváltásokkal felgyorsulhat, ami a jelentős felesleges kapacitásokat is csökkenti. A szerző felhívja a figyelmet, hogy a külföldi tőke alacsony részesedésének oka a nagyon elaprózódott feldolgozó rendszer, a kapacitás felesleg, a lanyha belföldi piac és az erős márkák hiánya.

A fentiek kapcsán érdemes megvizsgálni a hazai húsipar strukturális folyamatait, a húsipari szereplők főbb jellemzőit. A cikkben bemutatott vizsgálat egy 2005-ben elkezdett kutatás folytatása.

Anyag és módszer

A vizsgálat alapját egy 2009 tavaszán a hazai húszüzemek körében készült kérdőíves felmérés, továbbá a felmérést követő, és az azt megelőző időszakról rendelkezésre álló adatok és információk adják. A kérdőíveket postai úton küldtük ki. A felmérésben résztvevő üzemeket az Országos Élelmiszervizsgáló Intézet (OÉVI, jelenleg a Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatalhoz tartozik) honlapján közzétett üzemek címlistája alapján választottuk ki. Ez az üzemek 2009. január 31-i állapotát rögzítette. Összesen 75 db kérdőív ment ki az ország minden területére. A 262 engedélyezett, sertést is vágó, illetve feldolgozó üzem közül minden harmadikat választottuk ki. A 75 kiküldött kérdőívből 27 üzemtől érkezett válasz, illetve visszajelzés, ebből 22 volt értékelhető, kitöltött kérdőív. *Kis- és közép vállalkozásoktól érkezett a válaszok zöme, összesen 19 kérdőív. A jelen vizsgálatban csak az általuk adott válaszokat vettük figyelembe, hogy pontosabb képet kapjunk a hazai húsipar meghatározó szereplőiről.* A válaszadási hajlandóság összességében 31%-os volt, ami a szakirodalom alapján, a hagyományos postai úton kiküldött kérdőíveknél jónak mondható. A kérdőívet válaszborítékkal együtt adtuk postára, ami biztosította az üzemek számára a névtelenséget. Ennek ellenére sok üzem hozzájárult a nyilvános értékeléshez, ezzel is hangot adva annak, hogy a sertéságazatnak égető problémái vannak.

A kérdőívet öt részre tagoltuk, és az üzemek által végrehajtott, illetve a jövőben tervezett beruházásokra, a beszerzési, valamint értékesítési csatornákra, az üzemi kapacitásadatokra, a beszállított, illetve előállított termékekre, illetve a vállalkozás alapadataira (árbevétel, forgalom, létszám, cégjogi forma stb.) kérdeztünk rá. A vállalkozásoknak lehetősége volt nyitott kérdésre adott válaszban kifejteni véleményüket a húsipar jelenlegi problémáiról is.

A kérdőíven kívül figyelembe vettük az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, a Központi Statisztikai Hivatal, a Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal Országos Élelmiszervizsgáló Intézetének adatait, valamint korábbi vizsgálatok eredményeit.

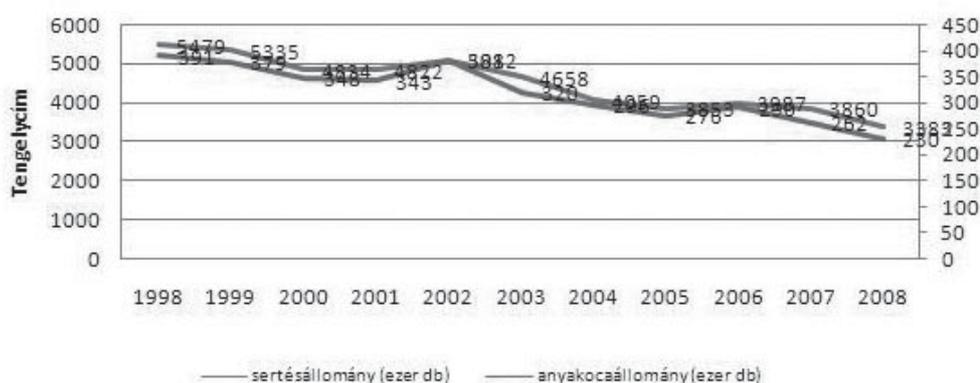
Eredmények

A vágósertés-előállítás helyzete, főbb jellemzői

A sertéságazat a rendszerváltás óta jelentős változáson ment keresztül. Az állomány a 90-es években még 10 millió darab környékén ingadozott, az elmúlt évben már alig érte el a 3,4 millió darabot. Jelentős átalakulás leginkább a századforduló után volt érzékelhető, ugyanis hazánkban a sertésállomány a 2000. évi augusztusi 4,9 millióról 2007 áprilisára 4,1 millióra esett vissza. A serteshústermelés 2000-ben 400 ezer tonna körüli, 2006-ban alig több mint 300 ezer tonna. A belföldi felhasználás nem változott, tehát a csökkenő kínálat nem volt magyarázható az átalakuló kereslettel. Ennek értelmében más okokat kell keresni az ágazati termelés csökkenésének és az ezzel szoros összefüggésben lévő versenyképesség romlásának magyarázatára.

1. ábra

A sertés-, illetve kocaállomány alakulása, 1998 és 2008 között

Forrás: A KSH adatai alapján saját szerkesztés

Az állománycsökkenéssel párhuzamosan a sertéstartó üzemek száma is csökkent, ami jelentősen átalakította a termelési szerkezetet. Így „spontán” koncentráció figyelhető meg az ágazaton belül. Az állományváltozás a társas vállalkozások esetében 12%-os, az egyéni gazdaságok esetében 33%-os csökkenést mutat. Így a hazai sertésállomány 67%-át gazdasági társaságok, míg 33%-át egyéni gazdálkodók adják, a 90-es évekre jellemző 50-50%-os megoszlás helyett. A változás feltételezi a háztáji gazdálkodás jelentőségének szinte teljes csökkenését, amit az erőforrás-felhasználás és az ezzel párhuzamosan megjelenő értékesítési lehetőségek csökkenése is eredményez.

A szakirodalmi feldolgozás szerint az ágazat hanyatlásának egyik legjelentősebb okait a 2004-es csatlakozást követő előírások jelentik, amelyek a sertésvertikum egészére hatást gyakoroltak. Ennek következtében versenyképességet rontó tényezővé váltak. A csatlakozás sokkhatásszerűen érte és át is rendezte a magyar mezőgazdaság termelési struktúráját. A szántóföldi növénytermesztés szárnyalni kezdett, az állattenyésztés pedig még mélyebbre csúszott. A piacról történő kivonulás az állattenyésztő ágazatokban volt a legintenzívebb.

Néhány példa az alapvető előírások közül, amelyek minden telep számára kötelezőek:

- Jogszabály szabályozza a sertések számára biztosítandó minimális területet a testtömeg függvényében.
- A higiéniai követelmények szigorodása.
- A tartás körülményeinek fejlesztése (hőszigetelés, fűtés, szellőzés, hőmérséklet, megvilágítás).
- A padozatnak simának és csúszásmentesnek kell lennie. Úgy kell kialakítani, hogy ne okozzon sérülést a sertésnek.
- Szigorodó környezetvédelmi követelmények (trágya elhelyezése, tárolása, kezelése, nitrátérzékeny területek stb.).

A csatlakozás közvetett következménye, a sertéshúsimport megjelenése hazánkban

A csatlakozást követően nettó importórré vált az ország. Az alapanyag hiánya, az olcsóbb külföldi áru importra készíti a feldolgozóipart.

Legtöbb esetben a szállítási költséggel együtt is olcsóbb az alapanyag, a szállítás leginkább Lengyelországból történik. A világpiaci ár meghatározásában egyébként nem az EU árai a mérvadóak, mert megközelítőleg 50-60 forinttal termel drágábban, mint az USA. Előfordul azonban, hogy az import áru ára a hazai árak felett mozog. Ez nyilván attól is függ, hogy honnan érkezik az import alapanyag, hiszen a szállítási költséggel terhelődik az ár. Az import növekedése elsősorban annak köszönhető, hogy Magyarország nettó importórré vált élősertésből, így tehát az alapanyaghiány miatt a hazai feldolgozók a csatlakozás óta sertéshús-, illetve élősertés-behozatalra kényszerülnek. Ezt az állapotot kihasználva igyekeznek a környező országok még nagyobb versenyelőnyre szert tenni. (Popp – Potori, 2009.)

A tartósan magas áron előállító országok termelése folyamatosan csökken, köztük Magyarországé is, míg azok, amelyek az önköltség tekintetében is versenyképesen tudnak termelni, folyamatosan növelik a termelés mennyiségét. Ezzel piacot és teret nyernek mind a belső fogyasztás, mind az export tekintetében. A legjobb áron termelő USA, Kanada és Brazília fokozatosan megveti a lábát azokon a piacokon, ahová eddig Dánia, Hollandia és Németország szállított. Ez azt jelenti, hogy ez utóbbi országok magasabb áraik miatt kiszorultak ezekről a piacokról, és az EU-n belül értékesítik termékeiket. Így hazánkban ezen uniós országokkal kell felvennie a versenyt. (Bartha, 2009.)

A fentiekből is következik, hogy a hazai felvásárlási árakat a németországi és a hollandiai árak határozzák meg, és az árak alakulását befolyásolja a piac alapvetően keresleti jellege. A hazai árak 2004 és 2008 között a régió áraihoz hasonló szinten alakultak, de magasabbak voltak a lengyelországi áraknál. A sertéshús hazai felvásárlási ára 2009 februárjában 20%-kal haladta meg a dániai, és közel 13%-kal a hollandiai árat. A hazai feldolgozók véleménye szerint e különbség hátterében a hazai termelés hatékonysági problémái állnak (Popp – Potori, 2009).

Strukturális változások a hazai húsiparban

A húsipar az élelmiszeripar legfontosabb ágazata volt a 90-es évek elején. Részesedése a teljes élelmiszeripar árbevételéből 1992-ben megközelítette a 18%-ot. Szerepe az évek folyamán azonban fokozatosan visszaesett, 2006-ban már csak 13,9%-ot tett ki. A húsiparra az 1992 és 1997 közötti vizsgált időszakban egyértelműen a koncentráció növekedése volt a jellemző.

Mindez annak ellenére következett be, hogy a húsipari cégek száma a vizsgált időszakban 228-ról 403-ra növekedett. 2006-ban az első 5 cég adta a húsipar árbevételének 40%-át (Bojtárné et al., 2009).

A húsipar mai szerkezetét a rendszerváltás előtti időszak, illetve az azt követő történések befolyásolták leginkább. Az 1990-es évek elején számos új vállalkozás jött létre, a nagyobb vállalatok részvénytársaságok és kft.-k formájában éltek tovább, s erre az időszakra tehető a nagyvállalatok privatizációja is. A privatizációt követő időszak – részben a pénzügyi befektetők sikertelen vállalati menedzsmentje miatt – a felvásárlások, fúziók, s ezzel a birodalomépítés időszaka volt (Bojtárné et al., 2009).

A felvásárlásokkal és összevonásokkal jellemezhető vállalatfejlődés mellett találunk azonban példákat jól működő zöldmezős beruházásokra (pl. a 100%-ban német tulajdonú Zimbo Perbál Kft.), valamint magyar érdekeltségű cégek folyamatos fejlődésére, pozíciószerezésére is (pl. Surjány Hús Kft.).

A 90-es évek végén a nagy húsüzemek tevékenységi szerkezetére jellemző, hogy marha- és sertésvágást, valamint húsfeldolgozást folytattak, ami a rendszerváltás előtti húsipari struktúrából („kombinát”-elv) is következik. A közepes méretű üzemek jellemzően kétféle tevékenységet végeztek: vagy vágtak és feldolgoztak, vagy marha- és sertésvágást folytattak. A legkisebb üzemek általában egyféle tevékenységet végeztek. *Ezek a 90-es évek végén a húsipari vállalkozásokra jellemző tevékenységek egyrészt nem változtak, másrészt megállapítható, hogy a legnagyobb vállalatcsoportok jelentős profiltisztítást, szakosítást hajtottak végre.* Utóbbiaknál megfigyelhető az egyes tevékenységi körök külön üzemekbe történő elkülönítése, tehát az egyes üzemek, gyáregységek tevékenységi körének szűkülése (külön feldolgozó-, és külön vágó-daraboló egységek létrehozása).

Összességében a csatlakozás óta mind a húsipari vállalkozások, mind a vágóhidak száma folyamatosan csökkent, nagyobb számban szűntek meg üzemek, mint amilyenben újak alakultak (Nagyné, 2007).

A felmért húsipari vállalkozások, üzemek főbb jellemzői

A felmérésben nem szerepelnek a kizárólag csak húskészítménygyártással foglalkozó üzemek. A kérdőíves felmérés alapsokaságát, 262 sertést vágó, daraboló, illetve feldolgozó húsüzem adta. A beérkezett válaszok 86%-a kis- és középvállalkozásoktól származott, ami jól reprezentálja a húsipar jelenlegi szereplőit és egyben okot ad e vállalkozói kör részletesebb vizsgálatára. Mint ahogy azt fentebb is említettük, az alábbiakban bemutatásra kerülő adatok és eredmények csak a kis- és közepes húsipari vállalkozásokra vonatkoznak.

A vizsgálatban szereplő üzemek 56%-a foglalkozik vágással, darabolással és feldolgozással egyaránt. A csak vágással és a csak feldolgozással foglalkozó üzemek aránya megegyezik, egyaránt 17-17%-a a válaszadó üzemeknek.

A húsüzemek 58%-a a sertésen kívül más állatok vágásával illetve feldolgozásával is foglalkozik. A marhavágás illetve -feldolgozás mellett sok esetben megjelenik még a juh, a ló, illetve a strucc is. A vágóüzemek 75%-a évente 50 ezer darab alatt vág. Elgondolkodtató adat a hazai sertésvágásra vonatkozóan az is, hogy a 16 vágással is foglalkozó üzemből csak egy üzem vágásszáma haladja meg a 300 ezer db-ot, a többi kisüzemi tevékenységet végez. Korábbi felmérések eredményei is azt bizonyítják, hogy a kis vágóüzemek nagy aránya jellemzi a húsipari struktúrát, ami negatív hatással van az ágazat versenyképességére. A vállalkozások 68%-a korlátolt felelősségű társaság.

A vállalkozások mérete

Az üzemek jelentős része (68%) 5 és 50 közötti főt foglalkoztat, összességében 21% az 50 feletti létszámmal működő vállalkozás. Az üzemek éves forgalma 63%-ban 2 millió euró alatt alakult, valamint a mérlegösszeg is 2 millió euró alatti. A válaszadók döntő többsége tehát mikro- és kisvállalkozás.

A beruházások alakulása a húsipari vállalatoknál

A válaszadók 90%-ának volt beruházása az elmúlt 5 évben, ami az EU-csatlakozással és az új élelmiszer törvénnyel járó magasabb követelményszintnek, illetve erősebb versenynek köszönhető elsősorban. *A beruházások 78%-ban a technológiai fejlesztéshez, illetve korszerűsítéshez, 11%-ban a higiéniai színvonal növeléséhez, valamint szintén 11%-ban környezetvédelemhez kapcsolódtak.* Az említett arányok magyarázatául szolgál, hogy a csatlakozás után a Nemzeti Vidékfejlesztési Terv alapján a központi költségvetés az Európai Unió környezetvédelmi, állatjóléti és -higiéniai előírásainak való megfeleléshez nyújtott támogatást. A támogatás igénybevételel lehetővé vált az uniós előírásoknak való megfelelés kialakítása. *Az előzőek ellenére a hazai húsipar technológiai lemaradása jelentős a fejlett húsiparral rendelkező európai országokhoz viszonyítva (Popp – Potori, 2009).* A hazai piacon jelen lévő élelmiszerláncok árigenyének megfelelő terméket hatékonyabb technológiával képesek előállítani a nyugati feldolgozók. Ráadásul a jövőbeni beruházásokra vonatkozó tervek sem optimisták, hiszen az üzemek kevesebb mint fele (47%) tervez csak beruházást az elkövetkező három évben. Az előzőekből is adódóan azonban a tervezett beruházások szintén technológiai fejlesztéshez és korszerűsítéshez kapcsolódnak majd.

Egy három évvel korábban készült felmérés eredményei is összecsengnek a fentiekkel (Nagyné, 2006). Igaz ugyan, hogy a két kérdőíves vizsgálat adatai nem teljesen összehasonlíthatók, hiszen a korábbi felmérés lényegesen nagyobb üzemi kört érintett az állategészségügyi hatóság akkori besorolása szerinti három kategóriában (derogációs, jóváhagyott, és engedélyezett üzemek). *Akkor az engedélyezett üzemcsoport tagjainak többségénél a beruházások zömme szintén technológiai fejlesztéshez, korszerűsítéshez kapcsolódtak (az engedélyezett vágóüzemek 62%-a, a feldolgozó üzemek 87,5%-a megjelölte ezt a területet).* A jóváhagyott üzemeknél némiképp más volt a helyzet, főként a feldolgozók esetében. Itt a legutóbbi beruházások zöme a higiéniai színvonal fejlesztésére összpontosult (67%-ban) és csak ezt követték a technológiai fejlesztések. A vágóüzemeknél első helyen a technológiai fejlesztések szerepeltek, az üzemek 73%-a hajtott végre ehhez kapcsolódóan beruházást. A higiéniai beruházások alig maradnak el ettől. Ez utóbbi területen az üzemek 61%-a hajtott végre fejlesztést. A higiéniai beruházásokhoz kapcsolódóan ugyanakkor lényeges megemlíteni, hogy a kérdőív az elmúlt 5 év beruházásaira kérdezett rá, és az üzemek egy jelentős részénél a HACCP élelmiszerbiztonsági rendszer bevezetése is ebbe az időintervallumba esett. A feldolgozó, vágó és daraboló üzemek a beruházások csökkenésének okát leginkább a tőkehiányban, az önerő biztosításának lehetetlenségében vagy nehézségében látják.

Összességében elmondható, hogy a beruházások elsősorban a technikai lemaradás felzárkóztatására irányulnak. Ezzel kapcsolatban fontos szempont a piaci pozíciók megtartása, az országba behozott olcsóbb feldolgozott termékekkel szemben. Továbbá ki kell emelni, hogy *a cégek a kisebb jövedelemtermelő-képességet részben a beruházások visszafogásával próbálják meg ellensúlyozni, mégpedig azokon a területeken, melyek nem kifejezetten az előírásoknak való megfelelést szolgálják. Ilyen például az értékesítés területe, ahol a vizsgált üzemek nem kívánják a jövőben beruházni, illetve a korábbi beruházások sem ehhez a területhez kapcsolódtak.*

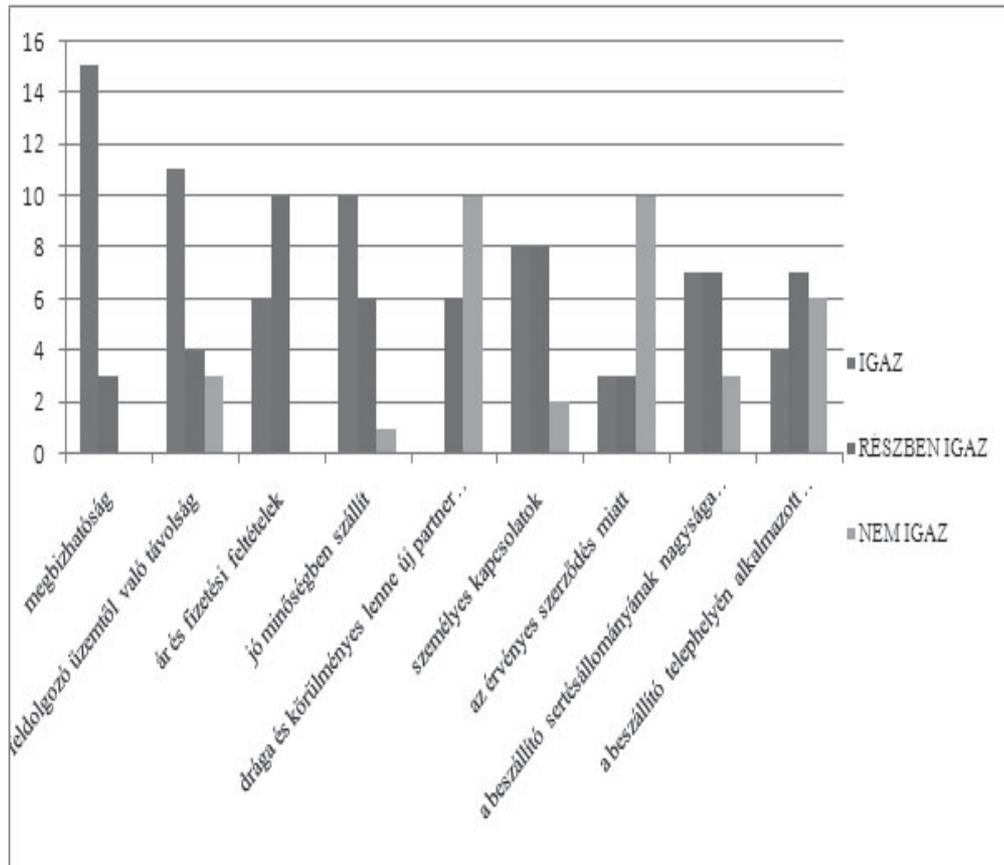
A beszerzési és értékesítési csatornák jellemzői

A beszállítók és a termelők közötti kapcsolat fő jellemzője, hogy a válaszadó üzemek majdnem fele (47%) 10-nél több beszállítóval áll kapcsolatban. 74%-uk pedig 6-nál több termelőtől szerzi be az alapanyagot. Az adatok arra engednek következtetni, tekintetbe véve a húszüzemek kis méretét, hogy nincs szoros együttműködés a termelők, illetve a feldolgozó üzemek között. A témával foglalkozó kutatások szerint a belföldi alapanyag felvásárlására a piacon meghatározó feldolgozók általában éves keretszerződéseket kötnek. A hosszú távú, biztos, pontosan kalkulálható szerződések nem túl gyakoriak. Annak ellenére van ez így, hogy a rövid távú, eseti szerződések, szóbeli megállapodások nem alkalmasak a termeléshez szükséges alapanyag folyamatos biztosításához, a stabil, állandó termelői bázis kialakításához. A vizsgálatunkba vont üzemek válaszai is az előző megállapítást igazolják, mivel 50%-uk eseti és rövid távú (1-2 év) szerződéssel rendelkezik. Mindemellett meg kell említeni, hogy a vállalkozások háromnegyedének azonban a közepesnél nagyobb problémát jelentene, ha a legnagyobb beszállítójával megszűnne a kapcsolata.

A beszállítók értékelésének kritériumaiból (2. ábra) kiderül, hogy a megbízhatóság a legbefolyásolóbb tényező a beszállító kiválasztásakor, vagyis a megfelelő időben a kért áru szállítása, ami magában foglalja az állandó minőségi követelményeket is. Ennek némileg ellentmond az eseti és a rövid távú szerződések magas aránya. A „feldolgozó üzemtől való távolság” is hangsúlyos szerepet tölt be a beszállító kiválasztásakor, hiszen távolság esetén az üzemeknek az esetleges szállítást is meg kell oldaniuk, aminek az értékesítési ár kialakításánál árfelhajtó szerepe lehet. Meghatározó még a „személyes kapcsolatok” kritériuma. Ez pozitívnak tekinthető, hiszen ez az együttműködés egyik jellemzője. A szorosabb együttműködés a beszállítók és a feldolgozók között hozzájárulhat a sertéspiaci helyzet stabilizálásához, és javíthat a hazai sertéságazat versenyképességén.

2. ábra

A beszállítók értékelésének főbb kritériumaira adott válaszok

Forrás: A kérdőív eredményei alapján

A válaszadók 89%-a belföldön értékesíti termékeit. Csak két vállalkozásnak van lehetősége külpiazi értékesítésre, az EU-n belül 10-10%-ban, míg az Európai Unión kívüli piacokra csak egy vállalkozás értékesít: értékesítésének aránya erre a piacra 10%. Az Európai Unión kívüli piaci lehetőségek Közel-Keleten lennének, de a magas szállítási költségek miatt ezeket nem tudjuk kihasználni. A vállalkozások termékszerkezetére jellemző, hogy nagyobb részben (53%) széles termékskálával próbálja a piaci, illetve a fogyasztói igényeket kielégíteni. *A vállalkozások kisebb része (29%) igyekszik speciális, egyedi termékekkel a versenyképességét megtartani, ami kívánatos egy kis méretű húskészítménygyártó esetében. A csak vágással és darabolással foglalkozók lehetőségei ezen a téren szűkebbek.* Egy vállalkozás jelezte, hogy jelenleg széles termékskálával rendelkezik, de a jövőben inkább egyedi termékek gyártására helyezné a hangsúlyt.

A vállalkozások 68%-ban rendelkeznek saját bolttal. Ez inkább azokra az üzemekre jellemző, amelyek vágó, daraboló, illetve feldolgozó tevékenységgel is foglalkoznak. A vállalkozások 79%-a csak az adott régióban értékesít. 10%-ra jellemző, hogy az egész országra kiterjedő-

en értékesíti termékeit. A vállalkozások számára a főbb értékesítési csatornák a saját üzemeltetésű húsboltok, illetve a kiskereskedelmi láncok. Azok az üzemek, amelyek nem rendelkeznek saját bolttal, hentesüzleten vagy a kiskereskedelmi egységeken keresztül értékesítik termékeit. A saját bolton keresztül történő értékesítés általában azt jelenti, hogy a cég üzemet nyit és egy vagy két hentesboltot abban a városban, ahol forgalmazni kívánja a húsipari termékeit. A kisboltok száma folyamatosan csökken hazánkban, azonban még mindig van kereslet friss hentesárura. Nyugat-Európában a húsvásárlás már sokkal koncentráltabb, a multinacionális vállalatok befolyása a hangsúlyos. A fogyasztók vásárlási szokásai is elmozdultak az előre csomagolt kimért húsipari termékek vásárlása felé.

A multinacionális láncok által támasztott követelmények (1. táblázat) közül a cégek összeített véleménye szerint leginkább az áraknak és a különböző bejutási díjak kifizetésének a legnehezebb megfelelni. Ezt követi a sorban a bejutás kiharcolásának nehézsége. A bennmaradást már kevésbé értékeli problematikusnak a cégek. A legkisebb nehézséget pedig a folyamatos és állandó minőség biztosítása jelenti a cégek számára. *Összefoglalva elmondható, hogy a húsipari vállalkozások a multinacionális láncokkal való kapcsolatukban leginkább az alacsony árakat és a bejutást (a bejutás kiharcolását, és a bejutási díjak kifizetését) tartják a legnehezebben teljesíthető követelményeknek.*

1. táblázat

A multinacionális láncok mely elvárásainak a legnehezebb megfelelni? (7 – a legnehezebb teljesíteni, 1 – a legkevésbé nehéz teljesíteni)

Követelmények	A nehézség fokának átlagértéke
Nehéz a folyamatos, állandó minőség biztosítása.	2,75
Nehéz a szállítási határidők betartása.	3,00
Nehéz a megfelelő csomagolást biztosítani.	3,60
Nehéz bennmaradni.	5,20
Nehéz bejutni.	5,90
Probléma a bejutási díjak kifizetése.	6,00
Alacsonyak az eladási árak.	6,10

Forrás: a kérdőív eredményei alapján saját számítás

A csatlakozás hatásainak és a húsipar versenyképességének üzemek általi értékelése

Az Európai Unióhoz való csatlakozás hatását a cégek működésére a válaszadók 56%-a értékeli pozitívan. Véleményük szerint a legnagyobb előny az, hogy könnyebben teremtenek kapcsolatot külpiazi partnerekkel, valamint, hogy megnyíltak a külpiazi lehetőségek. Az üzemek 44%-a nem érzi a csatlakozás pozitív hatását. Nyilván ez azokra az üzemekre vonatkozik, melyeknek a nyereségességét jelentősen befolyásolták a csatlakozás után támasztott követelmények. A környezet- és hulladékgyűjtésre vonatkozó előírások jelentős átalakítást követeltek a feldolgozó üzemektől, ami megemelte a vágás, a darabolás és egyéb feldolgozó tevékenységek termelői költségeit.

A válaszadók legfőbb hátrányként a multinacionális cégek nyomását tekintik, aminek következményeként adódik a többi válaszlehetőség is. Szűkültek a belpiazi lehetőségek, hiszen a

fogyasztók jelentős része a multinacionális bolthálózatokon keresztül vásárol, így csökkent a hentesboltok, illetve a hússzaküzletek jelentősége. Az erősödő árverseny is fokozottabban érezhető a Magyarországon megjelenő multinacionális vállalatok miatt. A feldolgozók véleménye szerint a versenyképesség csökkenésének legfőbb okait az ágazatban a magas energiaárak, az alapanyagárak és a magas járulékos költségek jelentik.

Az Európai Unióban a hatósági díjak minden tagállamra nézve kötelező minimális összegét a 882/2004/EK tanácsi rendelet rögzíti. Magyarországon a hatósági díjak a sertéstermékpályán meghaladták e minimumértékeket. Ez jelentősen megemeli a járulékos költségeket. Az élelmiszerlánc hatósági felügyeletének szolgáltatási díjairól az FVM 2009-ben új rendeletet adott ki, amely azonban a sertések vágáskori állatorvosi vizsgálatának díját a korábbihoz képest csupán minimális mértékben csökkentette. Az egyik leginkább versenyképességet rontó tényezőnek a magas alapanyagköltséget tartják a cégek. A szomszédos országokénál magasabb hazai termelői árak egyértelműen rontják a sertéshús versenyképességét.

A vállalatok értékelése szerint a magas energiaárak róják a legnagyobb terhet a húsipari cégekre. A fogyasztói energiaár-index alakulása szerint, a növekedés 14% volt 2007 januárjától 2009 áprilisáig. A földgáz (kompenzáció nélkül) 17,4%-ot emelkedett az egy évvel ezelőtti adathoz képest (Haszon Agrár, 2009). Ezek az értékek megjelennek a termelői költségek között, ami árfelhajtó hatással bír az árak kialakításánál.

2. táblázat

A hazai húsipar versenyképességét befolyásoló főbb tényezők rangsora

Magas energiaárak	1,50
Alapanyag ára	1,80
Magas járulékos költségek	2,00
Kiskereskedelmi láncokkal való kapcsolatok	2,00
Alapanyag minősége	2,10

(1–5-ös skála, ahol „1” a legfontosabb tényező)

Forrás: a kérdőív eredményei alapján saját számítás

Pozitívként említhető, hogy az alapanyag minősége a feldolgozók szerint a legkevésbé versenyképességet rontó tényező.

Összességként elmondható, hogy a kérdőív értékelése alapján a valós termelői-feldolgozói-forgalmazói integrációk szinte teljesen hiányoznak a hazai sertéságazatból.

Együttműködés nélkül sajnos az ágazat további hanyatlását feltételezhetjük. Lehetőség lenne még esetleg a nagyobb befektetők részéről a piaci pozíciók növelésére, kisebb termelői csoportokkal vagy vágóhidakkal való együttműködésre, aminek következtében még az árak alakulására is nyomást gyakorolhatnának.

A kérdőívből, valamint az elemzésből az is kiderül, hogy a termelők és a vágóhidak kölcsönös megítélése nem mindig pozitív. Ez is a saját érdekek nem mindig megfelelő eszközökkel történő érvényesítésből fakad, pedig egy megbízható együttműködés termelő és feldolgozó között javíthatna a piaci pozíciójukon.

Néhány húsipari cég vásárolt ugyan sertéslepeket és folytat is hizlalást, sajnos azonban részarányuk kicsi, így ez nem jellemző a magyar gyakorlatra.

Következtetések, javaslatok

A szakirodalmi feldolgozás szerint a sertéságazat hanyatlásának egyik legjelentősebb okát a 2004-es csatlakozást követő előírások jelentik, amely a sertésvertikum egészére hatást gyakorolt. A 90-es évek végén a húsipari vállalkozásokra jellemző tevékenységek egyrészt nem változtak. A nagyobb üzemek továbbra is jellemzően marha- és sertésvágást, valamint húsfeldolgozást folytatnak, amely a rendszerváltás előtti húsipari struktúrából („kombinát”-elv) is következik. A közepes méretű üzemek jellemzően kétféle tevékenységet végeznek: vagy vágnak és feldolgoznak, vagy marha- és sertésvágást folytatnak. A legkisebb üzemek általában egyféle tevékenységet végeznek. Az is megállapítható, hogy a legnagyobb vállalatcsoportok jelentős profiltisztítást, szakosítást hajtottak végre.

A kérdőíves vizsgálat alapján a következő főbb megállapítások tehetők, következtetések vonhatók le:

- A kiküldött kérdőívet túlnyomórészt mikro és kis húsipari vállalkozások küldték vissza, tehát a válaszok leginkább ezt az üzemcsoportot jellemzik.
- Az üzemekre döntően a többféle tevékenység, a több lábbon állás jellemző. Összességében elmondható, hogy a vállalkozásoknál eszközölt beruházások elsősorban a technikai lemaradás behozására irányulnak. Ezzel kapcsolatban fontos szempont a piaci pozíciók megtartása, az országba behozott olcsóbb feldolgozott termékekkel szemben.
- A cégek a kisebb jövedelemtermelő-képességet részben a beruházások visszafogásával próbálják meg ellensúlyozni, mégpedig azokon a területeken, melyek nem kifejezetten az előírásoknak való megfelelést szolgálják. Ilyen például az értékesítés területe, ahol a vizsgált üzemek nem kívánják a jövőben beruházni, illetve a korábbi beruházások sem ehhez a területhez kapcsolódtak.
- Nincs szoros együttműködés a termelők, illetve a feldolgozóüzemek között. A jellemző rövid távú, eseti szerződések nem alkalmasak a termeléshez szükséges alapanyag folyamatos biztosításához, a stabil, állandó termelői bázis kialakításához. Ugyanakkor a vizsgált üzemeknél a megbízhatóság a legbefolyásolóbb tényező a beszállító kiválasztásakor.
- A vállalkozásoknak csak kisebb része igyekszik speciális, egyedi termékekkel a versenyképességét megtartani, jóllehet ez kívánatos lenne egy kisméretű húskészítménygyártó esetében.
- A valós termelői-feldolgozó-forgalmazói integrációk szinte teljesen hiányoznak a hazai sertéságazatból. Együttműködés nélkül azonban sajnos az ágazat további hanyatlását feltételezhetjük. A kisebb húsipari vállalkozások összefogására, horizontális együttműködésére is mielőbb szükség van a vizsgált üzemi körben, a piaci pozíciók megtartása, a közös marketing-tevékenység kialakítása céljából.

Felhasznált irodalom

- Bartha Andrea (2009): *A sertéságazat versenyképességének javítása*. Gazdálkodás, 53. évf., 2. sz., 178–187.
- Bojtárné Lukácsik Mónika et al. (2009): *Tulajdonosi és szervezeti változások a hazai élelmiszeriparban*. Agrárgazdasági Tanulmányok, 1. sz.
- Haszon Agrár (2009): *Árfigyelő*. Haszon Agrár. 2009., 6. sz.
- Juhász Anikó – Kartali János – Kőnig Gábor – Orbánné Nagy Mária – Stauder Mária (szerk.) (2006): *Az élelmiszeripar strukturális átalakulása (1997–2005)*. Agrárgazdasági tanulmányok, 3. sz., 131.
- Lakner Zoltán – Réti Attila (2005): *Competitive strategies on the meat products market*. Gazdálkodás, XLIX. évf., 12. különszám, 48–58.
- Nábrádi András (2007): *Minőség a sertéshúsvertikumban*. Gazdálkodás, 51. évf., 3. sz., 32–50.
- Nagyné Pércsi Kinga (2007): *A hazai húsipari vállalkozások fennmaradási esélyei, jövőbeni lehetőségei*. Tradíció és innováció. Nemzetközi tudományos konferencia. Gödöllő, december 3–6.
- Nagyné Pércsi, Kinga (2006): *A minőség hatása a hazai sertéshús vertikum versenyképességére*. Doktori (PhD) értekezés, SZIE, Gödöllő.
- Országos Élelmiszervizsgáló Intézet (2009): *Engedélyezett létesítmények, január 31.*
- Popp József – Potori Norbert (2009): *A főbb állattenyésztési ágazatok helyzete*. Agrárgazdasági tanulmányok, 3. sz.

László Kovács* , Zsolt Orlovits**

COMPARISON OF LEGISLATION ON AGRICULTURAL BUSINESS FORMS IN HUNGARY AND IN SOME OTHER EU MEMBER STATES

The EU legislation considers agricultural plants as single legal categories and requires the member states to define the legal and public administration frames of the operation of agricultural plants in their national legislation. However, an agricultural plant is not a business form, but the collection of resources of similar purposes (land, livestock, machinery and equipments). In some EU member states (France, Germany, Denmark, Austria, Spain, Portugal, the Netherlands) it has been found out that conventional forms of businesses are not suitable for coordinating agricultural production because of their strong profit-orientation. However, with supplementary and special regulations agricultural activity might be carried out based on family coordination.

Four basic principles have to be highlighted concerning the agricultural regulation structure of the EU member states as follows:

- (1) *the plant-structure*, based on which two models can be distinguished, namely, the resource-based and plant-regulatory models;
- (2) *management aspect*, defining the place and role of the authority control in relation with the acquisition of agricultural resources;
- (3) *trading of land*, especially the restrictions on acquisition of land ownership and land-use, and
- (4) the legal consideration of *own agricultural activity* and the related business forms, creating a frame from the above-listed regulatory points.

¹ *assistant professor, SZIU Institute of Economic Law and Public Administration, Gödöllő (tanársegéd, Szent István Egyetem)*

^{**} *assistant professor, SZIU Institute of Economic Law and Public Administration, Gödöllő (tanársegéd, Szent István Egyetem)*

Regulation of agricultural plants

EU member states apply two models for plant-structure *in theory*. One is the *resource-based* model, which is applied in country-regionplaceHungary, regulating the production resources individually and applying a loose record about the turnover, based on statistical data. The other is *based on single plant regulations*, which considers the agricultural plant as the collection of things being the starting point of the legislation. The EU members that have great agricultural potentials apply the second method therefore its introduction would be justified in country-regionplaceHungary as well. This model however, is not familiar to the farmers in country-regionplaceHungary from several aspects, so its realization would take long and would require a great change in the institutional system. Thus, it would be better to shift to a solution in between, like a so-called *alternative plant structure*.

The essence of the *resource-based regulation model* is that the agricultural resources can be individually traded, meaning that the ownership of the resources has to be interpreted individually. For instance, if all the agricultural production equipments of a Hungarian farmer are to be sold including real estate and other goods (e.g. land, machinery and other accessories), as well as the related rights for valuables, they can only be the subject of a contract *named one by one*. The owner may also decide to sell the different elements one by one to different buyers.

The expression “agricultural plant” exists in this model as well, since the basis of eligibility for subsidies is the collection of the resources in the actual or the basis year, however, they *do not form legal unity from the trading point of view*. The Hungarian Civil Act acknowledges the expression of *distinguishable bequest* for agricultural plants only in the succession law. According to which, the successor may *reject* the agricultural land, the necessary equipments, livestock and other accessories *individually* from the bequest, provided he/she does not do full-time agricultural production.

In the *single plant regulation model* the physical resources of the agricultural plant constitute the whole trading unit. In order to make a unit of trade from a collection of things, it is necessary to register the plant *by the authorities*, listing each of the resources. It is also an important requirement that the plant has to be viable, meaning that they need to meet the minimum production size laid down in the law, but must not exceed the maximum either. Such creation of agricultural plants means that the resources registered and listed up in the inventory cannot be traded or inherited individually. The *whole plant* can be sold or rented with all the resources.

It is important to highlight that agricultural plants are the collection of things of similar purpose, *and not individual forms of enterprises*, meaning that they cannot obtain rights or take liabilities under their own names. An agricultural plant *stands at a higher level of abstraction* compared to the other forms of enterprise, because the real business form of the plant depends on the related *human resource as well as the way of coordination (individual, family or capital coordination)*.

Authority control over obtaining the resources

As for the regulation of agriculture from *management aspect*, two different systems have to be distinguished. In the first case, the creation of agricultural plant and the obtaining of related land require only afterward registration by the authorities. In this model, the contracts enter into effect after the agreement of the parties according to the Civil Act. Authorities only check the legality and make records in the registry.

The other regulatory model requires *authority control in advance* to the validity of the contracts. Registration is done only afterwards. In countries where the single plant regulation is

applied, this variety is common, since the establishment of agricultural plants, the recording of inventory and the selling or renting of land require permissions in advance.

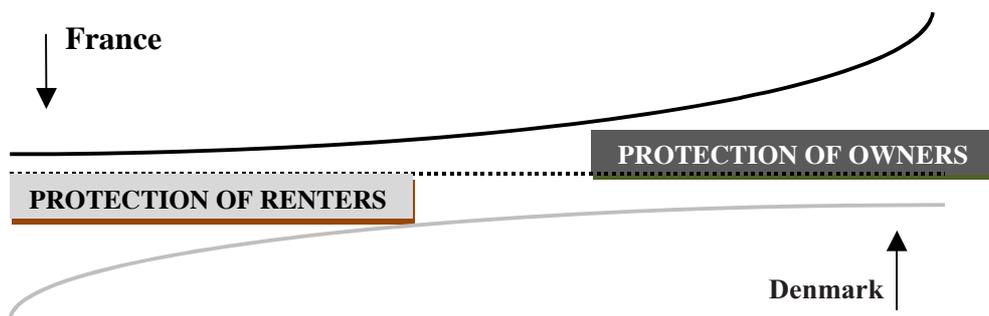
Hungarian regulations apply the afterward registration procedures. While the transfer of the ownership of land requires also registration in the real-estate registry, meaning that there are two prerequisites of obtaining ownership, the right for rental is created even if its registration in the land registry has not happened. Since agricultural plants are only classified as statistical units, there is no need for special permission in country-regionplaceHungary to establish them. However, from legal and subsidy point of view (taking out the private farmer card, inquiry of registration number), there are related authority procedures.

Regulation of trading with agricultural land

The third aspect is related to the most important production factor of agricultural plants, namely *the trading of land*. Two different regulatory models can be distinguished: *land-oriented* and *land-use centric* regulations. A typical example is country-regionplaceDenmark, where the owner and the user of land is the same person in most cases, meaning that the regulation of rent is not worked out in a very detailed way and it is *subsidiary* compared to the obtaining of ownership. According to the Danish model, farming on own land is more profitable, since there is no cost of rent.

The *land-use centric structure*, with its clearest form existing in country-regionplaceFrance, is based on totally different economic principles. This model prefers farming based on rented land, since buying the land would require very high capital investment from the agricultural plant, thus taking the financial sources away from the modern machines, equipments, purchase of plants and animals with higher yields, i.e. *the complex technical development*. Thus the French regulations protect the legal safety of *renters* against the owners. There are not even restrictions on size of land to be obtained. It does not matter that a farmer owns thousands of hectares of land, because over the maximum size of land has to be give to rent. Such case does not exist in practice because regional land-managing organizations (SAFER) are allowed to step up strictly against land purchases with speculative purposes based on public interest.

Figure 1
Models for regulations of land trade

Source: own editing

After the land-privatization, the Hungarian legislation shifted to the *protection of the owners*, and much stricter rules apply to the obtaining of land-ownership than to the creation of rights for rent. In the past two decades this tendency further strengthened to eliminate land purchase with speculative purposes. Since in country-regionplaceHungary more than 60% of the lands are *not used by the owners*, the current structure is contradictory, since *obtaining the right of rent is under-regulated compared to the ownership*. At the same time, the *structure of land-use* is not even compatible with the Western European models, since mostly *trading companies* do own agricultural production, while in the old EU member states it is regulated by the *Civil Act* instead of the trade act.

Legal judgment of agricultural production

In the Western European countries, *own agricultural production* is subject to special judgment. It is not only one form of enterprises, like in country-regionplaceHungary. Private farming is considered own production, i.e. agricultural production on land owned and used by the farmer, in his/her own plant, including the primary processing, storage and selling of such products. In a broader sense, it also includes the further processing (food-production) of raw materials, certain rural development activities, e.g. catering in villages and the exploitation of natural resources (pebble, clay and sand mining). Those listed are not considered trading activities, according to the law, even if the private farmers sell their own products. If the products sold originate from other farmers, it is considered as trading.

Its legal significance is that for agricultural activities related to own plant the *Civil Act* have to be applied and are subject to favorable taxation judgment, while the agricultural activities carried out not in own plants are subject to *Trade Act*, with stricter regulations for their establishment, accounting and taxation.

The so called *dualist regulations*, i.e. dividing the private law into civil law and trade law are not characteristics to every county, however, the agricultural production on own plants is also clearly distinguished from other entrepreneurship in the member states (Italy, the Netherlands) where there is *monist structure for private law*, i.e. trade law is not separated from civil regulations.

From the structural point of view the determining factor is not only the type of activity done by the plant, but it is also fundamentally important in what form of business it carries out the activity. Some of the tax benefits in most member states are related to *activity-linked business forms*. Based on the agricultural activity and its organizational structure, three models can be distinguished: liberal Anglo-Saxon and the stricter French and German regulations (Sárközy, 2001). One of the most important features of the Anglo-Saxon model is that there is no principle for form-must for the companies, therefore we do not deal with this alternative in details. The French and the German law, similarly to the Hungarian one, is based on the principle of form-must, thus while establishing an enterprise only those structures can be chosen which are offered by the law. Mixed forms cannot be applied. The only thing that distinguishes the two models is that the French law is *separated*, meaning that agricultural production on own plant can be only carried out in special business forms, while the German applies the *mixed method*, meaning that a family business is allowed to operate even as a trading company (though it is not very common).

The essence of the French model is enterprises doing only own agricultural production are allowed to choose *from business forms of civil law*. A special feature of the regulation is that certain business forms of civil law can be even legal entities (Bárdos-Menyhárd, 2008). Companies which do not carry out or only partly own agricultural activities are not allowed to

choose civil legal business forms, they can only choose trading business forms. For example if a business has agricultural plant, but deals with purchasing and selling fodder as well, is not allowed to choose civil legal form and thus cannot receive tax benefits related to that from. In a trading business form the own agricultural activity is considered as trading activity. The disadvantage of the French model is that the corporate law is duplicated and has exaggerated varieties of business forms. The approach in the French corporate law has spread also in country-regionPortugal, country-regionSpain and country-regionplaceBelgium.

Table 1

AGRICULTURAL CORPORATES ACCORDING TO CIVIL LAW IN FRANCE
Groupement Foncier Agricole (GFA) Agricultural Civil Association
Entreprise agricole à responsabilité limitée (EARL) Agricultural Plant with Limited Responsibility
Groupements agricoles d'exploitation en commun (GAEC) Group of Common Agricultural Production
Société Civile d'Exploitation Agricole (SCEA) Civil Society of Agricultural Plants

Source: (Süveges, 1999)

The most common form of agricultural plants in country-regionplaceFrance is the first one, which can be set up quite easily (even based on oral agreement). However, according to the uniform regulation on plants, civil family agricultural businesses can only be set up with written contract which has to be approved by the authorities.

The associations set up in that way *are not legal entities*. The most common form of GFA is *the family agricultural association (inherited)*, whose long-term aim is let the family agricultural plant be inherited by a full-time agricultural successor while satisfying the successor-mates as well. There are also *so-called investor GFAs*, which comprise land-owners who do not wish to cultivate the land, but give their lands to rent through the GFAs (Süveges, 1999).

The GAEC, SCEA and EARL *are civil legal entities*. GAEC is set up with maximum 10 agricultural plant-owners. It operates based on the principles of *mutual assistance and one member – one vote*, and it behaves as if it was a corporate unifying some individuals doing agricultural production. The members have to be involved personally in the activity. SCEA is the form of family businesses with legal entity, which can be set up by one or more family businesses. As investors, other people who do not carry out agricultural production are also allowed to join, therefore personal involvement in the production is not compulsory for all the members. EARL can be set up by even only one person and has limited liability. It is important to highlight that EARL and SCEA are allowed to operate in this form until they do only own agricultural production. In case they expand their activities, they need to transform to the suitable trading corporate form. In order to make this easier, in 2007 two forms were created: “SARL de famille” and “SARL Agricole”. This latter one was induced by the fact that more and more agricultural plants started supplementary activities, e.g. producing and selling wind energy,

thus they are not subject to the civil law any more. The specialty of SARL Agricole is that it is a trading corporate, however, it is subject to favorable taxation rules, because the legislation considers the majority of own agricultural activities in the production. With this, the French corporate law has broken the line between the strict civil law and the system of trading corporates.

The German, so-called *mixed, model* has fewer varieties of forms, thus there is limited variety for the own agricultural production under the civil law. The German Civil Act (BGB) acknowledges two forms of corporates: corporate under civil law and silent corporate under civil law. All the other enterprises are considered trading companies, therefore they are ruled by the German Trade Act (HGB) instead of the BGB. Those who do own agricultural production may choose the form of trading corporate as well, since the agricultural tax benefits, in that case, do not link directly to the corporate form. The German regulations had great impact on the Austrian and the Hungarian corporate law. Compared to the French model, corporates under civil law must not be legal entities and corporates doing only agricultural production can be trading companies. However, own agricultural activities are considered privileged.

Table 2

FORMS OF AGRICULTURAL ENTREPRISES IN GERMANY	
Corporates under civil law BGB-Gesellschaft	Gesellschaft bürgerlichen Rechts (GbR) – Corporate under civil law
	Stille BGB-Gesellschaft (BGB-stG) – Silent corporate under civil law
Enterprises under trade law HGB-Gesellschaft	Kannkaufmann (Kkfm) – Private entrepreneur
	Offene Handelsgesellschaft (oHG) – Public Income Association
	Kommanditgesellschaft (KG) – Partnership
	GmbH & Co. KG – Limited liability partnership
	Eingetragene Genossenschaft (eG) – Registered (supplementary) cooperation

Source: (Turner et al., 2006)

Most of the German family farms operate as *corporates under civil law*, the members are self-employed, which is very similar to the status of the *full-time farmers* in placeplaceHungary. As in the French model, there is no rule for the setting up such corporate (it can be established based on even oral agreement), their establishment requires *written corporate contract* and its approval by the authorities according to the regulations on plants. There are several *agricultural specifications added* to the general rules for the corporate under civil law laid down in the BGB. One of the most important of these is that the *family member pursuing the agricultural farming (the expectant inheritor)* has to be considered as a member of the corporate with full rights, which is also justified by the special rule for *sharing the profit*. According to that, the

income has to be divided into three among the parents and the only one inheritor-candidate, while the profit has to be divided into two between the married inheritor-candidate and the parents. In the latter case, the agricultural plant, as the collection of resources, becomes the property of the family inheriting as a common asset due to the marriage. This approach is highlighted in the BGB with regulating the agricultural and forestry plants in the *family law chapter* and it ensures that the plant will not be divided even after the divorce (Pütting et al., 2008). The BGB also allows the establishment of family farms under the civil law *as silent corporates*, into which other people (not family members) can also be involved, primarily from investment point of view (Grimm, 2010).

According to the Western European opinions, *it is not worth for the family farms to enter the costly world of trade law because of their size and production volume*. They rather prefer joining *plant-supplementary organizations*, i.e. co-operations subject to trade law. Co-operations operate according to the *principle of duality*, having purchasing and selling functions, however, they behave as profit-oriented trading companies outside their frames, due to the interest of their members. In case the character and the size of the agricultural activity requires (i.e. exceeding the scope of own agricultural activity), the agricultural plant may be run as *private entrepreneurship or partnership*, but only meeting the stricter rules of HGB, resulting in significant increase in the transaction costs (e.g. compulsory registration in the Company Registry, meeting stricter account rules etc.).

The German private law, due to its dualist structure, *regulates separately* the trade and civil law. However, the first trade code, namely the ADHGB, entered into force in 1861, while the BGB only in 1900. The scope of the first trade act – considering the legal certainty aspects as well – was much wider, thus the own agricultural production was also considered as business activity. Along with the BGB, there was a *new trade act created*, namely the existing HGB, which took out the own agricultural production from the effect of trade law, putting it – based on the pressure from the representatives of interest of the German agricultural producers – under the subject to the BGB, making the agricultural producers exempt from several managing requirements. The 3.§ of HGB, however, required the farmers whose activity exceeded the volume of own production to transfer to private farmers or trading companies.

In the second half of 60s, there was a significant differentiation in the financial situation and scope of activities of the German family farms, resulting in a higher demand for the food-production and rural tourism with the possibility to open more to the business sphere and the registration in the Company Registry. Since the HGB excluded the possibility of “outsourcing” any supplementary activities of family farms and letting any of the members to become private entrepreneurs, some of the family farms transformed rather to partnerships, apportioning the agricultural plant into the corporate as the collection of resources.

Primarily the partnerships and their special variety, the “GmbH & Co KG” have become popular (Hopt – Merkt, 2010). The latter is ruled by the German corporate law as a special form of partnership. Its full-time internal member is an ltd., the outer members are the individuals of the farming family. The food production and the catering were usually outsourced into the ltd., while the traditional own production was carried out by the family members as outer members, thus avoiding the unfavorable liability rules for the full-time inner members.

The German government, however, was not happy to see the transformation of classic family farms to trading companies, since the plant ruled by civil law may *have become trading capital*. Therefore, the HGB was amended in place 1976 in a way that the supplementary agricultural activity, i.e. the food production and catering based on the raw materials produced on the own plant (the so-called side-plant activities) can be done by one of the family members as a private entrepreneur. Due to this, the family farmers status under the civil law is not abolished, but he/

she can be registered into the list of entrepreneurs, thus is able to take the advantages of business life. Due to that, the expression of “*Kannkaufmann*” i.e. “conditional entrepreneur” was created, since 2.§ of HGB *only entitles the head of the family side-farm to become private entrepreneur*, but it is not compulsory.

Having the Hungarian regulations on agricultural plants jumped the rail

The Hungarian corporate law is very similar to the German model – even in its history –, but unfortunately it did not keep those elements, which would have been inevitable to adopt efficiently the Western European regulation structure.

The Hungarian private law developed according to the German dualist sample even in the late 1800s, thus the trade code entered into force in 1875. It was the adaptation of the German ADHGB, therefore the own agricultural farming was subject to the trade law. If the private farmers sold their fodder to a retailer or processed their own-produced raw materials, it was considered as business activities (Fehérváry, 1933). Opposite the German model, the *agricultural production remained the subject* of the Trade Code of 1875, because on the civil law side of the private law there was not another code existing similar to BGB. None of the private acts proposed in the early 20th century entered into force. Thus the own agricultural production lasting remained *the subject of trade law* and the corporate form under civil law has not really spread in placeplaceHungary.

The socialist civil law after the second world war has gone through a model shift – considering the individual trade law unnecessary –, and the House passed the Civil Act of *monist concept* in 1959, which is still in effect. Though the Civil Act acknowledges the expression of “corporate under civil law”, its significance has been low. The corporates under civil law revived only in the 1980s, due to the efforts made to legalize the *economic working communities*, hiding the real trading feature and the characteristics of such communities, similar to public income association. After the change of regime, the legislation was also uncertain in considering the corporate under civil law and its role in the corporate law. It is also justified by the fact that while corporates under civil law were allowed to carry out business activities between 1993 and 1997, it was not allowed between 1989 and 1992, and since 1998.

In placeplaceHungary, the economic (trading) corporate forms have become dominant, gaining the trust of business life. This process was further strengthened by the *decentralized privatization in the agriculture*, due to which branches of co-operations and state-owned plants were transformed to economic corporates (Ltd-s and share-holding companies), therefore these forms have become the samples for the agricultural entrepreneurs.

As the own agricultural production is still not acknowledged in the Hungarian law directly as *non-trade activity*, the flourishing family farms often seek to carry out their activities *in economic corporate form*, fully or partly, instead of family farms with uncertain legal judgment.

Conclusions, recommendations

The Hungarian legislation on agricultural enterprises is inconsequential and lacks uniform approach. Certain forms of enterprises, especially the small-sized business forms of agriculture (private entrepreneurs, individual farmers, family farmers) usually appear where and when – based on the actual political issues – the decision makers considered the creation of a new form justified (Orlovits, 2008).

The lack of plant-approach is a fundamental problem, causing several possible abuses of benefits provided to the farmers doing own agricultural production. Some related characteristics are as follows:

- a) The *inventory of plant resources and the strict authority control* do not apply to the regulation on private farmers entered into force in 1995. The aim of such measures would be necessary to ensure that upon such grounds only the fodder produced on their own could be sold and processed and the tax benefits would not apply to those who buy and sell fodder, i. e. doing solely trading activities.
- b) The creation of *family farms* in 2000 can be considered as an attempt to create a collection of resources in an agricultural plant, based on the sample of Italian civil legislation with its monist concept. The Italian law, however, acknowledges and supports the small-sized enterprises, including the agricultural family farms as laid down in the *Constitution*. In addition, there are *special requirements* existing in the civil law to ensure the bases for the viability of small-sized production. For instance, there are *different rules* applied to the private farmers and the trading companies in the case of land-rentals.
- c) The *liberalization of distillation made of fruits* introduced in 2010 also reflects the lack of understanding of the plant-based approach. Though there are similar regulations in several member states, but the distillation without permission is only legal in the case of agricultural farms officially dealing with fruit production and it is only for processing *their own fruits produced*.

Due to the special stages of development of the Hungarian civil law, going back to the 19th century, the basic-legal institution character of the corporate under civil law does not predominate (Szikora, 2007), opposite the countries with dualist private law, where the corporate under civil law is a significant part of the corporate law, considering it the basis for all kinds of corporates.

It is also a specialty that the Hungarian regulation links the entrepreneurship activity with the *uniform expression of business*, i.e. considering all the productions trading activities which are linked to *professionalism and regular and continuous income generation*. These are the consequences of the monist approach, which does not distinguish the enterprises according to civil law and trade law, however, the Italian sample was able to show the dualist approach even within the monist system. Although it does not link *special corporate forms* to the small-sized activities, but it applies the potentials due to positive discrimination only *in the legislation directly affecting their farming – according to the authorization of the Constitution*.

The most difficult task of the Hungarian agricultural legislation is to acknowledge *the special characteristics of the agricultural own production* and – in relation – the introduction of *plant-regulation*.

The adoption of the Western European models faces difficulties because in the civil law agricultural plants are categories *opposite* the trading companies. Compared to that, in placeplaceHungary the judgment of production activities carried out not within enterprises is uncertain and the acknowledgement of corporates is higher in the agricultural sector. Thus there is a special way of *following the institutional samples*: those who do own agricultural production link the *expression of prosperity to the economic corporate forms*. Because of that, the full-time family member of the family farm is usually a sole-proprietor, while some of the activities are outsourced by the other family members into an economic association, keeping the family farm as a *pro forma farm*, as the basis for possible future subsidies and certain privileges (e.g. preemptive right for land purchase). However, such “flocking” cannot be recognized in Western Europe, since the agricultural plants are traditionally stick to the family assets, and it is not an aim to transform them to tradable capitals. But as it is seen in the *German*

model, the differentiation of the activities requires some flexibility from the decision-makers as well.

Because of the Hungarian special approach, we believe that the introduction of the plant-regulation in placeplaceHungary requires due foresight. In the beginning, it might solely be offered as an *alternative* to the agricultural farmers, and only after reaching the “critical mass” it is recommended to shift to the uniform and compulsory plant-regulation system. Special tax benefits might be one of the *incentives*, which would apply to only those who prepare and report their inventory and who agree with the *quotes on the quantity* of their products tradable in the given year. Changing the regulations on the succession of the plant might also cause problems, which is totally different from the Hungarian habits, like in the case of the restrictions on the free provision of the plants. In order to maintain the efficiency of the regulations, it is necessary to introduce the *previous authority control*. It has to be understood that plant-regulation has *significant transaction cost demand* not only from the farmers, but from the state as well. In return, more transparent conditions are created instead of the present chaotic circumstances of the agricultural production.

Bibliography

Bárdos Péter – Menyhárd Attila (2008): *Kereskedelmi jog*. placeplaceBudapest, HVG-ORAC Kiadó, 479.

Fehérváry Jenő (1933): *Magyar kereskedelmi jog rendszere*. placeplaceBudapest, Grill Kiadó, 411.

Grimm, Christian (2010): *Agrarrecht*. München, C.H.Beck Verlag, 335.

Hopt, Klaus – Merkt, Hanno (2010): *Handelsgesetzbuch Kommentar*. München, C.H.Beck Verlag, 2322.

Orlovits Zsolt (2008): *A mezőgazdasági üzem fogalmának agrárjogi értelmezése*. Gazdálkodás, 52. évf., 4. sz., 368–374.

Prütting, Hanns – Wegen, Gerhard – Weinreich, Gerd (2008): *BGB Kommentar*. Köln, Luchterhand, 3498.

Sárközy Tamás (2001): *A magyar társasági jog Európában*. Budapest, HVG-ORAC Kiadó, 422.

Süveges Márta (1999): *Az agrárüzem-formák jogi szabályozásának alapjai az Európai Unió országaiban*. In: Hamar Anna (ed.): *Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években*. placeplaceSzolnok, Kereskedelemi és Gazdasági Főiskola, 37–80.

Szikora Veronika (2007): *A polgári jogi társaság szabályozásának főbb csomópontjai Magyarországon*. Miskolci Jogi Szemle, 2. évf., 1. sz., 20–44.

Turner, George – Böttger, Ulrich – Wölflé, Andreas (2006): *Agrarrecht*. Frankfurt am placeMain, DLG-Verlag, 346.

Menyhártné Zsiros Mária*

SAY TÖRVÉNYE ÉS A MARKETING

„A közgazdaságtan olyan, mint az erdei ösvény: könnyű rajta eltévedni.”
(Kolodko)

Valószínűleg nagyon kevesen ismerik ma Jean-Baptiste Say (1767–1832) francia közgazdász nevét, talán egyedül a róla elnevezett törvényről idéződik fel munkássága a közgazdaságtannal foglalkozók körében. Say, Adam Smith nyomdokain haladva, a klasszikus közgazdász iskolához tartozott. Már 1815-ben Franciaország első politikaigazdaságtan-professzora volt.

A *Traité d'économie politique* (1803, Chez Rapilly, Párizs) című művében Smithnek a *Nemzetek gazdagságában* kifejtett téziseire alapozva fejlesztette tovább kora közgazdasági elméletét. A kortársak körében folyó vitában a túltermelés lehetőségéről, okairól és megoldásairól Say úgy foglalt állást, hogy a túltermelés a természeténél fogva lehetetlen. Álláspontja szerint nem fedezhető fel lényeges eltérés a pénzen és a cserén alapuló gazdaság között: ha a termelési kapacitás nő, az emberek megvásárolják a többletkibocsátást is. Legfeljebb strukturálisan, a kibocsátott termékek szerkezetében tapasztalható anomáliák miatt alakulhat ki átmeneti túltermelés. Say maga a megállapítást a politikai gazdaságtan legfontosabb igazságának nevezte; később nyerte el a „Say törvénye” elnevezést. A törvényt az utódok úgy fogalmazták meg, hogy „minden kínálat megteremti a saját keresletét”. Say igazsága megosztotta kortársait, állítását csak néhány korabeli gondolkodó fogadta el.

Kik is voltak Say kortársai? Mindenekelőtt Malthus, aki a *Politikai gazdaságtan alapelvei* c. munkájában a következő gondolatsort fejtette ki a témával kapcsolatban: „Néhány igen kiváló szerző úgy vélekedett, hogy bár egy-egy áruból előfordulhat túlkínálat, nem valószínű, hogy valamennyi áruból túlkínálat keletkezhetne. Nézetünk szerint ugyanis, minthogy az árukat mindig árukért cserélik el, az árutömeg egyik fele mindig felvevőpiacot biztosít a másik fele számára. E nézet szerint a kereslet egyedüli forrása maga a termelés; ilyenformán, ha valamely árucikkben fölösleg mutatkozik, ez csak annak a jele, hogy valamilyen másból hiány van, általános túlkínálat pedig nem lehetséges”.

Say másik neves kortársa, Ricardo erre a következőképpen érvel: „Ilyen állapot akkor következne be, ha mindenki hajlandó lenne a jövedelméből mindazt felhalmozni, amire nincs

* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

szüksége a legsürgetőbb szükségleteinek kielégítéséhez. Ebben az esetben olyan nagy volna a munkaerő iránti kereslet, hogy a népszaporodás nem volna elég gyors a kielégítéséhez.” Később Ricardo így folytatja: „Malthus azt kérdezi: hogyan találna vevőre az ártermelésnek az a többlete, amit a termelésben pótlólag alkalmazott munkások előállítanak (...), nos, ha az áruk megfelelnek azok igényeinek, akiknek megvan a vásárlóerejük a megszerzésükhöz, akkor nyilván vevőre fognak találni, anélkül, hogy az árak esnének.” (Ricardo, 2002: 162–163.) Ricardo például ugyanazon a véleményen volt a konjunktúra kérdésében, mint Say.

A klasszikus közgazdaságtan a filozófiából, a történelemből és az erkölcsstanból fejlődött ki. Korai művelői közül többen morálfilozófusként indultak és a társadalom termelési, elosztási viszonyainak, az emberek közötti cserefolyamatok vizsgálatának során jutottak el a politikai gazdaságtanként önállósuló tudományág alapfogalmainak kidolgozásához, majd ezek rendszerbe ágyazásához, végül rendszerként való önálló tudománnyá alakításához. Gondoljunk Adam Smithre (1723–1790), aki magát végig morálfilozófusnak tekintette, első művét is ebben a tárgykörben írta (*The Theory of Moral Sentiments*, 1759), és nem is állt szándékában a gazdaságtudományt önálló diszciplínaként arról leválasztani. Klasszikussá vált megállapítása így hangzik: „Ő [az ember] bár általában nem a közösség érdekét akarja előmozdítani, és nem is tudja, mennyire mozdítja azt elő [...] ő csak a saját nyerségét keresi [...] és ebben is, mint sok más esetben, láthatatlan kéz vezeti őt egy cél felé, amelyet ő nem is keresett.” (Smith, 1992: 24.) Késői utódai, akik erkölcsiségét ritkán, ellenben a láthatatlan kéz doktrínáját úton-útfélen idézik, valószínűleg figyelmen kívül hagyták, hogy e nagy formátumú, az agyonhivatkozottság következtében némileg lejáratos morálfilozófus egyébként a következőképpen gondolkozott a piacról és az emberi viszonyokról: „Az üzletemberek érdeke valamiben persze mindig és minden téren különbözik a köz érdekétől, vagy éppen ellentétes vele. Lényegében mindig az az érdekük, hogy a piac táguljon, a verseny pedig minél szűkebb keretek között folyjon. A piac bővülése általában inkább jó a köz szempontjából, de a versenykeretek szűkítése mindig árt neki, s csak arra jó, hogy a természetesnél nagyobb profitot biztosítson az üzletembereknek, akik így a saját előnyükre képtelen adókkal terhelik a polgártársaikat. Bármilyen új törvényt vagy rendszabályt javasoljon is ez a réteg, a javaslatot mindig nagy elővigyázatossággal kell fogadni, elfogadni pedig sohasem szabad anélkül, hogy előzőleg hosszan és gondosan megvizsgáltuk volna nemcsak messzemenő lelkiismeretességgel, hanem kifejezetten gyanakvó éberséggel. Olyan emberektől származik ugyanis, akiknek az érdeke sohasem fedi teljesen a köz érdekét, sőt általában az az érdekük, hogy a közönséget megtévesszék és a bizalmával visszaéljenek, akik számos esetben nem is átallják sem a megtévesztést, sem a visszaélést.” (Smith, 2002: 134–135.)

Adam Smith kortársa, a már említett Malthus (1766–1834), akit Anglia első politikaigazdaságtan-professorának tekintettek, felszentelt papként dolgozott, és a korának romló erkölcsi viszonyait látva, a szegénység, a nyomorúság széleskörű elterjedését érzékelve kezdett foglalkozni a népesedés problémáival. Malthus az élelmiszertermelés és a népesség szaporodása közötti összefüggések vizsgálata során jutott arra következtetésre, hogy „a népesedés végleges akadályául tehát az élelmiszer hiánya tűnik fel, amely szükségképpen származik azon különböző arányokból, amelyek szerint szaporodik a népesség és az élelmiszer.” (Malthus, 2002: 148.) Malthus szerint a népesség szaporodása a mértani haladvány szerint történik, míg az élelmiszertermelés legfeljebb a számtani haladvány szerint növekszik. Így számításai szerint a népesség/élelmiszer-arány az eltérő növekedési ütemnek köszönhetően két évszázad alatt a 259:9 arányt fogja felvenni. A népesség szaporodásának akadályait elemezve Malthus olyan ma is „korszerű” megállapításokat tesz, mint a házassági hajlam csökkenése, a gyerekvállalástól való tartózkodás, az egészségtelen munkakörülmények, a szegénység terjedése, a nagy városokban elharapózó kicsapongás – mindezt több mint kétszáz évvel ezelőtt.

Hasonlóképpen az erkölcsi kérdések vizsgálatával foglalkozott Jeremy Bentham (1748–1832), aki fő művében, a *Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe* (1789) azzal a megállapítással él, hogy az embert az öröm és a fájdalom kormányozza, ezek alapján dől el, mikor, hogyan dönt, és mit választ a döntési lehetőségek közül.

Alfred Marshall (1842–1924) már a következő generációhoz tartozik, s bár matematikusként kezdte pályafutását, később mégis az emberi viszonyok erkölcsi oldalának tanulmányozása felé fordult. A cambridge-i egyetemen oktatott döntően erkölcstudományba ágyazott, Smith, Ricardo és Mill nézeteire alapozott gazdaságtant. A közgazdaságtudomány önálló oktatási programként való megjelenését neki is csak 1903-ban sikerült elérnie. Marshall komolyan hitte, hogy az egyének mind termelői, mind pedig fogyasztói minőségükben a közjó elérésének szándékát alapul véve cselekszenek, és ezáltal a nyílt piacon pontosan annyi termék előállítását és értékesítését következik be, amennyi a közösség maximális kielégítettségét eredményezi.

Szellemiségüket tekintve mindannyian előfutárai a jóléti gazdaság gondolatának, és a huszadik század közgazdasági gondolkodói sok tekintetben rájuk hivatkozva, az ő elméleti téziseikből építkezve fejlesztették ki nézeteiket.

Még Keynes (1883–1946) is, aki Marshall tanítványa volt, ebből az erkölcsiségből indult, erre építette tételeit. *A szabad verseny vége* (1926) c. esszéjében, melyet az *Általános elmélet* előtt tíz évvel publikált, mély erkölcsiséggel fogalmazza meg, hogy a magánérdek és a közérdek közötti ellentét összeegyeztetése nem bízható a véletlenre, hogy a felvilágosult magánérdek alapvetően nem a társadalmi érdeknek megfelelően működik. „Az sem igaz – írja –, hogy a magánérdek általában véve felvilágosult; gyakran az egyének, akik elkülönülten cselekszenek, túl gyengék és tudatlanok, hogy saját érdekeiket érvényre juttassák. [...] Néhány egyén, akinek a képessége és a helyzete lehetővé teszi, előnyösen ki tudja használni a bizonytalanságot és a tudatlanságot.” (Keynes, 2002: 352–353.)

A történelmi, klasszikus iskolák művelői egyértelműen kiálltak a közgazdaságtannak az etikai összefüggésekbe való ágyazottsága mellett.

A magyar Heller Farkas 1926-ban a Szent István Akadémián tartott székfoglaló előadásának a következő címet adta: *Etikai tudomány-e a közgazdaságtan?* Székfoglalójában egyértelműen kinyilvánította álláspontját, mely szerint „a közgazdaságtant etikai tartalom nélkül tehát csak az képzelheti el, aki vagy a közgazdaság vagy az erkölcs fogalmával nincs tisztában” (Heller, 2006: 151).

Mindezekből látszik, hogy a közgazdaságtan valamikor, legalábbis a múlt század közepéig biztosan erkölcsi indíttatású, az emberi kapcsolatok, az egyén és a közösség viszonylatában iránytűként használt diszciplinának számított. Az elméletek kimunkálóját az egészségesen fejlett, normákat betartó emberi csereviszonyok megfejtése, kimunkálása, továbbfejlesztésének gondolata izgatta. A gazdaság belső törvényszerűségeinek vizsgálata menetén a morális értékeket és mozgatórugókat is igyekeztek feltárni és tanításaikban megjeleníteni.

A neoklasszikus iskolán felnevelkedett gondolkodók a reálgazdasági folyamatokra alapozták megállapításait, hiszen még nem állt rendelkezésükre az a szellemi és lelki függetlenség, illetve az az eszközrendszer, amely a pénzvilág által létrehozott papírgazdaságot megteremtő, azt elméletekkel alátámasztó utódaikat már eltávolította ettől az erkölcsiségtől.

Mill még úgy gondolta, hogy „csekély kivétellel valamennyi tőke a takarékoság gyümölcse” (Mill, 2002: 169), ugyanis a fantomgazdaság, vagy papírgazdaság abban a korban még ismeretlen jelenség volt.

A klasszikusok a gazdaságot a termelés és a fogyasztás egyszerű képleteként definiálták, ahol a pénz csak, mint a cserében szerepet játszó, azt megkönnyítő eszköz volt jelen.

Válságok korábban is voltak, és a válságok okait is ebben a fenti dimenzióban keresték a közgazdászok. Így gondolkodott pl. Sismondi, aki a fogyasztás hiányában látta a túltermelés előidéződésének okát, és ezt a munkások alulfizetettsége miatt előálló kereslethiánnyal magyarázta. Hasonlóan vélekedtek más közgazdászok is: a válság kialakulását legtöbbször a fogyasztás és a kínált termékmennyiség összhangjának megbomlásából vezették le. A körforgásszerűen lezajlónak vélt válsághullámok elemzésében csak később, a XX. század első évtizedeiben került felszínre a pénzügyi magyarázat, amely a bankok szerepét is felvetette. Ekkor fogalmazódott meg először, hogy a bankok a hozzájuk befolyt tőkén felül is nyújthatnak hiteleket, amelyeket a vállalatok arra használnak fel, hogy kibocsátásaikat növeljék.

Korábban a történelemben az volt a szokás, hogy a bankok a megtakarítók és a kölcsönvevők közötti közvetítő szerepet játszották, a valóságosan létező, a reálgazdasági folyamatok által keletkezett pénzt kezelték. A fiktív, a bank által elektronikusan előállított pénz kölcsönzése, ezáltal a pénz mennyiségének növelése az utóbbi harminc évben vált gyakorlattá. A reálgazdaság ezáltal egyre inkább vesztetett jelentőségéből, hiszen a jövedelem keletkeztetésének sokkal hatékonyabb eszköze, a pénzgazdaság kiszorította.

A fiktív pénzek különböző bankközi trükkökkel történő finanszírozása mellett egy még jövedelmezőbb üzletág is megjelent, az értékpapírokkal történő új típusú pénzcsinálás, a fiktív vagyonnövelés. Ebben a rendszerben már nem igazán van szükség valóságos javak és szolgáltatások előállítására. Elég, ha az értékpapírok árát kellően magasra pumpáljuk, különböző pénzügyi „termékeket”, származtatott értékpapírokat állítunk elő, és adunk-veszünk. Hamarosan hatalmas vagyonnövekményt könyvelhetünk el, nincs szükség a termelés ehhez képest meglehetősen csekély hozammal járó, fáradtságos munkájára. Persze ne feledkezzünk meg a jelzáloghitelezésben rejlő óriási üzleti lehetőségről sem. Így jön létre a reálgazdaságtól elszakadt lufigazdaság, amelyről a klasszikusoknak még nem volt ismerete.

David Corten nemrég megjelent *Gyilkos vagy humánus gazdaság* című könyvében a következő jellemzését adja e jelenségnek, melyet *buboréknak* nevez: „Egy 200 ezer dolláros ház piaci árának emelkedése 400 ezer dollárra nem teszi azt sem hasznosabbá, sem kényelmesebbé. Az ingatlan buborék valódi következménye az, hogy növeli a pénzügyi lehetőségeit azoknak, akiknek van ingatlanuk, szemben azokkal, akiknek nincs. [...] Amikor az ingatlan buborék menthetetlenül szétpukkadt a kábult háztulajdonosok – sokan pénzügyi összeomlással a nyakukban – kiköltöztek azokból a házakból, amelyeken több adósság volt a piaci értéküknél. [...] Az egyre terjedő kudarcok hatására az egész összekapcsolt hitelrendszer összeomlott, és a pénzügy világ az adófizetőkhez fordult segítségért...” (Corten, 2009: 43.) Ezt ma már mindenki tudja. Egyre több írás jelenik meg az elmúlt 30 évben uralkodó gazdasági elméletek és az ezekre épülő gazdaságpolitika bírálatáról, a helytelen folyamatok, az erkölcsi érzék és értékek hiányának leleplezése szándékával.

De hogy jön ide Say? Say valamiként megérezte, hogy a kereslet nem abszolút, a kínálat, ha megfelelő módszereket alkalmaznak, megteremti a keresletet. Megérezte, hiszen még nyomokban sem volt meg a gazdaságban az az eszközrendszer, amely a fogyasztóra sajátos módszerrel ráerőlteti a nem szándékolt vásárlást. Say még csupán egy gazdasági törvényszerűségről beszélt, amelynek szinte semmilyen valódi jelei nem mutatkoztak kora gazdaságában. Abban az időben, és még nagyon sokáig, az emberek a szükséges javak megvásárlása után megmaradt

pénzüket felhalmozták, tartalékolták, és nem csekély bravúrra volt szükség ahhoz, hogy ezek a tartalékok egyáltalán megmozdíthatók legyenek. Az pedig, hogy valaki fedezet nélkül vásároljon, a hétköznapi ember számára szinte elképzelhetetlen felelőtlenségnek tűnt. Bizonytalan gazdasági időszakokban az emberek inkább takarékoskodtak és tartalékot akkumuláltak. Ahhoz, hogy ez a veszélyérzettel párosuló biztonságra törekvés az ellenkezőjére változzon, el kellett jutni az „élj a mának” gondolkodásmód elterjedéséhez, az árucikklétforma általánossá válásához. „A marketing az a tevékenység, mely a termelők fogyasztói érdekként feltüntetett profitéhségének kielégítése céljából piaccá változtatja a világot” – állapítja meg Ballai László A mezítelen marketing című könyvében (Ballai, 2000: 28).

Erre Say nemigen gondolhatott, sem arra, hogy eljön egy korszak, amikor az emberek a vásárlást önmagáért a vásárlásban lelhető élvezetért gyakorolják, és felesleges dolgok milliárdjait hajlandók megvenni, mint pl. a Valentin-napon eladott csokoládé szívek tonnáit. Valószínűleg Malthus sem vitatta volna Say igazságát, ha előre látja, milyen „gyönyörűséges bevásárlódómokat emelünk, hogy kedvünkre keresgélhessünk. Boltok egész tömegét hoztuk egy fedél alá, szabályozott klímával, szökőkutakkal és napvilágot sohasem látott fákkal kicicomázva. Olyan helyeket hoztunk létre, ahol az emberek egész napokat töltenek el, és ezt természetesnek tartják.” (Idézi: Kavanaugh, 2003: 32.) Az a tény, hogy a fogyasztás kényszere szélsőséges esetekben még a létfenntartási ösztönnél is erősebbé válik, hogy akár az életet is hajlandó eldobni magától valaki, ha nem jut hozzá a vágyott dologhoz, még Ricardo fejében sem fordult meg, pedig ő elfogadta Say nézetét.

Say biztosan nem gondolta, hogy az általa felfedezett összefüggésre egy-két évszázad múlva egy új tudományág fog épülni, amit marketingnek neveznek, és az lesz a célja, hogy minden olyan eszközt kifejlesszen, amely révén a kínálat képes megtalálni a keresletet. Ahhoz, hogy a törvény működhessen ugyanis, nem a kereslet-kínálat klasszikus gazdasági viszonyait, hanem az emberi karaktert kellett átalakítani. Fel kellett nevelni azt a bizonyos „addide generációt”, amely kellően képzetlen, oktalan ösztönlény ahhoz, hogy értékrendje ne terjedjen tovább a neki szánt kínálat mindenáron való megszerzésén. Az embert úgy kellett különböző módszerekkel és eszközökkel formálni, hogy a határhaszon fogalmát felcseréje a szerzés határtalan élményével. Erre a morálba ágyazott gazdasági gondolkodás képtelen lett volna. Akkoriban nemigen fogadták volna el, hogy az emberek nem csak beruházási célból akarnak hitelt felvenni, de a napi, nem is feltétlenül nélkülözhetetlen szükségleteik, vágyaik kielégítése miatt is hajlandók eladósodni. Azt pedig bizonyosan nem hitték volna el, hogy az egészségesnek hirdetett tápszerrekllekkel és kedveskedő falatokkal előbb felhizlalt kutyák tulajdonosainak utóbb fogyasztó tápszerrel is el lehet majd adni. Arra sem gondoltak, hogy a fizikai értelemben vett termék és szolgáltatás helyett életformát, stílust, trendiséget kell árulni, amely maga adja el a terméket vagy a szolgáltatást. „E generációk már marketingstúdiumokon tanultak meg köszönni, viselkedni, öltözködni – és úgy, hogy mindennek a célja voltaképpen az üzleti siker elérése –, ezáltal soha nem látott méreteket ölthetett a középszerűség, amit a marketingesek szívesen állítanak be középosztályosodásnak. A modern középszerűség megtestesítője a boldog fogyasztó, akit már anélkül is elárasztanak mindenféle földi jóval, hogy kitenné a lábát hazulról, és az őt mindenben kiszolgáló huszadik századi szatócs, a *menedzser*, aki már nem nadrágellenzőjébe dugott kézzel pipázgat a boltja előtt, hanem táskaszámítógépével az ölében rohan, autózik, repül a fogyasztóért és a fogyasztó után.” (Ballai, 2000.)

A marketing fegyvertára fortélyosabb, így sokkal inkább híján van az erkölcsi megközelítésnek, mint a pénzgazdaság, jóllehet az utóbbi is nagy előszeretettel alkalmazza a marketing eszközeit. „A modern marketing legfőbb találmánya az, hogy a folyamatos fogyasztást gerjesztendő soha egy nyugodt pillanat ne legyen a termék és a fogyasztó életében, hogy minden mindig a szervezés állapotában legyen, ami végső soron a fogyasztó – reklámokkal, direkt marketing-megkeresésekkel, szponzori ömlengésekkel, sikertörténetekkel teletűzdelt – mindennapjait rendkívül idegesítővé teheti.” (Ballai, 2000: 33.)

Az e-generáció a számítógép rabságában, a közösségi portálok által bekerítetten nagy örömet leli a könnyen, gyorsan, kevés erőfeszítéssel végrehajtható megoldásokban, a kommunikációban, a vásárlásban, a tájékozódásban, és ezen előnyöknek óriási jelentőséget tulajdonít. A hátrányokat vagy nem veszi észre, vagy nem tulajdonít jelentőséget nekik. Nem tartja problémának, hogy kiszolgáltatja magát a különböző marketingcéloknak, hogy maga is reklámhordozóként van jelen a különböző gerillamarketing-eszközök között, amikor információkat oszt meg, küld tovább, véleményt mond egy-egy „jó szándékú”, látszólag semleges website-on.

A törvény felfedezése óta eltelt több mint 200 év alatt sok új gondolat és tétel került be közgazdaságtanba, viszont egy dolog, az erkölcsi beágyazottság biztosan és kimutathatóan kikerült belőle. Ez is szükségszerűség, hiszen vagy erkölcs, vagy marketing! A kettő egymás mellett nem létezhet, legalábbis a jelenlegi gazdasági szemléletben. Van, lenne mód arra, hogy az erkölcs a marketinggel összeegyeztethető legyen, de ahhoz előbb le kellene zárni a fogyasztói társadalomra épített korszakot, és egy emberközpontú gazdasági szemléletet kellene erkölcsös marketingeszközökkel felépíteni. A gazdaságpolitikai döntések középpontjába állított, a globális tökélclok helyett a globális humán célokat szolgáló marketing módszerek kidolgozása lehetne igazi nagy kihívás a XXI. századi marketingesek előtt.

A fenti jelenségekre döntően mint az elmúlt 50 év termékeire kell tekintenünk, s ezeknek kialakulásában különösen sok „érdeme” van a klasszikusokra hivatkozó neoliberais gazdasági iskolának. Időközben ugyan sokan – Heller, Polányi, és mások is – megírták, hogy a liberalizmus betöltötte hivatását, és mint rendszer idejét múlttá, használhatatlanná vált. Ettől függetlenül mégis reneszánszát élhette „új” („neo-”) formában a XX. században.

Samuelson Milton Friedmannal folytatott vitája több kötetet tenne ki, és a kortársak Friedmannak hittek. Most, így utólag, akárhogy is nézzük, Samuelsonnak volt igaza: „a láthatatlan kéz félre is kormányozhatja a gazdaságot, ha a gazdasági tevékenység túlszordul a piac határain. [...] Miután megismerkedtünk a láthatatlan kézzel, nem szabad, hogy túlságosan belehabarodjunk a piaci mechanizmus szépségébe, úgy tekintve azt, mint magát a tökélyt, az isten adta harmóniát, mint olyan dolgot, amelyet emberi kéz nem illethet.” (Samuelson – Nordhaus, 1992: I. 87.)

Egy biztos: sem Say, sem Smith, sem bármelyik gondolkodó soha nem hibáztatható azért, ha a szakmai bátorságot vagy a képzelőerőt nélkülöző utódok dogmává változtatják megállapítását, és ezzel helyettesítik a saját koruknak megfelelő, átfogó elmélet kidolgozását.

Felhasznált irodalom

- Ballai László (2000): *A mezítelen marketing*. Budapest, Európa Kiadó.
- Bekker Zsuzsa (szerk.) (2002): *Alapművek, alapirányzatok*. Budapest, Aula Kiadó.
- Corten, D. (2009): *Gyilkos vagy humánus gazdaság*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- Heller Farkas (2006): *Etikai tudomány-e a közgazdaságtan?* Budapest, Aula Kiadó.
- Kavanaugh, F. (2003): *A Krisztus követése a fogyasztói társadalomban*. Budapest, Ursus Libris.
- Keynes, J. M. (2002): *A szabad verseny vége*. In: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapirányzatok*. Budapest, Aula Kiadó.
- Malthus, T. (2002): *Tanulmány a népesedés törvényéről*. In: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapirányzatok*. Budapest, Aula Kiadó.
- Mill, S. (2002): *A nemzetgazdaságtan alapelvei*. In: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapirányzatok*. Budapest, Aula Kiadó.
- Ricardo, D.: *Megjegyzések Malthus: A politikai gazdaságtan elvei c. művéhez*. In: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapirányzatok*. Budapest, Aula Kiadó.
- Samuelson, P. A. – Nordhaus, W. D. (1992): *Közgazdaságtan*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Smith, A. (1992): *Nemzetek gazdagsága*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Smith, A. (2002): *A nemzetek gazdagsága*. In: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapirányzatok*. Budapest, Aula Kiadó.

Szépe Orsolya*

A GYAKORLATI KÉPESSÉGEK ELMÉLETI SZÁMONKÉRÉSE A KOMMUNIKÁCIÓS ISMERETEK OKTATÁSÁBAN

Bevezetés

A kommunikációs ismeretek számonkérése (amely maga is egy kommunikációs helyzet) sajátos nehézségekkel jár. Más dolog tárgyalni, megbeszélni, meggyőzni, értően hallgatni, és megint más erről általánosságban, élıszóban vagy írásban beszámolni.

Cikkünkben összegezzük és megpróbáljuk továbbgondolni azokat a tapasztalatokat, amelyeket a Beszéd és tárgyalástechnika c. tárgy (továbbiakban BTT) oktatása, számonkérése során, sok száz zárthelyi dolgozat megírása során szereztünk. Az egyidejű dolgozatok nagy száma statisztikai elemzéseket is lehetővé tesz, ami alapján konkrét következtetéseket fogalmazhatunk meg a gyakorlati készségek elméleti számonkérése kapcsán.

A felsőoktatás értékelési irányzatai

A számonkérés, a tudás, a képességek mérése, minősítése a felsőoktatásban is számos elvi és gyakorlati problémát rejt magában. A kiválasztott értékelési módszerek általában kompromisszumos megoldást jelentenek, amelyek valami módon mindig vitathatók. A számonkérés módját és az osztályzást külső és belső tényezők egyaránt befolyásolhatják. Gondolunk itt a főiskolai vagy felsőoktatási hagyományokra, a számonkérési szokásokra, „bevált formákra”, vagy arra a szubjektivitásra, amellyel a vizsgáztató megítéli, hogy a hallgató részleges tudása, teljesítménye mennyire teszi őt alkalmassá egy majdani munkahelyen a megfelelő munka végzésére.

A cél az, hogy olyan számonkérési módszert találjunk, amely gyors és alapos, és (többnyire egy szám, az osztályzat segítségével) értékeli, minősíti a hallgató tudását, teljesítményét, méghozzá objektívan és hatékonyan.

Természetes, hogy saját értékelési módszerünket is *értékelnünk* kell, azokat újra és újra át kell gondolnunk. Az értékelési módok újratervezésénél nemcsak a megtapasztalt hibákat kell kiküszöbölnünk, hanem a környezeti feltételek változásaira is figyelünk kell. Ilyen változás

* *főiskolai adjunktus, PhD hallgató, Általános Vállalkozási Főiskola*

például, amely a kommunikációs ismeretek oktatását is érinti, a nemek arányának változása. Az Általános Vállalkozási Főiskolán 15 évvel ezelőtt még egyértelműen a lányok voltak többen, mára már körülbelül fele-fele arányban tanulnak fiúk és lányok a főiskolán. Fontos változás az is, hogy a levelező képzésben egyre nagyobb arányban jelennek meg a fiatal huszonévesek az „idősebb” hallgatók mellett. Ezek a fiatalok már nemcsak azért tanulnak levelező tagozaton, mert nem sikerült a nappalira bejutniuk, hanem – egyre nagyobb hányadban – inkább azért, hogy a tanulás mellett dolgozhassanak is. Egy további körülmény, hogy az államilag finanszírozott és a költségtérítéses („fizetős”) hallgatók között is lényeges a különbség mind tudásban, mind motivációban.

Az egy-egy tárgyon vagy konkrét módszeren túlmutató pedagógiai kutatásokra, nemzetközi tapasztalatokra is tekintettel kell lennünk. A nemzetközi oktatási és felsőoktatási gyakorlatban egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az oktatási módszerek és a számonkérés minőségellenőrzésére. Hiszen az objektív osztályzáshoz sokféle tényezőt kell figyelembe venni, és ezért indokolt olyan minőségellenőrzési szempontok érvényesítése, amelyek nemzetközi tapasztalatokra, kutatási eredményekre épülnek.

Nemzetközi viszonylatban érdemes megemlíteni Paul Ewaldnak az amerikai felsőoktatás értékelési trendjéről szóló tanulmányát, mely igen előremutatóan és sokrétű megközelítésben ír az amerikai felsőoktatás értékelési irányzatairól. Olyan értékelési gyakorlatot mutat be, amely a hallgatói fejlődést nem lineárisan értékeli, hanem a tudás minél több összetevőjét igyekszik figyelembe venni. Ennek alárendelten az ismételt számonkérési módszereket alkalmazza. Ezek a módszerek a hallgatók kognitív és nem kognitív jellemzőinek komplexitását értékelik. A hagyományos tesztelésekkel ellentétben sokszor a természetesebb értékelési formákat javasolják. Az ilyen jellegű értékelések például a szemináriumi projektek, klinikai gyakorlatok, terepgyakorlatok, szimulációk, portfóliók. (Az értékelést legtöbbször több tanár végzi, ami által a tevékenység reliabilitása is nő, és a hallgatók tudásáról ilyen formában való visszajelzés is összetettebb.) Ugyanebben a tanulmányban arról a nagyfokú ambivalenciáról is olvashatunk, ami a standard tesztek használatát övezi. Mindenki számára ismert, hogy ezek a tesztek nem mindig ideálisak a hallgatók tudásszintjének valós felmérésére, és elsősorban – bár nem kizárólag – az időtakarékos javítás és az egyszerű adminisztráció miatt terjedtek el az utóbbi 3-4 évtizedben. A feleletválasztós vagy egyéb tesztek kizárólagos alkalmazása csak nagyon gyenge képet ad a hallgatók tudásáról, alkalmazásuk ugyanakkor elengedhetetlen. A legcélszerűbb lenne ezeket a tesztek egy komplex számonkérési forma egyik elemeként felhasználni. Az Amerikai Egyesült Államokban a kilencvenes években kezdtek el egy nagyszabású projektet, mely a felsőoktatás értékelési rendszerében alapvetően új irányt jelent. A projekt neve: *New Jersey General Intellectual Skills Assessment* (GIS). Az értékelés teljesítménycentrikus, és az új módszerben négy készségterület ellenőrzése áll a középpontban: az információgyűjtés, az információelemzés, az információbemutató, illetve a kvantitatív elemzés (Ewald, 1994).

A számonkérési formák elméleti háttere

A hallgatók tudásszintjének követését, a tudás számonkérését különböző szempontok szerint lehet csoportosítani. Itt egy *szélesebb körben elfogadott* felosztást mutatunk be, melyre az értekezés során többször visszautalunk majd. Az alábbiakban felsorolt négy tudásszint alapvetően hierarchikusan rendeződik:

1. Ráismerés
2. Felidézés
3. Megértés
4. Alkalmazás

A hierarchikus rendeződés utal arra, hogy a magasabb szintek elsajátításához többnyire szükséges az alacsonyabb tudásszint ismerete – de nem mindig és nem feltétlenül. Lehet például, hogy a vizsgahelyzet okozta feszültség miatt a hallgató nem ismer rá konkrétan egy-egy lényeges fogalomra, de az azzal kapcsolatos összefüggéseket mégis átlátja. Tehát ezekről a szintekről csak az egyéb tényezőket kizárva lehet állítani, hogy az egyszerű tudástól a komplexebb tartalmi összefüggésekig lineárisan emelkednek. A *ráismerés* és a *felidézés* elsősorban a memória tesztelésére szolgál. Ezen a szinten csak tényeket lehet számon kérni, a felidézés szintjén már fogalmak meghatározása is lehetséges. Általában azonban célszerű a vizsgák során feltett kérdéseknél a megértés szintjéig eljutni. A *megértés* szintjén a hallgató képes arra, hogy a fogalmakat vagy összefüggéseket az eredetitől eltérő (például más kontextus, feladat) környezetben is használja. Az emlékezetten kívül gondolkodnia is kell, ami képessé teszi őt arra, hogy ok-okozati összefüggéseket, hasonlóságokat, különbségeket is felismerjen. Az *alkalmazás* szintje az absztrakt gondolkodási szint. Tehát, amikor a hallgató képes az elsajátított ismereteket új konkrét gyakorlati problémák megoldására felhasználni. A számonkérés és a fent említett ismeretelemeinek összefüggéseit az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat

A tények, a fogalmak és az összefüggések ismerete és a tudásszintek viszonya

	Tény	Fogalom	Összefüggés
1. Ráismerés	■		
2. Felidézés	■	■	
3.1. Megértés		■	■
3.2. Ismertetés		■	■
4. Alkalmazás		■	■

Forrás: <http://dragon.unideb.hu/~nevtud/Tanarkepzes/meres.htm> (a szerző által az „Ismertetés” sorával kibővítve)

Most nézzünk néhány az írásbeli számonkéréskor használatos kifejezést, hogyan rendelhető hozzá az egyes tudásszintekhez.

1. Ráismerés:
Válassza ki..., Húzza alá...
2. Felidézés:
Nevezze meg..., Sorolja fel..., Definiálja...
3. Megértés:
Értelmezze..., Állítsa sorrendbe..., Csoportosítsa..., Magyarázza...
4. Ismertetés, alkalmazás:
Jósolja meg..., Állítson össze...

Ezen kifejezések és a tudásszintek csoportosításakor még nem vettük figyelembe az egyes tantárgyak sajátosságait. Ugyanis a kérdésfeltevéskor és a tudásszint mérésekor nem mindegy, hogy a tárgynál milyen jellegű tudást szeretnénk mérni, készségeket, lexikális tudást, absztrakciós képességet vagy éppen analizáló képességet. Tehát szükséges, hogy az oktató tantárgy-specifikusan állítsa össze a kérdéseket.

Az írásbeli vizsgák során leggyakrabban előforduló feladattípusokat Rétaallérné. Görbe Éva Tanulás felsőfokon c. kísérleti jegyzete alapján tekintjük át. (Rétaallérné, 2009) A szerző típusonként hat csoportba sorolja az írásbeli vizsgákon előforduló kérdéseket.

- **Többszörös választásos feladat**

Az ilyen típusú feladatoknál a hallgató több lehetőség közül választhat, akár több jó megoldás is létezhet, vagy éppen az a helyes választás, ha minden jó választ felismer. A BTT tantárgy esetében – mivel a tárgy első sorban a készségek elsajátítására fekteti a hangsúlyt – az okozhatja a fő problémát, hogy az oktató önkényesen állítja fel az állítások, illetve fogalmak listáját, melyből a hallgatóknak választaniuk kell. Rontja a sikeres választás esélyét, ha a felsorolás nem veszi figyelembe a Wacha-féle egyértelmű közlés hatékonyságát feltételező kommunikációs modellt: közös valóság, közös nyelvűség, közös előismeretek, közös előzmények (Wacha, 1995). A hallgató ezeknél a kérdéstípusoknál a ráismer a helyes válaszra, azaz a számonkérés a legalacsonyabb tudásszintjére vonatkozik. Olyan esetekben, amikor a fogalmi meghatározások és felsorolások egyértelműek és univerzálisak, a választás jóval egyértelműbb a hallgatók számára. Következésképpen a BTT tantárgynál a többszörös választásos feladatok túlnyomórészt nem alkalmazhatók.

- **Igaz/hamis vagy igen/nem kérdések**

Ezekben a kérdéstípusokban a két egyszerűbb állítás összekapcsolásáról kell megállapítani, hogy igaz-e vagy hamis. Ennél a tudásszintnél már nemcsak a felidézésre, hanem a megértésre is rákérdezzünk. Képes-e a hallgató bizonyos egyszerű alapállításokat, fogalmakat összekapcsolni? A BTT tantárgynál a tantárgy készség-specifikusságát figyelembe véve, szükségesnek tartjuk, hogy a hallgatók a válaszokat egy-két mondatban indokolják is. Az indoklásokból egyértelműen kiderül, hogy a hallgató melyik tudásszintig jutott el az adott témakörben.

- **Behelyettesítő (kiegészítő) feladatok**

Ezeknél a feladatoknál általában egy szót kell a megfelelő helyre beírni. A szó lehet a témához kapcsolódó kulcsszó, vagy fogalom. Itt szükséges, hogy a hallgató egészen pontosan felidézze az előadáson elhangzottakat, illetve a kötelező irodalomban olvasottakat. Az értékelés problémáját ezen a szinten ismét a hatékony kommunikáció előfeltételének a hiánya, vagyis a „közös nyelvűség” hiánya okozhatja. A diák egy másik szóra gondol, amely a mondatba beillesztve szintén helyes és értelmet nyer. A BTT tantárgynál ez az értékelési nehézség leginkább az elektronikus vizsgáztatásnál merült fel. (Hozzá kell tennünk, hogy ez nem a tárgy specialitásával függ össze, mivel a többi tantárgynál is nehézségként említik.) Az e-vizsgáztatásnál nem csak a megfelelő szó behelyettesítése okozhat gondot – amennyiben a javító tanárnak bármikor jogában áll a felülbírálni a számítógépet – hanem a helyesírás betartása is fontos. Így a felügyelő tanár számára „örökös felülbírlás” a feladat.

- **Összekötős feladatok**

Az összekötős feladatoknál két oszlopban vannak felsorolva az állítások, melyek valamilyen összefüggés révén páronként kapcsolatban állnak egymással. Ez a feladattípus a felidézés és a megértés tudásszintjét mutatja meg a hallgatónak. Ennél a feladattípusnál két tudásszintet

is felmérhetünk. A hallgató ráismer a megadott fogalmakra és keresi az összefüggést közöttük, ezzel bizonyítva, hogy megértette az anyagot. A Beszéd és tárgyalástechnika tárgynál ez a feladattípus a tárgyval kapcsolatosan elhangzott alapismereteket és az összefüggések átlátását mérheti.

- **Problémamegoldó feladatok, esszé típusú ún. kifejtős kérdések**

A tudás mérésénél a legmagasabb szintről nyújt tájékoztatást. A kérdés valamilyen problémára irányul, melyet csak absztrakt gondolkodással lehet megoldani. A hallgató saját szavaival és saját gondolatmenetét felhasználva válaszol a feltett kérdésre, tehát alkalmazza a megtanult fogalmakat, esetleg új összefüggéseket is feltár bennük. Ezeknél a feladattípusoknál a legfőbb problémát a feladat értelmezése jelenti, így rendkívül fontos, hogy a tanár egyértelműen fogalmazzon, és a hallgató alaposan olvassa el a feladatot. A hallgatók általában akkor kísérlék meg csak „kitölteni a helyet”, ha a kérdésre nem tudják a választ, ezért előfordulhat, hogy a tanár fölöslegesen olvas el akár egy egész oldalt is. Ez a fajta kérdés azonban nem megkerülhető, hiszen a legmagasabb tudásszintről ad tájékoztatást. Az értékelés azonban szubjektív és sokszor vitatható.

Saját vizsgálat

Az értékelési irányzatokról írt bekezdésben említettük, hogy az Általános Vállalkozási Főiskolán az utóbbi évtizedben jelentősen megváltozott a hallgatói összetétel. A diverz hallgatói összetételből következik, hogy az előképzettségüket, gyakorlatban való jártasságukat sem lehet figyelmen kívül hagyni. A Beszéd és tárgyalástechnika, illetve a kommunikációs tantárgyak értékelése, elsősorban a készség, jártasság és a gyakorlati tapasztalatok szintjén kellene, hogy történjen. A legmegfelelőbb számonkérés a kommunikációs tárgyaknál minden bizonnyal a szóbeli vizsgáztatás lenne, lehetőleg nemcsak elméleti kérdésekkel, hanem szituációs gyakorlatokkal és azok értékelésével, illetve filmek által közvetített kommunikációs helyzetek értékelésével.

Említettük a nagy hallgatói létszámot is, ami a számonkérések tendenciáját éppen az ellenkező irányba mozdította el, tehát nem az egyénre szabott, szóbeli vizsga felé, hanem a tömeges, elektronikus vizsgáztatás felé. A cikk indítéka éppen ennek a tendenciának a különböző tantárgyak objektív értékelésére irányuló megállapításai, illetve óvatos kritikája és még óvatosabb javaslatai a helyes értékelés kidolgozására. Az elektronikus vizsgáztatás számos előnyt rejt magában, sok hallgató sok vizsgadolgozata igen gyorsan, akár percek alatt kijavítható a számítógép segítségével. A hallgatók több száz kérdés közül véletlenszerűen, egyedileg összeállított kérdéssort kapnak, amit 30 – 50 perc alatt válaszolhatnak meg. Ezt a vizsgáztatási formát három tantárgynál használták eddig a főiskolán. *Vezetés és szerveztpsichológia, Bevezetés a szervezetbe, Beszéd és tárgyalástechnika.* Az első két tantárgynál az elméleti tudás hangsúlyosabb, míg a Beszéd és tárgyalástechnika tárgy inkább készségfejlesztő tárgy. Az elmúlt évben a BTT tárgynál visszatértünk a papíralapú vizsgáztatásra, így lehetővé vált, hogy a régi és az újfajta számonkérési formát, a kérdések összeállításának folyamatát egymással összevegyessük és következtetéseket vonjunk le.

Eszközök, módszerek, statisztikai elemzés magyarázata

Az Általános Vállalkozási Főiskolán a Beszéd és tárgyalástechnika tárgyat a Gazdálkodási és menedzsment szakon a nappali és a levelező tagozaton oktatjuk első éves hallgatóknak a második félévben, a Bevezetés a kommunikációba c. tárgyat követően.

A tárgy írásbeli kollokviummal zárul, mely ebben az esetben egy papíralapú kérdéssor, melynek kérdéseit az alább kifejtett előfeltevésekhez igazítottuk. A kérdéstípusok összeállításánál a legfontosabb cél a hallgatók felkészültségének objektív felmérése volt, de volt egy másodlagos cél is, az *azonos tartalmú, de eltérő formájú* kérdésekre (mindenekelőtt a *zárt* és *nyitott* kérdésekre) adott válaszok statisztikai összehasonlítása. A zárt típusú kérdések leginkább az elektronikus vizsgáztatásra jellemzőek, hiszen ilyenkor a tanár elsősorban a hatékony és gyors javításra törekszik, amit egy adott software segítségével tud megvalósítani. Így a nyitott kérdések feltevése, és az esszé-típusú válaszok értékelése nem megoldható. A vizsgálat a levelező tagozaton készült, ahol az írásbeli kollokviumot 176 fő írta meg. A kérdéssorok „A” csoportjában 86 fő a „B” csoportban 90 fő. Mind a két kérdéssor ugyanolyan struktúrában épült fel, azonban a hasonló tartalmú kérdéseknél az egyik csoportnál nyitott a másik csoportnál zárt típusú kérdéseket tettünk fel. Az azonos csoporton belüli a vizsgálatban összehasonlításra kerülő kérdéseknél vagy a tartalom volt hasonló vagy a megadott forrás volt ugyanaz. Az első három kérdés úgynevezett kritériumkérdés volt, és mindegyik kritériumkérdéshez tartozott egy minimum pontszám, melyeket kérdésenként el kellett érni ahhoz, hogy a dolgozatban szereplő további 9 kérdésre adott választ értékeljük.

Az statisztikai elemzés során utólag a kritériumkérdéseket nem teljesítő hallgatók dolgozatát is értékeltük, és a különböző kérdésekre adható maximális pontszámokat az összehasonlíthatóság érdekében egységesítettük, úgy, hogy minden kérdésre a maximálisan adható pontszám 10 pont lett. A nyitott és zárt kérdésekre adott pontszámokat kétmintás próbával elemeztük. Az azonos csoporton belüli kérdésekre adott válaszok összefüggésének jellemzésére az R^2 , szorossági mutatót használtuk.

Előzetes feltevések

1. A nyitott kérdésekre nehezebb a hallgatóknak válaszolni, mint a zárt típusú kérdésekre, mert itt nem elég a „ráismerés”, hanem már a „felidézés” szintjén kell válaszolniuk.
2. Az azonos tartalmat vagy felkészülést igénylő kérdésekre adott válaszok pontszámai nagyfokú, összefüggést mutatnak.
3. A *kritériumkérdésekre* kapott pontszám és az *összpontszám* (ill. a normál kérdésekre kapott pontszám) szoros korrelációt mutat.

Eredmények

Zárt és nyitott kérdések problémájának statisztikai elemzése, megerősítése

Azt a feltevést, miszerint a nyitott kérdésekre nehezebb a hallgatóknak válaszolni, mint a zárt típusú kérdésekre, a következő statisztikai elemzéssel vizsgáljuk meg. Az alábbi kérdések ugyanarra a tartalomra kérdeztek rá, tehát ugyanolyan ismereteket igényeltek a hallgatóknál, azonban a két csoportban („A” és „B”) különböző kérdéstípusokkal kérdeztünk rá a tartalomra. A táblázatban a kétmintás próba eredményeit is feltüntettük. (2. táblázat) (Szigignifikáns különbség, ha $Z < -1.96$ vagy $Z > 1.96$.)

2. táblázat

Zárt kérdések:	Pontsz. átl.	Nyitott kérdések:	Pontsz. átl.	Z próba-függvény
A5 (igaz-hamis választás)	6.28	B6 (felsorolás)	3.17	7.64
B2 (kiválasztás)	9.78	A3 (sorrend felidítés)	9.61	-0.69
B4 (kiválasztás)	6.7	A4 (felsorolás)	4.09	-5.42
A7 (mondat kiegészítés)	6.57	B9 (felsorolás)	7.22	-1,54
B10 (kiválasztás)	7.81	A11 (felsorolás)	3.45	-9,57

A 2. táblázatban közölt eredmények a következő kérdésekre párosítás által kapott válaszok összehasonlításából erednek. Amint látható, csak három kérdéspárnál (kiemeléssel jelölve) kapunk a pontszámok között szignifikáns különbséget:

A5 és B6 kérdések összehasonlítása:

A5: igaz/hamis típusú kérdés, mely a tárgyaló felek hatalmára, illetve befolyásolására ható tényezőkre jellemző állításokat sorol fel. „Döntse el, hogy igazak-e vagy hamisak az alábbi állítások! Válaszát röviden indokolja is!”

B6: Egy nyitott kérdés, mely a tárgyaló felek tárgyalási hatalmának, illetve befolyásolásának forrásaira kérdez rá.

A4 és B4 kérdések összehasonlítása:

A4: A hallgatóktól felsorolást kér, tehát a felidezés tudásszintjére kérdez rá.

B4: A hallgatóktól azt kéri, hogy válasszák ki a helyes választ, tehát a ráismerés tudásszintjére kérdez rá.

A11 és B10 kérdések összehasonlítása:

A11: A hallgatóktól ismét felsorolást kér, tehát a felidezés tudásszintjére kérdez rá. Egy könyv konkrét fejezetére kérdez rá.

B10: A hallgatóktól azt kéri, hogy válasszák ki a helyes választ ugyanazon könyv ugyanazon fejezetére vonatkozóan, tehát a ráismerés tudásszintjére kérdez rá.

A 2. táblázatból következően az első feltevés részben beigazolódott, hiszen a nyitott kérdésekre adott pontszámok a legtöbb esetben lényegesen rosszabbak, mint a zárt kérdésekre adottak.

Az azonos csoporton belüli kérdésekre adott válaszok összefüggései

Ennél a vizsgálatnál az volt a célunk, hogy a kiválasztott azonos tartalmat vagy felkészülést igénylő kérdésekre adott válaszok pontszámai között valamilyen összefüggést találjunk. Több kérdést hasonlítottunk össze egymással, ezeket is két csoportba lehet osztani. Az egyiknél a tartalomra való rákérdezés volt hasonló, a másikon pedig a felkészüléshez szükséges kötelező

irodalom fejezete volt ugyanaz. A determinisztikus kapcsolat meglétét az R^2 szorossági mutató fejezi ki. Ezeknél az elemzéseknél már nem használtuk a pontszám arányosítást, hanem az eredeti pontszámokkal dolgoztunk.

Azonos vagy hasonló tartalomra rákérdező kérdések azonos csoporton belül

A következő ábránál – mivel elég sok ilyen típusú kérdéscsoportot hasonlítottunk össze – csak egyet emelünk ki, azt az összehasonlítást, amely előzetes várakozásainkat nem támasztotta alá. (1. ábra)

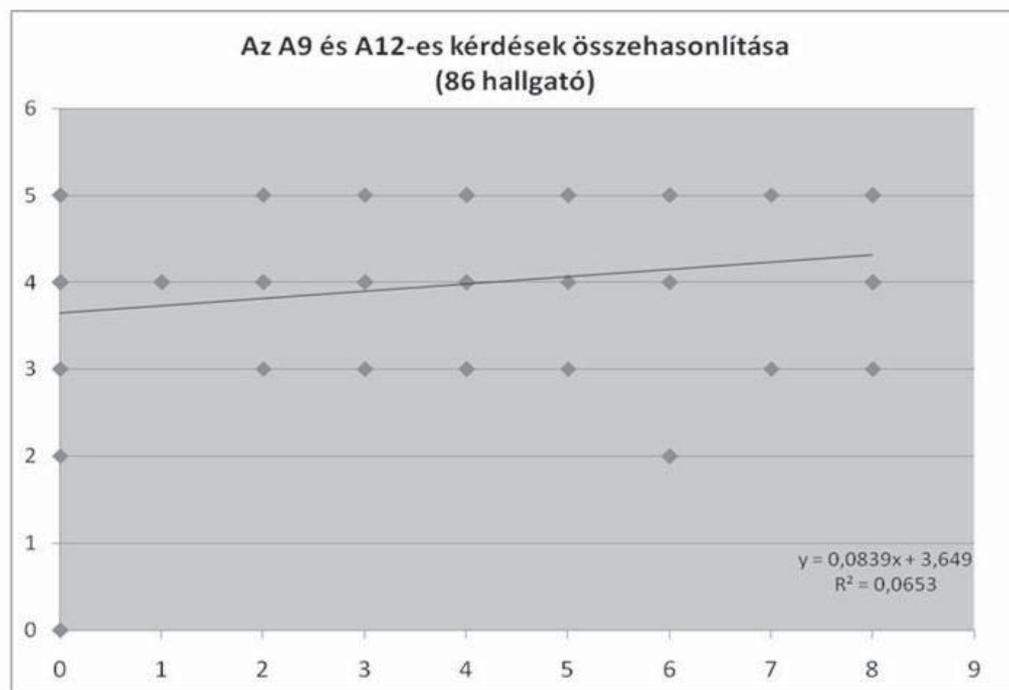
A9 és A12 kérdések összehasonlítása – az A csoportbeli – 86 hallgató esetében:

A9: egy nyitott kérdés, melynél a tárgyalás egy bizonyos szakaszára (nyitási periódus) vonatkozó tényezőket kell felsorolni, magyarázni, illetve ennek a szakasznak a sajátosságairól írni.

A12: egy igaz/hamis típusú kérdés, melynél a tárgyalás különböző szakaszait jellemző állításokat sorolunk fel.

Tehát feltételezhető, hogy aki az A9-re magas pontszámot kapott, az az A12-re is magasabb pontszámot kap. Az eredmények azonban mást mutatnak: $R_c = 0,0653$

1. ábra

A többi hasonló, a tartalomra rákérdező kérdésekre adott válaszoknál is ugyanilyen vagy nagyon hasonló eredményeket kaptunk.

Azonos felkészülési forrást igénylő kérdések azonos csoporton belül

Az előző eredményekből kiindulva kerestünk olyan kérdések közötti lehetséges kapcsolatot is, melyek *ugyanazon könyv, ugyanarra a fejezetre irányultak*. Szabó Katalin könyvére – amely a hallgatók számára kötelező irodalom – kérdeztünk rá, csak más konkrét tartalomra. Több kérdést is összehasonlítottunk, de itt csak azt az eredményt mutatjuk meg, amelyik a feltevés szempontjából értelmezhetőbb. A 2. ábra az **A6 és A11** nyitott kérdésekre adott válaszok közötti összefüggését mutatja.

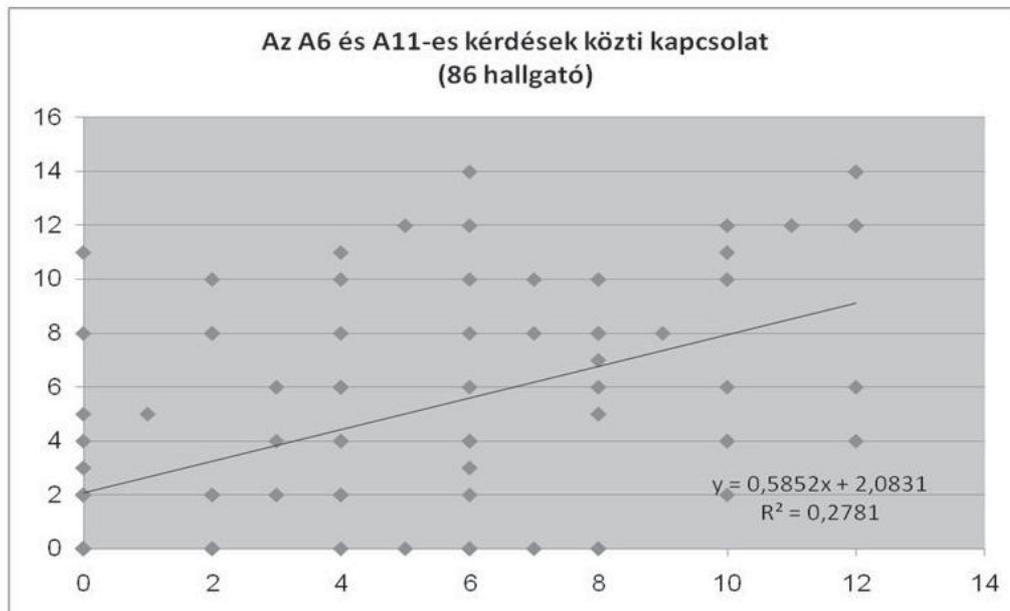
A6 és A11 kérdések összehasonlítása 86 hallgató esetében

A6: Milyen formáit ismerteti Szabó Katalin az előadások utáni negatív megnyilvánulások kivédésére? (Felsorolás és rövid magyarázat)

A11: Milyen rossz hallgatási formákat ismert meg Szabó Katalin könyvében? (Felsorolás és rövid magyarázat)

Ebben az esetben is feltételezhető, hogy az a hallgató, aki a kötelező irodalmat előveszi és elolvassa, az adott fejezetek tartalmára legalább a felidézés szintjéig emlékszik. Az A6 és az A11 kérdésekre adott válaszok pontszámai között itt már mutatkozik némi összefüggés, de a szorossági mutató ($R_s = 0,2781$) még mindig nem mutat determinisztikus kapcsolatot. (2. ábra)

2. ábra

A6 és A13 kérdések összehasonlítása 86 hallgató esetében

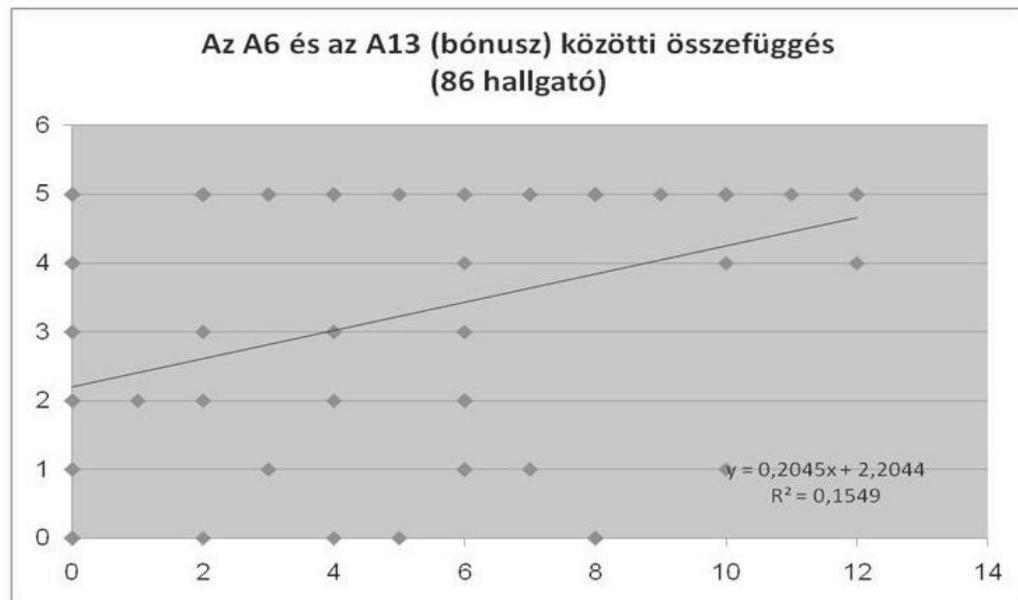
Mindkét kérdés nyitott kérdés, és a kötelező irodalomban felsoroltakra kérdez rá.

A6: Milyen formáit ismerteti Szabó Katalin az előadások utáni negatív megnyilvánulások kivédésére? (Felsorolás és rövid magyarázat) Ez ugyanaz a kérdés, mint az előző összehasonlítás egyik eleme.

A13: Szintén ugyanerre a fejezetre kérdez rá: Milyen figyelemfelkeltő tényezőket ismertet Szabó Katalin könyve hosszabb előadások megtartásakor? (Felsorolás és rövid magyarázat)

A kérdésekre adott válaszok pontszámai között mégsem mutatható ki determinisztikus kapcsolat. Azok a hallgatók, akik elolvasták ezt a fejezetet a könyvből, nem biztos, hogy jobban tudják felidézni egyszerre mind a két kérdésre a helyes választ. (3. ábra)

3. ábra

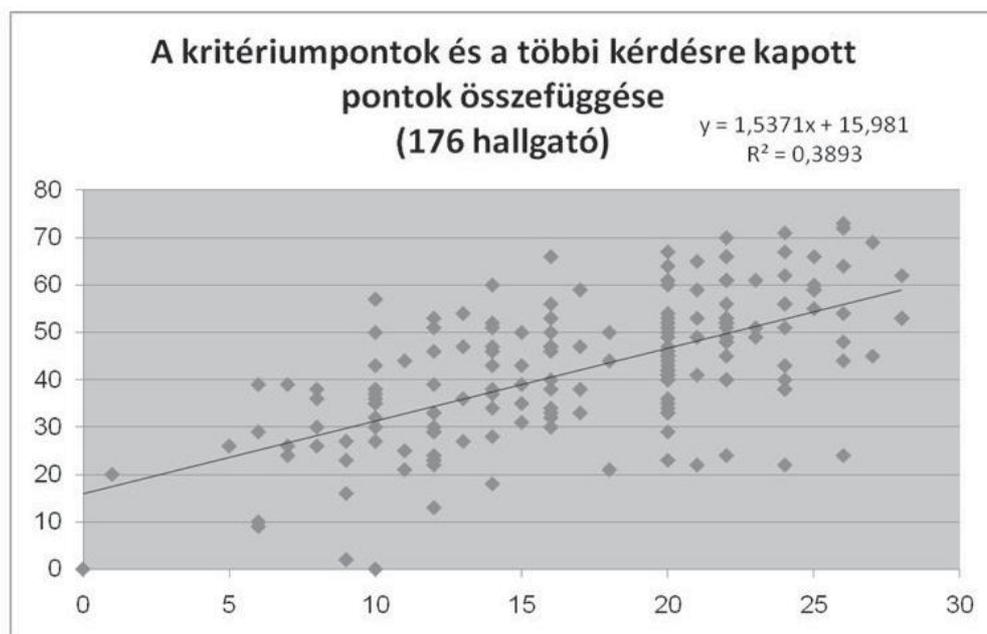

A második feltevés statisztikailag többnyire nem igazolódott be, mivel az egymással szervesen összefüggő kérdések, és az ezekre adott pontszámok nem mutatnak szoros összefüggést. Ha két kérdés tartalmilag független, akkor ez jól látszik diagramon, és a szorossági mutató értékéből is megállapítható. Ha mi tudjuk, hogy tartalmilag szervesen összefügg, de a hallgatói válaszokból mégis ilyen független ábra kerekedik ki, akkor a hallgató fejében nincs összefüggés. Ezt a megértésbeli problémát a pontszámok pusztá összegzése nem tükrözi, és a statisztika is csak a populáció (az évfolyam) egészére tükrözi, nem egyénileg. Véleményünk szerint az egymással szervesen összefüggő kérdéseket, és az ezekre adott pontszámok statisztikai összefüggését a fent tárgyalt kérdéskörök nem bizonyították.

A kritériumkérdésekre (K) és a többi kérdésre (F) adott válaszok összefüggései

Az utolsó feltételezésünk úgy hangzott, hogy a kritériumkérdésekre több pontot kaptak azok a hallgatók, akik a többi kérdésnél magasabb pontszámot értek el. Ennél a vizsgálatnál a teljes évfolyam (176 hallgató) eredményeit néztük meg. Az 6. ábra a kritériumkérdésekre (K) és a többi kérdésre (F) adott válaszok közötti összefüggést mutatja. A függőleges tengelyen van a K kérdésre adott válasza adott pontszám, a vízszintes tengelyen van a többi kérdésre (F) adott pontszám. Az egyenes által kifejezett tendencia körülbelül 40%-ban magyarázza a pontszámok ingadozását. Tehát elmondható, hogy a K kérdésekre adott válaszok és a többi kérdésre adott válaszok között némi összefüggés van. Mi azonban jelentősebb összefüggésre számítottunk. Ez az eredmény azzal is magyarázható, hogy a kritériumkérdések egymástól függetlenül is megválaszolhatók, tehát nem szükséges az összefüggés felismerése az alapvető kérdések között. (4. ábra)

4. ábra

A 3. feltevés része volt, hogy a kritériumkérdések jól működő szűrők, tehát aki nem ment át a K kérdéseken egyébként sem teljesített volna 60% felett. Nézzük meg a 3. táblázatot, mit mutat erre vonatkozóan. Ami igazán érdekes számunkra, az „Elérte az összpontszám 60%-t, és a K kérdéseket viszont nem teljesítette”. 24 hallgatónál található meg ez a feltétel.

3. táblázat

A vizsgaeredmények megoszlása a kritériumkérdések és a teljes pontszám alapján

	Nem érte el az összpontsz. 60%-át	Elérte az összpontsz. 60%-át	Összes
Kritériumkérdéseket (K)nem teljesítette	63 (72%)	24 (28%)	87 (100%)
Kritériumkérdéseket (K) teljesítette	11 (12%)	78 (88%)	89 (100%)
Összes	74 (42%)	102 (58%)	176 (100%)

Az eredmények szerint 24 hallgató számára csak és kizárólag az első három kritériumkérdés volt a buktató, ha nem lettek volna ezek a kérdések sikeresen teljesíthette volna a vizsgát.

Kíváncsiak voltunk arra is, hogy hogyan teljesítettek a „jók”, azok a hallgatók, akik a további kérdéseknél (F) is több mint 60%-t értek el. A 4. táblázatnál jól kiolvasható, hogy a „jók” jobban teljesítettek a kritériumkérdéseknél (K), mint a további kérdéseknél, ami nem meglepő, hiszen ők általában felkészültebbek lehetnek. A táblázatban az áttekinthetőség kedvéért feltüntettük az előző ábra eredményeit is. (4. táblázat)

4. táblázat

	Nem érte el az összpontsz. 60%-át	Elérte az összpontsz. 60%-át	Összes
Kritériumkérdéseket (K)nem teljesítette	63	24	87
Kritériumkérdéseket (K) teljesítette	11	78	89
Összes	74	102	176 (100%)
	Nem érte el a többi kérdés (F) 60%-át	Elérte a többi kérdés (F) 60%-át	Összes
Kritériumkérdéseket (K) nem teljesítette	58	29	87
Kritériumkérdéseket (K) teljesítette	25	64	89
Összes	83	93	176

Jól látható, hogy a „rosszak” éppen fordítva, gyengébben teljesítettek a K-ban, mint az F-ben. Itt azt vártuk volna, hogy a gyengék is K-ban teljesítsenek relatíve jobban, hiszen a K-kérdések alapinformációkra kérdeznék rá, melyek a kevésbé felkészült hallgatók számára is könnyebben megválaszolhatóak.

5. táblázat

A vizsgaeredmények megoszlása a kritériumkérdések és a teljes pontszám alapján (Az összlétszám százalékában, kerekítve)

	Nem érte el az összpontsz. 60%-t	Elérte az összpontsz. 60%-t
Kritériumkérdéseket (K) nem teljesítette	36 %	14 %
Kritériumkérdéseket (K) teljesítette	6 %	44%

Az 5. táblázat alapján jól megítélhető, hogy a kritériumkérdések (K-kérdések) mennyire működtek valódi szűrőként. A táblázat a hallgatók százalékos eloszlását mutatja két szempont szerint, az egyik a kritériumkérdések szerinti sikeresség, a másik az összpontszám szerinti sikeresség. A táblázat azt mutatja:

- A hallgatók 36%-a sem a K-kérdések alapján, sem az összpontszám alapján nem érte el az elégséges szintet.
- A hallgatók további 44%-a mind a K-kérdések alapján mind az összpontszám alapján elérte a legalább elégséges szintet.
- A hallgatók 20%-nál áll ellentétben egymással a kritériumkérdések és az összpontszám szempontja.
 - Ezen belül: az összes hallgató 6%-a a K-kérdések alapján továbbjutott, az összpontszám szerint azonban mégsem érte el az elégséges szintet. Ez értékelési szempontból megnyugtató, mert a kritériumszűrőt az összteljesítmény alapján bíráltuk felül.
 - A kritikus pont, ami további megfontolást igényel, hogy a hallgatók 14%-a a K-kérdéseken nem jutott át, bár az összpontszám – tehát egy átfogóbb értékelés – alapján végül is elégséges (vagy esetleg jobb) érdemjegyet kaphatott volna. Hozzá kell tenni azonban, hogy a kritériumkérdéseknek nemcsak „szűrő” funkciója volt, hanem az elengedhetetlen alaptudás felmérését célozták meg. Értelmezésünk szerint tehát az első három kérdés elégtelen szintű tudása joggal minősítette elégtelennek a szóban forgó hallgatók összteljesítményét.

Összefoglalva a harmadik előzetes feltevésre vonatkozó eredményeket: a kritériumkérdések hatásosságát a statisztikai elemzés nem kérdőjelezte meg. Külön megfontolást azok igé-

nyelnek, akiknél az összpontszám elégséges (vagy jobbat) mutat, miközben a kritériumszűrőn nem jutottak át. A mi esetünkben, ahogy fentebb láttuk, ez a hallgatók 14 %-át érintette, de – a kritériumkérdések tartalmára tekintettel – ezeknek a teljesítményét is joggal minősíthettük elégtelennek.

Néhány további szempont

A számonkérésben számos nehézséggel, hibalehetőséggel kell számolni, illetve megküzdenni, amit a pontszámokban nem tudunk elkülöníteni. A hallgató számára sokszor problémát okoz a kérdések pontos értelmezése. Itt utalok ismét a bevezetőben említett Wacha-féle egyértelmű közlés hatékonyságát feltételező kommunikációs modellre (közös valóság, közös nyelvűség, közös előismeretek, közös előzmények szükségessége) Amennyiben a vizsgáztató nem veszi figyelembe a kérdések megfogalmazásánál ezeket a tényezőket, azaz például nem a hallgató által megismert nyelvezetet használja, a vizsgázó a kérdésre vagy nem tud majd válaszolni, vagy félreérti a kérdést.

A másik felmerülő probléma, ami a vizsgálat validitását megkérdőjelezheti, a pontozás szubjektivitása. A beszéd és tárgyalástechnika humán tárgy, és éppen ezért a tudás felmérésénél a teljes objektivitás valószínűleg nem lehetséges. Minden írásbeli vizsgához készül ugyan egy megoldókulcs, azonban a tanárnak a nyitott esszészerű kérdéseknél a tartalmi kérdéseken túl arra is kell figyelnie, hogy hogyan fogalmaz a hallgató, milyen áttekintő képességgel rendelkezik az adott témában, a (rész)tévedéseit, pontatlanságait milyen súllyal értékeljük, miket választott az előző kérdésekre, szubjektív benyomásunkat befolyásolhatja, milyen az írásképe, van-e valamilyen személyes tapasztalat vele kapcsolatban.

A következő nehézség a hallgatók érzelmi állapota a számonkérés során. A kritériumkérdések több hallgatóban szorongást okoztak. Azok a hallgatók, akik a kritériumkérdéseket érzésük szerint jól és alaposan válaszolták meg, nagyobb kedvvel álltak hozzá a további kérdésekhez, mint azok, akik már a rögtön a vizsga elején kudarcot éreztek.

Értékelés, összefoglalás

A vizsgák, a vizsgadolgozatok másodlagos statisztikai elemzését fontosnak és hasznosnak tartjuk olyan problémák feltárására, amelyek túlmutatnak a hallgatók *egyéni* értékelésén, minősítésén. Egyrészt a hallgatók összességére vonatkozóan nyerünk további információkat, másrészt a minősítés elvi problémái (erősségei és gyengeségei) is jobban előtűnnek. Ezen tapasztalatok figyelembevételére hasznos az írásbeli dolgozatok kérdéssorainak összeállításakor.

Eredményeink arra is felhívják a figyelmet – bár nem ez állt elemzésünk középpontjában – , hogy egy ilyen jellegű tantárgynál, mint a Beszéd és tárgyalástechnika, az alkalmazási képességeket és készségeket is szükséges lenne megfelelő módon számon kérni, mert az írásbeli forma erre nyilván csak részlegesen és fogyatékosan alkalmas. Az *alkalmazás* gyakorlása és a *gyakorlati* számonkérés az elméleti tudás beépüléséhez, szervesüléséhez is szükséges. A BTT tárgynál célszerű lenne különválasztani az elméleti és a gyakorlati számonkérést. Az elméleti kérdéseknél csak a tárggyal kapcsolatos elméleti kérdéseket tennénk fel, alapvető – a gyakorlati alkalmazásnál is megkerülhetetlen – fogalmakra kérdeznénk rá. Olyan fogalmakra – nem feltétlenül definíciókra – amelyek egy tapasztalt, gyakorlatban is tárgyaló ember számára a természetes tudást jelentik. A zárthelyi dolgozatban lenne 1-2 esszékérdés is, melyeknél jól kiderül, hogy mennyire érti, ismeri, a hallgató az elmondottakat. A hallgató áttekintő, lényegki-

emelő képessége az esszékérdésekben mutatkozik meg leginkább, ami a tárgyalásnál is alapvető, és ezért önmagában is értékelendő, minősítendő, amelynek irányadónak kell lennie a végső jegy meghatározásánál.

Mint az alkalmazási készséget igénylő tárgyaknál, itt is a kiscsoportos oktatást (15-20 fő) tartjuk a legmegfelelőbbnek. Bevezetőként az elméleti résszel, majd az elmagyarázott, ismertett anyag szimulációs gyakoroltatásával lehetne folytatni a foglalkozást. Hasznosak lehetnek az olyan filmek, amelyek az elméleti anyagot valós helyzetekben mutatják be, amit megbeszélés és vita követhet. A helyzetgyakorlatokban mutatott készség mellett az ilyen elemzés lehetne a gyakorlati jegy alapja. Mivel a kiscsoportos forma az ÁVF-en részben már megvalósult, javaslatunk így arra vonatkozik, hogy a számonkérést, értékelést ilyen irányban lenne érdemes kiterjeszteni. A gyakorlatokon megtartott prezentációkat, illetve a szituációs gyakorlatokat is lehetne osztályozni előre megadott szempontrendszer szerint. A hallgató első prezentációját még csak a hibák megbeszélése követné, majd a másodiknál már ki kellene javítani a hibákat, és ezt a tanárok pontoznák.¹

Felhasznált irodalom

Csapó Benő (2002): *Az iskolai tudás*. Budapest, Osiris Kiadó.

Csapó Benő (2005): *Az előzetesen megszerzett tudás mérése és elismerése*. Kutatási zárótanulmány, Budapest.

Csapó Benő (2008): *A magyar iskolarendszer adaptációs problémái: a tudás minősége*. In: Fazekas Károly (szerk.): *Közoktatás, iskolai tudás és munkapiaci siker*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 113–131.

Ewald, Paul (1994): *Az amerikai felsőoktatási értékelési trendek áttekintése*. Magyar Pedagógia, 94. évf., 3–4. sz., 179–206.

Habók Anita (2004): *A tanulás tanulása az értelemgazdag tudás elsajátítása érdekében*. Magyar Pedagógia, 104. évf., 4. sz., 443–470.

http://dragon.unideb.hu/~nevtud/Tanarkepzes/meres/4_fejezet.pdf

Rétallérné Görbe Éva (2009): *Tanulás felsőfokon, tanulásmódszertan*. Kísérleti jegyzet Budapest, ÁVF.

Wacha Imre (1995): *A korszerű retorika alapjai I-II*. Budapest, Szemimpex Kiadó.

¹ *A teljesség kedvéért megemlíteném, hogy a tárgy teljesítésének egyik feltétele a bázisintézményben eltöltött hasznos idő, ami alatt a hallgatók különböző feladatokat hajtanak végre. Ezekből a feladatokból, valamint a tárgy keretén belül elhangzó összes feladatból, rendelkezésükre bocsátott anyagból, irodalomból készítenek egy portfóliót, melyet a tanárok leosztályoznak. A portfólió roppant hasznos, de a hallgató elméleti tudásáról és annak gyakorlati alkalmazási képességéről csak ritkán ad teljes képet. A hallgatók inkább csak megfigyelők a bázisintézményben. A portfólió osztályzatainak és az írásbeli számonkérésnek az összevetése még további vizsgálat tárgyát képezheti.*

Rétallérné Görbe Éva*

ELÉGEDETT HALLGATÓ = EREDMÉNYES OKTATÁS?

EREDMÉNYEK, OKTATÁSI TAPASZTALATOK A VEZETÉSI ÉS SZERVEZÉSI ISMERETEK TANTÁRGYBAN A HALLGATÓI VÉLEMÉNYELEMZÉSEK TÜKRÉBEN

Bevezetés

Kacsaringós utat bejárva kerültem a főiskolára tanítani. Kezdetben orvosként tudtam, hogy akkor dolgozom eredményesen, ha a panaszok, tünetek alapján diagnosztizálni tudom a betegséget, ennek megfelelő terápiát alkalmazok, és a beteg meggyógyul, vagy legalábbis enyhítem a panaszait. Később fejeződésként akkor voltam eredményes, ha megtaláltam a megbízó cég számára a legalkalmasabb jelöltet; vezetési tanácsadóként akkor, ha megfelelő helyzetfelmérés alapján kézzelfogható gazdasági haszon született valamilyen szervezésre, vezetésre vonatkozó javaslatomból. Az eredmények viszonylag rövid időn belül egzakt módon mérhetőek, ki-mutathatóak voltak.

De oktatóként miből fogom látni, hogy jó volt az óra? Honnan fogom tudni, hogy eredményesen tanítok? Hogyan fogom tudni lemérni, hogy egy tantárgy azt nyújtotta-e a hallgatónak, amire szüksége van? Mitől leszek eredményes tanár? Kézzelfogható mérőszámnak látszik a teljesítményre a hallgatók tantárgyban elért jegye. De vajon az mennyire múlik a tanáron? Hiszen lehetséges, hogy a rossz eredmény a hallgatói képességek, szorgalom hiányát jelzi. Lehet-e mutatószáma az eredményes oktatásnak az, hogy a hallgató elégedett? A felsőoktatás válsága, az a jelenség, hogy a hallgatók egy része és az oktatók egy része mintegy cinkosan összekacsintanak, megegyezés jön létre köztük, melynek lényege, hogy egyik félnek sem szükséges különösebben törnie magát a jó eredmény eléréseért (T. Kiss – Tibori, 2003), hogyan befolyásolja az előző kérdésekre feltett válaszokat?

Természetesen voltak elképzeléseim, voltak minták, melyek példaképpen szolgáltak számomra, de azok olyan területről származtak, amelyek egy közgazdászképző főiskola magatartástudományi tanszékén nem igazán adaptálhatóak. Éppen ezért az előzőekben megfogalmazott kérdésekre folyamatosan kerestem (keresem) a választ, és ezek alapján az önfejlődés útját. Jelen tanulmányban a bolognai képzésre való áttérés során újonnan felépített, a gazdálkodás és menedzsment szakon oktatót Vezetési és szervezési ismeretek tantárgyban szerzett tapasztalatok és hallgatói elégedettségvizsgálat alapján teszek kísérletet a fentebb megfogalmazott kérdésekre választ adni.

* főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola

A vizsgálat előzményei

A koncepció kialakítása

Amikor 2008-ban átvettem a tárgy oktatását a gazdálkodás és menedzsment szakon, abból indultam ki, hogy alapozó képzés a feladatom. Nem a vezetővé válásra kell elsősorban felkészítenem a hallgatókat, hanem rá kell világítanom arra, hogy ezt a bonyolult és összetett feladatot sikeresen teljesíteni csak az alapok elsajátítása által és emberileg-szakmailag felkészülten lehet. A vezetésmódszertan megközelítései közül a formális oldallal (a szervezeti jellegű megközelítéssel) a hallgatók már megismerkedtek a *Bevezetés a szervezetbe* tantárgy keretein belül. Ezért a *Vezetési és szervezési ismeretek* tantárgyban a magatartási oldal felőli megközelítést helyeztem előtérbe. Természetesen figyelembe vettem azt is, hogy milyen egyéb tantárgyakat tanulnak a hallgatók a képzésük során.

Oktatási célok, speciális célkitűzések

A célom az volt, hogy a vezetési módszerek alapvonalainak fejlődési irányát, a különböző típusú vezetői stílusok, módszerek hatékonyságát és eredményességét legalább főbb vonalakban, a gyakorlatban nehezen megszerezhető tapasztalat nélkül is megismerhessék.

A *nappali tagozaton* a hallgatók kevés élettapasztalattal, a legtöbben semmilyen munkatapasztalattal nem rendelkeznek, és sokaknak idealizált képük van a vezetésről, a vezetői státuszról. Éppen ezért elengedhetetlennek tartottam, hogy kiscsoportos gyakorlati foglalkozásokat is beépítsek az oktatásba, melyek segítségével az önismeret és személyes fejlődés lehetőségét is megkapják a hallgatók. Ezáltal különösen a vezetői ambíciókat dédelgető hallgatókban tudatosulhat, hogy miben kell fejlődniük. Az előadásokon bizonyos témákhoz kapcsolódóan filmrészleteket is vetítettem, melyek lehetőséget adtak az elméleti ismeretek azonosítására a gyakorlati helyzetekben. A tantárgyi órakeretből (30 óra), 9 óra kiscsoportos gyakorlati foglalkozást tartottunk, melybe tréningyszerű elemeket is beépítettünk. Az előadásokon és gyakorlatokon túl, a tanszéken kidolgozott (Bánfalvi, et al., 2001) és jól bevált bázisintézményi rendszert¹ és portfóliómódszert² is alkalmazhattam.

A *levelező tagozaton* az előadásokon kívül csak a bázis- és portfóliórendszerben gondolkozhattam, valamint közel fele annyi óraszámmal (18 óra) gazdálkodhattam, mint a nappali tagozaton.

A koncepció kialakításakor arra törekedtem, hogy a vezetés alapvető irányvonalainak megismerésén túl a hallgatók gyakorlatias, az önfejlődésüket is segítő ismereteket kapjanak, és legyen lehetőségük a tapasztalati tanulásra, megfigyelésekre, saját élmény szerzésére. Ebből kiindulva, és a szak képzési kimeneti követelményeit szem előtt tartva, illetve saját vezetési

¹ *A bázisintézményi rendszer, a hallgatóknak szakmai gyakorlati, ún. terep gyakorlati lehetőséget biztosít, melynek keretein belül a tanult elméleti ismeretek gyakorlati megvalósulását figyelhetik meg, bizonyos esetekben alkalmazhatják, és gyakorlati szakemberek, ún. kontaktszemélyek segítségével elemezhetik.*

² *A Portfóliómódszer egyik eleme, hogy a bázisintézményben töltött szakmai gyakorlat során a hallgató a féléves szakmai fejlődését bemutató portfóliójában (dokumentumgyűjteményében) dokumentálja a gyakorlati képzéssel kapcsolatos ismereteit, a tanári tutorálással megoldott szakmai feladatait.*

tanácsadóként szerzett gyakorlati tapasztalataimra építve fogalmaztam meg a tantárgyi célt. „*A tantárgy általános célja és speciális célkitűzése: Az alapvető vezetési és szervezési ismeretek elsajátítása, amelyek szükségesek a saját és mások munkájának hatékony, észszerű megszerzéséhez és szakszerű vezetéséhez. Rendszerszemléletű vezetési ismeretek elsajátítása, a modern menedzselési és vezetési tendenciák és gyakorlat, illetve a legújabb tudományos eredmények megismertetése. Speciális cél az egyéni felelősségvállalás, döntés képességének megismerése, fejlesztése, megerősítése.*” (Rétallérné, 2008.)

Arra is törekedtem, hogy a megszerzett ismereteknek azok számára is legyen gyakorlati haszna, akik nem készülnek vezetői szerepre: vezetettként, autonóm munkavállalóként a vezetés szemléletének, eszközeinek jellemzőit megismerve megkönnyíthetik saját eligazodásukat a bonyolult szervezeti viszonyok között.

A levelező tagozaton a tagozat összetételéből adódóan feltételezhető volt, hogy a hallgatók között többen vannak, akik vezetői pozíciót töltenek be, van vezetői gyakorlatuk és valamilyen keretek között már tanultak vezetési ismereteket. Azt feltételeztem, hogy ezek leginkább tréning keretek között szerzett előismeretek lehetnek. Reméltem, hogy számukra, ha nem is minden ismeret lesz új, de a tantárgy mindenképpen kibővítheti, strukturálhatja az ismereteiket, és esetleg „aha-élménnyel” megerősítheti őket abban, amit jól csinálnak, és/vagy felismerhetik, hogy miben kell még fejlődniük. Ezért *speciális célként* fogalmaztam meg, hogy a tantárgy a gyakorló vezetők eddigi ismereteit foglalja rendszerbe és adjon visszajelzést számukra.

Oktatóként tehát kitűztem a célt és – *feltételezve, hogy jó volt a tantárgyi célkitűzés* – *a tantárgy eredményes oktatásának azt tekintem, ha a tantárgyi cél megvalósul.* De, hogyan, miből fogom látni, hogy az megvalósult? Hogyan lehet egzakt módon mérni? A hallgatói vélemények, a hallgatói elégedettség lehet-e az egyik fokmérője a minőségi, eredményes felsőoktatásnak? Megvizsgáltam, hogy milyen választ ad erre a szakirodalom.

A téma elméleti háttere

Alapfogalmak

A felsőoktatás speciális szolgáltatás, melynek sajátos jellemzői vannak, így a minőség, eredményesség értelmezése sem könnyű. Tomcsányi (1994) szerint a *minőség* a szolgáltatás hasznosságát meghatározó tulajdonságok együttes hatásfoka. A hasznosság mértéke a fogyasztói értékítélet. Köznapi értelemben a jó minőség a kiválóság szinonimájaként jelenik meg. Valamely szolgáltatás minőségét általában az elégedett ügyféllel, fogyasztóval, a fogyasztó elégedettségi fokával mérhetjük.

Az *elégedettség* az adott személy jó érzése vagy csálódottsága, mely az előzetes elvárás és az észlelt teljesítmény összehasonlításán alapszik. (Kotler, 1998.) Vagyis az ügyfél egy adott szolgáltatással annál elégedettebb, minél inkább megfelel a szolgáltatás az előzetes elvárásainak, az elvárt hasznosságnak. A fogyasztói elégedettséget kétféleképpen határozzák meg: eredményként, illetve folyamatként. Az oktatási szolgáltatás esetén a szolgáltató és fogyasztó közötti interakció hosszú ideig fennáll, így itt a folyamatnak nagyon nagy a jelentősége a szolgáltatásminőség fogyasztói megítélésében. Az oktatással való elégedettséget lényegében az határozza meg, hogy milyen különbség van a hallgató elvárása és a kapott oktatási színvonal megítélése között.

Az ügyfél-elégedettség fontos szerepet kap a *minőségbiztosítás* területén, mely kötelezően előírja a cégek, intézmények számára az ügyfelek elégedettségének folyamatos mérését, a változások nyomon követését és értelmezését, hogy az általuk nyújtott szolgáltatások, illetve termékek a felhasználók igényeit kielégítsék.

Az 1993-as felsőoktatási törvény 51. § (2) előírta, hogy „... a felsőoktatási intézmény Szabályzatában a felsőoktatás minőségpolitikai követelményrendszerének megfelelően meghatározza minőségbiztosítási rendszerét”. A törvény azt is pontosan meghatározta, hogy hogyan kell értelmezni a *felsőoktatási minőségbiztosítási rendszert*: „...az egész intézményre kiterjedő, tudatos és szervezett tevékenységek rendszere, amely a felsőoktatási intézmény szakmai céljainak és tényleges működésének állandó közelítését szolgálja, és amelynek középpontjában a közvetlen és közvetett partnerek igényeinek kielégítése áll, különös tekintettel a hallgatókra...” (1993-as felsőoktatási törvény, 125 E. §.)

Ki az ügyfél a felsőoktatásban? Ki a vevő? Ki a megrendelő?

Az oktatási szolgáltatásoknál több szereplővel is találkozunk, akik megítélik a szolgáltatást nyújtó tevékenységet. Megrendelőként, vevőként szerepel az, aki fizet a szolgáltatásért. Ilyen szerepben lehet az állam, aki „befizeti” az államilag finanszírozott képzésben tanuló hallgatót (és mint megrendelő az akkreditációs folyamatban a képzés és tudományos tevékenység minőségi kritériumait meghatározza). Vevő lehet ugyanakkor a szülő, aki a hallgató tandíját maga fizeti az intézménynek; de vevő lehet maga a hallgató is, ha önmaga fizeti a tandíjat; sőt adott esetben a munkaadó is, ha alkalmazottja képzését fizeti. Az a munkaadó, aki a végzett hallgatót mint az oktatási folyamat outputját késztermékként megvásárolja, vevőként szerepel. (Hetesi – Kürtösi, 2008.)

Az alkalmazhatóság azt a valószínűséget jelenti, amellyel egy frissen végzett hallgató munkát talál (Harvey-ra hivatkozik Polónyi, 2006) a felsőoktatási szolgáltatás munkaerő-piacra orientált minőségbiztosításának legfontosabb indikátora. Ez azt valószínűsíti, hogy a hallgató az oktatás során olyan ismereteket, tudást, felkészítést kapott, melyre igény van a munkaerőpiacon. A több szereplőből álló vevői, megrendelői kör igénye, a szolgáltatással kapcsolatos egymással ellentétes elvárásai probléma forrása is. Nem könnyű feloldani azt az ellentmondást, hogy az intézményeknek a hosszabb távú igényekre kell felkészíteniük a hallgatókat. Ezzel ellentétben a végzeteket mint készterméket megvásárló munkáltatók az azonnali igényeiket akarják kielégíteni, és ezért az elvárásaik sokszor túl általánosak, vállalat- vagy munkakör-specifikusak. (Galasi – Varga, 2006.)

A hallgató mint partner?

Látható, hogy keveredik a megrendelő, a vevő és a fogyasztó szerepköre. A hallgató minden esetben fogyasztója a szolgáltatásnak, de nem minden esetben vevője is. Több szakirodalmi szerző felveti ugyanakkor a gondolatot, hogy a hallgatót inkább partnernek, semmint fogyasztónak kell tekinteni. (Az 1993-as felsőoktatási törvény is partnerként definiálja a hallgatót.) A hallgató mint partner bevonása az oktatási folyamatba elkerülhetetlen, az eredményes oktatáshoz neki együtt kell működnie az oktatóval, erőfeszítéseket kell tennie, meghatározott szintű teljesítményt kell nyújtania. Így a szolgáltatás minősége, eredményessége nem kizárólag a szolgáltatás nyújtóján múlik, hanem az igénybevevőn is. Ehhez persze tudatos hallgatóra van szükség, aki meg tudja fogalmazni az elvárásait, aki hasznosítható tudást akar szerezni, aki azonosulni tud az oktatási célkitűzésekkel, és azok teljesüléséért erőfeszítéseket is hajlandó tenni, és nem az a célja, hogy a lehető leggyorsabban és legkevesebb erőfeszítéssel szerezzon diplomát.

Fontos, hogy a hallgatók érezzék, hogy együttműködő partnerként bánnak velük, tudatosuljon bennük, hogy az intézményben eltöltött idő hasznos számukra, és a fejlődésüket segíti elő. A hallgatói elégedettséget, mely ma már a minőségmenedzsment terjedésével egyre jelentősebb szerephez jut az intézmények életében, egyre kevésbé lehet következmények nélkül figyelmen kívül hagyni.

A felsőoktatás átalakulásával, tömegessé válásával nem lehet konzerválni egy korábbi állapotot. Ha a felsőoktatás továbbra is olyan infrastrukturális feltételekkel, módszertani és oktatásszervezési keretek között és oktatói mentalitással fogadja a megnövekedett hallgatói tömeget, mint ami a korábbi szerényebb létszám mellett alakult ki, a sikertelenségre és az ebből adódó frusztrálódásra az oktatási folyamat szereplőinél biztosan számíthatunk. Tudomásul kell venni, hogy az oktató számára a jelenlegi felsőoktatási helyzet sokkal több pedagógiai feladatot jelent, mint korábban, amikor a legjobban felkészült, motivált és szorgalmas diákok mintegy „itták” a professzor szavait az órákon. Az oktatás megszervezése, az alkalmazott módszerek kiválasztásának, kombinálásának, megkonstruálásának jelentősége és az oktató előkészítő, tervező szerepe növekszik. Szükséges, hogy a felsőoktatás szereplői között a pedagógiai hatékonyságot jobban ösztönző viszony alakuljon ki. (Szekeres, 2008.)

Alaptézisek

Álláspontom szerint az oktatási folyamatban a hallgató partner, és fontosnak tartom a vele való együttműködést. Meggyőződésem, hogy a hallgatói elégedettség mértéke, jellege határozza meg, hogy a hallgató mennyire működik közre az oktatás során, munkadarabnak érzi-e a magát, vagy érzékeli, hogy partnerként tekintenek rá, és ennek a szerepnek megfelelő attitűddel vesz részt az oktatási munkában. A hallgató akkor válik partnerre az oktatási folyamatban, ha hiteles számára az oktató, ha elhiszi, hogy az oktató használható tudást nyújt számára, ha megbízik abban, hogy az oktató tudja, hogy neki milyen tudásra van szüksége. Ha ez működik, akkor a hallgató azonosulni tud a tantárgyi célokkal, és hajlandó erőfeszítéseket tenni a célok megvalósulása érdekében.

A hallgatók elégedettségének szerepe van az oktatás sikerességében, mert javul az együttműködés képessége, a hallgató érdekeltté, motiválttá válik.

Az Európai Egyetemi Szövetség 2001-ben megfogalmazott és elfogadott koncepciója szerint a minőségi oktatás egyik kritériuma a fogékonyság a hallgatói visszajelzésekre. (Homonnay, 2003.) Mindezekre alapozva: *a hallgatói elégedettséget az eredményesség egyik mutatójaként, az elvárt és észlelt teljesítmény közötti különbségként értelmezem.*

A hallgatói elégedettségvizsgálat

Vizsgálati minta, módszer

Annak érdekében, hogy a Vezetési és szervezési ismeretek című tantárggyal kapcsolatos hallgatói elégedettséget felmérjem, 2008/2009 tanévének első félévében empirikus vizsgálatot végeztem. Az Általános Vállalkozási Főiskola gazdálkodásmenedzsment szakos, a nevezett tárgyat felvett 441 hallgatóját kérdeztem meg a tantárggyal kapcsolatban. A megkérdezett hallgatók közül 208 fő nappali, 233 fő levelező tagozaton hallgatta a tantárgyat. A hallgatók az utolsó foglalkozáson egy önkitöltős, anonim kérdőívet töltöttek ki. A válaszadás önkéntes módon történt. A kérdőív elején a hallgatóknak be kellett jelölniük, hogy hány foglalkozáson vettek részt. (Azoknak a válaszait dolgoztam fel, akik legalább az órák felén részt vettek.)

A nappali tagozaton 103 értékelhető kérdőívet kaptam. Ez a tantárgyat felvett hallgatók 52,4%-a. A levelező tagozaton 131 értékelhető kérdőívvel dolgoztam, mely a tantárgyat felvett hallgatók 56,1%-a. Tehát 234 hallgatói kérdőív volt a vizsgált minta.

A nappali tagozaton a kérdőív 11 kérdésből állt, a levelező tagozaton 9 kérdésből. A két tagozaton a kérdések azonosak voltak, a nappali tagozatosok két többletkérdése a hallgatók

gyakorlati órákkal kapcsolatos véleményére kérdezett rá. (A levelező tagozaton nincs gyakorlat.) A kérdőív három zárt, négy nyitott és két vegyes (zárt-nyitott együtt) kérdésből állt. (Nappali tagozaton három zárt, négy nyitott, és négy vegyes kérdésből.)

A *zárt* (választással eldönthető) *kérdésekben* az előadások érthetőségére, jegyzetelhetőségére és arra kérdeztem rá, hogy hogy megítélésük szerint lesz-e alkalmuk a gyakorlatban felhasználni a megszerzett ismereteket. A zárt kérdéseknél is lehetőség volt bővebb válaszadásra, ezt az *egyéb* jelzésű válaszadási lehetőségnél teheték meg a kitöltők.

A *vegyes kérdésekben* rákérdeztem, hogy volt-e olyan előadás, téma, mely különösen tetszett, hasznosnak tartották-e a tantárgyhoz kötődő bázisfeladatokat és azt, hogy milyennek ítélték meg a vetített filmeket. A nappali tagozaton két vegyes kérdés a gyakorlatokra vonatkozott (a gyakorlatok tematikájára és a gyakorlatvezetőre).

A feldolgozás nehézségeinek ellenére nagyon fontosnak tartottam, hogy nyitott kérdéseket is feltegyek a hallgatóknak, mert a saját szavakkal megfogalmazott véleménynyilvánítástól lényegesen több információt és egyéni véleményt vártam. A *nyitott kérdésekkel* azt kívántam felmérni, hogy a hallgatók mit tartanak jónak és rossznak az előadásokban, mi volt a leghasznosabb számukra a tantárgy által nyújtottakból, és javasolnának-e esetleg valamit a tantárgy oktatásához.

A kérdőívek eredményeinek feldolgozásakor a *zárt kérdések kvantitatív elemzését* és a *nyitott kérdések tartalomelemzését* végeztem el. A nyitott kérdéseknél tartalmi kategóriákat alkottam meg, majd megállapítottam a tartalmi kategóriák előfordulási gyakoriságát. A továbbiakban a tanulmány témája szempontjából leginkább releváns kérdések eredményeit közlöm.

A kérdőív teljes körű adatainak feldolgozása a 2008/2009-es tanév *Vezetési és szervezési ismeretek* tantárgy értékelése keretében történt meg. (Rétallérné, 2009.)³

Eredmények

1. Az előadások pozitívumai a hallgatók értékelése szerint

„Az előadásokon jó volt az, hogy...,” nyílt végű kérdésre adott válaszok tartalomelemzése után az alábbi eredményeket kaptam.

A *nappali tagozaton* a kérdőívet kitöltő hallgatók 72,8%-a (n=75) megnevezett valamilyen pozitív tényezőt. 22,3%-uk (n=23) több tényezőt is kiemelt. A kérdésre válaszolók *14 tartalmi kategóriát* (összesen 104 pozitívumot) említettek meg. A kategóriákat az említések gyakoriságának sorrendjében közlöm. 88 válasz hét tartalmi kategóriába esett, 16 válasz további hét kategóriába került. A kérdőívet kitöltők 27%-a (n=28) nem emelt ki pozitívumot.

³ Ezúton szeretném megköszönni Szakács Ferenc professzor úr akkori elismerő szavait, mely indíttatást adott a jelen tanulmány megírásához. A professzor úr a tantárgyon belül a Vezetői hatalom téma előadója is volt (levelező tagozaton) és a nappali tagozaton gyakorlatot vezetett. Ezt külön köszönöm neki. Köszönet illeti Bánfalvi Mária főiskolai adjunktust és Gébler József mestertanárt, akik szintén közreműködtek a tantárgyban előadóként, illetve gyakorlatvezetőként, valamint portfólióértékelőként. Hat további gyakorlatvezető kollegámnak is köszönöm a kiscsoportos gyakorlati foglalkozásokban való közreműködésüket.

1. táblázat

GM/N (n=103)	Tartalmi kör	Említések száma (fő)	Említések gyakorisága (%)
	(1) Érthető, követhető, jól felépített, strukturált előadások	18	24%
	(2) Volt filmvetítés	17	23%
	(3) PowerPoint, képek, ábrák alkalmazása	17	23%
	(4) Gyakorlati példák, gyakorlatias megközelítés, előadók saját tapasztalatának megosztása	13	17%
	(5) Érdekes témák	10	13%
	(6) Hasznos témák, gyakorlatba átültethető ismeretek	9	12%
	(7) Jó jegyzetelhetőség	4	5%
	(8) Szemléletes előadásmód, jó magyarázat	3	4%
	(9) Megfelelő tempó, ütemezés	3	4%
	(10) Előadóval kapcsolatos pozitív vélemények	2	3%
	(11) Több előadó	2	3%
	(12) Interaktív	2	3%
	(13) Portfólióval kapcsolatos tájékoztatás	2	3%
	(14) Elgondoltató, önismeretet segítő kérdések	2	3%
	AZ ÖSSZES POZITÍVUM SZÁMA	104	
	NV	28	27%

A tartalmi kategóriákat két nagyobb csoportra osztottam. Megkülönböztettem az *előadások kivitelezése* szempontjából pozitívként megítélt tényezőket („1”, „3”, „7”, „8”, „9”, „12”) és az *előadások tartalmára* vonatkozó pozitívként említett tényezőket („2”, „4”, „5”, „6”, „10”, „11”, „13”, „14”).

Az előadókkal kapcsolatos kategóriák („10”, „11”) azért kerültek a tartalmi vonatkozású csoportba, mert a hallgatói vélemények az előadó, előadók hozzáértését, hitelességét, a témában való tapasztalatait említették, mely tényezőket tartalmi elemként kezelhetjük. (Két vendég-előadó tartott egy-egy előadást.)

Néhány idézet a hallgatói válaszokból:

„Több előadótól kaptunk ismeretet, így összetettebb és sokrétűbb tudást tudunk szerezni.”
 „Változatos, több előadó, a témát több szempontból közelítették meg.”

A filmvetítés pozitív elemként való említése, a tartalmi szempontok kiemelése miatt került a tartalmi csoportba:

„... témához kapcsolódó filmek”;
 „A filmek kiegészítették az adott téma vonatkozásait.”
 „A filmek hasznosak voltak, mert gyakorlati példát mutattak.”
 „A filmek sok gyakorlati példát mutattak, segítettek abban, hogy jobban megértsem az előadás anyagát.”

Ha összesítjük a két csoport tényezőinek említését, akkor a következő eredményeket kapjuk:

- *Kivitelezés szempontjából* – A hallgatók közül legtöbben az előadások érthetőségét, strukturáltságát, felépítését, szemléltetését (PowerPoint) értékelték pozitívként. E két kategória („1”, „3”) összesen 47%-os gyakorisággal (n=35) került említésre. A szemléletes előadásmódot, jó jegyzetelhetőséget, tempót, interaktivitást is összegezve („7”, „8”, „9”, „12”) azt mondhatjuk, hogy a nappali tagozatos hallgatók az előadások kivitelezésére vonatkozó szempontokat összességében 63%-os gyakorisággal (n=47) említették a pozitívumok között.

- *Tartalmi szempontból* – Összesítve az ebbe a csoportba sorolt kategóriákon belül említett tényezőket, 77%-os említési gyakoriságot (n=57) találunk. A filmvetítés, mely részben az anyag könnyebb feldolgozását, részben az ismeretek gyakorlatban való megfigyelését szolgálta, nagy százalékban 23%-os gyakorisággal (n=17) került említésre. Ha összevonjuk a gyakorlatias megközelítéssel, gyakorlati példákkal, saját tapasztalatok megosztásával (4. kategória), mely tágan értelmezve mind a gyakorlatiasságot jelenthetik, akkor azt mondhatjuk, hogy a hallgatók 40%-a (n=30) emelte ki a *gyakorlatiasságot* mint pozitív tényezőt. A gyakorlatba áttelhető ismereteket („6”) is ebbe a kategóriába tehetjük, sőt a hiteles, hozzáértő, témában tapasztalt előadó („10”, „11”) is ezt képviseli, így minden erre vonatkozó tényezőt összesítve azt mondhatjuk, hogy a *hallgatók 58%-a (n=34) a gyakorlatiasságot* valamilyen módon jelezte pozitívként.

Levelező tagozaton a hallgatók 90,8%-a (n=119) megnevezett valamilyen pozitív tényezőt. 38 hallgató (a kérdőívet kitöltők 29%-a) több pozitívumot is megfogalmazott. A kérdést megválaszolók 10 *tartalmi kategóriát* (összesen 161 pozitívumot) említettek meg. A kategóriákat az említések gyakoriságának sorrendjében közlöm. 12 fő (9,1%) nem válaszolt.

2. táblázat

GM/L (n=131)	Említések száma (fő)	Említések gyakorisága (%)
Tartalmi kör		
(1) Gyakorlati példák, saját tapasztalatból vett példák, gyakorlatias megközelítés	31	26%
(2) Gyakorlatba ültethető, hasznos ismeretek	22	18%
(3) Filmvetítés	21	17%
(4) Érthető, követhető, jól strukturált	21	17%
(5) Érdekes, dinamikus, színes előadásmód	17	14%
(6) PowerPoint, szemléltetés, illusztrált	16	13%
(7) Több előadó	15	12%
(8) Interaktív	6	5%
(9) Jó jegyzetelhetőség	6	5%
(10) Előadóval kapcsolatos pozitív vélemények	6	5%
AZ ÖSSZES POZITÍVUM SZÁMA	161	
NV	12	9,1%

Az előadások kivitelezése szempontjából pozitívumként megítélt tényezők a „4”, „5”, „6”, „8”, „9” jelű tartalmi kategóriákba került tényezők, az előadások tartalmára vonatkozó pozitívumként említett tényezőket pedig az „1”, „2”, „3”, „7”, „10” jelű kategóriába eső elemek.

Összesítve a két csoport tényezőinek említését, a következő eredményeket kapjuk:

- *Kivitelezés szempontjából* – A legtöbbször említett kategória, 17%-os gyakorisággal (n=21), az előadások érthetősége, strukturáltsága, követhetősége (4) lett. Néhány százalékkal kevesebb, 14%-os említési gyakorisággal (n=17) megnevezett kategória az érdekes, dinamikus, színes előadásmód lett (5), és 13%-os gyakorisággal (n=16) került említésre a szemléltetés, PowerPoint-használat (6). A jó jegyzetelhetőséget (9) 5%-os (n=6) gyakorisággal értékelték pozitívumként. A levelező tagozatos hallgatók tehát az előadások kivitelezésére vonatkozó szempontokat 49%-os gyakorisággal (n=60) említették a pozitívumok között.

- *Tartalmi szempontból* – Összesítve az ebbe a csoportba sorolt kategóriákon belül említett tényezőket, 78%-os említési gyakoriságot (n=95) találunk. A levelező tagozaton, az összes tartalomra utaló tényező, valamilyen vonatkozásban a gyakorlatiasságot emelte ki pozitívumként.

Ha összehasonlítjuk a nappali és levelező tagozatos hallgatók véleményét, akkor látható, hogy az előadásokkal kapcsolatos, *tartalomra vonatkozó pozitív tényezők említési gyakorisága gyakorlatilag azonos*. 77%-os említési gyakoriság (n=75) a nappali, és 78%-os említési gyakoriság (n=95) a levelező tagozaton. Ez kétmintás aránypróbával is igazolható. Az aránypróbahez használt z-statisztika értéke $-0,63$ lett, melyhez $0,26$ -os empirikus szignifikanciaszint tartozik. Az arányok egyezőségére vonatkozó hipotézist tehát minden szokásos szignifikanciaszinten elfogadjuk.

Ugyanakkor az előadások kivitelezésére vonatkozó tényezőknél több mint 10%-os (14%) eltérést találunk. Az eltérést ismét kétmintás aránypróbával vizsgáltam, aminek eredményeképpen $-1,67$ -es z-statisztika értéket és $0,047$ -es p értéket kaptam eredményül. 5%-os szignifikanciaszinten tehát elutasítható az a hipotézis, miszerint a nappali és a levelező tagozaton tapasztalt arányszám megegyezik. A nappali tagozatosok az előadások kivitelezésére vonatkozó szempontokat 63%-os gyakorisággal (n=47) említették, míg a levelező tagozatosok csak 49%-os gyakorisággal (n=60). Összevetve a tényezőket a két tagozaton a következő eredményt láthatjuk. (3. táblázat)

3. táblázat

Az előadások kivitelezésre vonatkozó pozitívumként említett kategóriák	Említések gyakorisága (%) a nappali tagozaton (N=103)	Említések gyakorisága (%) a levelező tagozaton (N=131)
Érthető, követhető, jól felépített, strukturált előadások	24	17
Érdekes, dinamikus, színes előadásmód	4	14
Szemléltetés, PowerPoint	23	13
Jó jegyzetelhetőség	5	5
Tempó, ütemezés	4	Nem került említésre
Interaktív	3	Nem került említésre

*Mi lehet ennek az oka?*A kérdésre a választ a további tényezők vizsgálata után kíséreltem meg adni.

2. Az előadások negatívumai a hallgatók értékelése szerint

„Az előadásokon rossz volt az, hogy....,” nyílt végű kérdésre adott válaszok tartalomelemzése után, a következő eredmények születtek.

Nappali tagozaton a kérdőívet kitöltők 34,9%-a (n=36) nem nevezett meg semmilyen tényezőt. A minta további része, 67 fő, összesen 66 általa negatívnak ítélt tényezőt írt le. Tehát jóval több, 1,6-szor több pozitív tényező került említésre. A negatív tényezőket 14 tartalmi kategóriába soroltam. A kategóriákat itt is az említések gyakoriságának sorrendjében közlöm.

4. táblázat

GM/N (n=103)	Tartalmi kör	Említések száma (fő)	Említések gyakorisága (%)
	(1) Tempó, jegyzetelési nehézség	28	42%
	(2) Technikával, körülményekkel kapcsolatos nehézség	10	15%
	(3) Vendégtanárokkal kapcsolatos észrevétel	7	10%
	(4) Túl sok, tömény, hosszú anyag	6	9%
	(5) Száraz, nem elég színes, érdeklődést keltő	3	4%
	(6) Nehezen érthető, követhető téma	3	4%
	(7) Egyértelmű téma túlmagyarázása	2	3%
	(8) Kevés idő	1	1%
	(9)Téma mélyebb bemutatásának hiánya	1	1%
	(10)Kevés film	1	1%
	(11) Óraütközés (elmaradt tárgy miatt)	1	1%
	(12) Nagy hallgatói létszám	1	1%
	(13) Gyakorlati haszon kérdése	1	1%
	(14) Diasor hozzáférhetőség hiánya a honlapon	1	1%
	AZ ÖSSZES NEGATÍVUM	66	
NV		36	35%

Látható, hogy az említések 84%-a 6 kategóriába esik, 38 tényező (az említett tényezők 58%-a) 2 kategóriába sorolható, 7 kategóriánál 1-1 említés szerepel.

A legtöbb negatív észrevétel a tempóval és az ebből adódó jegyzetelési nehézséggel kapcsolatban érkezett (28 említés) és ezzel összefüggésbe hozható a túl sok, tömény anyag (6 említés) kategória is:

„Néha túl sokat kellett jegyzetelni, ezáltal nem tudtunk összpontosítani az elhangzottakra, mert az írással voltunk elfoglalva.”

„Túl gyorsan kellett jegyzetelni.”

„Amikor túl sok volt az előadás anyaga, sietve kellett írni és így nem igazán tudtam arra figyelni, amit az előadó mond.”

„...sokszor kevés idő volt a jegyzetelésre.”

„Sok esetben rohanás volt”

„Néhány előadáson nehezebben lehetett jegyzetelni.”

„Néha túl gyors volt az óra menete.”

„Néha nem lehetett mindent pontosan lejegyzetelni.”

„Néha az előadók túl gyorsan haladtak.”

„Kevés idő volt alkalmanként a jegyzetelésre.”

„Túlságosan nagy volt az anyag, folyamatosan körmölni kellett.”

A kérdőíves felmérésben a jegyzetelhetőségre is rákérdeztem egy zárt kérdésben. Arra vonatkozóan, hogy jól vagy nehezen tudott-e jegyzetelni, 66 fő (N=103) nyilatkozott.

A nyilatkozók 68,18%-a (n=45) azt a választ adta, hogy jól tudott jegyzetelni, 30 hallgató, a nyilatkozók 45,4%-a (n=30) nehezen tudott jegyzetelni.

Az órákat PowerPoint-bemutatóval tartottuk. A PowerPoint anyagok az előadás vázlatát tartalmazták. Témától függően grafikonok, megértést segítő ábrák, és illusztrációként szolgáló

képek színesítették a dia anyagokat. Az értékelhető kérdőívet kitöltők 71,84%-a (n=74) a PowerPoint anyagát segítő eszközként értékelte a jegyzetelhetőség szempontjából.

A visszajelzésekből tehát látható, hogy a hallgatók egy jelentős részének (a kérdésre választ adók 45,4%-ának) nehézséget okoz a jegyzetelés. Ugyanakkor a hallgatók nagyobb része jól tudott jegyzetelni. A probléma, úgy gondolom, túlmutat a tantárgyi kereteken, és meggyőződésem, hogy foglalkozni kell vele, és valamilyen választ tudni kell adni rá. Az egyik lehetőség, melyet a témával foglalkozó kutatók (pl. Gerliczkiné, 2008) is javasolnak a jegyzetelési technika oktatása, nemcsak a felnőttoktatás szinterein, hanem akár már a középfokú oktatási intézményekben is. Valamilyen tanulástechnikai felkészítő, bevezető tréning, esetleg tantárgy a felsőoktatási képzés elején orvosolhatja, vagy legalábbis csökkentheti a problémát. (Az egyéb tantárgyi tapasztalatainkra, hallgatói visszajelzésekre alapozott javaslatunk nyomán – melyet erre vonatkozóan a menedzsment felé tettünk – a 2010-es tanévben főiskolánkon bevezetésre került a Tanulásmódszertan tantárgy, szabadon választható stúdiumként az első évben.)

15%-os említési gyakorisággal (n=10), a technikával, körülményekkel kapcsolatos nehézségek kategóriában érkeztek észrevételek.

Az oktatástechnikai segédanyagként használt filmek vetítésével többször adódott nehézség (inkompatibilitás, hangosítási vagy eszközproblémák). Időnként az előadás hangosítással kapcsolatos zökkenők is voltak, amikor például menetközben merült le az elem a mikroportban, és nem volt tartalékem. Jobb előkészítéssel, szervezéssel ezek a problémák könnyen megszüntethetők.

A 10%-os említési gyakoriságú (n=7), vendégelőadókkal kapcsolatos észrevétel abból adódott, hogy alkalmazkodni kellett többféle előadásmóddhoz, stílushoz. Mivel a több előadó ugyanakkor pozitív észrevételként is megjelent, 3%-os gyakorisággal (n=2), ezért ezt a negatív észrevételű kategóriát nem tartom problémának.

Levelező tagozaton 54 fő (41,2%) nem írt negatív tényezőt. A minta további része, 77 fő (58,7%) 80 általa negatívnak ítélt tényezőt írt le. Tehát jóval több, pontosan kétszer több pozitív tényező került említésre.

A kérdőívet kitöltők 6 tartalmi kategóriát említettek meg. 71 tényező (az említett tényezők 88%-a) 3 kategóriába sorolható, 3 kategóriánál 3-3 említés szerepel.

5. táblázat

GML (n=131)	Tartalmi kör	Említések száma (fő)	Említések gyakorisága (%)
	(1) Kevés idő egy-egy témára, vagy a teljes tantárgyra	49	63%
	(2) Technikával, ergonómiai körülményekkel kapcsolatos kritikai észrevétel	13	16%
	(3) Jegyzetelhetőséggel kapcsolatos negatív észrevétel	9	11%
	(4) Egyértelmű téma túlmagyarázása	3	3%
	(5) Filmmel kapcsolatos kritikai észrevétel	3	3%
	(6) Kevés gyakorlati példa	3	3%
	AZ ÖSSZES NEGATÍVUM	80	
NV		54	41,2%

A legnagyobb arányban megjelenő negatív észrevételként, 34 válaszban (63%-os említési gyakoriság) fogalmazták meg a hallgatók *az idő szűkösségét egy-egy témára, vagy a teljes tárgyra*. Ez olyan probléma, mely a tagozat jellegéből adódik, a szűkös órakeret sajnos nem tágítható. (Valószínűleg a legtöbb tantárgyra vonatkozóan ezt érzik a hallgatók.)

A második leggyakrabban említett kategória a levelező tagozaton is *a technikával, külső körülményekkel* kapcsolatos volt, 11%-os említési gyakorisággal (n=13). Itt volt néhány negatív észrevétel az *ergonómiai* körülményekkel kapcsolatosan is:

„A teremből időnként elfogy a levegő, figyelem lankadása,

kihát az előadáson hallottak abszolválására.”

„Környezet: meleg van az előadóban, ami télen jó,

viszont a szellőztetés nem megfelelő, így lankad a figyelem!”

A *jegyzetelhetőséggel kapcsolatos negatív észrevételt* 9 hallgató tett (11%-os említési gyakoriság). Négyen azok közül, akik a jegyzeteléssel kapcsolatban észrevételt tettek, a túl sok jegyzetelendő anyagot és azt nehezményezték, hogy gyorsan kellett írni.

Ha megvizsgáljuk, hogy a levelező tagozatos hallgatók hogyan nyilatkoztak a jegyzetelhetőségre vonatkozó zárt kérdésre, akkor azt látjuk, hogy a kérdésre választ adó 73 fő közül *csupán négy hallgató (5,4%)* nyilatkozott úgy, hogy *nehezen tudott jegyzetelni*, 69 fő, a kérdésre válaszolók *94,5%-a* úgy nyilatkozott, hogy *jól tudott jegyzetelni*. *101 válaszban* a hallgatók a *PowerPoint anyagát segítő eszközként* értékelték a jegyzetelhetőség szempontjából.

Érdekes összehasonlítani, hogy míg a *nappali tagozaton 42%-os* említési gyakorisággal (n=28) szerepelt a jegyzetelési nehézség a negatívumok között, addig ez a *levelező tagozaton csak 11% (n=9)* volt. A levelező tagozaton többségében a 10-20 éve érettségizett generáció tanul, tehát az okok között szerepelhet a *középiskolai oktatás színvonalának romlása*. Ezt a feltevést az 1986-ban indított és 1991 óta két évente megismételt monitorvizsgálatok eredményei alátámasztani látszanak. Az olvasás-szövegértés területén például az 1986-os első felmérés óta folyamatosan és egyáltalán nem elhanyagolható mértékben csökkent a tanulói teljesítmény (Vári et al., 2000). Adamikné Jászó Anna, főiskolások olvasástechnikai készségeit vizsgáló, *Változott-e húsz év alatt a főiskolások kiejtése és olvasása?* című kutatási beszámolójában írja: „1978-ban mindenki jól olvasott, 1989-ben már sok olvasási hibát vettem észre, a legutóbbi felmérés az olvasás szempontjából pedig tragikusnak mondható” (Adamikné, 2000). Az is szerepet játszhat a jelentős különbségben, hogy a munka világában tapasztalt hallgatók lényeglátása, az információ kiszűrésének készsége és íráskészsége fejlettebb lehet, és ez megkönnyíti a jegyzetelést és a jegyzetelési rutin megszerzését az órákon.

Itt térek vissza annak a *kérdésnek a megválaszolására*, hogy vajon miből adódik az a különbség, hogy a nappali tagozaton a hallgatók az előadások kivitelezésére vonatkozó szempontokat sokkal nagyobb arányban jeleznek pozitívumként. Úgy vélem, magyarázat lehet erre az a tény, hogy a nappali tagozaton a jegyzetelés a hallgatók jelentős részének problémát okoz. Éppen ezért *azokat a tényezőket* (az előadások struktúráltsága, PowerPoint mint jegyzetelést segítő technika, tempó) *melyek a jegyzetelést könnyítik, jobban észreveszik és értékelik*, mint azok a hallgatók akiknek a jegyzetelés nem okoz problémát.

3. Amit a hallgatók a leghasznosabbnak tartottak a tantárgyból

A *„Mi volt az Ön számára a leghasznosabb a tantárgyból?”* kérdésre adott válaszokból leginkább a tantárgyi célok teljesülésére vonatkozóan szerettem volna információkat kapni.

Nappali tagozaton a kérdőívet kitöltők *81%-a (n=83) megnevezett egy vagy több tényezőt. 17 tartalmi kategóriát* (összesen 106 tényezőt) említettek meg. A kategóriákat az említések gyakoriságának sorrendjében közlöm.

6. táblázat

GM/N (n=103)	Tartalmi kör	Említések száma (fő)	Említések gyakorisága (%)
	(1) Gyakorlatok, ott megtapasztalt, átélt élmények	20	19%
	(2) Időgazdálkodás téma, személyes fejlődés ezen a téren	16	15%
	(3) Milyen a jó vezető, vezetői minta megismerése	13	12%
	(4) Az önismeret és személyes fejlődés lehetősége	13	12%
	(5) Portfóliós feladatok, bázisintézményi tapasztalatok	12	11%
	(6) Szakmai jövőre vonatkozó, hasznosítható ismeretek	8	8%
	(7) Sok hasznos, új, érdekes ismeret a vezetésről	6	6%
	(8) Vezetői szerepek téma	4	4%
	(9) Vezetői stílusok téma	4	4%
	(10) Vetített filmek	2	2%
	(11) Tanulásmódszertan jegyzet /Portfóliós ajánlott feladat/	2	2%
	(12) Vezetői hatalom téma	1	1%
	(13) Együttműködésről, csapatmunkáról tanultak	1	1%
	(14) Tantárgyfelelős órái	1	1%
	(15) Gyakorlati vezetési ismeretek	1	1%
	(16) Kutatási eredmények megismerése a témában	1	1%
	(17) Kötelező irodalom	1	1%
	AZ ÖSSZES KIEMELT TÉNYEZŐ SZÁMA	106	
	NV	20	19,4%

Ahogy az értekezés elején leírtam, a tantárgy felépítésekor a koncepció az volt, hogy a vezetés alapvető irányvonalainak megismerésén túl, a hallgatók gyakorlatias, az önfejlődésüket is segítő ismereteket kapjanak, és legyen lehetőségük a tapasztalati tanulásra, megfigyelésekre, saját élmény szerzésére.

Ha ezt szem előtt tartva, áttekintjük és összegezzük a tartalmi kategóriákat, a következő megállapítás tehető: az említések gyakorisága szempontjából élen járó tényezők szinte mindegyike a *tapasztalati tanulás, önfejlődés lehetőségét magában foglaló tényezők* kategóriája.

7. táblázat

GM/N (n=103)	Tartalmi kör	Említések száma (fő)	Említések gyakorisága (%)
	(1) Gyakorlatok, ott megtapasztalt, átélt élmények	20	19%
	(2) Időgazdálkodás téma, személyes fejlődés ezen a téren	16	15%
	(4) Az önismeret és személyes fejlődés lehetősége	13	12%
	(5) Portfóliós feladatok, bázisintézményi tapasztalatok	12	11%

Összesen tehát 57%-os gyakorisággal ($n=61$) említik a hallgatók leghasznosabbnak a tárgyból, azokat a tényezőket, melyek saját tapasztalati tanulás, élményszerzés révén az *önfejlődésüket szolgálta*.

A többi kategória, a tantárgyban tanult ismeretek valamelyikének kiemelése, a hallgató személyes preferenciájának, érdeklődésének, esetleg az előadó iránti szimpátiájának jeleként.

Tehát a kérdőívet kitöltő hallgatók 80,5%-a ($n=83$) az oktatott rendszerszemléletű vezetés, a modern menedzselési és vezetési tendenciák ismeretanyagából, összesen 45 tényezőt nevezett meg leghasznosabb ismeretként a tárgyból.

Külön említésre méltónak tartom, és örömmel nyugtáztam, hogy 8%-os említési gyakorisággal ($n=8$) szerepeltek a szakmai jövőre vonatkozó, hasznosítható ismeretek.

Levelező tagozaton a kérdőívet kitöltők 77,09%-a ($n=101$) megfogalmazta, hogy mi volt számára a leghasznosabb, és megnevezett egy-vagy több tényezőt. 19 tartalmi kategóriát (összesen 106 tényezőt) említettek meg.

8. táblázat

GM/L (n=131)	Tartalmi kör	Említések száma (fő)	Említések gyakorisága (%)
	(1) Vezetői képességekkel kapcsolatos önismeret és fejlődés lehetősége	28	27%
	(2) Munkahelyi vezetővel és saját munkával kapcsolatos felismerés	16	15%
	(3) Érzelmi intelligencia, vezetői tulajdonságok téma	10	9%
	(4) Minden hasznos volt	9	8%
	(5) Jövőbeni vezetői munkához szerzett ismeret	7	6%
	(6) Saját, jelenlegi vezetői munkával kapcsolatos felismerés, fejlődés	7	6%
	(7) Rendszerbe foglalta az eddigi ismereteit, vezetői tapasztalatait	4	4%
	(8) Portfóliós feladatok	3	3%
	(9) Vezetői munka jellemzőinek megismerése	3	3%
	(10) Vezetői stílusok téma	3	3%
	(11) Befolyásolási módok megismerése	2	2%
	(12) Vezetői szerepek téma	2	2%
	(13) Időmenedzselés téma	2	2%
	(14) Saját életvezetéssel kapcsolatos ismeret	2	2%
	(15) Még nem tudja	2	2%
	(16) Új, érdekes ismeret a vezetésről	1	1%
	(17) Vetített filmek	1	1%
	(18) Kutatási eredmények megismerése a témában	1	1%
	(19) Kötelező irodalom	1	1%
	AZ ÖSSZES KIEMELT TÉNYEZŐ SZÁMA	103	
	NV	30	22,9%

A *tapasztalati tanulás, önfejlődés lehetőségét magában foglaló tényezők* kategóriája összesen 51%-os gyakorisággal (n=56) került említésre. Ide sorolható az „1”, „2”, „6”, „8”, „14” jelzésű kategória. (Vezetői képességekkel kapcsolatos önismeret és fejlődés lehetősége; Munkahelyi vezetővel és saját munkával kapcsolatos felismerés; Saját, jelenlegi vezetői munkával kapcsolatos felismerés, fejlődés; Portfóliós feladatok; Saját életvezetéssel kapcsolatos ismeret).

A „3”, „5”, „9”, „10”–„13”, „16”–„19” jelű kategória, a *tantárgyban tanult ismeretek valamelyikének kiemelése*, a hallgató személyes preferenciájának, érdeklődésének jeleként összesen 31%-os gyakorisággal (n=33) került említésre.

A kérdőívet kitöltő hallgatók 77%-a (n=101) tehát az oktatott rendszerszemléletű vezetés, a modern menedzselési és vezetési tendenciák ismeretanyagából összesen 33 tényezőt nevezett meg leghasznosabb ismeretként a tárgyból. 8%-os (n=9) említési gyakorisággal *mindent* nagyon hasznosnak ítélték meg a kitöltők, 2%-os gyakorisággal (n=2) szerepeltek a bizonytalanok, akik a *még nem tudom* választ adták. Akárcsak a nappali tagozaton, itt is 8%-os említési gyakorisággal (n=9) szerepeltek a szakmai jövőre vonatkozó, hasznosítható ismeretek. Mivel a levelező tagozaton *speciális célként* fogalmaztam meg, hogy a tantárgy a gyakorló vezetők eddigi ismereteit foglalja rendszerbe, és adjon visszajelzést számukra, megnyugvással nyugtáztam, hogy erre vonatkozó direkt visszajelzés is érkezett. Az ismeretek rendszerbe foglalása 4%-os gyakorisággal (n=4), míg a *Saját, jelenlegi vezetői munkával kapcsolatos felismerés, fejlődés* kategória 6%-os említési gyakorisággal (n=7) szerepelt. Ebből a kategóriából idézem a számomra legnagyobb sikerélményt adó véleményt:

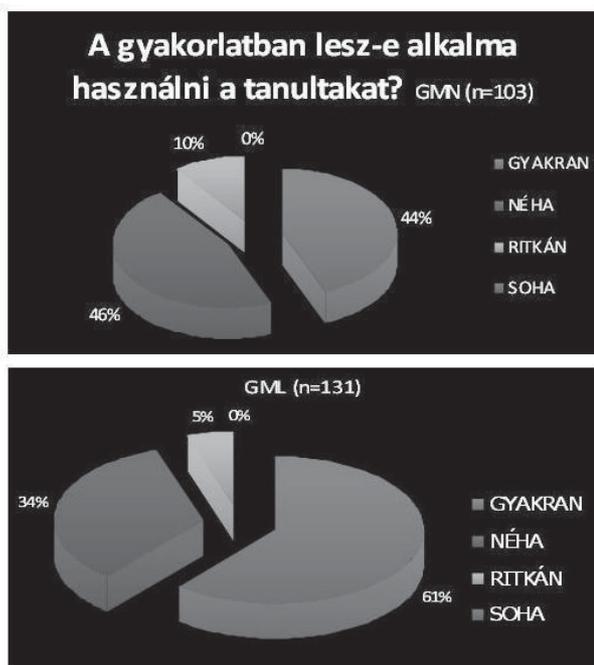
„Gyakorló vezetőként az előadások számomra olyanok voltak, mintha tükröt tartottak volna elém, ahol felfedezhetem a korrigálandó hibáim, és megerősítést kaphatok az erőnyeimről.”

Összességében tehát megállapítható, hogy a hallgatók nagy része (a kérdőívet kitöltők 81%-a nappali, és 77%-a levelező tagozaton) jól körvonalazottan megfogalmazta, hogy mi volt a számára a leghasznosabb a tantárgyból, és a tantárgyi célok teljesülésére vonatkozó megerősítést is kaptam.

4. A tanultak gyakorlati alkalmazásának lehetősége

Arra a zárt kérdésre, melyben megkérdeztem, hogyan vélekednek arról, hogy a tanultakat lesz-e alkalmuk a gyakorlatban alkalmazni, 99 hallgató (96,1%) válaszolt a nappali, és 120 fő (91,6%) a levelező tagozaton. Az eredmények grafikusan a következők:

1. ábra

A kapott válaszokból kitűnik, hogy senki nem vélte úgy, hogy soha nem lesz alkalma a gyakorlatban felhasználni a tanultakat.

De vajon mi a helyzet az ismeretek elsajátításával, milyen eredményesen sikerült a tudást is megszerezni a rendszerszemléletű vezetés, a modern menedzselési és vezetési tendenciák ismeretanyagából?

Tanulmányi eredmények a tantárgyban

A tantárgyban elsajátított ismeretek számonkérése egy kollokviumi írásbeli dolgozat megírásával történik. A hallgatóknak sikertelen vizsga esetén egy ismétlési lehetőségük van.

A dolgozatban a féléves anyagot átfogó kérdéseket (13 kérdés) tettem fel. A kérdések harmada kifejtős, esszé jellegű kérdés volt, melyekkel az ismeretek alkalmazásának képességét, gondolkodásmódot, az összefüggések felismerésének képességét is próbáltam felmérni. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása a hallgatók azon részének, akik csupán az ismeretek reprodukálásán alapuló tanulási technikákkal rendelkeznek, problémát okozott. Sokszor már a kérdés értelmezésénél fellépő problémát tapasztaltam.

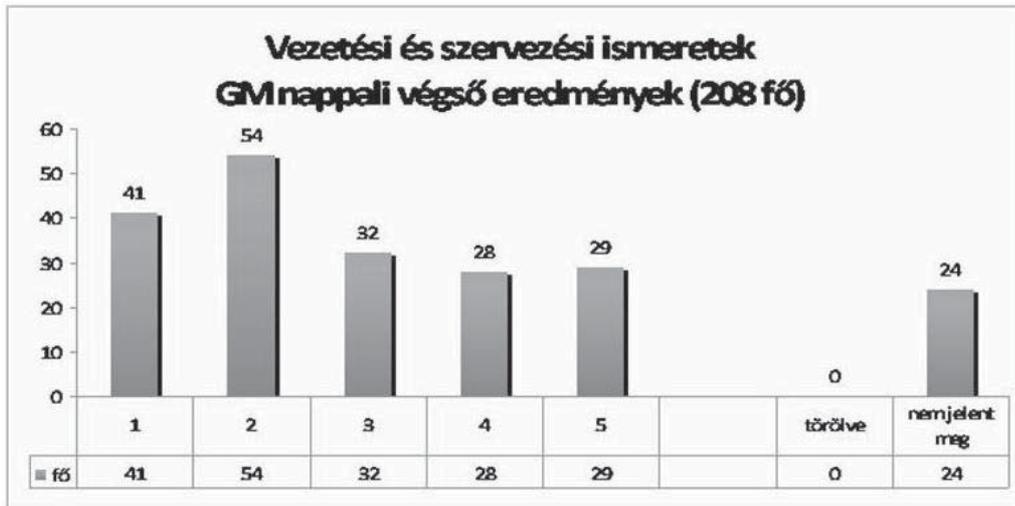
Összességében az elért eredményekkel nem voltam maradéktalanul elégedett, bár az eredmények alapján az elmondható, hogy az ismeretek elsajátítása megfelelő szinten megtörtént.

A nappali tagozaton a ténylegesen vizsgát tett hallgatóból (183 fő) 142-en teljesítették a tantárgyat. Az évfolyamátlag 2,72.

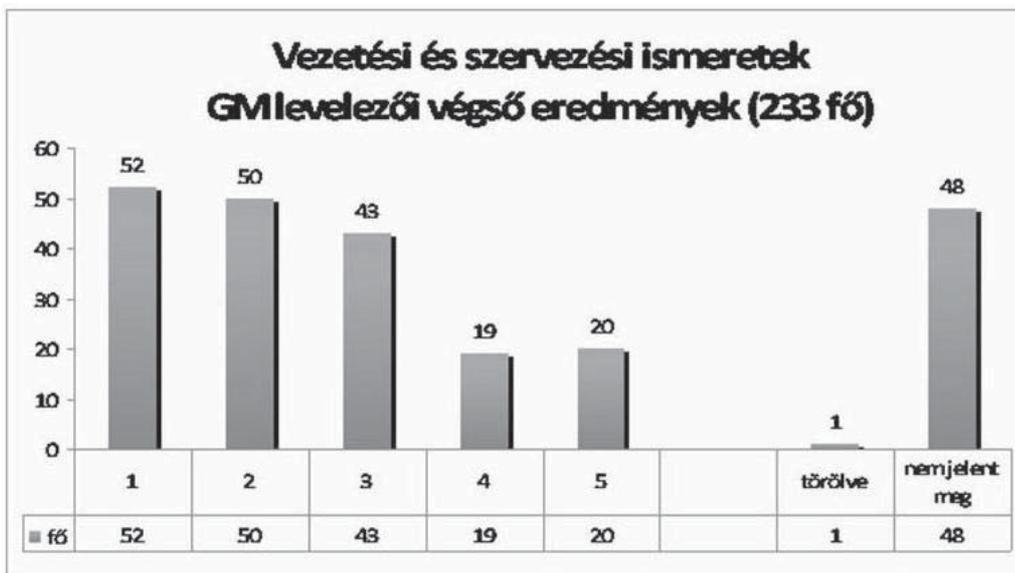
A levelező tagozaton 184 hallgató tett kísérletet a tantárgy teljesítésére, és közülük 132-en teljesítették a tárgyat. Az évfolyamátlag 2,48 lett.

Az összesített eredményeket grafikusán ábrázolják a következő ábrák:

2. ábra

3. ábra

Összegzés

A hallgatói vélemények elemzése hasznos visszajelzéseket adott a tantárgy minőségfejlesztéséhez, az oktatásszervezéshez, az oktatói önfejlődéshez, de tágabban a tantárgyi kereteken túlmutató megállapításokra is lehetőséget adott. A felsőoktatási intézmények a piaci túlkínálat és demográfiai okok miatt versenyben vannak egymással. Versengenek egymással a tanulni

vágyó, tehetséges és kevésbé tehetséges hallgatókért, az anyagi forrásokért, eszközökért. Az új helyzet új szemléletet, sőt paradigmaváltást követel meg az intézményektől és az oktatóktól.

Több kutatási beszámoló szerint a tanári munka minősége a kulcs a diákteljesítmények maximalizálásához. Kiemelt jelentőségű az oktatási-nevelési munka minőségét tekintve az alkalmazott technológiai is. (Czinkóczi, 2010.) Az oktatóknak minőségi megújulást, újszerű módszereket, új megoldásokat kell találni és alkalmazni, intézményi szinten természetessé kell válnia a hallgatóorientált szemléletmódnak. Megoldást kell találni arra is, hogy a hallgatói felkészültség, képesség, motiváltság tekintetében egy-egy évfolyamon belül gyakran „fényévnyi” a távolság. A megoldás természetesen nem lehet a színvonal és elvárások minimálisra csökkentése. Egy több ezer fős, hazai nagy egyetemen végzett kutatás eredményeként megállapítható, hogy a hallgatói elégedettségre a legerősebben a tanár-diák kapcsolatok gyakorolnak hatást. (Hetesi – Kürtösi, 2008.) A hallgatók a „nagyüzemi” oktatás keretei között is igénylik, hogy az oktatók és a diákok közötti viszony emberközeli legyen, az oktató legyen fogékony a hallgatói visszajelzésekre. Erre oktatói oldalról is mindenképpen törekedni kell, hiszen ez a viszony a pedagógiai hatékonyságot is növeli. A felsőoktatási intézményeknek a minőségbiztosítás érdekében kötelező hallgatói visszajelzési rendszert működtetnie, de ha ez csupán kipipálandó feladat az eredmények hasznosítása nélkül, akkor a célját nem éri el. Persze a hallgatói körnek is élnie kell (kellene) a visszajelzés lehetőségével, mert használható eredmény csak kellő számú visszajelzés esetén születhet.

Végszóként: A címben megfogalmazott kérdésre a válasz – úgy vélem – igen, a hallgatói elégedettség az eredményes oktatás egyik fokmérője. Hangsúlyozom, csupán egyik fokmérője, de csak abban az esetben, ha a hallgató olyan partner az oktatási folyamatban, aki használható tudást szeretne és nem teljesítmény és erőfeszítés nélkül megszerzett jegyet, diplomát. Oktatóként pedig ne felejtjük el, ha az ilyen hallgatótól visszajelzésként kritikai észrevételt kapunk, hogy „minden panasz ajándék”.

Felhasznált irodalom

Adamikné Jászó Anna (2000): *Változott-e húsz év alatt a főiskolások kiejtése és olvasása?* In: Beszédkutatás 2000., Budapest, Nyelvtudományi Intézet, 124–131.

Bay, Darlene – Daniel, Harold (2001): *The Student is Not the Costumer – An Alternative Perspective.* Journal of Marketing for Higher Education, 11. évf., 1. sz., 1–19.

Bánfalvi Mária – Karcsics Éva – Szakács Ferenc – Nagy István (2001): *Az „ÁVF Portfólió módszer”.* ÁVF Tudományos Közlemények, 3. sz., 141–148.

Czinkóczi Sándor (2010): *A tanulói tudás adatmenedzsmentje a felsőoktatásban.* Munkaügyi Szemle, 4. sz., 66–69.

Galasi Péter – Varga Júlia (2006): *Hallgatói létszám és munkaerőpiac.* Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet. http://www.hier.iif.hu/hu/konf/galasi-varga_10-09.pdf (Letöltés időpontja: 2010. 10. 21., 22h.)

Gerliczkiné Schéder Veronika (2008): *A beszédmegértési és jegyzetelési nehézségek összefüggései fiatal felnőtteknél.* Doktori értekezés. Budapest, ELTE.

- Hetesi Erzsébet – Kürtösi Zsófia (2008): Ki ítéli meg a felsőoktatási szolgáltatások teljesítményét és hogyan? *Vezetéstudomány*, XXXIX. évf., 6. sz., 2–17.
- Hofmeister Tóth Ágnes – Simon Judit – Sajtos László (2003): *A fogyasztói elégedettség*. Budapest, Alinea Kiadó.
- Homonnay Györgyné (2003). *A felsőoktatási minőségbiztosítás európai elvei*. Akkreditációs értesítő, március.
- Kotler, Ph. (1998): *Marketing Menedzsment*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- Kuráth Gabriella (2007): *A beiskolázási marketing szerepe a hazai felsőoktatási intézmények vonzerőfejlesztésében*. Doktori értekezés. PTE Közgazdaságtudományi Kar.
- Mihály Nikolett (2009): *Intézményi és egyéni hasznosságok a hallgatói identitás tükrében*. *Vezetéstudomány*, XL. évf., 12. sz., 46–57.
- Noszkey Erzsébet (2006): *Új utak, új módszertani megoldások a felsőoktatásban*. *Vezetéstudomány*, XXXVII. évf., 10. sz., 50–61.
- Polónyi István (2006): *A munkaerőpiacra orientált felsőoktatási minőségbiztosítás*. In: Polónyi István (szerk.): *A felsőoktatás minősége*. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet.
- Rétallérné dr. Görbe Éva (2008): *Tantárgyi útmutató. Vezetési és szervezési ismeretek*. Budapest, Általános Vállalkozási Főiskola, Gazdálkodás és menedzsment szak. <http://www.avf.hu>
- Rétallérné dr. Görbe Éva (2009): *A Vezetési és szervezési ismeretek tantárgy értékelése*. In: *Akkreditációs Kötet, Általános Vállalkozási Főiskola, Alkalmazott Magatartástudományi Tanszék*.
- Szekeres Tamás (2008): *Korszerű pedagógiai módszertan a felsőoktatásban*. *Humánpolitikai Szemle*, 2008., 5. sz., 3–11.
- T. Kiss Tamás – Tibori Tímea (2003): *Válságok és váltások a felsőoktatásban*. *Iskolakultúra*, 5. sz., 4–12.
- Tomcsányi Pál (1994): *Piaci áruelemzés és marketingstratégia*. Budapest, OMMI.
- Vári Péter – Bánfi Ilona – Felvégi Emese – Krolópp Judit – Rózsa Csaba – Szalay Balázs (2000): *A tanulók tudásának változása I*. <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2000-06-ta-tobbek-tanulok>
1993. évi LXXX. törvény a felsőoktatásról.

Melléklet

Vezetési és szervezési ismeretek tantárgy Hallgatói kérdőív – GM nappali

Kérem jelölje meg, hogy hány VESZI előadáson vett részt?

1 2 3 4 5 6

1. Az Ön véleménye szerint mennyire voltak érthetőek az előadások?
Kérem értékelje az alábbi skála alapján!

Egyáltalán nem	Kis mértékben	Közepes mértékben	Nagy mértékben	Teljes mértékben
1	2	3	4	5

2. Milyennek ítélte meg a jegyzetelési lehetőséget? (több válasz is lehetséges)

- A, Jól tudtam jegyzetelni.
B, Nehezen tudtam jegyzetelni.
C, A jegyzetelést segítette a Power Point anyaga.
D, A jegyzetelés szempontjából a Power Point érdektelen volt.
Egyéb:

3. Volt-e olyan előadás, téma, mely különösen tetszett? Ha igen, melyik?

- A, Igen, éspedig
.....
B, Nem.
C, Egyformán jó volt.
D, Egyformán rossz volt.
Egyéb:

4. Az előadásokon jó volt az, hogy:

5. Az előadásokon rossz volt az, hogy:

6. Mennyire ért egyet a vetített filmekkel kapcsolatos állításokkal? Kérem értékelje az alábbi skála alapján!

Egyáltalán nem	Kis mértékben	Közepes mértékben	Nagy mértékben	Teljes mértékben
1	2	3	4	5

A vetített filmek
érdekesek voltak

A vetített filmek
hasznosak voltak

A vetített filmek s
egítették az anyag
megértését

7. Mit gondol, lesz-e alkalma a gyakorlatban felhasználni az előadáson hallottakat?

- A, Gyakran
- B, Néha
- C, Ritkán
- D, Soha
- Egyéb:

8. A tantárgyhoz kapcsolódó kötelező bázisfeladatokat hasznosnak tartja-e?

- A, Igen
- B, Nem
- C, Némelyiket, éspedig
- D, Egyéb:

9. Értékelje 1-5-ig a gyakorlatokat, az összeállított tematika szempontjából.
(Kifejtett véleményét is szívesen veszem.)

10. Értékelje 1-5-ig a gyakorlatvezetőjét. (Kérem, hogy a gyakorlatvezető nevét is írja le.)
(Kifejtett véleményét is szívesen veszem.)

11. Mi volt az Ön számára a leghasznosabb a tantárgy által nyújtottakból?

Bármilyen további észrevételét, véleményét, meglátását is szívesen veszem.
KÖSZÖNÖM!

Nagy Gábor Zsolt*

**A MOODLE TANULÁSI KÖRNYEZET
A BUDAPESTI MŰSZAKI ÉS
GAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
ALKALMAZOTT PEDAGÓGIAI ÉS
PSZICHOLÓGIAI INTÉZET MINDENNAPJAIBAN**

*„We are drowning in information, but starving for knowledge.”
„Megfulladunk az információtól, miközben tudásra éhezünk.”
(John Naisbitt)*

A BME Alkalmazott Pedagógia és Pszichológia Intézetében 2006-ban kezdtük el használni a MOODLE elektronikus oktatástámogató környezetet. Célunk az volt, hogy segítsük mind az oktatók, mind a hallgatók munkáját.

A MOODLE elektronikus tanulási környezetek megismeréséhez először az *e-learning* fogalmát ismertetem. Az *e-learning*nek nincs általánosan elfogadott definíciója, és megoszlanak a vélemények arról, hogy a technológiával támogatott rendszerek, melyek nem tartalmaznak pedagógiai elemeket hívhatók-e elektronikus oktatásnak. Mégis a *de facto* definíció a következő: *digitális technológiákkal támogatott neveléstan*.

Az *e-learning* őse a távoktatás, melynek gyökerei levelező oktatás formában már az 1840-es évekre nyúlnak vissza. Először Nagy-Britanniában jelent meg és alkalmazása Isaac Pitman nevéhez fűződik, aki a gyorsírást oktatta ily módon. Az I. világháborúig a levelező oktatás számos más európai országban (Németország 1856; Franciaország 1877; Svédország 1898), Amerikában (1891), illetve Ausztráliában (1914) is megjelent. Az 1920-as évek végétől az oktatott anyagot rádióon jutatták el a hallgatókhoz. Ez szintén Nagy-Britanniában alkalmazták először, azonban nem lett annyira népszerű, mint a levelező oktatás. A számítógépek elterjedésével megjelent a számítógéppel segített tanulás (CBT, *Computer Based Training*), mely az oktatóanyag valamilyen digitális adathordozón (pl. floppy, CD stb.) a felhasználóhoz történő eljuttatását jelentette. Hátránya, hogy a tanuló és a tanár között semmilyen kapcsolat nincs. A

* műszaki ügyintéző, BME GTK, Alkalmazott Pedagógia és Pszichológia Intézet

CBT tekinthető az *e-learning* korai formájának. A számítógépes hálózatok fejlődése teremtette meg a lehetőségét, hogy az elektronikus tanulási megoldásokat szervezett módon és akár tanári felügyelettel juttassák el a tanulóknak. Ezt nevezték *on-line learning*-nek (WBT, Web Based Training).

Amikor az *e-learning* kifejezés először megjelent 2000-ben, akkor még csak a számítógépes hálózatokon továbbított tanulást (WBT) takarta, azonban a *dotkom* üzletág szárnyalásakor a *web-based training* kifejezés nem lett volna divatos, hiszen ekkor minden informatikához kapcsolódó szó elé „e” betűt írtak (*e-commerce*, *e-banking*, *e-toys*, *e-books* stb.). 2001-ben az *American Society for Training&Development** jelentést tett közzé, melyben az *e-learning* kifejezés jelentését kibővítve vált a ma is használatos fogalomká.

Napjainkban sok technológia állhat és áll az *e-learning* szolgálatában. Ezek a következők:

- Tanulásmenedzsment-rendszer, amelyet az eredeti angol kifejezés (*Learning Management System*) rövidítéseként sokan LMS-nek neveznek. Itthon sokan helytelenül keretrendszernek is nevezik.
- Tartalommenedzsment-rendszer (LCMS, *Learning Content Management System*).
- Virtuális tanulási környezet (VLE, *Virtual Learning Environment*)
- Ezen kívül lehetnek blogok, ePortfólió rendszerek, virtuális osztálytermek stb.

A kilencvenes évek végétől számos tanulási környezet fejlesztése kezdődött meg. Ezeket a fejlesztéseket az *e-learning*gel szemben támasztott korai várakozások eleinte segítették, később a várakozások visszafogottabbá válásával az innováció lendülete is csökkent. Az eredmény az lett, hogy csak néhány tanulási környezet tudta túlélni ezt a versenyt. Ezek között akadnak kereskedelmi szoftverek is, de az oktatás jellemzően forráshiánnyal küzdő ágazat, így az ingyenes megoldások népszerűsége fokozódott.

A MOODLE egy ingyenes nyílt forráskódú *e-learning* szoftver, melyet tanulásmenedzsment-rendszernek, kurzusmenedzsment-rendszernek és virtuális tanulási környezetnek is hívnak.

A MOODLE Magyarország leggyakrabban alkalmazott elektronikus tanulási környezetévé vált. A magyarországi regisztrált MOODLE oldalak száma: 292 (forrás: Moodle.org, 2010. december.14.). A MOODLE-t Martin Dougiamas hozta létre. Dougiamas WebCT rendszergazda volt az Ausztrál Curtin Egyetemen, informatikából és oktatástechnológiából diplomázott.

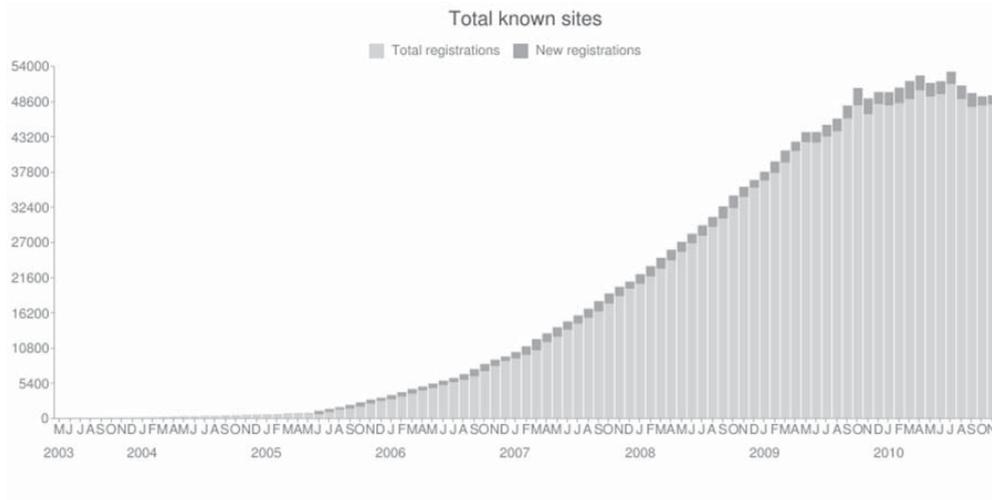
„Elkötelezetten folytatom a munkát a MOODLE nyíltságáért és ingyenes elérhetőségéért. Mélyen hiszek a korlátozatlan oktatás fontosságában, és a MOODLE az én utam és eszközem, mellyel hozzájárulok ezen eszmények megvalósításáért.” (Martin Dougiamas)

Néhány korai prototípus után az 1.0-ás verzió 2002. augusztus 20-án látta meg a napvilágot. A következőkben néhány grafikon illusztrálja a MOODLE fejlődését.

* *ASTD: a világ legnagyobb szakértő egyesülete, melyet a tréning és oktatás területének fejlesztésére hoztak létre 1943-ban.*

** <http://www.w3.org/TR/xhtml1/#xhtml>

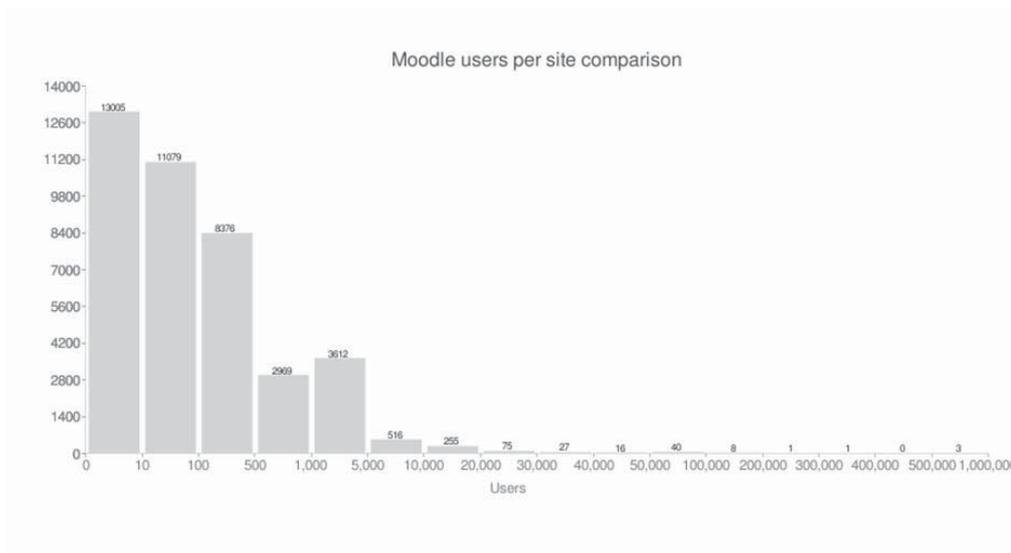
1. ábra
Az összes ismert regisztrált MOODLE tanulási környezet

Forrás: <http://moodle.org/stats/>

A havi MOODLE letöltések száma idén elérte a tizenháromezret.

2. ábra
MOODLE-felhasználók száma a regisztrált oldalakon

Forrás: <http://moodle.org/stats/>

3. ábra A MOODLE területi eloszlása

Forrás: <http://moodle.org/stats/>

1. táblázat 212 ország 10 legkiemelkedőbb regisztrált MOODLE portálja

Ország	Regisztrált oldalak
Amerikai Egyesült Államok	9,510
Spanyolország	4,540
Brazília	3,464
Egyesült Királyság	3,258
Németország	2,363
Mexikó	1,988
Portugália	1,807
Ausztrália	1,373
Olaszország	1,273
Kolumbia	1,269

Forrás: <http://moodle.org/stats/>

„Statistics are like bikinis. What they reveal is suggestive, but what they conceal is vital.”
– „A statisztikák, olyanok mint a bikinik, sokatmondóak, de eltakarják a lényegét.”
(Aaron Levenstein)

Jelenleg az 1.9.10+-os és a metricconverterProductID2.0 a2.0 a stabil verzió, a 2.0 idén novemberben jelent meg, amely sok újdonságot tartalmaz az előző 1.x verziókhöz képest.

A MOODLE lefektetett filozófiái –a konstruktivizmus és a konstrukcionizmus – kiemelik, hogy a hallgatók – nem csak a tanárok – felelősek az oktatási élményért, tapasztalatokért. A MOODLE konstrukciója lehetővé teszi a hallgatóknak, hogy megjegyzéseket fűzhessenek a tartalomhoz, vagy együttes az oktatóval szerkeszthessék azt. A MOODLE törekszik követni a World Wide Web Consortium és az e-learning szabványait.

Következzen néhány a fontosabb szabványok és ajánlások felsorolása:

- XHTML 1.0 Strict*
- CSS 2.1**
- WCAG*, Section 508*** (akadálymentes honlapok szabványai)
- SCORM 1.2, 2004****

Az Intézet különböző szervezetei és tanszékei más-más képzésekben (nappali egyetemi, levelező, továbbképzés, távoktatás) és célcsoportoknak szolgáltatnak elektronikus tartalmakat e rendszer alkalmazása segítségével. A Műszaki Pedagógia Tanszéken és az Ergonómia és Pszichológia Tanszéken távoktatás jellegű kurzusok szerepelnek a nappali tagozatos BSc, MSc egyetemi képzéses tantárgyaink között, illetve levelező és felnőttoktatási képzésekben is. Korábban munkafüzetek, tanári honlapokról letölthető digitális anyagok és hagyományos tankönyvek szolgáltatták a tananyagokat ezekhez a tantárgyakhoz. A Tanszék célja az elektronikus oktatási környezettel az volt, hogy a tantárgyakhoz használandó jegyzetek és kiegészítő információkat a hallgatók egy helyen könnyen megtalálhassák (ezt eddig a tanári személyes honlapokon találhatták a hallgatók), illetve a beadandó feladataikat könnyedén feltölthessék, lehetőséget biztosítva a tanároknak, hogy e környezetben le is osztályozhassák azt. Természetesen a MOODLE további funkcióinak használata is szerepel a tervekben, különösen az oktatási információk gyors cseréje a kommunikációs eszközökkel, az ismeretek önellenőrző feladatokkal való gyakoroltatása és az elektronikus vizsga. A Tanszék ma a *blended-learning* oktatási formát tartja bizonyos tantárgyainál a leghatékonyabb módszernek, ezt pedig a MOODLE 1.9-es verziójának használatával valósítja meg.

Az első kurzus a Fogyasztóvédelem című tantárgyhoz kapcsolódott, mely az Ergonómia és Pszichológia Tanszék választható tárgya az ipari termék- és formatervező szakon, illetve a műszaki menedzser szakon tanuló hallgatóknak. A tantárgy célja a fogyasztóvédelem jogszabályi hátterének és intézményrendszerének megismertetésén túl a tudatos fogyasztói magatartás formálása, melyet az elméleti tananyag elsajátítása és a gyakorlati feladat megoldása segít elő. A tananyagot a hallgatóknak önállóan kellett elsajátítaniuk az első hat oktatási hét alatt. Ehhez elektronikus formában állnak rendelkezésére a tananyagok PDF és SCORM formátum-

* <http://www.w3.org/TR/CSS21/>

** <http://www.w3.org/TR/WCAG10/>

*** <http://www.section508.gov/>

**** <http://www.adlnet.gov/Technologies/scorm/default.aspx>

ban – amelyet az *eXeLearning* tananyagszerkesztő alkalmazás segítségével fejlesztettek a kollégák –, valamint a felkészülést segítő kérdések. Szakmai jellegű kérdéseket a tutoroknak (az NFH szakemberei) teheték fel, a MOODLE fórum és chat tevékenységeit használva. A félév első felét egy zárthelyi dolgozat zárta, melyet szintén a MOODLE teszt moduljával oldottak meg. A következő időszak a tanultak gyakorlati alkalmazásával telt. Egy civil fogyasztóvédelmi vizsgálódást kellett (három fős) csoportokban elvégezni. A félév végére egy dokumentációt kellett leadni a vizsgálódásról a MOODLE felületén, melyet az NFH szakemberei is értékelték.

4. ábra A Fogyasztóvédelem című tárgy kurzuslapja

The screenshot shows a Moodle course page with the following elements:

- Left sidebar:** Navigation menu with options like 'Résztevők', 'Adminisztráció', 'Szerkesztés bekapcsolása', 'Beállítások', 'Szerepek', 'Csoportok', 'Biztonsági mentés', 'Visszaállítás', 'Importálás', 'Visszaállítás', 'Jelentések', 'Kérdések', 'Sikálók', 'Fájlok', 'Pontok', 'Köriatkozom a(z) Fogyvéd-ről'.
- Header:** 'Téma vázlatos ismertetése'.
- Logos:** NFH (Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság) and BME Ergonómia és Pszichológia Tanszék.
- Main Content:**
 - Üdvözlünk a "Fogyasztóvédelem" című tantárgy kurzuslapján!
 - BME-GT-52-1324, BME-GT-52-1924, BME-GT-52-AT03
 - E tantárgyhoz egy "elektronikus jegyzet" áll rendelkezésedre, melyet a Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság és az Ergonómia és Pszichológia Tanszék közösen állított össze. Az alábbiakban megtalálod a tantárgy teljesítésének követelményeit, mely tartalmazza a tananyag elsajátításának javasolt ütemezését, a féléves feladatokat beadásának határidőit és a számonkérések időpontját.
 - Az alábbiakban a teljes tananyag fejezetenként megtalálható, nyomtatható verzióban is. Az **ellenőrző tesztek** segítenek abban, hogy az **ÖNÁLLÓ tanulás** mellett ellenőrizhesd, készen állsz-e a vizsgára.
 - Öklatóddal, hallgatótársaidal a **Fórum** és a **Csevegés** menüpontban vagy e-mailben oszthatod meg kérdéseidet, tapasztalataidat.
 - A tárgy teljesítéséhez sok sikert, jó eredményt kívánunk!
 - Alatt a tantárgy teljesítésének követelményei, Bevezető előadás anyaga, Hírfórum, Érdekességek a fogyasztóvédelem világából.
- Right sidebar:**
 - Legfrissebb hírek: Új téma hozzáadása... (15. ápr. 11:07), Jókai Enka csoportkereső fórum tovább... (14. ápr. 22:08), Jókai Enka pót-pót zh időpont tovább... (9. ápr. 17:06), Jókai Enka pót-pót zh lehetőség tovább... (Régebbi témák...)
 - Üzenetek: Nem várakozik üzenet, Üzenetek...
 - Naptár: május 2008. (Calendar grid showing dates 1-31).
 - Globalis események, Kúrsus eseményei, Csoport eseményei, Felhasználói eseményei.

A kurzusszámok növekedésével mindkét tanszék és minden nem nappali és levelezős képzést külön MOODLE-l szolgálta ki. A kiszolgálást először egy *IBM eSeries226* típusú szerver biztosította, mely a következő főbb hardver- és szoftverelemeket foglalta magában:

- 1db *Intel Xeon* 3Ghz processzor,
- 2Gb memória,
- 2x250Gb HDD,
- *Debian* operációs rendszer.

A megnövekedett igények miatt a köztes fejlesztések után jelenleg egy *HP Proliant DL785 G6* típusú szerver szolgálja ki az intézetet. A szerver főbb hardver- és szoftverelemei:

- 4db *Six-Core AMD Opteron(tm) Processor8425 HE*,
- 64Gb memória,
- 2,1 TB HDD RAID-5 tömbben,
- *Suse LinuxEnterprise Server* 11 operációs rendszer,
- *XEN* virtualizációs csomag.

Jelenleg nyolc MOODLE telepítés szolgálja ki az Intézet képzéseit, ezek mindegyike 1.9.x verziójú:

- Ergonómia és Pedagógia Tanszék elektronikus oktatási környezete,
- Műszaki Pedagógia Tanszék elektronikus oktatási környezete,
- Felnőttoktatási szakértő képzés,
- Közoktatás-vezető képzés,
- Oktatásinnovációs és Felnőttképzési Központ,
- Foglalkoztatási rehabilitációs humán és műszaki szaktanácsadó képzés,
- Országos Rehabilitációs és Szociális Szakértői Intézet,
- Képzők képzése TÁMOP 4.1.2-08/2/C/KMR – 2009.

A nappali és levelező hagyományos, BSC és MSc képzéseknek teret adó Ergonómia és Pszichológia Tanszék elektronikus oktatási környezet és Műszaki Pedagógia Tanszék elektronikus oktatási környezet adatai a legjelentősebbek. Az Ergonómia és Pszichológia Tanszék elektronikus oktatási környezetében 4,772 regisztrált felhasználó van. A 2010 első félévében mért webhelyhasználat alatt 16,749 látogatást és 133,680 oldalletöltést regisztráltunk. Ebből 5062 teljesen egyedi látogatást mért a *GoogleAnalytics*. A látogatók 60% használt *Firefox* böngészőt és 1%-ot közelíti a mobileszközön böngészők aránya. Az oktatási környezet 2,216 letölthető tananyagot, 449 fórum-, 168 feladat-, 203 teszt-, 61 SCORM tananyag-, 46 fogalomtár- és 38 wiki-tevékenységet tartalmaz.

Az Műszaki Pedagógia Tanszék elektronikus oktatási környezetében 3,250 regisztrált felhasználó van. A 2010 első félévében mért webhely használat alatt 7,972 látogatást és 93,318 oldalletöltést regisztráltunk. Ebből 2,426 teljesen egyedi látogatást mért a *GoogleAnalytics*. A látogatók 62% használt *Firefox* böngészőt, és itt is megközelíti az 1%-ot a mobileszközön böngészők aránya. Az oktatási környezet 1,509 letölthető tananyagot, 253 fórum-, 218 feladat-, 36 teszt-, 6 fogalomtár- és 3 wiki-tevékenységet tartalmaz.

E számok bizonyítják, hogy mind a két MOODLE portál „nagyra” nőtt a négy év használat során. A hallgatók szeretik és használják a rendszert. Az Intézet végez és végzett kérdőíves és adatbányászati felmérést a tanulási szokásokról, melyekből szintén kiderül a rendszer fokozott és hatásos használata a hallgatók részéről. Egyértelművé vált az Intézet számára, hogy az eszköz (MOODLE) beváltotta a hozzá fűzött reményeket. A tanulási környezetek kiegészülnek az Intézetnél egyéb oktatást támogató elektronikus eszközökkel, mint például az személyes tanulásnak teret engedő e-portfólió rendszer, a kérdőív szerkesztő-rendszer, mellyel a hallgatók szakdolgozataikhoz készíthetnek kérdőíveket vagy a wiki-alapú tudástár, melyben a hallgatók maguk hozzák létre a szócikkeket.

Reményünk, hogy a közeljövőben egységes egyetemi MOODLE oktatási környezetet hozhatunk létre, ahogy az már létrejött több egyetemen is hazánkban.

Felhasznált irodalom

Dublin, Lance (2003): *If You Only Look Under the Street Lamps... – Or Nine e-Learning Myths*. The eLearning Guild.

Hutter Ottó – Magyar Gábor – Mlinarics József (2005): *E-learning 2005*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.

Jókai Erika – Horváth Cz. János – Nagy Gábor Zsolt (2009): *Elektronikus tanulási környezet használatának vizsgálati módszerei*. In: 1. Oktatás-informatikai tanulmánykönyv. Budapest.

Vig Zoltán (2008): *Az oktatás IKT környezete*. In: Benedek András (szerk.): *Digitális pedagógia – Tanulás IKT környezetben*. Budapest, Typotex Kiadó.

Moldicz Csaba*

GAZDASÁGFEJLESZTÉS 2008 UTÁN – EURÓPÁBAN, MAGYARORSZÁGON

2010-ben számos európai országban, köztünk hazánkban is, a gazdasági patriotizmus, a gazdaságpolitikai szuverenitás erősítésének dilemmái állnak a társadalmi, politikai és közgazdasági diskurzus középpontjában. A gazdaságpolitikai és gazdaságfejlesztési döntésekben – e megközelítés szerint – a korábbinál sokkal nagyobb figyelmet kell szentelni a hazai gazdasági szereplők, többek között a hazai vállalkozások, a lakosság érdekeinek és szuverén gazdaságpolitika folytatásának, amelynek egyik nyilvánvaló iránya a transznacionális társaságok mozgásterének szűkítése. Ez utóbbi nemcsak népszerű eszköz, hanem adóbevételi szempontok miatt sem elhanyagolható. Kérdés, hogy ennek az önfinanszírozást, a saját erőforrásokra utaltság szükségességét is hirdető gazdaságpolitikának, gazdaságfejlesztési politikának a megvalósulását hogyan erősítik vagy gyengítik a külső világgazdasági feltételek.

A 2008-2010-es válság sok korábban magától értetődő elképzelést, hitet vagy éppen tévhitet kérdőjelezett meg (Gál – Moldicz – Novák, 2009: 13–25). A sokáig háttérben lévő neokeynesi gazdaságpolitika eszközeit leporolták, és régi-új gazdaságpolitikaként kínálják ma megoldásként. Ezzel azonban még nem oldódtak meg a gazdasági problémákat, sőt csaknem biztos, hogy nem elegendő a válság előtti korszak neoliberalista gazdaságpolitikáját felváltani a keynesi típusú gazdaságpolitika *remake*-jével. Igaz ugyan, hogy például a fejlett gazdaságok költségvetési ösztönzése és monetáris lazítása hasznos (lehet) a pénzügyi válság közvetlen következményeinek mérséklésében, ugyanakkor annak mértéke nem elhanyagolható kérdés hosszú távon. Hiszen nemcsak a fejlett gazdaságok eladósodása a veszély, hanem lehet, hogy a lazítás nyomán a kedvező befektetési lehetőségeket kereső olcsó pénz, amely jelenleg a feltörekvő piacok tőzsdéire áramlik, éppen most készíti elő a következő nagy buborékot. (IIF, 2010: 1–24.) A gazdaságpolitikában az eszközök megválasztása mellett legalább ugyanilyen fontos kérdés, hogy a választott eszközöket mikor alkalmazzuk, és talán még érdekesebb kérdés, hogy meddig és milyen környezetben élünk ezekkel. A hatékonyság ugyanis elsődlegesen e tényezők függvénye.

E fenti példa azt is jelzi, hogy sok minden megváltozott a válság nyomán, de néha az fontosabb lehet, amivel hosszabb számon számolhatunk. E tényezők között kell említeni a gazdaságok, a piacok nyitottságát, a globális gazdaság *de facto* létét. Feltehetően az sem fog változni, hogy a transznacionális társaságok lesznek a globális gazdaság fejlődésének meghatározó szereplői, illetve hogy a technológiai fejlődés főbb lépései döntően továbbra is a TNC-ken belül

* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

zajlanak majd. A pénzpiacok továbbra is a globális gazdaság logikája alapján működnek, és meghatározók lesznek a források és a kockázatok terítésében a nagy nemzetközi háttérrel működő hitelintézetek és egyéb pénzügyi szereplők (Simai, 2009: 7). Kérdés akkor, hogy a 2008-as válság miben hozott változást, illetve milyen összefüggésekben tette nyilvánvalóvá a változás szükségességét. Ma még nem látszik minden részlet, de a fő folyamatok már kibontakoztak:

(1) A válság előtti időszakhoz képest ugyan jelentős mértékben csökkent a globális egyensúlytalanság, ami abból adódott, hogy a fejlett országok – különösen az USA – és a középkelet-európai országok jó részének jelentős, tartós folyó fizetési hiányát a feltörekvő országok többletei kompenzálták. Mára azonban ez a nagy különbség ismét növekszik. (Részletesebben: Claessens – Evenett – Hoekman, 2010.) Ez jelzi, hogy az egyensúlytalansághoz hozzájáruló szabályozási hibákat, hiányosságokat eddig még nem sikerült megoldani, illetve, hogy a globális egyensúlytalanság reálgazdasági okai továbbra is fennállnak. Egyre nyilvánvalóbb ma már, hogy – mivel a latin-amerikai és ázsiai országok versenyképességi előnye fennmarad a következő gazdasági korszakban is – a globális egyensúlytalanság fennmaradása tartós lehet, amit csak átmenetileg enyhít(het) egy új valutarezsim kialakítása. Ettől még nem tűnik el a folyó fizetési mérleg többlete. Érdemes megjegyezni, hogy sokan a válsághoz vezető legfontosabb momentumot éppen ebben látták, miközben mások a pénzügyi szektor szabályozásának hiányosságait hibáztatják. (Nem gondolom, hogy e két probléma egymástól elválasztható lenne.)

(2) Közvetlenül a válság után a globális egyensúlytalanság csökkenéséhez nagyban hozzájárult a keresletcsökkenés és a piacok által kockázatosnak ítélt, és a recesszió által amúgy is erősen sújtott régiók, országok (különösen Kelet-Európa és persze Magyarország) forrásbevonási lehetőségeinek beszűkülése. Ezekben az országokban nehéz helyzetbe került a gazdaság- vagy vállalkozásfejlesztési politika, mivel a belső megtakarítások – legalább is eddig – nem voltak képesek tartósan fedezni a felzárkózás folytatásához szükséges beruházási forrásigényeket. 2010 második felében Magyarországon a folyó fizetési mérlegnek többlete alakult ki, ami elsősorban a külkereskedelmi mérleg javulásából származik. A kérdés, hogy amikor a külső környezet valóban kedvezőbb lesz, fenntartható lesz-e az egyensúly, nemcsak stagnálás és visszaesés mellett. A magyar gazdaságban növekedés és egyensúly egyidejűleg 1984-ben volt utoljára, és feltehetően ebben az évben és talán még jövőre lesz, amit a nettó export növekedése és a háztartások fogyasztási keresletének visszaesése okoz.

Miközben Magyarországon a külföldi tőkebefektetések állománya csökkent 2010-ben, a fejlett gazdaságok gyengélkedése, a fejlődők robusztus növekedése miatt, a nettó magántőke ismét a feltörekvő országokhoz áramlik, s a tavalyi 581 milliárd dollár helyett 2010-ben 825 milliárd dollár környékén lesz az ezekbe az országokba beáramló nettó magántőke értéke. Az IIF szerint a gazdag országok ultra-alacsony kamatszintű monetáris politikája gyorsan a feltörekvő piacokra úzi a megtérülést kereső pénzt, ami a destabilizáció kockázatát hordozza magában. Az IIF vezetője szerint: „Ez egy olyan környezet, amelyben unilateralizmus keveredik bilateralizmussal, és amelyet izolacionizmus és lokálpatriotizmus díszít.” (Beattie – Braithwaite – Chaffin, 2010.)

Másként szólva, hosszú távon a jelenlegi helyzet továbbra is ösztönzi a globális egyensúlytalanságok ismételt növekedését. Világossá kell azonban tenni, hogy a magántőke csak a latin-amerikai, ázsiai feltörekvő országok piacaira áramlik, s ez a jelenség nem érinti a kelet-európai és afrikai országokat. Ez a 2008-as válság igazi és feltehetően tartós hatása, ami persze változhat, de a gazdaságfejlesztés mozgásterét néhány évre nyilván beszűkíti.

(3) A kevésbé fejlett európai országok forrásbevonási lehetőségeit nagyban befolyásolta az is, hogy a legfejlettebb országok ösztönzési csomagjai – amelyek a G20-ak csoportjában a 2009–2010-es években 5.000 milliárd dollárt tettek ki – kizorító hatással bírnak a kevésbé fejlett országokra, pontosabban azokra, amelyek korábban külső forrásokra voltak ráutalva. Az

is látható volt, hogy IMF-s és EU-s forrásokkal ezeket a bajokat kezelni tudták eddig ezek az országok; például Románia, Szerbia, Magyarország. A nemzetközi és regionális pénzügyi szervezetektől származó források nyilvánvaló előnye, hogy olcsóbbak, mint a piaci források, s az ilyen forrásokra való ráutaltság lehet a következő tartós hatás a kevésbé fejlett kelet-európai országok számára. A folyó fizetési mérlegek gyors javulása ugyanis nem azért következett be (legalább is eddig), mert javult a versenyképességük, hanem mert drámaian csökkent a fogyasztás és a beruházás. Azaz az ún. strukturális reformok nélkül ez sem tartható fenn sokáig. (A válság és strukturális reformok összefüggéséről lásd részletesen az *OECD Economic Policy Reforms: Going for Growth* 2009 jelentését.)

(4) Mára egy negyedik jelentős változás is kibontakozóban van, ez pedig a pénzügyi szereplők regulációja (Csáki, 2010: 80–88). Egyre inkább úgy látszik megadóztatásuk terve is lassan megvalósul. E téren különösen kezdeményezőnek tűnnek az európai országok döntéshozói. Nagy kérdés, hogy az USA akarja-e ezt az utat követni és a még nagyobb, hogy Kínát sikerül-e e rendszer átalakításában érdekelté tenni. Itt egyértelműsíteni kell azonban, hogy a bankadó kivetése Európában, pl. Németországban nem a költségvetési hiányok átmeneti eltüntetését szolgálja, hanem a jövő bankcsődjeinek finanszírozásának célját.

Mindezek a változások összességében a korábbihoz képest eltérő helyzetet hoznak létre a gazdaság- és vállalkozásfejlesztési politikában, annak lehetőségeiben, eszköz- és intézményrendszerében. Különösen ez a helyzet az EU-ban és annak fejletlenebb országaiban. Többen amellet érvelnek, hogy ilyenkor ún. patrióta gazdaságpolitika folytatása célszerű, amely az ország önfinanszírozását veszi alapul, és így az a korábbinál szuverénebb módon működhet. A gazdaságpolitikai, fejlesztéspolitikai szuverenitásba logikus módon belefér a nemzetgazdaság meghatározó ágazatainak, vállalatcsoportjainak vagy akár vállalatainak kiemelt támogatása is. E gondolat – a belső megtakarítások erősítése, a protekcionizmussal megerősített, saját forrásokra építő gazdaság- és (döntően ágazatorientált) gazdaságfejlesztés – nem új, ilyen már volt Nyugat-Európában az ötvenes és hatvanas években. Ugyanakkor egy ilyen politika felújítása, leporolása eleve kudarcra van ítélve, ha nem veszi figyelembe a globális gazdaság realitásait. Kérdés persze, hogy a régi keynesi gazdaságpolitika részeként alkalmazott gazdaságfejlesztés akkor milyen jellemzőkkel bírt és miért is tudott sikeres lenni. (Az elgondolás még ma is jelentős vonzerőt gyakorol egyes gazdaságpolitikusokra.)

A régi-új recept alkalmazhatósága a gazdaságfejlesztésben

A második világháború után Nyugat-Európában bekövetkezett gazdasági fellendülés nem választható el a 70-es évek elejéig, közepéig sikeres keynesi gazdaságpolitika alkalmazásától. Az állam gazdasági folyamatokba való közvetlen beavatkozása egy olyan világgazdasági környezetben valósult meg, amelyben még nem léteztek szabadon mozgó árfolyamrendszerek, a dollár aranyra való átválthatósága a hétköznapok része volt. A tőke bármilyen formájának mozgása jelentős akadályokba ütközött, a regionális gazdasági integráció még csak kezdeti szakaszában volt, a gazdaság bizonyos területein állami vagy állam által erősen ellenőrzött (sok esetben monopolhelyzetben lévő) vállalkozások uralták a piacot. Ebben a korszakban az állam foglalkoztatási szerepe sem volt elhanyagolható. Röviden és tömören a nemzetállam hatékonyan tudta a kereslet és kínálat főbb folyamatait és nem utolsósorban a beruházásokat és megtakarításokat befolyásolni.

Egy ilyen környezetben nem csoda, hogy az állam gazdaságfejlesztési intézményrendszerében meghatározók voltak azok az intézmények, amelyek elsődleges feladata az volt, hogy – miután kijelölték a támogatandó ágazatokat – a forrásokat a kiemelt szektorokba irányítsák át.

További jellemző volt, hogy a források alapvetően az államtól származtak, azokat osztották el a fejlesztéspolitikai feladatokkal megbízott szereplők a döntően állam által meghatározott prioritások mentén. Ez az akkori technológia-fejlődés üteme mellett viszonylag könnyű volt, hiszen évtizedekre előre lehetett látni, hogy mely ágazatok képesek a gazdaságot „húzni”.

Az ilyen módon felépített fejlesztéspolitikák sikerszíriája az 70-es évek olajválságával tört meg, az előre jelezhetőség egyszerre kérdésessé vált, a finanszírozhatóság pedig még inkább, hiszen az európai országok a keynesi *deficit spending* logikája alapján éppen ekkor adósították el magukat hosszú évekre. A növekedési ütemek visszaestek, s így a fejlesztés forrásai egyre kevésbé származhattak a nemzeti költségvetésekből. A korszak végére – a 80-as évek végére – kialakultak azok a világgazdasági feltételek, amelyek lehetővé tették a gazdasági folyamatok globálissá válását, a globalizáció felgyorsulását a 90-es évek elejétől kezdve. A nemzetállamok már egyre kevésbé tudták a gazdasági folyamatokat közvetlen eszközökkel befolyásolni, a költségvetési politika helyett egyre inkább a monetáris politika, a beavatkozó állam helyett a reguláló állam képe vált dominánssá a *mainstream* közgazdasági gondolkodásban. Ennek ellenére persze számos olyan példát lehet hozni, amelyek azt mutatják, hogy sikeres gazdaságfejlesztés viszonylag nyitott gazdaságban is végbemehet. (Csáki, 2008: 13–34.)

A deregulált, liberalizált világgazdasági környezetben a fejlesztési intézményrendszer főbb jellemzői is átalakultak, noha a fejlesztési intézmények és bankok gazdaságfejlesztési feladatai alapvetően nem változtak. Annak módja ugyanakkor, ahogy funkcióiknak meg tudnak felelni, gyökeresen átalakult, hiszen a működési környezet alapvető változásokon ment keresztül. A pénzpiacok, pénzügyi szolgáltatások és egyáltalán a piacok deregulációja, az EU-tagállamok korábbinál szorosabb gazdasági kooperációja, az euró bevezetése, az állami támogatások uniós szintű szabályozása teljes mértékben új működési környezet alakított ki a fejlesztési szereppel bíró intézmények számára.

Keynestől Friedmanig – Friedmantól Keynesig?

2008 után talán úgy tűnhet, hogy a világgazdasági válság miatt a saját erőforrásokra alapozó gazdaságpolitikai út folytatása lehet célszerű az Európai Unió országaiban. A válság után valódi dilemma, hogy ez az átrendeződés elvezethet-e a keynesi logika alapján szervezett saját forrásokra alapozó, kereslet- és ágazat-orientált gazdaságfejlesztés reneszánszához a fejlett országokban, de különösen az Európai Unióban. Ez ma egy globális gazdaságban a következő okok miatt tűnik problematikusnak.

(1) *Előre jelezhetőség.* A korábban sikeres fejlesztéspolitikákat részben az tette lehetővé, hogy a technológiai fejlődés legalább is középtávon viszonylag jól volt előre jelezhető. Ez ma már nem így van, (talán jobb is, ha nem egy minisztériumban döntenek a preferált ágazatokról), és nemcsak azért, mert gyorsabb a technológiai fejlődés, hanem azért is, mert ez napjainkban csaknem kizárólag a nagy transznacionális vállalatok által meghatározott terület. Ágazatorientált fejlesztéspolitikának – legalábbis az EU-ban – gyakorlati akadályai is vannak, hiszen az Európai Bizottság által kontrollált állami támogatásokat szabályozó versenypolitika alapvetően az ún. „horizontális támogatásokat” preferálja.¹ A „horizontális támogatások” előnyben részesítése tevékenységorientált fejlesztéspolitikaként is értelmezhető; az EU-szabályozás alapján könnyebb például a foglalkoztatás fenntartását, környezetvédelmi, energiatakarékossági beruházásokat államilag támogatni.

(2) *Források.* A belső forrásokra építő gazdaságpolitikához a nettó hazai megtakarítások tartósan magas szintje szükséges. A fejlett országok és a kelet-európai országok jelentős részében az elmúlt két évtizedben éppen ennek ellenkezője volt jellemző, azaz a lakosság és az

államot eladósodás és ebben az értelemben „túlfogyasztás” jellemezte. Ez a jelenség Közép-Kelet-Európában párosult a felzárkózás igényével, és ráadásul itt a lakosság jelentős részének a piacgazdaságokban megszokott kínálati bőség csak az 1990-es évek második felében vált először elérhetővé; sokszor, sokaknak csak eladósodás révén. A válság hatásaként Magyarországon és Csehországban tovább csökkent a nettó megtakarítási ráta a lakosságnál (a rendelkezésre álló jövedelem százalékában). Ráadásul előbb-utóbb nem csak a fejlett országokból, hanem a válság által erősen sújtott országokból is elindul a pénz a sokkal kedvezőbb befektetési lehetőségek irányába. Ahogyan ma már a gazdagabb országokból gyorsan, sőt a válság előtti időszakához képest is gyorsabban áramlik a latin-amerikai és távol keleti országokba a tőke. Tehát a nyugat-európai, de különösen a kelet-európai országok fogyasztása ismét növekedni fog, és akkor nyilvánvaló lesz, hogy a beruházások külső finanszírozása kényszerűség, ha csak nem az európai társadalmak jelentős életkörülmény-romlást is hajlandóak felvállalni a gazdaságpolitikai szuverenitás érdekében.... Ez pedig aligha valószínű.²

Európában, különösen Kelet-Európában, nem várható a megtakarítások jelentős növekedése. Ez azonban inkább csak következmény, az okok a következők: Nyugat- és Kelet-Európát jelenleg egyaránt előregedő lakosság és alacsony természetes népszaporulat jellemzi. (A G-7-ek gazdaságai 1998 és 2008 között éves átlagban 2,1%-kal növekedtek, feltételezve, hogy a következő 10 évben is ugyanolyan sebességgel nő a termelékenység és nem változnak a demográfiai trendek, a növekedési ráta átlagban csak 1,45%-kal fog emelkedni.) Az európai országok többségét a csökkenő növekedési ráták kialakulásához az elindított reformok ellenére továbbra is költséges és a világon egyedülállónak nevezhető szociális rendszerek fenntartása is terheli jelenleg, a globális versenyben nyilvánvaló térvésztesben van ez a régió. Ez fokozottan érvényes a kelet-európai országokra, ahol előregedő és csökkenő a népesség, anélkül hogy a gazdaság termelékenysége megközelítené a nyugat-európaiat.³ Vannak olyan országok ebben a régióban, ahol a szociális és nyugdíjrendszerek arányaiban ugyanúgy vagy jobban terhelik a gazdaságot.

(3) *Gazdaságfejlesztési prioritások kérdése Európában.* 2000 óta az Európai Unióban egyre több olyan terület van, amelyet úgy próbálnak közösen kezelni a tagállamok, hogy valódi közös politika válna belőle (például az oktatás, a foglalkoztatás, a kultúra területei). Ez inkább csak látszólagos integráció, hiszen éppen ez az egyik oka a lisszaboni folyamatként elhíresült integrációs projekt sikertelenségének. Az egységes piac programját (1992) és a közös pénz bevezetését (1999) követően az európai gazdasági integráció következő nagy projektje a 2000-ben elindított Lisszaboni Stratégia volt. Az Európai Unió állam- és kormányfőinek 2000 márciusában elfogadott programja adta az EU gazdaságának addigi legátfogóbb gazdaságfejlesztési tervének alapját, aminek megvalósítása 2000 és 2010 közé esik/esett. Ez a terv az Európai Unió gazdasági szerepének megőrzését, a térség nemzetközi versenyképességének növelését tűzte ki célul. Mára már nyilvánvaló, hogy a lisszaboni folyamat jóval kevésbé volt sikeres, mint elődei. Ezt a 2004-es Kok-jelentés is egyértelművé tette, amelynek nyomán a lisszaboni folyamat „fél-idős” újragondolása is megtörtént. Ez sem hozott lényegesen több sikert, ráadásul a lisszaboni folyamat második félidejében, 2005 és 2010 között egyre inkább gyakorlattá vált, hogy minden jogilag nem kötelező, közös projektet a Lisszaboni Stratégiához kapcsolnak, s így a stratégia egyre inkább a „maradék politikák” gyűjtőhelyévé vált (Breuss, 2008: 131). Részben ezért, részben pedig a világgazdasági válság miatt nem megkerülhető feladat az átfogó gazdasági stratégia átalakítása, továbbfejlesztése. A lisszaboni folyamat más néven és átalakított célkitűzésekkel, de 2010 után is folytatódni fog, hiszen ez tulajdonképpen az európai uniós országok gazdaságpolitikáinak és szakpolitikáinak összeegyeztetésére, koordinálására irányuló kísérlet. A 2010 júniusában elfogadott program – most már EU 2020 stratégia néven – a korábbinál szorosabban kapcsolódik a Stabilitási és Növekedési Paktumban (SNP) foglalt eljárásokhoz,

ugyanakkor még mindig nem világos, hogy az EU 2020 stratégia végrehajtásának milyen szankciói lehetnek, illetve hogy a SNP-vel kapcsolatos bizottsági javaslatok milyen fogadtatásra találhatnak majd.

Mindenesetre a gazdaságfejlesztési prioritások tagállami megfogalmazása egyre nagyobb akadályokba fog ütközni, ami persze nem azt jelenti, hogy nem lehetne testreszabott gazdaságfejlesztési politikát folytatni, de a szuverenitás itt is erodálódik.

Gazdaságfejlesztés globalizált, forráshiányos környezetben

Mint a fentiekből is nyilvánvaló sem a protekcionista jellegű, saját erőforrásokra építő gazdaság- és (döntően ágazatorientált) fejlesztéspolitikához való visszatérés nem lehetséges, sem a korábbi 2008-as válság előtti időszak gyakorlata nem folytatható. Más és más adottságokkal rendelkezik és kihívásokkal küzd Európa nyugati és keleti fele, azonban a két térség abban megegyezik, hogy a globális versenyben vesztesre áll, tervesztésben van.

Számos negatívum persze közös, ilyen például az előregedő és csökkenő népesség, túlszabályozott, oligopol viszonyokkal jellemezhető szektorok. A vetélytársakhoz képest védettebb munkavállalók, a viszonylagosan erősebb munkavállalói érdekérvényesítés, a kiépített és egyre költségesebb szociális rendszerek a régi uniós tagállamok jellemzői, míg a kelet-európai országok többségében a lakosság alacsony gazdasági aktivitása, a korrupció, a bürokrácia és a lehetőségekhez képest nagyvonalú (nyugdíj- és szociális) ellátórendszerek és kevésbé hatékony oktatási rendszerek a gyenge versenyképesség magyarázóit.

A kedvezőtlen demográfiai trendek hatását elvileg a technológiai fejlesztés, a termelékenység növelése képes kompenzálni. Előbbi alapvetően a TNC-k által meghatározott terület, amelyet az állam normatív módon ugyan ösztönözhet, de korlátozottak a lehetőségei a fejlesztendő ágazat kijelölésében. Legfeljebb indirekt módon a vállalkozás számára szükséges, széles értelemben vett infrastruktúra megteremtésében segídezhet. Az ágazati politika, iparpolitika helyébe továbbra is a különböző tevékenységeket elősegítő gazdaságfejlesztés kerülhet (vagy maradhat.) A termelékenység növelése persze nemcsak technológiai fejlesztéssel, hanem a munkavállalás rugalmasságának növelésével érhető el, ami részben a munkavállalás feltételeinek átalakítását, részben pedig a munkát terhelő adószint csökkentését jelenti. (Részletesebben Alesina – Giavazzi, 2008: 79–131.)

Mindenekelőtt azonban több versenyre – bár ma ez nem divat, de több deregulációra – van ezeknek az országoknak szükségük, elsősorban a modern gazdaságokban meghatározó szolgáltatások területén. Ez Európa egyik jellemzője a többi régióval szemben; a szolgáltatások területe túlszabályozott, ennek feloldása nemcsak a foglalkoztatás további javítását segítheti elő, hanem a közteherviselés adekvátabb módját is ösztönözheti.

Az ágazati orientáció csapdáját ugyan elkerüli az EU 2020-as stratégia, de az is igaz, hogy jelenleg még nem látszanak a (közösségi) források, az esetleges szankciók, ugyanakkor a vállalt célkitűzések nem kötődnek egyes nagyobb vállalatcsoportok érdekeihez, a környezetvédelem, a foglalkoztatás, az oktatás és a szociális kérdések⁴ területeire vonatkoznak a vállalások, (amelyeket a lisszaboni folyamattal ellentétben ma már országok szerint differenciálnak). Ez mindenképpen pozitívum, kérdés hogy miből lehet ezeket finanszírozni, sikerül-e a közös költségvetést átszabni az EU 2020-as stratégia igényei szerint, ami persze ha sikerül mégis, csak a 2014 és 2020 közötti időszakra vonatkozhat.

A globális gazdaság kialakulásával Európa és persze Magyarország nem csak az USA-val, Kanadával, hanem Kínával, Indiával és Brazíliával is vetélkedik. Ezért a verseny Európára gyakorolt hatása a korábbiaknál is jóval erősebb lesz. Ez elől kitérni nem lehet. Jelenleg jelen-

tős probléma, hogy az ázsiai országok valutáikat alulértékelve tartják, és ez – kimondva-kimondatlanul – protekcionizmust jelent. Amennyiben nem sikerül kialakítani a nemzetközi árfolyamrendszer új pilléreit, az EU – burkolt vagy akár nyílt – protekcionizmushoz kénytelen folyamodni. Ennek jelentős az esélye, és annak is, hogy ha a világgazdaság globalizálódása nem is áll meg vagy fordul vissza, komoly kockázata van annak, hogy nagy regionális gazdasági blokkok alakulnak ki. Egy ilyen környezetben az európai országoknak újra kell gondolniuk, hogy milyen eszköz- és intézményrendszer révén lehet felvenni a világ többi részével a versenyt.

Felhasznált irodalom

Alesina, Alberto – Giavazzi, Francesco (2008): *Európa jövője. Reform vagy hanyatlás.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Beattie, Alan – Braithwaite Tom – Chaffin, Joshua (2010): *Call for new global currencies deal.* Financial Times, Oktober 4, 2010, <http://www.ft.com/cms/s/0/96d8b886-cfe1-11df-bb9e-00144feab49a.html?ftcamp=rss>

Breuss, Fritz (2008): *Die Lissabon-Strategie – Post. Wie soll es weitergehen.* In: Die Zukunft der Wirtschaftspolitik der EU, Beiträge zum Diskussionsprozess. Lissabon Post 2010. pp. 127–174. <http://fritz.breuss.wifo.ac.at/Lissabon%20Post%202010.pdf>

Claessens, Stijn – Evenett, Simon – Hoekman, Bernard (2010): *Rebalancing the Global Economy: A Primer for Policymaking.* A VoxEU.org Publication, http://www.voxeu.org/reports/global_imbalances.pdf

Csáki György (2008): *Fejlesztő állam új felfogásban. A fejlesztő állam az elmúlt másfél évtized nemzetközi szakirodalmában.* In: Csáki György (szerk.): *A látható kéz. A fejlesztő állam a globalizációban.* Budapest, Napvilág Kiadó, 13–34.

Csáki György (2010): *Globális pénzügyi szabályozási törekvések a válság nyomán.* Fejlesztés és Finanszírozás, 3. sz., 80–87.

Európai Tanács (2010): *Elnökségi következtetések.* 2010. június 17. http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/HU/ec/115360.pdf

Gál Péter – Moldicz Csaba – Novák Tamás (2003): *Fejlesztési politikák konvergenciája a XXI. század elején.* Fejlesztés és Finanszírozás, 1. sz., 23–35.

Gál Péter – Moldicz Csaba – Novák Tamás (2006): *A fejlesztési intézményrendszer koncentrációja.* Fejlesztés és Finanszírozás, 2. sz., 70–79.

Gál Péter – Moldicz Csaba – Novák Tamás (2009): *Közgazdasági gondolkodás és tévutak.* Fejlesztés és Finanszírozás, 4. sz., 13–25.

Gál Péter – Moldicz Csaba – Novák Tamás (2010): *Gazdaságfejlesztési stratégiák, piaci eszközök.* MFB Zrt., 1–118.

Institute of International Finance (2010): *Capital Flows to Emerging Market Economies*. IIF Research Note, <http://www.iif.com/press/press+161.php>

Kok, Wim (2004): *The Lisbon Strategy for growth and employment*. 3. November, 2004. http://ec.europa.eu/growthandjobs/pdf/kok_report_en.pdf

OECD (2009): *Economic Policy Reforms: Going for Growth 2009*. http://www.oecd.org/document/33/0,3343,en_2649_34117_41935009_1_1_1_1,00.html

Overholt, William, H. (2010): *China in the Global Financial Crisis: Rising Influence, Rising Challenges*. http://www.twq.com/10january/docs/10jan_overholt.pdf

Simai Mihály (2009): *A globális válság: hatások, gazdaságpolitikai válaszok és kilátások, 2. kötet. Transznacionális vállalati stratégiák és multilateralizmus*. Budapest. <http://www.vki.hu/kot/ecostat/02-Simai.pdf>

Jegyzetek

¹ A horizontális támogatások a 80-as évek közepétől, a 90-es évek elejétől kezdve egyre inkább jellemzőek az tagállamok által nyújtott vállalati támogatásokban. Az állami támogatások GDP-hez viszonyított aránya a 90-es évek elejei 1,1%-os szintről a 2008-as válság előtti évben 0,5%-ra csökkent az EU-27-ek átlagában. Ezt a csökkenést részben az tette lehetővé, hogy a korábbi szemlélettől eltérően az adott vállalat ágazati hovatartozása helyett a támogatás legfontosabb kérdése, hogy a támogatott vállalkozás hatékonyan képes-e működni, a forrásokat felhasználni. Ennek legjobb mércéje, hogy a kedvezményt képes-e visszafizetni. Így a szemléletváltás részeként nem az ágazatorientáció szűnik meg, hanem egyre kevésbé jellemző, hogy vissza nem térítendő forrás formájában helyezik ki a támogatást. Kérdés persze, ha nem az ágazat a lényeges, akkor milyen gazdaságpolitikai preferenciákat lehet megfogalmazni. A horizontális célok – mint a környezetvédelem, a foglalkoztatás, a kutatás és a fejlesztés – érvényesítését az Európai Unió nemcsak lehetővé teszi, hanem a jogszabályi környezettel annak modernizálására is ösztönzi az egyes tagállamokat. 2005 és 2008 között az Állami Támogatási Cselekvési Terv fontos eleme az állami támogatásokra vonatkozó szabályozó rendszer modernizálása volt. Így pl. az innováció állami támogatásáról szóló közlemény elfogadása, a K+F-re vonatkozó irányelv átdolgozása, a kockázati tőkére vonatkozó közlemény felülvizsgálata, a csoportmentességi rendeletek egyszerűsítése, az általános gazdasági érdekű szolgáltatásokkal kapcsolatos jogszabály véglegesítése, a csekély összegű támogatásokat érintő szabályozás átdolgozása, a regionális csoportmentesítési rendelet elkészítése, valamint 2008 októberében az általános csoportmentességi rendelet elfogadása. Ez a modernizált jogszabályi környezet tette egyébként lehetővé, hogy a Bizottság rugalmasan reagáljon a 2008-as válság eseményire. A Bizottság először a nagy egyedi (elsősorban bankoknak és pénzintézeteknek szánt) támogatások elbírálása során érvényesítette a korábbinál jóval megengedőbb megközelítést, majd ezt a 2009. január 22-én kibocsátott bizottsági közlemény alapján kiterjesztette a reálgazdasági szereplőkre és különösen a kis- és középvállalkozásokra 2010-ig végéig. Ennek részeként a minimális támogatásoknál korábban alkalmazott 200.000 eurós limit 500.000 euróra emelkedik, a kezességvállalásokra vonatkozó szabályozást pontosítják, a referenciakamat számítását ideiglenesen módosítják, a környezetbarát termékek támogatási lehetősége kibővül és a kockázati tőkejuttatások állami ösztönzése egyszerűsödik. (Adatok forrása: Eurostat-adatbázis)

² A másik oldalon, azaz a feltörekvő, gyorsan fejlődő országokban éppen a jelentős forrás-többlet okoz problémákat, hiszen egyrészt továbbra is masszív külkereskedelmi többletekkel rendelkeznek ezek az országok, másrészt a megtérülést kereső beáramló tőke máris felfűtött növekedést, emelkedő inflációt generál. EZ kamatemelésre ösztönöz, ami persze ismét a magántőke beáramlását támogatja. (E helyzet kezelésére pl. Brazíliában, Dél-Koreában szabályozási eszközök megerősítésével válaszolnak. Kínában korábban is viszonylag szigorúbban kezelték a beáramló külföldi értékpapírokba fektetett tőkét.) A beáramló tőke miatt a hazai valuta iránti kereslet növekedését a saját valuta eladásával próbálják, ami ismét csak a devizatartalékok növekedését jelenti és persze a saját pénz árfolyamának alacsonyan tartását.

³ Az uniós átlagot leginkább Szlovénia (2009: 81,8%), Szlovákia (2009: 78,7%) közelíti meg az egy foglalkoztatottra jutó termelékenységi mutatónál, míg a legtávolabb Románia (2009: 47,2) és Bulgária (2009: 38,6%) áll az uniós átlagtól. (Az adatok vásárlóerő-paritáson számoltak, 100 az EU-27-ek átlaga. Forrás: Eurostat-adatbázis.)

⁴ Negatívum ugyanakkor, hogy gazdaságfejlesztési célok keverednek szociális célokkal. Konkrét célok: a 20–64 éves nők és férfiak foglalkoztatási rátájának 75%-ra való emelése; hogy a köz- és a magánszféra beruházásainak együttes mértéke a GDP 3 %-a legyen, az üvegházhatást okozó gázok kibocsátásának az 1990-es szinthez képest 20%-kal való csökkentése; a megújuló energiaforrások arányának 20%-ra való növelése a teljes energiafogyasztásra vetítve; az energiahatékonyság 20%-kal történő növelése; a korai iskolaelhagyás arányának kevesebb mint 10%-ra csökkentése. (Európai Tanács, 2010: 11–12).

Csépai János*

KIK AZOK AZ INFORMATIKUSOK (ÉS KIK NEM AZOK)?

2010 őszén kezdtem meg az ötödik tanévet a Főiskolán, azokat a tárgyakat tanítva, amelyeket ide érkezésemkor a tanszék rám osztott. Az egyszerűbb nevű Informatika I. és Informatika II. (a szakirányú képzésben részt vevőknek) és az elegánsabb nevű Gazdaságinformatikai alapismeretek és Gazdaságinformatikai alkalmazások címre hallgató tárgyakat (lényegében két tárgyat).

A két féléves tananyag tartalmát tekintve a Microsoft Office csomag Word, Excel, illetve Access és Visual Basic elemeiből áll, eleinte a 2003-as majd a 2007-es verzióban. A gépteremben végzett ilyen tartalmú gyakorlatokon kívül a hallgatók előadáson hallanak

- a személyi számítógép hardver felépítéséről,
 - annak operációs rendszeréről, illetve egyéb szoftverelemelekről,
 - a hálózatokról és az internetről,
- majd újabb három előadáson
- a programozás alapjairól,
 - relációs adatbázis tervezésről, használatáról.

A számonkérés során a hallgatók az előadások anyagából papíralapú „elméleti” vizsgát tesznek. A gyakorlatokon szerzett tudásukból kisebb feladatok, illetve részfeladatok megoldásával adnak számot. Az osztályzat e kettő közös eredménye alapján születik meg. A számonkérésben szereplő anyagról azt mondhatjuk tehát, hogy hardverismereteket (beleértve a hálózatokhoz kapcsolódó hardverfogalmakat), szoftver- és programozási alapismereteket valamint alkalmazási ismereteket (régies kifejezéssel: egyes felhasználói programok használatának módjait) kérjük számon.

Az elmúlt tanévben a Közgázon eltöltött több évtizedes oktatói múltam okán részt vehettem az „A számítástechnika oktatásának kezdetei Magyarországon” című tanulmány (szerző és szerkesztő Sántáné Tóth Edit) Közgazdasági Egyetemre vonatkozó fejezetének megírásában. E

* egyetemi docens, Általános Vállalkozási Főiskola

munka során – megismerve a tanulmány más intézményekre vonatkozó részeit is – akarva-akaratlan áttekintettem, mit is tanítottak nekünk és „kortársainknak”, aztán mit is tanítottunk mi (és kortársaink) alig pár évvel később a számítástechnika fogalomkörében 1959 és 1980 között.¹

A teljesség igénye nélkül kiragadok néhány intézményt a kezdetekből, és néhány olyan tárgykört, amelyet akkor és ott tanítottak.

Az *MTA Kibernetikai Kutató Csoportját* (KKCs), mint bölcsőt nem lehet kihagyni, itt volt az első gép, az M-3, és itt voltak az első szakmai tanfolyamok 1958–59-ben, melyek közül Dömölki Bálint: „*Az M-3 gép organizációja és utasításrendszere*” és Szelecsán János: „*Értelmező és konverziós szubrutinok; programozási eljárások technikai lehetőségek pótlására. Példa: Lebegőponttal való számolás az M-3 gépen*” című előadását említem meg. Talán érdemes megjegyezni, hogy az angol computer szó magyar „számítógép” elnevezését 1958-ban Münnich Antal alkotta meg a KKCs-ban, az addig „automatikus, programvezérelt, digitális, elektronikus számológép” helyett. A számítástechnika szavunk pedig a számítógép szóból lett eredeztetve.

Szegeden Kalmár László professzor nevéhez fűződik a „(számológépes) alkalmazott matematikus” képzés elindítása 1957–58-ban. Néhány tárgynév:

- Automatikus számológép programozása,
- Gyorsműködésű számítógépek szerkezeti elemei,
- Elektronikus számológépek műszaki alkalmazása.

Az akkori *Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen* (MKKE) 1960–61-ben Kovács Győző és Krekó Béla erőfeszítései eredményeképpen elindított terv-matematika szak néhány ide vonatkozó tantárgya:

- Matematikai logika,
- Fizika (később Elektrotechnika),
- Matematikai gépek,
- Számítástechnika (benne gépi kódban és autokodban való programozás).

Az *ELTE*-n 1958-ban – matematikushallgatók számára – a KKCs tudományos munkatársa, Sándor Ferenc szemináriumot tartott az M-3 gépről és programozásáról. 1961-től pedig több tanéven át már előadások voltak az M-3 és az URAL-1 gépek programozásáról.

Az Analízis II. Tanszék a vegyész- és a fizikushallgatók számára az 1962/63. tanévben a Matematika tárgy előadásain tárgyalta a programozás alapjait. A hetvenes évek elején elindított programozó matematikus képzés néhány tantárgya az *ELTE*-n:

- Számítástudományi és kibernetikai alapvetés, (*)
- Fizika,
- Hardver, (*)
- Rendszerszervezés és rendszertervezés,
- Programozás. (*)

Az ez idő tájt *Debrecenben* indult hasonló képzés tárgyai között a fent csillaggal jelöltekön kívül:

- Fizika és elektrotechnika címen is volt tantárgy.

¹ *A számítástechnika oktatásának kezdeteiről részletesebben a hivatkozott tanulmányban.*
www.njszt.hu/files/neumann/infotortenet

Nem folytatom, bár lehetne, hiszen a hetvenes évek első felében nagyon sok intézményben kezdődött meg a számítástechnika oktatása – egy kormányhatározat eredményeként. Az MKKE-re két okból térünk vissza. Egyrészt, mert itt indult először évfolyamszintű számítástechnika-oktatás, (vagyis akkori kifejezéssel a „felhasználói képzés”) másrészt, mert itt jelent meg először tantárgynévben az *informatika* szó. (*Bevezetés a számítástechnikába, FORTAN programozás, Az informatika alapjai* volt a három alaptárgy címe.) Ez utóbbiról a későbbiekben még szót ejtünk.

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a számítástechnika oktatásának első évtizedében – sok esetben a matematikailag jól felkészített hallgatók – tanultak:

- az akkori fogalmak szerinti számítógép hardvert (leginkább azokat az elemeket, amelyeket a gépi kódú programok írásához ismerni kellett: regiszterek, a tár és címzése, adat- és utasításábrázolás);
- programozást, beleértve a program megtervezését, megírását, futtatását, tesztelését;
- idő múltával a magasabb szintű programnyelvek közül egyet, kettőt és az első operációs rendszerek működését.

Mit változott a számítástechnika oktatása a felsőoktatásban az elmúlt 50 év során?

1. *Rengeteget* – mondhatjuk – hiszen az oktatás tartalmában, tananyagában híven követte az egyik legdinamikusabban fejlődő terület valamennyi technikai, hardver- és szoftvertechnológiai újjonságát.

2. Szemléletét, struktúráját tekintve *semmit* – mondhatjuk – hiszen minden évtizedben az akkori technikai fejlettségnek megfelelő hardver-, szoftver- és programozási ismereteket tartalmazták a mindenkori tananyagok, gondoljunk csak saját jelenlegi oktatásunk elemeire.

Ez utóbbi (bevallottan provokatív) megjegyzésre persze válaszolhatnánk azt, hogy igen-igen, mindig az adott korszak adott képességű „számítógépéről” és annak felhasználásáról szóltak a tananyagok.

Csak hogy valamikor a nyolcvanas évek elején, közepén történt egy minőségi változás a számítógépek területén. A személyi számítógépek megjelenésével a „*mi megyünk a számítógéphez*” helyzet helyett a „*számítógép jön el hozzánk*” helyzet jött létre. És ez egy olyan minőségi változás volt, amelyhez elfelejtettünk igazodni.

Gondoljuk végig, a „*mi megyünk a számítógéphez*” korszak azok számára tette lehetővé a számítógép közvetlen használatát (gyakorlatilag valamilyen feladat számítógéppel való megoldását egy-egy számítóközpontban), akik erre fel voltak készülve tudásilag, és erre lehetőséget kaptak – az oktatás területét nézve az egyetemisták és főiskolások. Voltak a rendszerszervezők és programozók, akik megtervezték és elkészítették az adott feladat megoldásához szükséges számítógépes programokat (rendszereket), és voltak a vállalati szakemberek (mérnökök, közgazdászok, jogászok, pénzügyesek stb.), akik próbálták elmagyarázni az előbbieknak a problémát, amelynek a számítógépes megoldását várták. Ők voltak a *felhasználók* (mármint a számítógépes *outputok* felhasználói), akik az idő múlásával egyre többen már megfelelő „felhasználói ismeretek” birtokába kerültek.

A személyi számítógép ezzel szemben „mindenkihez eljött”, betelepedett a szobákba, a közoktatásba, hasonlóan egy televíziókészülékhez vagy telefonhoz, (később már a televíziókészülékbe és a telefonba bújva is) és egyre több alkalmazást ajánlott fel, különösen akkor, amikor már magával hozta az internet lehetőségeit is. Nem volt szükség „szakemberekre”, hiszen a különböző problémákra adott megoldások különböző programcsomagokban (alkalmazásokban) a géppel együtt érkeztek vagy beszerezhetőek voltak. A felhasználóból *számítógép-használó* lett.

E folyamat egyik fontos következményeként a közoktatásból kikerülő, és a felsőoktatásba érkező hallgatók legnagyobb része ismeri egy PC működési elvét, ismeri a szövegszerkesztés,

prezentációkészítés és a táblázatkezelés legegyszerűbb formáit, jól-rosszul el tudnak igazodni az interneten. A középiskolában ezeket tanították nekik, „Ez már része az általános intelligenciának!” – mondják egyre többen. A gyakorlat azt mutatja, hogy a közoktatásból kikerülők nagy része csak *ismeri a számítógépet, és használja erre, arra.*

Mielőtt megfogalmaznánk a konklúziót, tennék egy rövid kitérőt.

Kik működtették az első számítógépeket, majd a későbbiekben a *mainframe* gépeket? Ők eleinte leginkább villamosmérnökök, matematikusok, fizikusok voltak, akik „menet közben” tanulták meg a „szakmát”, lettek hardvermérnökök (és eleinte egyben operátorok), programtervezők, programozók, rendszerszervezők. Aztán a hatvanas évek közepétől, a hetvenes évek elejétől a már említett egyetemi képzések és a SZÁMOK tanfolyami képzései bocsátottak ki számítástechnikai szakembereket a szaporodó számítóközpontok számára.

Rendszervezők, folyamatszervezők, hardvermérnökök, hardveres műszerészek, programtervező matematikusok, programozók, szoftverfejlesztők dolgoztak egy-egy számítóközpontban. (A technológiai fejlődés eredményeképpen jelentek meg a hálózatmenedzserek, a különböző rendszergazdák, adatbázis-adminisztrátorok stb.) Ezekre a foglalkozásokra akkor is, most is ezt az összefoglaló kifejezést használtuk: számítástechnikusok.

De hát akkor kik azok az informatikusok?

A *Dictionary of Computing* 1985-ös kiadásának 1989-ben megjelent magyar fordításában (Oxford Számítástechnikai Értelmező Szótár), az informatika szó nem szerepel. A szó eredete a francia „informatique” – náluk ez számítástechnikát jelent, aztán a magyarba valószínűleg a németen keresztül szivárgott be (*Informatik für non informatiker* volt a címe egy 80-as évekbeli német egyetemi tantárgynak: „Számítástechnika nem számítástechnikusoknak”).

Az 1970-es évek elején Kiss Imre, az akkori közgazdaságtudományi egyetemen az Informatika alapjai című tárgy keretében a következő fogalmakat tárgyalta: rendszerelméleti alapok, a gazdasági kibernetika alapjai, a gazdasági szabályozás elméletének alapjai, a gazdasági információelmélet alapjai, az automatizált gazdasági információrendszerek tervezésének és szervezésének alapjai.

Talán túlzás ok-okozati kapcsolatot keresni, de az informatika szó mai értelemben való megjelenése és térhódítása a magyar szakirodalomban nagyjából egybeesik a személyi számítógépek és a hálózatok térhódításával. Talán annak a paradigmaváltásnak az eredményeként, hogy a számítástechnika betört addig intakt vagy alig meghódított területekre.

Az informatika a matematikai, elektronikai és társadalomtudományi gyökerei okán multidiszciplináris tudományának tekinthető, ily módon több tudományterület átfogó elnevezése. Tárgykörébe tartozik az emberi tudás megjelenési formáit vizsgáló *információtudomány*, a főként az információ közvetítésével, kommunikációval foglalkozó, matematikai alapú *információelmélet*, valamint a számítógépekkel mint az automatizált információkezelés (információgyűjtés, -feldolgozás, -tárolás és -továbbítás) eszközeivel foglalkozó *információtechnológia, számítástechnika*, illetve *számítástudomány*.

Az informatika fogalma tehát egyrészt magába integrálta a fent felsorolt tudományterületeket, másrészt azonnal differenciálódott: gazdaságinformatika, műszaki informatika, könyvtárinformatika, orvosinformatika stb. részterületekre, attól függően, hogy a valóság mely területein alkalmazták. (Nem véletlen, hogy a magyar felsőoktatásban nincs informatika szak.)

Akik e fenti tudományterületekhez tartozó egyetemi (főiskolai) szakok valamelyikén szereztek diplomát, vagy e területen végeznek tudományos, illetve gyakorlati munkát, gazdasági

informatikusok, műszaki informatikusok könyvtár-informatikusok, összefoglaló néven: informatikusok. Akik ismerik, használják a számítógépet, de nem ebbe a csoportba tartoznak, nos, ők a *nem-informatikusok*. Bennünket most a nem-informatikusok érdekelnek.

És ezzel visszaérkeztünk elnapolt konklúzióinkhoz, hogy tudniillik mit illik (mit kell) tudnia egy főiskolánkon végzett *nem-informatikus* hallgatónak a számítógépek és *alkalmazásuk* területéről. Úgy gondolom, először is tisztában kell lenni olyan problémák létezéséről és fogalmak tartalmáról, mint:

- az információtechnológia forradalma;
- adatbiztonság és adatvédelem;
- adatbázisok, adatbankok és használatuk, adatbányászat, adathalászat;
- hálózatok, internet, web;
- internet és kutatómunka; az elektronikus könyvtárak és használatuk;
- internetes szerzői és személyiségi jogok;
- elektronikus kormányzat;
- a problémától a programig (nagy rendszerek fejlesztésének kérdései).

Gyakorlati képzésük részeként pedig alkalmassá kell tenni őket nagyméretű (TDK-dolgozat, szakdolgozat) szövegek megszerkesztésére, a bennük lévő ábrák, hivatkozások kezelésére, a hozzá tartozó prezentációk professzionális elkészítésére. Továbbá táblázatkezelésben olyan valós problémákkal ütköztetni őket, amelyek megoldása a szakmai tárgyakban is hasznos lehet. Tudjanak információkat keresni, különbséget tenni hasznos és haszontalan információk között, megfogalmazni, hogy mire van szükségük és ezeket lekérdezni adatbázisokból, egyszóval ne számítógép *használók*, hanem számítógép *alkalmazók* legyenek abban a környezetben, amelynek csak egyik végpontja egy-egy pc.

Olyan *számítógép alkalmazókra* van szükség, akik nem tévednek el a körénk épülő és bennünket behálózó valós és virtuális világban, és az sem baj, ha nem tudják, hogy az emberek tíz csoportba sorolhatók: akik ismerik a kettes számrendszert, és akik nem.

Felhasznált irodalom

Cser László – Németh Zoltán (2007): *Gazdaságinformatikai alapok*. Budapest, Aula Kiadó.

Felsőoktatási informatikai stratégia (1998) MKM Professzorok Háza, Felsőoktatási Koordinációs Iroda.

Kiss Imre (1972): *Az informatika alapjai*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Oxford Számítástechnikai Értelmező Szótár (1989) Budapest, Novotrade Kiadó.

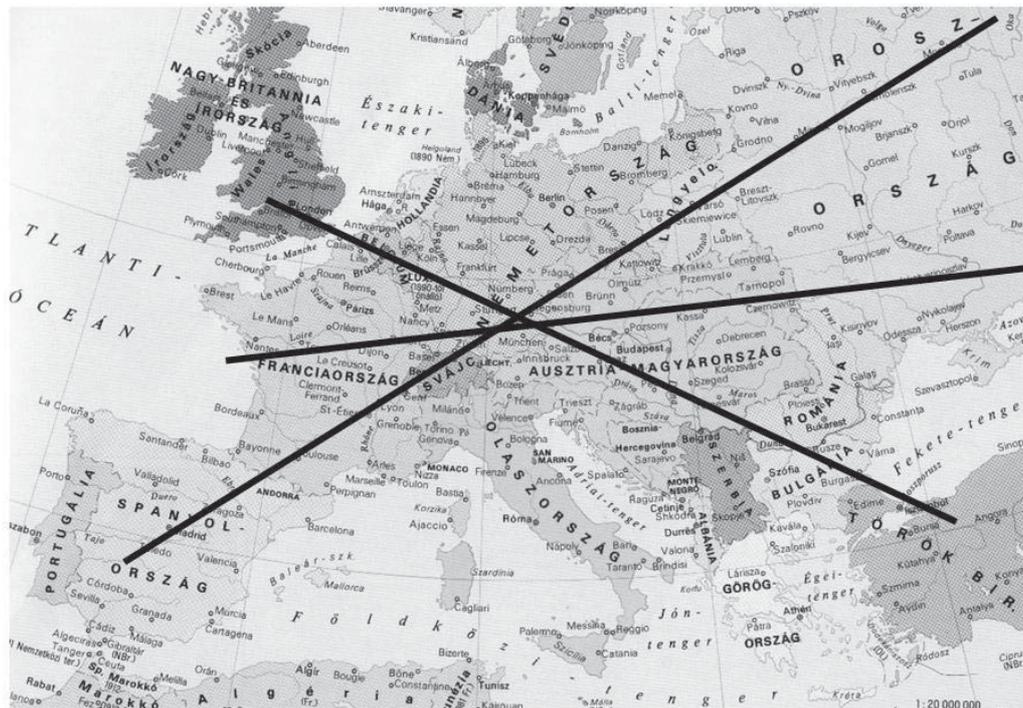
Sántáné Tóth Edit (szerk.) (2010): *A számítástechnika oktatásának kezdetei Magyarországon*. Budapest, NJSZT Informatika Történeti Fórum.

Bajor Tibor*

HÁROM HATÁR, EGY KÉRDÉS

Az európai határok átrendezése a XX. század elején az I. világháború lezárásával 1920-ban kezdődött, a II. világháborút lezáró Jaltai Megállapodással folytatódik és a szocialista országok rendszerváltásával fejeződik be. Ezzel az évszázadok alatt kialakult európai rend átalakult. A térképen az I. világháború előtti Európa látható.

1. ábra
Európa az 1910-es években

Forrás: Cartographia Kft., 1997.

* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

Az osztrák Császárságot végérvényesen feldarabolják. Nem gyűlöletből, nem valamelyik nemzet elleni ellenszenvből, hanem gazdasági-politikai érdekekből. A kelet-nyugati, kereskedelmi útvonalak a müncheni kereszteződésük után, az Osztrák-Magyar Monarchián keresztül vezettek. Ez azt jelenti, hogy Németországtól keletre tartva egy hatalom tartotta kezébe (ma úgy mondanánk: logisztikai-kereskedelmi) az európai útvonalakat. A feltörekvő győztes kapitalista társadalmaknak alapvető érdeke volt az útvonalakat ellenőrző, és ebből következően hasznát lefoglaló hatalom végérvényes negligálása. A feldarabolás nem volt könnyű. Ezt a feladatot úgy kellett megoldani, hogy egyetlen utódállam se kerülhessen monopolhelyzetbe a szállítások területén.

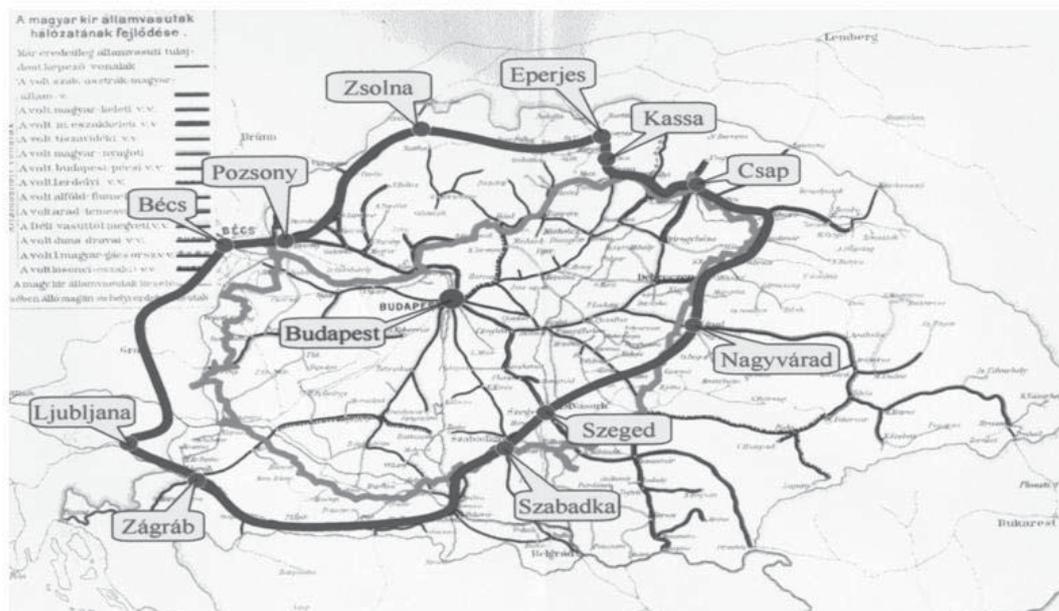
2. ábra Az Osztrák Császárság utódállamai

Bajor Tibor és Salánki József szerkesztése, 2009

Az utódállamok tehát: Németország, Lengyelország, Szovjetunió/Ukrajna, Csehország, Szlovákia, Svájc, Ausztria, Magyarország, Románia, Olaszország, Szlovénia, Horvátország, Szerbia.

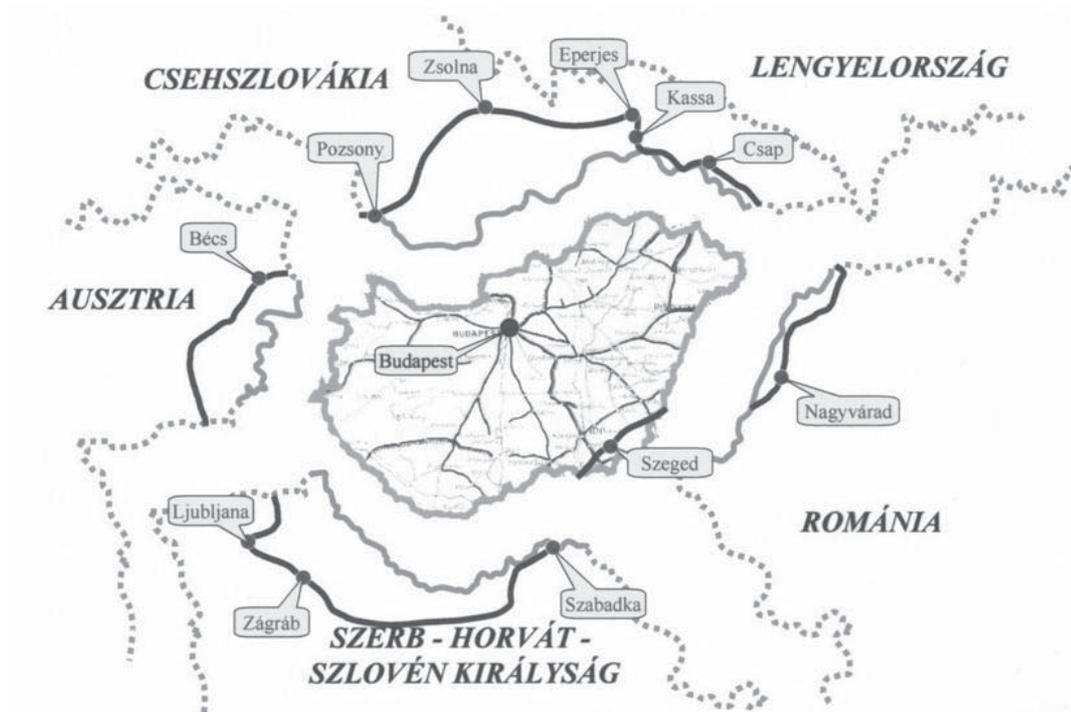
3. ábra Az Osztrák-Magyar Monarchia körvasúthálózata

Bajor Tibor és Salánki József szerkesztése, 2009

4. ábra

Az Osztrák-Magyar Monarchia körvasúthálózata az utódállamokban

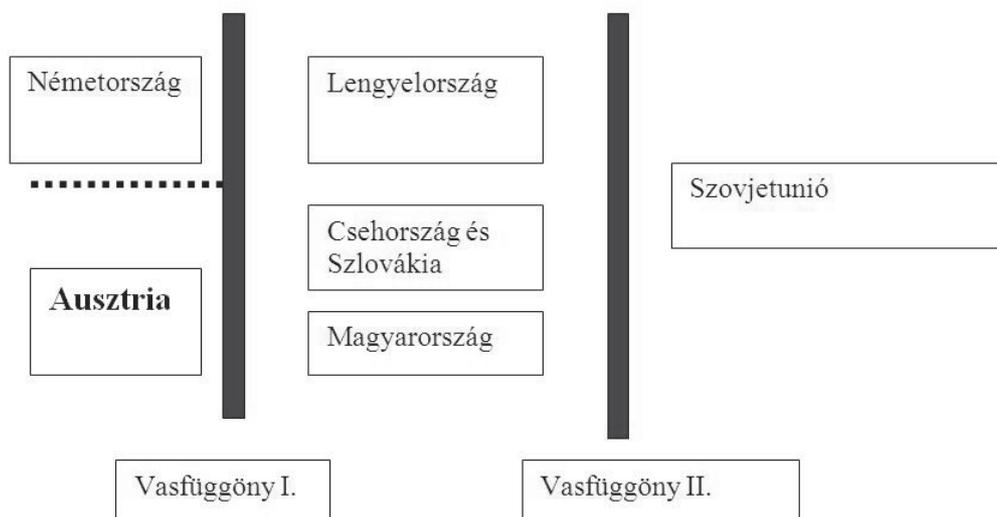

Bajor Tibor és Salánki József szerkesztése, 2009

A szétdarabolt közlekedési hálózat elég magyarázatot ad arra a kérdésre, hogy miért tiltották meg, hogy az utódállamok valaha is újraegyesüljenek. 1920-ban még nem gondolhattak az Európai Unió majdani megalakulására.

A II. világháborút lezáró egyezmények után kialakult Európa megosztottsága. Megépült Vasfüggöny I., amely a szocialista országok és a nem szocialista országok között zárta el a határt. A Vasfüggöny II. a szocialista országok és a Szovjetunió közötti határon állt.

5. ábra A két társadalmi rend határa Európában

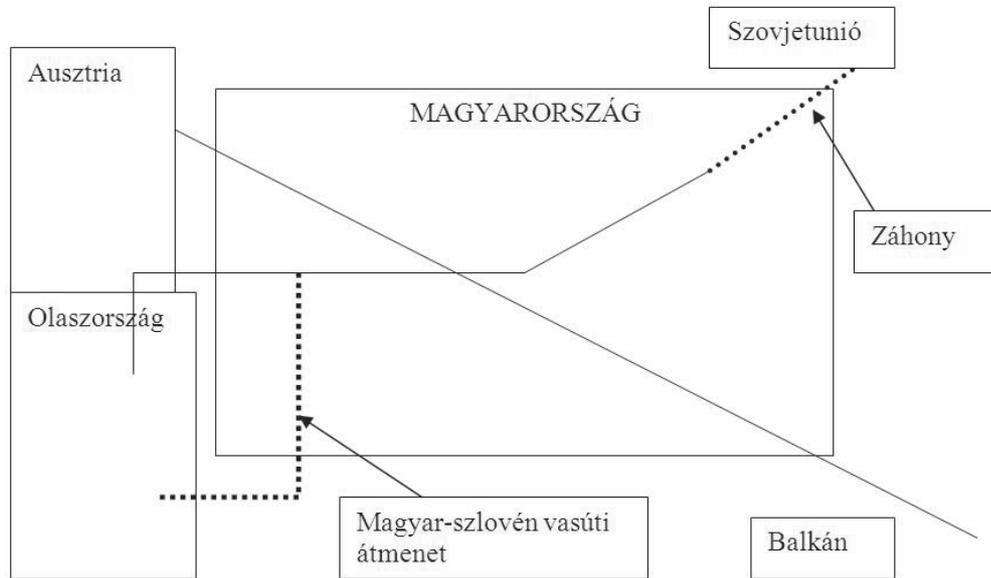
Bajor Tibor szerkesztése, 2009

A nemzetközi szállítási rendszer 1945-től (a majdani KGST-országok és az Európai Közösség országai között) az 1940-ben megkötött Szovjetunió – Finnország, Szovjetunió – Németország és a Szovjetunió – Magyarország közötti egyezményeken alapult. A háború lezárását követően a finn–szovjet vasúti szállítási csomópont helye, szerepe és aláírói nem változtak. A magyar–szovjet vasúti szállítási csomópont (ma úgy mondanánk: logisztikai központ) helyszíne azonban változott. Ekkor került Csop–Záhony közé a vasúti átrakó a Vereckei szorosból. A német–szovjet megállapodás érvényét veszítette Lengyelország újbóli függetlenségével.

Az 1990-es rendszerváltást követően az ország szállítás-logisztikai rendszere megbomlik. Az 1990–1994 közötti magyar kormány a magyar–szovjet kereskedelmi, gazdasági kapcsolatokat egyszerűen feleslegesnek minősítette. Ezért az észak-keleti kapu (Záhony) belpolitikai hatásra megroggyant (azóta sem állt talpra) a nemzetközi igények ellenére. A Záhonyi Átrakó önállóságát fokozatosan felszámolták. Előbb visszaállították a Debreceni Vasúti Igazgatóság fennhatóságát, majd az igazán nyereséges tevékenységet, az átrakást, osztrák fennhatóság alá helyezték. (A MÁV CARGO privatizálása 2008-ban.) Az ukrán–magyar határátmeneti pontról vezető egyetlen vasúti pálya az osztrák állami vasúti társaság kezelésében lévő magyarországi átrakó állomásra vezet, vagyis az ukrán–magyar közvetlen vasúti kapcsolat már osztrák kézben van, 1920 után újra.

6. ábra

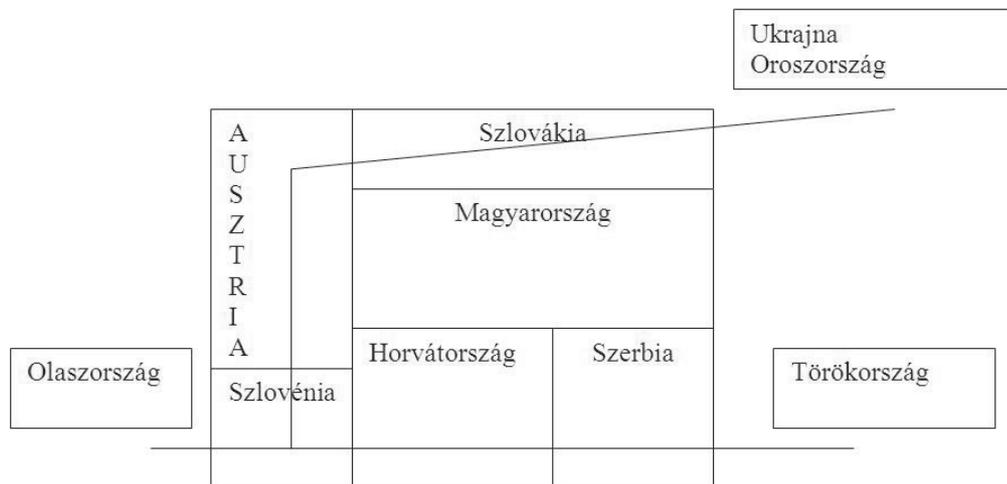
Magyarország elhelyezkedése az európai tranzit folyosókban 1945–2009 között

Bajor Tibor szerkesztése, 2009

7. ábra

Osztrák vasúti szállítás lehetőségei és részben szerződéssel rögzített útvonalak 2008-tól

(Az ábrában lerajzolt nyomvonal megegyezik az Osztrák-Magyar Monarchiában megépített körvasúthálózat nyomvonalával.)

Bajor Tibor szerkesztése, 2009

A magyar–szlovén vasúti átmenet megépítése (az egyetlen új vasútvonal a körvasút kiépítése 1920 után) következtében az osztrák vasutat rendkívül hátrányosan érinteti. Eleshet az olasz–szovjet vasúti tranzitszállítások bevételeitől és azok egyéb hozadékaitól.

Az Osztrák Császárság Közép-Kelet-Európa politikai-katonai és gazdasági vezető hatalma volt a XX század elejéig. Úgy tűnik, hogy Ausztria jelenleg a gazdasági hatalma visszaállítására törekszik (vö. ÖMV kontra MOL). A korábbi nemzetek felett álló Osztrák Császárságnak, ma Ausztriának kézen fekvő megoldás volna a közép-kelet-európai szállítás logisztikai rendszer felújítása és ezzel együtt a gazdasági hatalmának újbóli kiépítése és megerősítése.

A volt Szovjetunió keleti határsávja, a Vasfüggöny II., nem csak országhatár, hanem Kelet-Nyugat határvonal is. Európában minden országban az óceán felőli határtérség a fejlettebb és a keleti határvonal az elmaradottabb. A volt Szovjetunió a második világháborús tapasztalatai alapján az országa nyugati határtérségéből tudatosan kitelepítette az ipari létesítményeket az ország középső területeire. Vagyis a vasfüggöny egyik oldalán gazdaságtörténeti folyamatok, a másik oldalán gazdaságpolitikai döntések alapján vált az ipari beruházásokat, a fejlesztéseket tekintve „sivataggá”. Ebből a sivatagból oázisként emelkedett ki Csap, Záhony, Ágcsernyő, Breszt (legmodernebb technika, magasan képzett szakemberek, minőségi közszolgáltatások). Az utóbbi időben tapasztalható osztrák törekvések, a Bécs és Wells között kiépíthető európai mértékkel is igen nagy logisztikai szolgáltató térség a közép-kelet-európai logisztikai központokat gyakorlatilag súlytalanná teheti. (A közép-kelet-európai *Ro-La* szállítmányok végállomása a wellsi vasúti csomópont.) A magyar vasúti kereskedelem már osztrák kézben van. A Szlovákián keresztül megépíthető széles nyomtávú vasútvonal folytatása Kassától Ausztriáig (osztrák vezetéssel) a szlovák vasúti kereskedelmet is osztrák felügyelet alá helyezheti. (Ágcsernyő elveszti funkcióját.) A nyomtáv váltás az ukrán–szlovák és az ukrán–magyar határról közel félezer km-rel távolabb, Ausztria belterületén megoldható. Így Ukrajna, Szlovákia és Magyarország a nemzetközi vasúti tranzit szállításoktól, és az ahhoz kapcsolódó igen tekintélyes vámbevételektől eleshet, és mindezt Ausztria szerezheti meg. (Az osztrák vasút állami kézben van.) Ez a folyamat a tapasztalatok alapján osztrák oldalról elindult. A hatásai és következményei elől csak úgy térhet ki a három hátrányba kerülő ország, ha a vasúti átrakók térségében azonnal valóságos, világszínvonalú ipari-gazdasági térségfejlesztésbe kezd. Ezek nem állami beruházások (a szocializmus elmúltával ezek ideje lejárt), hanem az államok törvényileg biztosított beruházást elősegítő eljárási kedvezményei. Az osztrák állami vasút a tranzitszállítások és az azokhoz kapcsolódó hasznok jelentős részét valószínűleg Magyarországról és Szlovákiából végérvényesen elvitte. De elviheti Ukrajnából is. A három országnak azonnal közösen és egyedül is cselekednie kell, ha a közös határmenti területek fejlesztéséről és az Európai Unió gazdasági működéséből adódó bevételekről nem akar lemondani.

